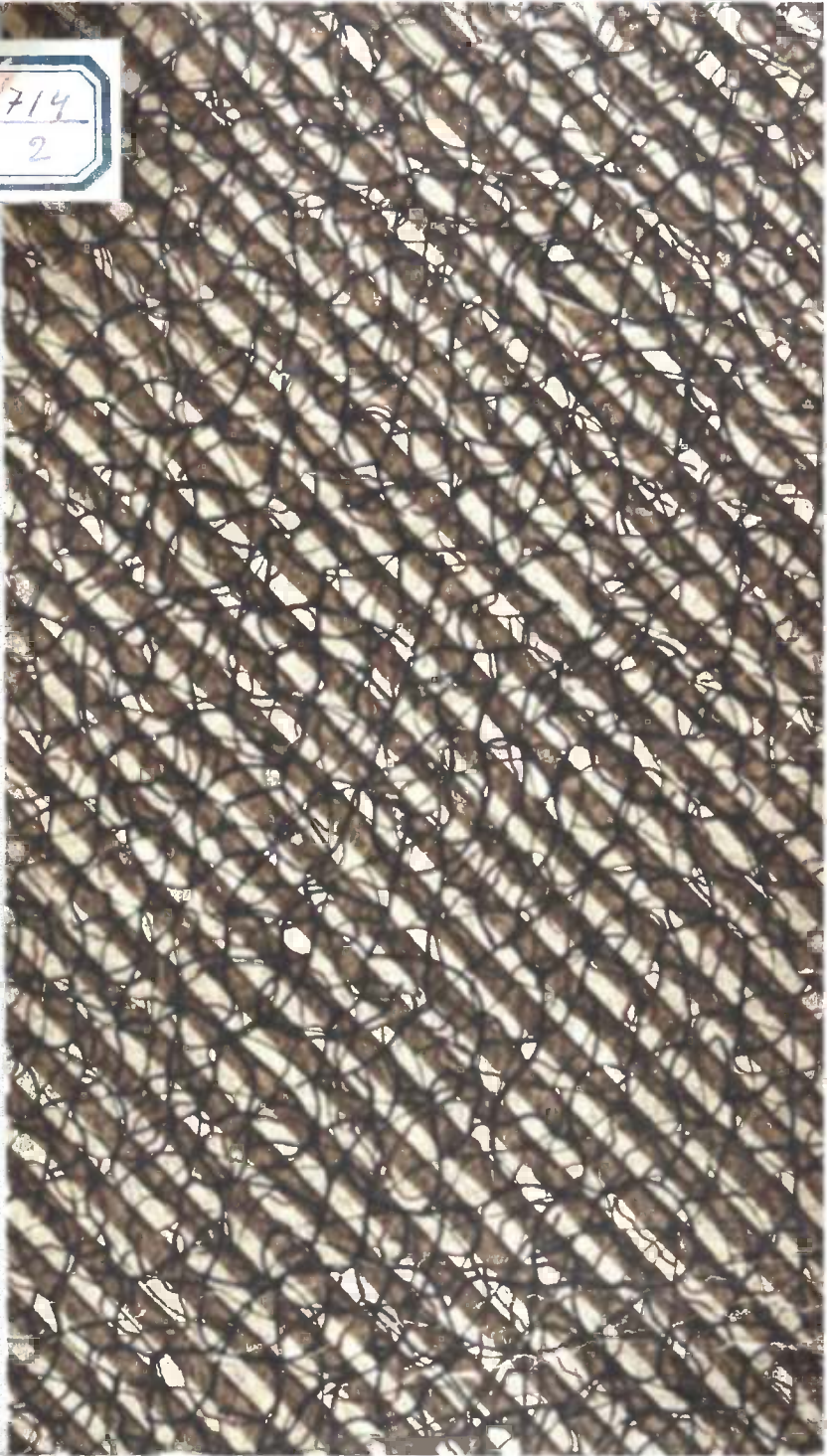

714
2

75.

9 (47.922)

ივ. ა. ჯავახიშვილი.

შ.კ. 2013-2987

ქართველ ერის
ისტორია

11-2

წიგნი პირველი და მეორე.

წიგნი არ განყვება

„ნეტარ არს კაცი, რომელმან მოი-
გო გონიერება და მოკუდავმან,
რომელმან პოვა მეცნიერება (სოლო-
მონ, იგავი III, 13).

ტფილისი.

ელექტრომბეჭდავი „სრომა“, მუნრანის ქუჩა № 12.
1913.

ჩემს საუკარელს დედას

და

ძვირფას სსოვნას ჩემის საუკარელი

მამისას

გუძღვნი ამ ორს წიგნს.

წიგნისი ს უ ვ ა მ ზ ა .

ქვემოთხსენიანი ორი წიგნი დაზარალებულია ქართულ და უცხო ერთსა ისტორიო წყაროების სანგროდღის კრიტიკულს შესწავლასზე თანაშემადრთვე მეთოდების საშუალებით. უკანასკნელ ოცი, მეტადრე ათი წლის განმავლობაში ბევრი ახალი დიდმნიშვნელოვანი და საყურადღებო წყარო აღმოჩნდა და გამოქვეყნდა, ბევრ ხელნაწერების აღწერილობა დაიბეჭდა, რომელთაც ახალი შუქი მოჭფინეს ჩვენს წარსულს, ახალი საკულისსმიერო ცნობები შეგვძინეს. საისტორიო წყაროების კრიტიკულმა შესწავლამაც ძირიანად შესცვალა მამანაველი შეხედულება ქართველ ერის მრავალსაუკუნოვან ისტორიაზე. მაგრამ ასეთი კრიტიკული შესწავლა ახალი საქმეა და ჯერ კიდევ ბევრი რამ არის გამოურკვეველი და შეუსწავლელი; ამიტომ როდესაც ამ თხზულების წიგნს შევუდგები, ვცდილობდი შიგ მსოფლიდ ისეთი ცნობები შემეტანა, რომელიც თანამედროვე მწერლობაში უკვე გამოურკვეული არის, ან პირადად შე მქონდა შესწავლილი. ამის გამო „ქართველ ერის ისტორია“-ში ჩვენის წარსულის ყველა დიდმნიშვნელოვან საკითხების შესახებ არ მოაბოვება ცნობები, არამედ შეტანილია მხოლოდ ის, რაც თანამედროვე ცოდნისა და კვლევებითებისდა მიხედვით გამოურკვეულად უნდა ჩითვალას.

„ისტორია“ ოთხ წიგნად არის განზრახული; პირველი შიგნავს უძველეს ხანის ისტორიას VII საუკუნის პირველ ნახევრამდე, ანუ საქართველოში არაბების ბატონობის დაშვარებამდე. მეორე არაბთა ბატონობით იწყება და თამარის მკოფობით თავდება, მესამე XIII—XVI ს., ხოლო მეოთხე XVI—XVIII ს. ისტორიას უნდა შეიცავდეს.

ამ თხზულების პირველი წიგნი წინადაც იყო დაბეჭდილი, მაგრამ ესლა იგი იმდენად გადაკეთებული და შეკესებული არის, რომ თითქმის ახალ გამოცემად უნდა ჩითვალოს. სსკა წვრილმანს ცვლი-

ლებს კარდა სრულებით ახლად არის დაწერილი: ქართული ენა-
კილო-კავები, მათი დამსახურებული თვისებანი და ბუნება (თავი I,
გვ. 3—14), ახლ ცნობების შეტანით ერთი-ორად გაიზარდა მე-
სამე თავი „ქართველების წარმართობის შესახებ“ (გვ. 122—145),
პირველად არის გამოქვეყნებული „თქმულება ამირანზე“ (თავი IV,
გვ. 146—161), ახლად არის დაწერილი IV—V ს. მეფეებისა
და VII ს. ამბები [(გვ. 180—182, 184—185, 215—220),
შეესებულა აგრედვე თავი VII (საქართველოს კულტურა I—VII
ს. ქრ. შ.).

მეორე წიგნს, რომელიც VII—XII ს. ისტორიას შეიცავს,
წინ უძღვის მეტად ვრცელი საქართველოს საისტორიო გეოგრაფია.
მე კარგად ვიცი, რომ ბევრად უკეთესი აქმნებოდა მთელი ეს
თავი და პირველ წიგნის პირველ თავისვე II ნაწილი, რომელიც
აგრედვე ამავე საჯანს ესება (ქართველთა სხვა-და-სხვა სატომო
სახელები, სამშობლო და უძველესი ბინადრობა; გვ. 20—60) „სა-
ქართველოს საისტორიო გეოგრაფიის“ სახელით ცალკე წიგნად
უოფიჯიო გამოქვეყნებული, მაგრამ რაკი ესლა ეს ვერ მოხერხდ-
ბოდა, ამიტომ სხვა გზა არ არსებობდა და ისევ ამ თხზულებაში
ჩაუერთე. სრულებით უგეოგრაფიოდ-კი არ შეიძლება. კასადრია ან
აქამდის უგეოგრაფოდ რაგორ მუშავებდნენ ისე, რომ სშირად თვით
აგტორებმა არ იცოდნენ იმ ადგილების მდებარეობა, რომელთა შესა-
ხებ ისტორიაში იყო ღამარაკი. ამ შრომის დართული აქვს საქრთ-
ველოს საისტორიო რუკა, რომელიც შედგენილია ძველ ქართული
წყაროების და წარწერებისდა მიხედვით. სამწუხაროდ ბ. ე. თავა-
შვილის *Арх. Эрк.*-ის VI წიგნში ახლად გამოქვეყნებულ წარწერ-
ბით სარგებლობა არ შეიძლო იმიტომ, რომ საისტორიო გეოგრაფია
უკვე დამთავრებულიაქმნა, როდესაც წიგნი გამოვიდა და მივიღე. რაკი
საქართველოს ზოგ კუთხის შესახებ მრავალი ცნობები მოიპოვება,
ამიტომ თუმცა თვით რუკის ზომის დიდია, 90 ვერსიანია, მაინც
საგეოგრაფიო სახელები მეტად მჭიდროდ მოვიდა და აქა-იქ ძნელი
გასარჩევია.

მაგრამ რუკას განსაკუთრებული საძიებელი აქვს დართული,

რომლის საშუალებითაც მისურველი თვითოეულ საგეოგრაფიო სასუელს თავ-თავის ადვილას ადვილად იზიარებს. თვითოეული საგეოგრაფიო სახელის შესახებ აღნიშნულია, სად არის იგი მოხსენებული; მაგრამ მკითხველს ის-კი არ ეგონოს, ვითომც ამ შემთხვევებს გარდა, რომელიც მოხსენებულია, სხვაგან არ იხსენიებოდეს: თვითოეული თხზულებითგან მხოლოდ რამდენიმე, თვალსაჩინო მაგალითი მაქვს სანიშნოდ მოყვანილი. ამას გარდა საისტორიო გეოგრაფიასთან და რუსკადაც აღნიშნულია მხოლოდ ის საგეოგრაფიო სახელები, რომლებიც ძველს ქართულს წყაროებშია მოხსენებული და თუნახვად რომელიმე ადგილები აქ აღნიშნული არ არის, ეს თავისადაც თავად რასაკვირველია იმას არ ამტკიცებს, ვითომც ისინი მე-XII საუკუნემდე არ არსებობდნენ: ზოგჯერ საკმარისია რომელიმე ძველი წყარო, ან წარწერა ახლად გამოქვეყნდეს, რომ ახალი საგეოგრაფიო ცნობები აღმოჩნდეს. რუსკადე ეგვლა საგეოგრაფიო სახელები ამ სახით სწერია, როგორც მაშინ იყო მიღებული; ამიტომ არის აღნიშნული „ტხუმი“ და არა სოხუმი, „ფუთი“, „ღარუბანი“ და არა ფოთი, დერბენი და სხვა.

თავდაზიარებულად მე მინდოდა საქართველოს საისტორიო გეოგრაფიაში მთელ კავკასიის საგეოგრაფიო მიმოხილვაც ჩამერთო იმიტომ, რომ XI—XII ს. კავკასია საქართველოს სამეფოს სამზღვრებს შუა იყო მოქცეული; მაგრამ რაკი ამით გეოგრაფიული ნაწილი მეტად დიდი გამოდიოდა, იძულებული ვიყავი მხოლოდ საკუთრივ საქართველოს საგეოგრაფიო მიმოხილვა დამეხატა.

საისტორიო ნაწილის შესახებ უნდა აღვნიშნო, რომ იმ შემთხვევებში, როდესაც ზიარდაზიარი ქრონოლოგიური ცნობები არ მოიპოვებოდა. ვცდილობდი თარღები დასწლოვებით გამოემკვირა; მაგრამ მკითხველს უნდა მუდამ ახსოვდეს, რომელი ცნობა დასწლოვებით არის განსწლოვრული, რომელი კიდევ სწდმიწვევით; ამას გარდა, დასწლოვებითი ცნობას მსწლოდ დროებითი შნიშნელობა აქვს და არას დროს სწდმიწვევითი ქრონოლოგიის მაგოეარდ არ გამოდგება. იმ მცირეოდენ შემთხვევებში, როდესაც ამგვარ დასწლოვებით ქრონოლოგიის დადებაც არ შეიძლებოდა. მე სწრულებით

უთარდოდ ვტოვებდი და სკნორდ არ მიმინდა იმ სერვისათვის მიმემართა რძელსაც ჩუენი ისტორიკოსები აქამდისინ ჩუეულებრივ სმარობდნენ ხოლმე თარდების კამრევევის დრას. *)

ჩემს თხსულებში ვსარებდობდი ქართულს წყარებს კარდა ბერძნულ, ლათინურ, სომხურ, არაბულ და სხარულ საისტორიო წყაროებით და ვცდილობდი რამდენადც შეიძლებოდა სმირად თვით წყაროები, კანსაკუთრებით უფრო ქართული წყაროები, ამეიტველეუბინა, რომ შკითხუელმა თვით ჩინებლს ამა თუ იმ მავლებინს სიდრემში, იტლდეს, რაზუა დამყარებული ჩემი შეხედულება და დანკუნა; მე მინდოდა შკითხველი თანამოსიარედ გამეხნდა, რომ მას თითონაც ეტემნა ის კანებრიფა სიამოვნება, რძელსაც მუცნიერი ისტორიკოსი ჰკრძნობს საისტორიო წყაროების შესწავლისდა ველევა-ძიების დრას. ამას კარდა, შკითხველს რომ ვოველს წამს შეძლება ჰქონდა თითონაც შესწავლა რომელიმე საკითხი, თვითუელის ჩემის ცნობის და დანკუნის სიმართლის დამმტვიცებელი წყაროები დანსხლებული მაქვს. ვინც მონდომებს, კდაშდის აღნიშნულს წყაროებს და თავის თვალთ და ჩაკვირებებით დარწმუნდება, სდებნა, თუ მართალია, ამ წიგნის დამწერი.

მე კარკად შესმის, რომ სწორედ ამის კამო ჩემი თხსულება ძნულ საკითხვ წიგნად იქცა. ამას ვკრძნობდა მამინაც, რძელსაც ვწერიდი და ესლა სომ ეს სრულებით ცხადი იქმნება ვეელსათვის. ამ ორ წიგნის წაკითხვა და კაკება ადვილი არ არის, შკითხველი მუდამ ჩავიქრებული იქნება; ივა დანხნავს, რომ ბეგრი რამ ჰერ კამურეველია და ბეგრი რამ ჰერ შექძლებელი იყო სასურველას სისრულით და სიდრმით ვოფილიყო შესწავლილი.

*) ქრონოლოგიურ ცნობების გამონაკარიშების დრას ასე მსჯელობდნენ: განსახდურულ ხანაში, მაგალითად 100 წელიწადში, ვლქვათ 10 მეფეა მოხსენებული; რაკი ისინი ერთერთმანეთის მამა-შვილები არიანო, თვითთელს დანსლოვებით ათ-ათი წელიწადი ვრგებოა. ამგვარს გამონაკარიშებას არავითარი ფასი და მნიშვნელობა არა აქვს იმიტომ, რომ, როგორც დამორკვეულია, ძველს საქართველოში პირდაპირი მემკვირვობის წესრიგი არ არსებობდა; არამედ უფროსობაზე იყო დამყარებული სავგარეულოში და ამის კამო მათი მეფობა ხანგრძლივი არა ყოფილა, ზოგი მეფეთავანი კარგა მოხუცებული იყვნენ ხოლმე, როდესაც სამეფო ტახტზე აღიოდნენ.

მაგრამ მაინც მე სკიროდ არ მიმაჩნდა მოთხრობა განხრას გამემარტივებინა: ისტორია რთული მეცნიერება არის, იგი არას დროს განართობ წიგნად არ გამოდგება და ყოველთვის შესწავლისა და დრმა დაკვირვების საგნად უნდა იყოს. ამას გარდა ქართველ ერის ისტორია მეცნიერულად ჯერ ისე შესწავლილი არ არის, რომ ისტორიკოსს უფლება ჰქონდეს სრულებით დაუსაბუთებლად სწეროს. მაინცა და მაინც ეს ისტორია არც სკოლებში სახმარებლად, არც საშუალო სასწავლებლების მოწაფეთათვის არის დაწერილი, არამედ მხოლოდ მოზრდილთათვის, განათლებულ და მომზადებულ მკითხველებსათვის. სკოლებში სახმარებლად და ხალხისათვის საკითხავად იქმნება განსაკუთრებული გამოცემა.

ქართულ ერის ისტორიის მეორე წიგნის შინაარსი, ზოლიტიკურ ისტორიას გარდა, იათქმის შთლად დამუარებულია ჩემს მონოგრაფიულს თხზულებებსე „ისტორიის მიზანი და მეთოდები“ წ. I, „ქართულ სამართლის ისტორია“ წ. I, და „ქართულ ხელოვნების ისტორია“, რომელთაცან პირველი ორი წიგნი 1914 წ. ზაფხულშივე დაიბეჭდება, ვისაც ჰქურს ამ წიგნის შინაარსი საფუძვლიანად შეისწავლოს, მან აუცილებლად ზემოაღნიშნული თხზულებებიც უნდა წაიკითხოს, იქვე იპოვინს მკითხველი მეორე წიგნში გამოთქმული აზრების დაწვრილებითს დასაბუთებისა.

რომ ამ ორ წიგნით სარკებლობა გადავიღებუდიყო, მეორე წიგნის ბოლოში დართული აქვს შინაარსის ურცელი ზანდუგი და ორი სძიბეკლი, ერთი საკუთარ სახელებისა და მეორე ტერმინებისა და საგნებისა. მესამე სძიბეკლი განსაკუთრებით საგეოგრაფიო რუკისათვის არის შედგენილი.

ორსავე წიგნს დართული აქვს ნაშთების სურათები. რასაკვირველია რაც უფრო მეტი სურათება იქმნებოდა, მკითხველი უფრო უკეთესად წარმოადგენდა ჩვენის ერის წარსულს, მაგრამ წიგნის გამოცემა ძვირად ჯდება და სურათების რიცხვი უნებლიედ უნდა შემცირებული ყოფილიყო. მე ვცდილობდი განსაკუთრებით ისეთ ნაშთების სურათები ამერჩია, რომელიც ჩვენის საზოგადოებისათვის ჯერ უცნობი იყო.

ივ. ჯავახიშვილი.

ქარაზგიან სათაურების განმარტება I და II წიგნ.

ანა დღესი ქცა=ანა დედოფლისეული ქართლის ცხოვრება, ქართლის ცხოვრების უძველესი ახლად აღმოჩენილი ხელნაწერი.

გგრაფა=გეოგრაფია.

ისტრნი და აზნი=ისტორიანი და აზმანი შარავანდედ-
თანი, თამარ მეფის ისტორიკოსის თხზულება, * აღნიშნავს მშ
დღესი ქცის ხელნაწერის გვერდს, „გვ.“=ე. თაყაიშვილის მშ
დღეს ქცის გამოცემის გვერდს.

მშ დღესი ქცა=მარიამ დედოფლისეული ქართლის ცხოვ-
რება, ე. თაყაიშვილის გამოცემა; * =ხელნაწერის გვერდს, გვ-
დაბეჭდილ წიგნისას.

მტნე ქა=მატიანე ქართლისაჲ, * და გვ. მნიშვნელო-
ბის შესახებ იხ. ზემოდ.

მქცა ქა=მოქცევაჲ ქართლისაჲ.

ლატიშევ=В. Латышевъ Свѣдѣнія греческихъ и
римскихъ писателей о Кавказѣ.

სქს სძლნი=საქართველოს სიძველენი ე. თაყაიშვილის
რედაქ. გამოცემული.

ქკბი=თ. ჟორდანია ქრონიკები.

ცა აბო ტფლსა=ცხოვრება და მარტვლობაჲ აბო ტფი-
ლელისაჲ. საეკლ. მუზეუმის გამოცემა.

ცა ვსტნე გრგსლსა=ჯუანშერ. ცხოვრება მეფისა ვახ-
ტანგ გურგასარისაჲ, იხ.მშ დღესი ქცა, * და გვ. მნიშვნე-
ლობა იხ. ზემოდ.

ც^ა ილრ^ნსი==ცხოვრება ილარიონისი, იხ. ათონის კრებუ-
ლი, საეკლ. მუზეუმის გამოცემა.

ც^ა გ^ი მთწ^მდღოსა==ცხოვრება გიორგი მთაწმიდელისაჲ,
იხ. ათონის კრებული, საეკლ. მუზეუმის გამოცემა.

ც^ა ი^ნესი და ეფთ^მსი==ცხოვრება ეოანესი და ეფთვემესი,
ათონის კრებული, საეკლ. მუზეუმის გამოცემა.

ც^ა მფ^თა==ლეონტი მროველი, ცხოვრება მეფეთა, იხ. მ^შ
დ^წსი ქ^ცა.

ც^ა მფ^სა დ^წთი==ცხოვრება მეფეთა მეფისა დავითისი, იხ.
მ^შ დ^წსი ქ^ცა.

ც^ა ნინო^ასი==ვატბერდისეულს და კელიშისეულს წ^ა
ნინოს ცხოვრებას, იხ. Опис.

ც^ა და უწ^ყბა==სუმბატ ძე დავითისი, ცხოვრება და უწყე-
ბა ბაგრატიონიანთა ჩუენ ქართუელთა მეფეთასა და სხვა, იხ.
ე. თაყაიშვილის გამოც. სამი ისტორიული ხრონიკა.

АПГА==Д. Баградзе. Археологическое путеше-
ствие по Грузии и Аджарѣ.²

Defrémery. Frag.=M. Defrémery. Fragments de
géographes et d'historiens arabes et persans inédits,
relatif aux anciens peuples du Caucase et de la Rus-
sie méridionale, journal asiatique 1849, juin.

ЗКГО==Записки Кавказскаго Отд. Географиче-
скаго Общества.

ИАН==Извѣстія Императорской Академіи Наукъ.

МАК==Матеріалы по Археологіи Кавказа.

Опис.=E. Такайшвили. Описаніе рукописей
Общ. распр. грам. среди груз. населенія.

Свѣдѣнія==А. Цагарели. Свѣдѣнія о памятникахъ
грузинской письменности.

СМОП^К==Сборникъ матеріаловъ для описанія
мѣстностей и племень Кавказа.

СМОТГ==Сборникъ матеріаловъ для описанія
Тифлисской губерніи.

Streifzüge==J. Marquart. Osfeuropäische und ostsia-
siatische Streifzüge.

ТР==Тексты и разысканія на Армяно-грузинской
филологіи.

წიგნი პირველი.

თავი პირველი.

I. ქართული ენა-კილო-კავები, მათი დამახასიათებელი თვისებანი და ბუნება.

მას აქვთ დიდი ხანი არ არის, რაც ქართული ენისა და ენა-კილო-კავების მეცნიერული შესწავლა დაიწყო, ამ შესწავლის მკვიდრს ნიადაგზე დამყარება ხომ სულ ახალი საქმეა. ამ კვლევადიების მოთავედ, დაუღალავ და ნიჭიერებით აღსავსე მუშაკადა და სხვათა ხელმძღვანელად ჩვენი სახელოვანი მეცნიერი პროფ. აკადემიკოსი ნიკო მარია. მისის გასაოცარის მხნეობისა და თაოსნობის წყალობით ამ ათიოდე წლის განმავლობაში უკვე საფუძვლიანად არის შესწავლილი: 1) ქართული ძველი სამწერლობო ენა; 2) ჰანური ენა და გრამატიკა, შეკრებილი და გამოცემული საქრისტიანო მასალა და ამ ენის ლექსიკონი; 3) შედგენილი და დაბეჭდილია მეგრულის გრამატიკა, ვრცელის ქრისტიანობითა და ლექსიკონით; 4) დასაბეჭდად დამზადებულია სვანურისათვისაც შესაფერისი გამოკვლევა და სახელმძღვანელო; 5) გამოქვეყნებულია აზნაურის ენის ბუნებისა და თვისების შესახებ ორი პატარა, მაგრამ საყურადღებო კვლევა და 6) შეგროვილია მასალები და დასაბეჭდად არის დამზადებული დაკვირვებანი ქართველ მთიელთა კილოების დამახასიათებელ თვისებებზე.

ერთის სიტყვით თუმცა ეხლაც ჯერ კიდევ ბევრია შესასწავლელი და გამოსაკვლევია, მაგრამ უმთავრესი ცნობები ჩვენ მაინცა-და-მაინც ეხლა უკვე მოგვეპოვება და ქართული ენაკილოკავების საზოგადო და თვითოეულისათვის კერძოდ დამახასიათებელი თვისებები გამოვკვეულია.

მრავლობითი რიცხვის ბრუნვაში და უღვლილებაში სხვა და სხვა ნიშნებისა მიხედვით, როგორც ქვემოთ არის მოხსენებული, ქართული ენაკავები უნდა ორ უმთავრეს ჯგუფად დაიყოს: ერთს ეკუთვნოდან ქართების, მეგრულ-ჰან-სვანების

ენა, მეორეს აფხაზური და ის ქართულის მონათესავე ენა, რომელიც ჰაიკურსა და არმენულს (სომხურს) ენებს არიულთან აღრევის დროს საფუძვლად ჰქონიათ; პირველს ჯგუფს ნიშნად „ნ“, „მ“, „ვ“, „ბ“, „ფ“, აქვს და ჰქონდა, მეორეს „ხ“, „ქ“, „კ“, „ც“ და „რ“.

მრავალსაუკუნოვანმა ურთიერთმა გავლენამ ორსვე ჯგუფის ენაკავეს ერთი-მეორისაგან ბევრი რამ შეათვისებინა; ზოგჯერ ამის გამო ნარევი ენაც-კი წარმოსდგა, და პირველი ჯგუფის ზოგიერთი არსებითი თვისებები შესძინა, როგორც მაგალითად აფხაზურსა და სევანურს. საზოგადოდ-კი ამ ურთიერთგავლენის წყალობით ჩვენამდის არც ერთს ენა-კავს თავის პირვანდელ სახით არ მოუხწყევია, არამედ ცოტად თუ ბევრად თვითოეული მათგანი შერეულია. ამას გარდა ხანგრძლივმა საერთო ისტორიულმა ცხოვრებამ და არსებობამ საერთო ენაც და მწერლობაც შექმნა, რომლის შექმნაში ყველა ქართველი ტომები სხვა და სხვა დროს და ერთ-დროულადაც სხვა და სხვა მონაწილეობას იღებდნენ; თვითუფს თავისი წვლილი აქვს შეტანილი ამ საერთო საუნჯეში. ამგვარად შესდგა ერთი საზოგადო სამწერლო-სალიტერატურო და სახელმწიფო ენა; რა ნიადაგზე იყო აღმოცენებული იგი უუძველეს დროს ჯერ გამოკვეთილი არ არის, მაგრამ შემდეგ, ყოველ შემთხვევაში. საქართველოს გაქრისტიანებიდან მოყოლებული და უფრო წინადაც წარმართობის დროსაც, საერთო ენას საფუძვლად ქართველს ენა-კავი ჰქონია. საერთო ენის „ქართულის“ შექმნამ შთანთქა შემდეგ არა ერთი და ორი ენა-კავი, როგორც მაგ. თვით ქართველს, მესხების და იბერთა ენა-კავები. „ქართული“, ვითარცა საერთო სამწერლობო ენა, ხელოვნური ენაა და ამიტომაც არის, რომ მას ბევრი რამ აქვს, რაც მეგრულ-ქანურ-სევანურ-აფხაზურიდან არის დაუნჯებული; ამის გამოა, რომ თუმცა ქართულმა ქართ-მესხ-იბერული შთანთქა, მაგრამ მინც ყველაფერს, რაც ქართულშია მთლად ქართველს, მესხთა და იბერთა ენა-კავების კუთვნილებად ვერ ვიცნობთ. ესეც-კია რომ, როცა შეიქმნა საზოგადო ენა—ქართული, მანაც თავის მხრივ იქონია და ჰქონდა ხოლმე მუდამ განუწყვეტილი გავლენა მეგრულ-ქანურ-სევანურ-აფხაზურზე.

ამას გარდა ქანურს, პოლიტიკურ ბატონობის წყალობით, ჯერ ბერძნულის, ხოლო შემდეგ ოსმალურის ძლიერმა გავ-

ლენამ, სვანურსა და აფხაზურს-კი მეზობელ უცხო ერთა ენების მახლობლობამ, ცოტა არ იყოს შეუცვალა პირვანდელი სახე და მოძმეთა ენაკაივებსა და ქართულს დააშორა.

იმ თვალსაჩინო ნათესავობასა და მსგავსებას გარდა, რომელიც ცხადად ემჩნევა ქართულ ენაკილოკავების აგებულებასა და სიტყვათა საუნჯეს, თვითეულს მათგანს და ჯგუფობრივადაც, როგორც აღნიშნული იყო, თავისი განსაკუთრებული თავისება აქვს. გარეგნობით მაგ. ქართული და ქართ-მესხ-კახურ-ფშავ-ხევსურული იმით განსხვავდება მეგრულ-ქანურისაგან, რომ პირველნი თანახმოვანებს სიტყვის დასაწყისში და ისედაც ერთად თავს უყრიან ხოლმე, მეგრულ-ქანური-კი ხმოვანს და თანახმოვანს სიტყვაში თანასწორად ანაწილებს, მაგალითად: ქართული უდრის მეგრულს

ღმერთი	”	ლორონთი
ქმარი	”	ქომონჯი
მხარე	”	მუხური
წაბლი	”	ჭუბური
ტბა	”	ტობა
მერცხალი	”	მარჭიხოლი.
ძაღლი	”	ჯოდორი და სხვა.

იგივე თვისება, რაც ქართულსა აქვს, აფხაზურსაც ემჩნევა. მაგრამ ეს თავდაპირველი მოვლენა არ უნდა იყოს და წინად, როგორც სჩანს, ქართულშიაც და მის ენაკილოებშიაც თანახმოვანები სიტყვაში უფრო თანასწორად ყოფილა განაწილებული, მაგ.

თანამედროვე	უდრის	ძველს ქართულს
თქმა	”	თქუმეჲ
თქმული	”	თქმული
ტბა	”	ტბა (შეად. ტაბანმელა, ტაბისყური)
სმა	”	სუმა
ცხვარი	”	ცხოვარი
თვე	”	თთვე (<თთვე)
სველი	”	სოველი
ბრმა	”	ბრიმა (შენახულია ქიზიყში. და სხვა).

ბგერათა ცვლილების და შესატყვისობის (ეკვივალენტობა) მხრივაც ქართულ ენაკავებს დამახასიათებელი თვისებები აქვთ:

1) ქართების „ა“-ს მეგრულ-ქანურში უდრის „ო“.

მაგ. ქართულს	უდრის	მეგრულში
ქათამი	„	ქოთომი
ძალლი	„	ჯოლორი
ქმარი	„	ქომონჯი
და	„	დო

და სხვა. სვანურში გვხვდება „ე“-ნი; ქართული უდრის სვანურს: ძალლი—სვან. ემღჷ სამი „სამ

2) თანახმოვანთა შესატყვისობა ამგვარია:

ქართების	უდრის	მეგრულ-ქანურში
მაგ. წერა	„	ონჭარუ
წველა	„	ონჭვალუ
წითელი	„	მჭითა
წვიმა	„	მჭიმა
წნება	„	ოჭინახუ
ვწუამ	„	ბჭუმ
წაბლი	„	ჭუბური
წელი	„	ჭუნუ და სხვა.
ქართებ: ს ძ	უდრის	მეგრულ-ქანურში ჯ მაგ.
ძალლი	„	ჯოლორი
ძელი	„	ჯა
ძმა	„	ჯიმა
ნაძვი	„	ნოჯი და სხვა.

სვანურში ამისთანა შემთხვევებში „ც“ ისმის.

აფხაზური ბგერათა ცვლილებასა და შესატყვისობაში ხან ქართების ენაკავს, ან მეგრულ-ქანურს, ხან კიდევ სვანურს ემხრობა ხოლომე.

ამგვარადვე ქართების „ს“-ნი უდრის მეგრულ-ქანურს „შ“ მაგ. სული—შური, რაც დამახასიათებელია მეტადრე ნათესაობითი ბრუნვაში, მაგ.: კოჩიში—კაცისა, ბერეში და სხვა.

ეს ბგერა ბრუნვაში სვანურმა შეითვისა მეგრულიდან, მაგრამ წინად, როგორც სჩანს, „ნ“ ჰქონია.

მაინცა-და-მაინც სხვებზე უფრო დამორებულია აფხაზური, რომელიც მეტად თვალსაჩინოდ განსხვავდება ქართულს ენაკავებში.

თანამედროვე აფხაზურის დამახასიათებელ თვისებებად უნდა ჩაითვალოს:

1) უკუქცევითი ასიმილაცია, 2) თანახმოვან (რბილი) დაბლოვების შეკვეცა 3) თანახმოვანთა თავმოყრა სიტყვის დასაწყისში, რაც ქართლ-კახურშიაც მოიპოვება, მაგრამ მხოლოდ აფხაზურისათვის დამახასიათებელ თვისებად უნდა ჩაითვალოს ტუჩის-მიერ ბგერის სიტყვის თავში მოქცევა (ნ. მარრი. О положеній абхазскаго среди яфетическихъ 4) ამის მაგ. გვ. 6—7.

აფხ. ა—ფსე (<*სჰჟ)=სული (<*სველი), მეგრ. შური.

„ ა—ფშჟა (<*შქალ) ყმაწვილი==მეგ. სქუა—სქუალეფი შვი-
[ლი

„ ბჰ-ბა (შვიდი) <შბ-ბა==შუდი, შვიდი, მეგ. შქვთ, სენ. იშ-
[გვი

„ ა—ბჰა (<*ჰა)=შუა

„ ა—ბლა (<*ლბჟ) სპილენძი==სპილ-ენძი (<*პილ-ენძი) ჰაი-
კურად პლ-ინძ

აგებულობის მხრივ ენაკავების დამახასიათებელ თვისებებ-
რობად უნდა ჩაითვალოს ქართული თავსართი „სა“, რომელ-
საც მეგრულ-ქანურში უდრის „ო“ („შო“).

მაგ. საჩიტე—ოჩიტოლი

სართუმალი—ორთუმელი

სადარაჯო—ოდარაჯუ

სატცენე—ოცხენე და სხვა.

მდ. ენგურის ნაპირას მდებარე სოფელს ოკალმახე ჰქვია.
და საკალმახეს უდრის, ოტობაა (სოფელია)—სატბეს,
ოკრიბე — საკრავეს, ოჩხამური—სათეხეს (ჩხომი თეხსა
ნიშნავს) და სხვა. ადვილი გამოსარჩევია აგრეთვე ყველა სა-
გეოგრაფიო სახელი, რომელთაც ბოლოში საკვეცი „იში“ უზის
და არა „ისი“, როგორც ჩვეულებრივ ქართულშია ხოლმე.
ყველა ამგვარ საკვეციანი სიტყვები მეგრელებისაა.

მაგალითად მეგრელს სვანურად ჰქვია „ზან“, ხოლო
სამეგრელოს „ლაზან“; იგივე თავსართი სვანეთის შემ-
დეგ სოფლების სახელებში გვხვდება: ლატალ, ლაის-
კალდ, ლაშხრახში და ლადრერ—ორივე ეწერის საზოგადოე-
ბას ეკუთვნის, ლახოშტ, ლაშხვერი, ლატფარ, ლალხარ, ლენ-
ჯერი. მართალია, თავსართი „ლე“ სწორედ კუთვნილების

ნიშნად მეგრულშიც იხმარება, მაგ., **ლ**ებაჩილე საბაჩილაგოსა ნიშნავს, **ლ**ეხაინდრე—სახაინდრაგოს, **ლ**ედგებიე—სადგებუბეოს, **ლ**აშამულე—საშამულოს (Цагарели, Этюды II, 50), მაგრამ, ვგონებ მეგრულს იგი სვანურიდან უნდა ჰქონდეს შეთვისებული. პიროვნების აღმნიშვნელ თავსართად „მუ“ იხმარება, მაგალითად: სვანურად მეგრელს **მ**უზნუ ჰქვია, სვანს—**მ**უშვან, უშგულელს—**მ**უშგვილ და სხვა. კუთვნილების თავსართად ჩვეულებრივ სვანურში „ლუ“ იხმარება ხოლმე: მაგ., მეგრულს სვანურად ჰქვია **ლ**უზნუ, სვანურს—**ლ**უშნუ, ოსურს—**ლ**უსუ და სხვა.

სვანურში „ნა“ და „ლა“-ს აფხაზურში „ა“ ეთანასწორება, მაგრამ აფხაზურში ეს თავსართი გაცილებით უფრო ხშირად იხმარება, ვიდრე ქართ-მეგრულ-სვანურში, იგი უზის ყოველს აფხაზურს სახელს არსებითსა და ზედშესრულს, როგორც მაგ. „ა-გუ“ გული, „ა-ბზია“ კარგი (ნ. მარტი. О положении Абхазскаго, 27) ეს შედგენს აფხაზურის ერთ-ერთ დამახასიათებელ თვისებას, მაგრამ თავსართების ხშირს ხმარებას საზოგადოდ სვანურიც არის ჩვეული.

აფხაზურს ეხლანდელი განსაკუთრებული სახე იმ გარემოებამ მიანიჭა, რომ გამოთქმის დროს ძლიერი ხმის ამღლეების გამო თვითეულის სიტყვის მხოლოდ პირველს ნაწილს, მის დასაწყისს მიენიჭა სიმტკიცე, სიტყვის დანარჩენი ნაწილები, ხმის მიბნედიტ გამოთქმული, თანდათან მოეკვეცნენ და აფხაზურში შერჩენილია უმეტეს შემთხვევაში სიტყვების მხოლოდ პირველი მარცვალი. ამ მხრივ, ესე იგი სიტყვების მეტისმეტ შეკვეცილობით, აფხაზური სვანურს მიაგავს, მაგრამ სვანურში მიიწეც ისე უღმობებლად არ არის წარმოცილი სიტყვათა პირვანდელი სახე.

თუ აფხაზურს თავსართს „ა“-ს და იმ გარემოებას, რომ სიტყვის მხოლოდ პირველს ნაწილსა აქვს სიმკვიდრე, ხოლო მეორე ნაწილი ეკვეცება ხოლმე, ყურადღებას მივაქცევით, მაშინ აფხაზურისა და ქართულის ნათესაეობა ცხადი იქმნება, როგორც ეს პირველად დაასაბუთა პ. ჰარაიამ (Объ отноше- нии абхазскаго яз.) და შესაფერისის საფუძვლიანობით დადასტურა პრ. ნ. მარტმა (Къ вопросу о положеній Абхазскаго яз.). აქ ამ აზრის დასასურათებლად შეიძლება მხოლოდ ორიოდ მეგალითი იყოს დასახელებული.

აფხაზური	ეთანასწორობა	ქართულს:
ა-ხუ (ნაწილი, კერძი)	„	ხუედრი
ა-ხა (სვეტი, მარგილი)	„	ხე
ა-მეწ (კალია, ბუზი)	„	მწერი
ა-ძე (წყალი)	„	წყალი (შეად. წისქვილი)
ა-გუ (გული)	„	გული
ა-წლა (ხე)	„	ძელი
ა-წა (მლაშე, მწარე)	„	მწარე
ა-ცვარა (წოვა)	„	წოვა, წველა მეგ. წუალა.

მაგრამ უეჭველია თავდაპირველად აფხაზურს შეკვეცილობა ასე ძალიან არ ექმნებოდა. რაკი აფხაზურში სიმკვიდრე სიტყვის პირველს ნაწილს აქვს, ამიტომ მან ორგანული კანკლედობის ბევრი თვისებანი, რომელიც ქართულში საკვეცების საშუალებით გამოიხატება, რასაკვირველია დაჰკარგა. ამის მაგიერ თანამედროვე აფხაზური ბრუნვას ნაცვალსახელოვან თავსართების საშუალებით გამოაჩვენებს ხოლმე.

ქართულისა და მის მონათესავე ენაკვების დამახასიათებელი თვისება სხვათა შორის მრავლობითი რიცხვის წარმოებაში და მრავლობითი რიცხვის ნიშნებში მოსჩანს: ქართვების ენა ხმარობს ,,ნ“-ს, ,,თ“-ს და ,,ებ“-ს, კანკლედობაში, ,,ნ“-ს და ,,თ“-ს უღვლილებებში მაგ. კაც-ნი, კაც-თა, კაც-ებ-ი, ვარ-თ, ხარ-თ, არი-ან.

მეგრულსა და ქანურსაც იგივე ნიშნები აქვს, მხოლოდ კანკლედობაში შენახულია ,,მჷ“ და უღვლილებებში ,,მნ“, ,,ან“ და ,,თ“-ნი, მაგ. კოჰ-ეფ-ი, ვორე-თ, ორე-თ, ორ-ენ, ქანურად ორ-ან, რენ-ან.

სვანურსა და აფხაზურს ნარევი ენის თვისებები ემჩნევათ; სვანურში კანკლედობაში მრავლობითი რიცხვის ნიშნად ,,არ“ (და ,,ალ“) ზის, მაგ. ღვაჟ-არ ვაჟები, ზურალ-არ ასულნი, (მეგ. ოსურეფი) ქალები, მარე—კაცი, მარა-ალ კაცები, დაშნა-ალ დაშნები; ხოლო ზმნაში უღვლილებებში ერთი ნიშანთგანი თუმცა იგივეა, რაც ქართვებისა და მეგრულ-ქანების ენაშია, მაგრამ მისი შესატყვისი უფრო მაგარი ბევრა—,,დ“ (==თ), მეორე-კი სულ სხვანაირია, სახელდობრ—,,ხ“, მაგ. ,,ხეწ-რი-ღ“ ვართ, ,,ხარი-ღ“ ხართ, ,,არი-ხ“ არიან, ,,ხეწჷმა-ღ“

ვაქმევთ, „ხაქმა-ღ“ აქმევთ, „აქმა-ხ“ აქმევენ. თუ „ღ“-ით სევანური ქართ-მეგრულ-ქანების ჯგუფს ემბრობა, რომელიც „თ“-სა ჰხმარობს, ამ ორ განსაკუთრებულ ნიშნით, „არ“, და „ხ“-ით, იგი თვალსაჩინოთ განსხვავდება მისგან, სამაგიეროდ ძალიან უახლოვდება პირველით არმენულს, რომელსაც ვითარ-ცა ნარევს ენას ქართველთა მონათესავე წინაპრებისაგან სწორედ კანკლედობაში შერჩენია ამგვარივე მრავ. რიც. ნიშანი „მ-არ“, და რასაკვირველია აფხაზურსაც მაგ. ასს—კრავი, „ასა-რა“ კრავები, „კაბ-რა“ (ნიკაბ-ები) ყბის ძვლები, უფრო ხშირად-კი სხვა ნიშნებთან შეერთებული. მრავლობითი რიცხვის მეორე ნიშნითაც „ხ“-ით სევანური შორდება ქართ-მეგრულ-ქანურს და კვლავ აფხაზურსა და ჰაიკურს (ძველს სომხურს) ენებს უახლოვდება, რომელთაგანს პირველს მრავლობითი რიცხვის ნიშნად „ქ“ უზის ან როცა აზრი განუპიროვნებულად არის ხოლმე გამოთქმული, მაგ. „იყა-ქ-უბ“ არიან „ბზია-ქ-უბ“: კარგები არიან, ან როცა ჰსურთ აღნიშონ, რომ ობიექტი მრავალია, მაგ. „იყასწუეატ“ ვაკეთებ, „იყასწა-ქ-უატ“ ბევრს ვაკეთებ. ჰაიკურს-კი მრავლობითი რიცხვის ნიშნად „ქ“ აქვს.

სხვათა შორის ქართველ და იაფეტანთ სხვა-და-სხვა ტომთა სახელების ჩვეულებრივი საკვეცი „ხ“-ც უნდა იმავ მრავლობის აღმნიშვნელ ნიშანს „ხ“-ს შეიცავდეს, ხოლო „ი“ სახელობითი ბრუნვის ნიშანია (ნ. მარრი. О положении абхазскаго языка среди яфетическихъ, გვ. 14).

აფხაზური, ვითარცა მეტის მეტად ნარევი ენა, შეიცავს არა ერთს და ორს მრავლობითი რიცხვის ნიშანს; ზოგი მათგანი უდგება ქართ-მეგრულ-ქანურს, ზოგი, როგორც ზემოთ უკვე აღნიშნული იყო—სევანურ-ჰაიკურ-არმენულს. ქართ-მეგრულ-ქანურის მსგავსად მასაც აქვს საკვეცი „ნ“, რომელიც იხმარება ქვეყნების, სახელის ნიშნად, როგორც „ავჯრ-ნ“, ეგრისი (ნამდვილად ეგრნი), „აფს-ნ“, აფხაზეთი (აფხაზნი), „ზუზუ-ნ“ ჯიქეთი (ჯიქნი, ზიქნი) (ნ. მარრი. О положении абхазскаго, გვ. 14); პირვანდელი მნიშვნელობა ამ „ნ“-ს აფხაზურში შეცვლილი აქვს და ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ იგი მისთვის უცხოა და ალბად ქართველისაგან უნდა შეეთვისებინა. იმავ ქართ-მეგრულ-ქანურ-სევანურის მსგავსად აფხაზურმაც იცის მრავლობითი რიცხვის ნიშანი „თ“, ან თავის პირვანდელ სახით „თ“ მაგ. როგორც ნაცვალ სახელებში „ჰარ-თ“ ჩვენ,

„უ-რთ“ ისინი. აბართ, „ან-თ“ და „აბანოთ“; ან შეცვლილი „ტვ“ და „ტვა“-დ, რომელთაგან პირველი გონიერ არსებათა სახელების მრავლობითი რიცხვის წარმოებისათვის იხმარება. მაგ. „აფეშა“ ძმა „ააშ-ტვა“ ძმები, „ააპ“ თავადი „ააპ-ტვა“ თავადები, „აფეზა“ წინამძღოლი აფეზა-ტვა“; ხოლო მეორე „ტვ“ ობიექტის მრავლობის აღმნიშვნელად იხმარება ზმნაში. მაგ. „ისაჟუეატ“ ვქამ (=ვესელეპაე) „ისაჟა-ცვ-ეატ“ ბევრსა ვქამ. ეს ნიშანი „თ“ აგრძედე შეცვლილი „ც“-ად შენახუ-ლია, ვითარცა მრავლობითი რიცხვის ნიშანი ჰაიკურშიაც (ძველს სომხურში), რომელსაც ეს თვისება ქართულის მონათესავე ენისაგან უნდა ჰქონდეს გამოყოფილი. საყურადღებოა, რომ აფხაზური თავის „ტვ“-თაც ჰაიკურს უდგება (ნ. მარრი. О положеніи абхазскаго, გვ. 14—15). ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ ორ უმთავრეს ნაკადულისაგან წარმომდგარი ჰაიკური და არმენული, ერთ ამნაირ ნაკადულად იმ ქართველ ტომის ენას უნდა შეიცავდეს, რომელიც სვანურზე და აფხაზურზე ახლო მდგარა.

აფხაზურს თუმცა იშვიათად მაგრამ მაინც აქვს შენახული მრავლობის აღმნიშვნელი საკვეცი „ვა“; იგი იხმარება ზოგიერთ ერთა სახელებში, მაგ. „ააფეს-ვა“ აფხაზები, „აქრთე-ვა“ ქართვები, ქართველები, „ასაძ-ვა“ ჯიქები, „აგრ-ვა“ მეგრელები, „აშან-ვა“ სვანები, „ათურქ-ვა“ თურქები (ნ. მარრი. О положеніи абхазскаго, გვ. 16). ეს საკვეცი „ვა“ უდრის ქართულის „ებ“-ის, უფრო-კი „ობა“-ს, როგორც მაგ. აფხაზობა, ქართველობა და სხვა. საგულისხმოა აქ ის არის, რომ „ბ“-ის მაგიერ „მ“-ინია; ამგვარი ნიშანი ჰქონია ერთ დროს ქანურსაც, რომლის ნაშთად უნდა ცნობილი იყოს სომეხ ისტორიკოსთა „ქან-იე“ ქანები, „ლაზ-იე“ ლაზები, „ეგრე-იე“ (ნ. მარრი. იქვე, 17) და „ხალტ-იე“ ხალდები. ამგვარივე მრავლობითი რიცხვის ნიშანი გავრცელებული ყოფილა როგორც ეტყობა, პირველად კახეთში დასახლებულ ტომის ენაში, რადგან ზოგს საგეოგრაფიო სახელებს ბოლოში უზის „ვი“, როგორც მაგ. „თელა-ვი“ (= თელები, პტოლემეაძის სიტყვით „თელაფა“, ან „თელაფა), ზანა-ვი, მანა-ვი და სხვა. „ვ“-ს გარდა მრავლობითი რიცხვის ნიშნად „მ“ იყო და იგი მეგრულში ესლაც-კი შერჩენილია, ხოლო წინად ჩვეულებრივი ყოფილა ახალ ელაჟურ წარწერების ენაში (ნ. მარრი, იქვე, გვ. 17), ყურადღების ღირსია, რომ იგივე ნიშანი, როგორც

სიანს, უხმარია ქართლ-კახეთში პირველად დაბინავებულ ქართველ ტომსაც; ამისი კვალი ვგონებ შენახული უნდა იყოს ასეთს საგეოგრაფიო სახელებში, როგორც მაგ. უჯარმა (არის უჯარი-ც), ბოკორმა (ბოკორისაგან), თეძამი (არის თე-ზიც) და სხვა.

აფხაზურის ნარევე ენის თვისებები მაინც-და-მაინც იმიოთი-კი არა მტკიცდება, რომ მას შეთვისებული აქვს სხვა და სხვა ქართულ ენაკავების ნიშნები. ეს მოვლენა ქართვების, მეგრულ-ქანების ენაშიაც არსებობს, არამედ უაღრესად იმიოთი, რომ მას მრავალობითი რიცხვის აღმნიშვნელი საკვეცები ორმაგი და სამმაგიცა აქვს ისე, რომ ორი და სამი ნიშანი ერთი-ერთმან-ერთის გვერდითა სდვას და ერთად არის შეხორცებული, მაგ. უგუნურ საგნების სახელებისაგან მრავალობითი რიცხვის წარმოებისათვის აფხაზურში იხმარება ორმაგი საკვეცი „ქ-ჯა“, და ჩვეულებრივ აფხაზურში მრავალობით რიცხვის წარმოებისათვის სამმაგი საკვეცების „ცჳაქჳა“ და „რაქჳა“, რომელთა თვითეული სიმრავლის აღმნიშვნელი ნაწილი ზევით იყო უკვე ცალ-ცალკე განხილული (ნ. მარრი. О ПОЛОЖЕНИИ аѢХАЗСКАГО, გვ. 19—20).

ქართული ენის უმთავრესი ნაწილი და მისის რთულისა და მეტად თავისებურის აგებულობით დამახასიათებელი არის ზმნა, რომელშიაც თავსართოვანი წარმოება სკარბობს ბოლოსართოვანს; პიროვნებისა და ობიექტის აღმნიშვნელი ნაცვალ-სახელოვანი ნაწილაკები მხოლოდ ზმნის თავში ემატება. ამ მხრივ ქართული სემურ ენათა ჯგუფისაგან თვალსაჩინოდ განსხვავდება, რომელსაც საზოგადოდ ენათესავენ: თუმცა სემიანთა ენებმაც იციან ქართულსავით ზმნის თავსართოვანი წარმოება, მაგრამ იქ ნაცვალსახელოვანი ნაწილაკები სუბიექტის აღმნიშვნელიც ზოგჯერ ზმნის ბოლოშიც ემატება, ხოლო ობიექტის აღმნიშვნელნი მარტო ზმნის ბოლოში ემატება ხოლომე. აფხაზურმა ზმნამაც განსაკუთრებით ო მარტო თავსართები იცის; იგი რიცხვისათვისაც-კი ბოლოსართებს არა ჰხმარობს, ქართ-მეგრულ-ქანურ-სვანურს-კი, როგორც ვიცით, ამისათვის სწორედ თავსართები აქვს. ქართულსავით აფხაზურიც დროთა წარმოებისათვის ბოლოსართებით სარგებლობს მაგ. როგორც ძველს ქართულში და სვანურში აფხაზური ნამყო უსრულს დროს საკვეც „ნ“-ით აწარმოებს, მაგ. „სე-ყოვ“ (==ვიყოფ-

ები) ვარ, „სყ-ყა-ნ“ ვიყავ, ზმნა „ბზიო-უბ“-ისაგან ნამყო უსრული იქმნება „სყ-ბზია-ნ“ (ნ. მარტი. იქვე, გვ. 25).

ქართულისავით აფხაზურშიც ნატვრითი კილოს აწყო დროიდან არის ნაწარმოები საკვეც „და“-ს მიმატებით, მაგალ. „ი-ყა-წწოონ-და“ — რომ აკეთებდე, „იზბოონ-და“ — რომ ვიპოვნიდე (ბ. ჭარაია. *Объ отношеніи абхазскаго*, გვ. 18 და ნ. მარტი. *О положеніи абхазскаго*, გვ. 25).

აფხაზურში უღვლილება იმავე აგებულობისაა, რა აგებულობაც აქვს საზოგადოდ ქართულს ზმნას, მხოლოდ აფხაზურში შენახულია მარტო მეშველზმნიანი უღვლილება; მეშველზმნად ჩვეულებრივ იქ იხმარება „უბ“, რომელიც აწყო დროის მიმღობაა ზმნისაგან ყოფა, ყოფნა; ჭანურში მისი შესატყვისი მიმღობა გამოითქმის „უფ“-ად, ქართულში „ობ“ (ნ. მარტი. *О положеніи абхазс.*, გვ. 24) მაგ. „სყ-ყო-უა“ ვარსებობ, „ს-წვო-უა“ ვზივარ (ნ. მარტი. *О полож. абхаз.* გვ. 25).

ამგვარად ზემოაღნიშნულისაგან ცხადდა სხანს ჯერ ერთის, რომ აფხაზური ქართლის მონათესავე ენაა, და მეორე ის, რომ ქართ-მეგრულ-ჭანური უფრო მჭიდროდ არიან დაკავშირებულნი და უფრო ახლოს სდგანან ერთიერთმანერთზე, აფხაზური-კი უფრო განმარტოებულადა სდგას, ხოლო სვანური, თუმცა ქართ-მეგრულ-ჭანურთან არის უმთავრესად დაკავშირებული, მაგრამ აფხაზურსაც ბევრს რასმეში ემბრობა და ამიტომაც არის რომ ამ ორ ჯგუფს შუა უკავია ადგილი; მესამე ის რომ „ქართული“, ვითარცა ყველა ტომთა შეერთებულის შემოქმედებითა და ერთობლივის ცხოვრებით შექმნილი, ხელოვნური საერთო ენა არის.

ერის უუძველეს ხანის ისტორიის შესასწავლად დიდი მნიშვნელობა აქვს ეროვნულ მონათესავობას. იყო დრო, როცა ერთა ნათესაობის ერთად-ერთ საბუთად მხოლოდ ენა ითვლებოდა: თუ ორი სხვა-და-სხვა ხალხი ერთს მონათესავე ენას ლაპარაკობდა, მაშინ მათ მოძმე ერადა სთვლიდნენ ხოლმე. მაგრამ დიდი ხანია უკვე, რაც დამტკიცებულია, რომ ბევრჯელ ენათა ნათესაობა ანთროპოლოგიურ მონათესავობას არ ამტკიცებს; შეიძლება, მაგალითად, რომელიმე ერი ანთროპოლოგიურად მონლოლებს ეკუთვნოდეს, მაგრამ დროთა განმავლობაში საკუთარი დედა-ენა დაევიწყოს და უცხო ენა დედა-ენად გადაჰქცეოდეს. ამიტომ ეხლა ერის მონათესავობის გამოსარკვევად მეცნიერება ორგვარ საშუალებასა ხმარობს: ენათ-მეცნიერულსა და ანთროპოლოგიურს. თუ რომელ ანთროპო-

ლოგიურ ჯგუფს ეკუთვნის ქართველები, ამის შესახებ ქვე-
მოღ იქნება ლაპარაკი, ეხლა-კი ქართულ ენის მონათესაეო-
ბას უნდა შევეხოთ. რა აზრისა იყო ქართულ ენის აგებულო-
ბის შესახებ მე-*XI*-ე საუკ. ქართველი მეცნიერი და ფილოსო-
ფოსი იოანე პეტრიწი. ჩვენ არ ვიცით იმიტომ, რომ არც
იმისი, არც სხვა ქართველ გრამატიკოსების თხზულებები ჯერ
აღმოჩენილი არ არის; მინცა-და-მინც ქართულ ენის სხვა
ენათა ჯგუფთან მონათესაეობაზე, არა მგონია, იქ რაიმე ცნო-
ბები ყოფილიყოს იმიტომ, რომ მაშინ შედარებითი ენათ-
მეცნიერება არ არსებობდა. არც ანტონ კათალიკოზი ეხება ამ
საკითხს.

ქართულ ენას ამ მხრივ პირველად ევროპიელმა მეცნიე-
რებმა მიაქციეს ყურადღება. ბევრი სხვა-და-სხვა აზრი გამო-
თქმულა ქართულ ენის შესახებ, მაგრამ სამწუხაროდ მეცნიერთა
უმეტესს ნაწილს, რომელნიც-კი ამ საგანაზე სწერდნენ ხოლმე,
ქართულისა არა გაეგებოდათ რა.

იყო დრო, როცა ზოგიერთი მეცნიერები ამტკიცებდნენ,
ქართული ინდო-გერმანულ ენათა ჯგუფს ეკუთვნისო. ამ
აზრისა იყო მაგ. ლეიბნიცი, ბროსე და ფ. ბოპი (იხ. *A. Ha-*
garpean. O grammaticheskoi literatury gruzinskago
языка: გვ. 67, 69 და 71—73). მაგრამ უკვე ცნობილმა
ფრანგმა მეცნიერმა ბიურნუფმა აღნიშნა, რომ ეს აზრი სწორე
არ არის (იქვე 69—70); ეხლა ხომ ამ შეხედულობას აღარა-
ვინ ემხრობა.

სხვები კიდევ ფიქრობდნენ, ვითომც ქართულ ენას თუ-
რანის ენათა ჯგუფთან რაიმე ნათესაეობა ჰქონდეს. პირვე-
ლად ეს აზრი მაქსმა მიულერმა გამოსთქვა (იქვე 73). ეხლა
ამავე აზრს ემხრობა ფრანგი მეცნიერი დე მორგანი (*De*
Morgan. Recherches anthropologiques sur les popula-
tions primitives du Caucase): მაგრამ არც ამ შეხედულებას
მოკლტანია რაიმე ნაყოფი.

ბევრ მკვლევარს კიდევ ქართულ ენის სხვა ენებთან
შედარება უნაყოფო შრომად მიაჩნდა იმიტომ, რომ ისინი
ქართულს თავის ენაკლოკაეებიტურთ და ზოგიერთ „კავკა-
სიურ“ ენებს ერთ განცალკეებულ ენათა ჯგუფად სთვლი-
დნენ, რომელსაც არც ერთ სხვა ენათა ჯგუფთან არავითარი
დამოკიდებულება არა აქვს. პირველად ეს აზრი კლაპროტმა
გამოსთქვა (იქვე 75); მას მიემხრნენ პოტტი, ლეპსიუსი, ფრ.

მიულერი, ბენფეი და შპიგელი (იქვე 75—76); ამავე შეხედულებას ემხრობა აგრედვე ალ. ცაგარელიც (იქვე 76—77); აზრი ქართულისა და სხვა კავკასიურ ენების მონათესაეობის შესახებ უფრო მკაფიოდ ბარ. უსლაომა ლ'ერკერტმა გამოსთქვეს.

ამ გვარად შედარებითი ენათმეცნიერების საშუალებით ქართულ ენის ნათესაეობის გამოკვლევის იმედი თითქოს გააღწევიტეს, მაგრამ ამისდა მიუხედავად ზოგიერთ მეცნიერებს შედარებისთვის მაინც თავი არ დაუნებებიათ. 1884 წელს ფრიც ჰომმელმა ერთი წერილი დაბეჭდა, სადაც იგი ამტკიცებდა, ვითომც ქართულს განსაკუთრებით ელამიტელთა ენასთანა ჰქონოდეს ნათესაობა. შემდეგ მან თავისი აზრი უფრო მეტად გააფართოვა და ამტკიცებდა, ქართულს სუზისა, ელამიტელთა, კოსსეიელთა, ხეტელთა, კაპადუკიელთა და ბასკების ენასთანა აქვს ნათესაეობაო. ყველა ამ ენებს იგი ენათა ერთ ჯგუფადა სთვლიდა და ლენორმანსავით „ალაროდელულს“ ეძახოდა. ეს აზრი მან ამ ბოლოს დროსაც გაიმეორა და ამბობდა, რომ მთელი მცირე აზიისა, შიდიისა, სომხეთისა და ჩრდილოეთ ასურეთის მიწა-წყალი ამ ალაროდელულებს ეჭირათო (Prof. Dr. F. Hommel, Grundriss d. Geographie u. Geschichte d. alten Orients. 1904 წ. I. § 33, 34).

აზრი ქართულისა და ვანურ ლურსმულ წარწერების ენის მონათესაეობის შესახებ პირველად ფ. ლენორმანმა გამოსთქვა, შემდეგ სეისი და სხვა მეცნიერებიც მიემხრნენ (ამის შესახებ იხ. ქვემოდ). ხოლო წერილი ქართულისა და ელამიტელთა ენის მონათესაეობის შესახებ პირველად, როგორც აღნიშნული იყო, ფრიცმა ჰომმელმა გამოაქვეყნა. პრ. ფ. ჰომმელის აზრს ბევრნი დაეთანხმნენ და სხვა-და-სხვა მხრივ დამამტკიცებელი საბუთებიც მოიყვანეს; მაგალითად ქართულისა—, „კავკასიურისა“ და ელამიტელთა ენის ნათესაეობის შესახებ რამდენიმე წერილი აქვე დაბეჭდილი ჰ. ვინკლერისა, გ. ჰიუსინგისა, ფ. ბორკისა.

აზრი ქართულისა და ფრიგიულის მონათესაეობის შესახებ გ. ჰიუსინგმა გამოსთქვა, ხოლო წერილები ქართულისა და მიტანურის მონათესაეობის შესახებ ფ. ბორკს ეკუთვნის. ქართულისა და სუზის ენის ნათესაობას ფ. ჰომმელის გარდა De Charencey-ც ამტკიცებს ერთს თავის პატარა წერილში.

მაგრამ უკვე 1895 წელს ჰუგო შუხარდტმა, ერთად-ერთმა ევროპიელმა მეცნიერმა, რომელსაც მაშინ ქართული ენა შესწავლილი ჰქონდა, სამართლიანად აღნიშნა, რომ, ვისაც

ჰსურს ქართული რომელსამე ენას შეადაროს, ქართული მაინც ხეირიანად უნდა იცოდესო; არც ერთს მათგანს-კი, რომელნიც ქართული ენისა და ზემოაღნიშნულ ენების შესახებ ლაპარაკობდნენ, ქართულ ენის არც აგებულება ესმით, არც ის ახსოვთ, რომ ქართულს მრავალ საუკუნოების განმავლობაში მწერლობა ჰქონდა და ამ ენის საუნჯის ცოდნაა საჭირო (იხ *Über das Georgische, von Hugo Schuchardt. Wien 1995 წ. §. 6—7*).

ამის გარდა ზემოაღნიშნული მკვლევარი ქართულსა და „კავკასიურ“ ენებს ერთი ერთმანეთში დომხალივითა რევენ და თავიანთ აზრის დასამტკიცებლად ერთი მაგალითი ქართულიდან მოჰყავთ, მეორე ჩაჩხურიდან, მესამე ავარულიდან, მეოთხე ჩერქეზულიდან და სხვა; ამ გვარად თავიანთ შექმნილ ენას „კავკასიურს“ ეძახიან. მართალია, წინადაც თქმულა და ეხლაც ბევრი საბუთები მოიპოვება, რომელიც გვაფიქრებინებს, რომ ზოგიერთს ენებს (მაგ. თუშურს, ჩერქეზულს, დიდოურს) ქართულთან ნათესაობა უნდა ჰქონდეთ, მაგრამ ამ აზრს ჯერ კიდევ მეცნიერულად დამტკიცება სჭირია, და მხოლოდ შემდეგ იქნება შესაძლებელი, რომ მეცნიერებამ ამ საერთო თავდაპირველის ენის სახე თეორიულად აღადგინოს, მხოლოდ მაშინ შეიძლება „კავკასიურ“-ზე ლაპარაკი. რაკი ზემოდასახელებული მკვლევარი თავიანთ მოვალეობას ასე ზედაპირულად უყურებდნენ, გასაკვირველიც არაფერია, რომ მათ მედგარს ცდას დიდი არაფერი შეუქმნია. თუმცა პროფ. შუხარტმა სხვა მეცნიერების შედარებას ღირსეული მსჯავრი დასდო და ექვის თვლით შეხედა, მაგრამ მაინც გაცვირთ ქართულ ენის შესახებ თავისი საკუთარი აზრიც გამოსთქვა: „ქართულისა და იბერულის (ესპანიაში) ენის შორის ზოგიერთში მჭიდრო ერთობა არსებობს, ხოლო ბასკური ენაც თვალსაჩინო საბუთების გამოისობით ქამურ ენათა ჯგუფს დაუკავშირეს: ამიტომ შესაძლებელია ყველა ამ ენებს ერთი ფესვი ჰქონდეთო, — სთქვა ბ. პ. შუხარტმა თავის ზემოაღნიშნულ წერილში (*H. Schuchardt. Über das Georgische, §. 7*).

როგორც ეტყობა პრ. შუხარტის ამ აზრის ზეგავლენით იტალიელი მეცნიერი ალფრედო ტრომპეტი შესდგომია „კავკასიურისა“ და განსაკუთრებით ქართულ ენის მონათესაეობის გამორკვევას. 1902 წელს მან უკვე იტალიურ სა-

აზიო საზოგადოების ყურნალში თავისი პროფ. პ. შუხარდტი-სადმი მიმართული წერილი დაბეჭდა. *Della relazioni delle lingue caucasiche con le lingue camitosemitiche e con altri gruppi linguistici. Lettera al Professore H. Schuchardt* (об. Giornale della societa asiatica italiana, vol. guindicesimo e sedicesimo, parte parima). დაწერილებითმა შედარებამ პროფ. ალფ. ტრომპეტი შემდეგ დასკვნამდე მიიყვანა: 1) კავკასიურ ენებს ძველ ქვეყნიერების ბევრ ენათა ჯგუფთან ჰქონია დამოკიდებულება, მაგრამ ყველაზე უძველესი, ღრმა და არსებითი დამოკიდებულება ქამურ-სემურ ენებთან ჰქონდა, განსაკუთრებით კი აფრიკეთის *) ენებთანაო. 2) ბასკური თავდაპირველად კავკასიურ ენათა ჯგუფს ეკუთვნოდა და ყველაზე უფრო აფხაზურ-ჩერქეზულსა და ქართულს ემხრობაო“-ო (იქვე 1903 წ. vol sedicesimo, parte prima. გვ. 146 (28).

1911

პროფ. ნიკო მარრის გამოკვლევა, რომლის შესახებაც ქვემოთ იქნება ლაპარაკი, გვიჩვენებს, რომ თუმცა იტალიელი მეცნიერი სიმართლეს უახლოვდებოდა, მაგრამ მაინც ჭეშმარიტებას ვერ მიაგნო. ბ. ტრომპეტის ნაკლსაც ქართულ ენის უცოდინარობა შეადგენს, განსაკუთრებით მრავალ საუკუნოვან მწერლობის ენისა; მას ქართულ ზმნის აგებულობა ხეირიანად ვერ გაუგია და არსებითი შემთხვევით მოვლენისაგან ვერ გაურჩევია. შემდეგ, სხვებსავით ისიც „კავკასიურ“ ენებზე ლაპარაკობს და თავისი მაგალითები სხვადასხვა ენებითგან აქვს ამოკრებილი. ისიც უნდა სთქვას კაცმა, რომ ქამურ ენების ქართულთან შედარება მეცნიერებას შეურყეველ დასკვნას ვერ შესძენს იმიტომ, რომ თვით ქამურ ენების აგებულობა საკმაოდ შესწავლილი არ არის, არც საბოლოოდ დასწვეტილია ის საკითხი, თუ რა მიზეზზეა დამოკიდებული სემურ ენათა ჯგუფისა და ქამურ ენათა ჯგუფის ზოგიერთში მგავსება, სემიანთა ზეგავლენაზე, თუ ენათა მონათესაეობაზე? ალფ. ტრომპეტის ამას გარდა დიდი შეცდომა მოუყვია, რომ ქართულისა, ბასკურისა, „კავკასიურისა“ და ქამურ-სემურ ენების მონათესაეობის დამტკიცება ერთბაშად მოინდომა და ამით ისედაც რთული საგანი უფრო გაართულა, — ასე მოჰხიბლა და გაიტაცა პროფ. პ. შუხარდტის გაცვრით ნათქვამმა აზრმა.

დასასრულ პროფ. ნიკო მარრის გამოკვლევის შესახებ 1888 წელს გაზეთ „ივერიის“ № 86-ში ნ. მარრა დაბეჭდა პატარა წერილი „ბუნება და თვისება ქართულის ენისა“, სადაც ავტორი ამტკიცებდა, რომ ქართულს სემიურ ენათა

*) ასე იწოდება ქართულად „აფრიკა“ უკვე ჩველ მწერლობაში.
2

ჯგუფთანა აქვს ნათესაობაო. ამ პირველ წერილის შემდეგ ნ. მარრს თავის სხვა-და-სხვა თხზულებებში ხშირად გაუმეორებია ეს აზრა და აქა-იქ ამის დამამტკიცებელი საბუთებიც დაუსახელებია: 1899 წელს პროფ. ნ. მარრმა პირველად წაიკითხა უნივერსიტეტში შედარებითი ქართულ-სემური გრამატიკა, რომელიც შედარებითი ბგერათა-მეცნიერებასა და სიტყვათა წარმოებას შეიცავდა, ხოლო გრამატიკის შემდგომ მრავალ ქართულ სიტყვების ფესოებს სემურ ჯგუფის ენებში თანასწორი და მონათესავე ფესოები მოუძებნა და მათი იგივეობა შედარებითი ბგერათა-კანონებით დაამტკიცა. 1907 წ. პროფ. ნ. მარრმა უკვე გამოაქვეყნა— „Основные таблицы къ грамматикѣ древне-грузинскаго языка съ предварительнымъ сообщеніемъ о родствѣ грузинскаго языка съ семитическими“, სადაც ავტორს ქართულისა და სემურ ენათა ჯგუფის მონათესაეობის უმთავრესი დამამტკიცებელი საბუთები მოყვანილი აქვს: ქართული ენის ბგერათა კანონები სემურ ენებისა ემსგავსება და იმათსავით ქართულსაც ყანყრატოს-მიფერი ბგერანი უხვად აბადია: სიტყვათა წარმოებაში მონათესაეობა იმითი მტკიცდება, რომ სემურსავით ქართულმაც ბოლოსართებს გარდა თავსართებიც ხშირად იცის; ზმნაში ქართულიც იმგვარსავე ნაცვალსახელების ნიშნებსა ხმარობს ხოლმე, როგორსაც სემური ენები; მიმღეობაც ქართულში სემურსავით ორგვარი მოიპოვება. ერთი სიტყვით, როგორც სიტყვათა წარმოებაში, ისე ზმნის აგებულებაში ქართულისა და სემურ ჯგუფის ენათა შორის არსებითი მსგავსება არსებობს. ამ ენების ნათესაობას ფესოების შედარებაც ამტკიცებს.

მაგალითებს მსურველი თვით პროფ. ნ. მარრის თხზულებებში იპოვნის.

ამგვარად ქართულისა და სემურ ენათა ჯგუფის შორისი ნათესაეობა საფუძვლიანად არის შესწავლილი. მაგრამ **ქართულს ენას, მსგავსებას გარდა, ბევრი თავისებური და დამახასიათებელი თვისებებიც მოეპოვება, რომელიც ქართულს ზემურს ენებს აშორებს.** ამიტომ პროფ. ნ. მარრი **ქართულს სემურ ენად-კი არა სთვლის, არამედ სემურ ენათა ჯგუფის მონათესავედ;** ქართული თავის ენა-კილო-კავებითურთ, სუზური ენა, ვანის ლურსმურ წარწერების ენა და თავდაპირველი სომხური, ავტორის აზრით, უუძველეს დროს ერთს დიდს ენათა ჯგუფს ეკუთვნოდნენ, რომელსაც იგი იაფეტურ ენათა ჯგუფს უწოდებს.

თავის პირველ შრომის დაბეჭდვის შემდგომ, ნ. მარრი პატარ-პატარა სპეციალურ გამოკვლევათა გამოაქვეყნებას შეუდგა, სადაც იგი ამა თუ იმ საკითხს ბგერათა ცვლილებისა და შისაჩაისობის შესახებ დაწერილიყო არკვევდა; იმავე

დროს იგი ქართულ ენაკავების შესწავლას შეუდგა და შესაძარბელი მასალა გაამრავლა.

ქართულ ენაკავების ამგვარს საფუძვლიანს შესწავლას განსაკუთრებით დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა: ან გზით გამოიკვია, რომ ბგერათა ცვლილებისა და შესატყვისობის მხრივ თვით ქართულ ენაკავებში სიტყვები ზოგჯერ ისეა ხოლმე დაშორებული, რომ პირველის შეხედვით შესაძარბელს სიტყვებს არავითარი მსგავსება არა აქვს, როგორც მაგ. ქანურს, განასაკუთრებით-კი სვანურს და აფხაზურს სიტყვებსა და ქართულს. მხოლოდ საფუძვლიანად ჩაკვირებისა და შესწავლის შემდგომ მათი ნათესავობა და შესატყვისობა ცხადი ხდება. ამას გარდა გამოიკვია, რომ თითქმის ყველა ის ბგერათა ცვლილებანი და შესატყვისობანი, რომელიც ქართულ-სემურ ენათა შედარების დროს გვხვდება, თვით ქართულ ენაკავებშიც არსებობენ და მოქმედობენ.

განსაკუთრებით საგულისხმო არის აფხაზურ ენის შესწავლა და მის თვისებებისა და თავისებურობის გამოკვლევა, იმტომ რომ მას თვით აგებულობაშიაც თვალსაჩინო განსხვავება ემჩნევა, თუმცა მისი და ქართულის ნათესავობა ამისდა მიუხედავად მაინც ცხადია. *)

ქართულსა და იაფეტურს ენათმეცნიერებას მომავალში ძვირფასს მასალას მისცემს უფუძველეს ლურსმულ ვანურ-მიტანურ და სხვა მათ მონათესავეთა ერების წარწერათა ენების შესწავლა. პრ. ნ. მარმა შარშან პეტერბურგის საარქეოლოგიო საზოგადოებაში წაიკითხა პირველი მოხსენება ეგრედ წოდებულ ელამურის ენის შესახებ, რომელიც შენახულა აქემენელთა ცნობილს წარწერის მეორე სვეტში, და ცხად ჰყო მისი ქართულ-იაფეტურთან ნათესავობა. ეს საყურადღებო მოხსენება იბეჭდება და მალე გამოვა კიდევ. ამ მოხსენებიდანა სხანს, რომ ელამურს ენას აფხაზურ-სვანურსავით მეტისმეტი შეკვეცილობა ეტყობა და თვით თანახმოვან ბგერათა დამახასიათებელი მრავალფეროვნება მეტად არის შელახული. ხოლო აგებულობის მხრივ საერთო ქართ-მეგრულ-ქანურთან, ზოგჯერ აფხაზურ-სვანურ-არმენულ-ჰაიკურთანა აქვს, მაშასადამე ნარევე ენის თვისებები ემჩნევა. ახლად გამოქვეყნე-

*) სწორედ ამ გარემოებისათვის არ მიუქცევია ყურადღება ბ. მ. წერეთელს, როდესაც თავის გამოკვლევაში („ქართული და სემურული“) ნ. მარმის თეორია ქართულ-სემურის ენების ნათესავობის შესახებ საეჭვოდ მიიჩნია.

ბული შ. წერეთლის გამოკვლევა „სუმერული და ქართული“-ც (იხ. კრებული „გვირგვინი“) ამტკიცებს, რომ სუმერულსაც იმგვარივე უკიდურესი შეკვეცილობა ახასიათებს და ქართული ენაკავების ბგერათა მრავალფეროვნებაც აქვია, არც ლ, ყ, კ, სჩანს, არც წ, ქ, ძ, ჯ და ჩ. არც თ და ფ.

შეუძლებელია ეს ორივე მოვლენა იმ თავითვე ყოფილიყო ქართულს უუძველეს ენაკავებში.

ამიტომ ორგვარი აზრი იბადება: ან ამ წარწერათა ანბანი ვითარცა მეტის მეტად განუვითარებელი, ელამურისა და სუმერულ ენათა ნამდვილს სახეს არ გვიხატავს, ან არადა თუ ანბანი თავის მოვალეობას პირნათლად ასრულებს, მაშინ ვერც ელამური, ვერც სუმერული ქართულ ენის თვისებათა და აგებულობის შესწავლის დროს ბევრს ვერაფერს გვიშველის, არამედ სამაგიეროდ თვით მათის აგებულობის გასაგებად ქართულია აუცილებლად საჭირო. ერთი სიყტით თუმცა ჯერჯერობით ქართული მწერლობის ძეგლები ელამურ-სუმერულ ენათა ნაშთებთან შედარებით ძალიან ახალდროისა და უუძველესი ძეგლი V ს. ქ. შ. აღრე არ არის ნაწერი, მაგრამ მაინც ქართულს ენას აგებულობა ელამურ-სუმერულზე გაცილებით უკეთესადა აქვს შენახული და თავდაპირველი სახე უმჯობესადა აქვს შერჩენილი. ამიტომ ქართულის ენის თანდათანობითი განვითარების სურათი გვექნებოდა მხოლოდ მაშინ, თუ ოდესმე ამ ენის ნამდვილი წინაპარი აღმოჩნდა ნამდვილადვე წარმოდგენილი და ნაწერი, რომელისაზე ლურსმურის, ან ხატოვანის, ან სხვაგვარის ანბანით. მომავალი, იმედია, ჯერ კიდევ ბევრს ახალს შევცდენს და მხოლოდ მაშინ შესაძლებელი იქნება აღნიშნულ ლურსმულ წარწერათა ენის შესახებ გადაჭრილს აზრს დავადგეთ.

II. ქართველთა სხვა და სხვა სატომო სახელები, სამშობლო და უძველესი ბინადრობა.

ასურულ, ბერძნულ და რომაულ წყაროებიდანა სჩანს, რომ ქართველები უძველეს დროიდანვე მოყოლებული მრავალ ტომებდ დანაწილებული ყოფილან; თითქმის ყველა ის ტომები, რომელთა სახელები ქრისტეს შემდგომ საუკუნოებში ქართულ საისტორიო წყაროებიდან ცნობილი არიან და დღევანდლამდეც არსებობენ, უკვე მრავალ-

საუკუნოების განმავლობაში ქრისტეს წინადასისტორიო ასპარეზზე მოქმედობდნენ. ჩვენი ხალხის ხანგრძლივ კულტურულ ცხოვრების დროს ხან ერთი ტომი დაწინაურდებოდა ხოლმე, ხან მეორე, ხან მესამე, თვითოეულს მათგანს ერთ დროს, რასაკვირველია, მნიშვნელობა და გავლენა ჰქონდა.

რაკი ქართველ ტომების შესახები უძველესი ცნობები მხოლოდ უცხო მწერლობაში მოიპოვება, ხოლო ყოველი ერთი განსაკუთრებით თავის მოსამზღვრე და მახლობელ ტომს იცნობს ხოლმე, ამიტომ ზოგ ქართველ ტომების სახელები, რომელნიც ასურეთზე უფრო მახლობლადა ცხოვრობდნენ, უკვე უუძველეს დროინდელ ასურულ წყაროებშია მოხსენებული, ზოგ ტომების სახელები კი, — განსაკუთრებით შავი ზღვის ნაპირას მოსახლე ტომების სახელები, — მხოლოდ ბერძნების მწერლების თხზულებებში გვხვდება, მე-IV - V საუკ. (ქრ. წ.) მოყოლებული.

ყველაზე პირველად ასურულ წყაროებში მესხები, ანუ როგორც მათ ასურელები ეძახდნენ ხოლმე, „მუსკები“, ანუ „მუსკები“ არიან მოხსენებულნი. თავის შესანიშნავ წარწერაში 1100 წ. ქრ. წ. ტიგლათ-პილესარ I გვიამბობს: „ჩემ მეფობის დროს თავის ძლიერებით მოქადული 20000 მუსკი და მათი ხუთი მეფე, რომელნიც ბრძოლის ველზე ჯერ ვერ ერთს მეფეს ვერ დაემარცხებინა, კუმმუხში ჩამოვიდნენ და ქვეყანა დაიპყრესო“.

ამ ძველის-ძველსა და ამასთანავე მეტად გავრცელებულს ქართულს სატომო სახელს „მუსკი“ ანუ „მოს-ხი-ს“ თავისი ისტორია აქვს. „მოს-ხი“ ამ სატომო სიტყვის მეგრულ-ქანურ გამოთქმაა; ხოლო ამავე სიტყვის სვანურ გამოთქმას უნდა გვიხატავდეს „მმს-ხი“; ქართვების გამოთქმას კი უნდა, რასაკვირველია, „ო“-ნისა და „ე“-ნის მაგიერ ხმოვანი „ა-ნი“ ჰქონოდა, ესე იგი „მას-ხი“ ყოფილიყო. პრ. ნ. მარტი მართალი უნდა იყოს, როდესაც აფხაზების ძველს სახელწოდებას „აბას-ხი“-ს ამ „მას-ხი“-ს უკავშირებს, მხოლოდ მას თავში ჩვეულებრივი აფხაზური თავსართი „ა“ უზის (ნ. მარტი. История термина „абахъ“ ИАН. 1912 წ. გვ. 697—704, მეტადრე 703). ეს სახელი შენახულია უამ აფხაზურ თავსართავოდაც, უ-„ა“-ნოდ ასურელ ისტორიკოსის ზაქარია რიტორის თხზულებაში, სადაც იგი აფხაზეთს, როგორც სამართლიანად ფიქრობს ი. მარკვარტი (Osteuropäische u. Ostasiat. Jtreif-

იგე 174). „ბაზ-გ-ონ“-თა ქვეყანას ეძახის; ეს „ბაზ-გ-ონ“-
ულრის „ბაზ-გ-ონ“-ს ბერძენ ისტორიკოსთა „ა-ბაზ-გ-ოა-ს.
სამართლიანი უნდა იყოს ნ. მარისვე აზრი, რომ ამ „მას-
ხი“-სა, ან „ბას-ხი“-საგან არის წარმომდგარი საგეოგრაფიო
სახელები „ბას-იანი“, „ფაზ-იან-ოა“, „ფაზ-ისი“ და მთა-
„მას-ისი“ (ნ. მარტი, იქვე გვ. 702).

ამგვარად აფხაზებს და მესხებს ერთი და იგივე ტომობრივი
სახელი აქვთ, მაგრამ მარტო ამით რასაკვირველია ტომობრივი
იგივეობა ვერ დამტკიცდება, მეტადრე სანამ ამ სიტყვის „მას“,
„მოს“, „მეს“-ხის ძირითადი მნიშვნელობა გამოარკვეული არ
არის. პირიქით შესაძლებელია იგი საზოგადო სახელი იყოს.
მაინც-და-მაინც საგულისხმოა, რომ ეს სახელი მარტო ამ ორს
ტომს აფხაზებს და მესხებს კი არა რქმევიათ, არამედ ლეკები
თუშებს ეხლაც „მოსეკ“-ებს ესე იგი „მოსხებს“ ეძახიან.

მეორე ქართველი ტომი „ტაბალი“ პირველად სალმანა-
სარ II-ეს (860—825 წ.) წარწერაშია მოხსენებული; „ქრო-
ნიკონსა მეფობისა ჩვენისასა ოცდამეორესა მეოცდამეორეჯერ-
ეფთრატი გადავიარე, ჩავედი ტაბალად და ტაბალის ჰჰ მეფი-
საგან საჩუქრები მივიღეო“, მოგვითხრობს ძლიერი ასურეთის
ბატონი.

ეს ორი, როგორც ასურულ წყაროებიდან ჩანს, ძლიერი
ქართველი ტომი შემდეგ დროიდელ წარწერებშიაც ხშირად არის
ხოლმე მოხსენებული. „მუსკი“ ანუ „მუშკი“ დაბადებაში
„მეშხად“ იწოდება (მოსე I, თ. 10; ეზეკიელი XXVII, 13;
XXX, 26; XXXVIII, 2; XXXIX, 1); ბერძნების ისტორიკო-
სები-კი მათ მე-VI-ე საუკუნიდან მოყოლებული მოხსენებ („მო-
სხოა“) და მესხებს („მესხოა“) ეძახიან; ეს სახელი ეხლაც
შენახულია და ამ ტომის მცირედს ნაშთს ეხლაც წინანდებურად
„მესხები“ ჰქვიათ. ამ სახელწოდებას ბოლოში ჩვეულებრივი-
ქართული ეროვნების აღმნიშვნელი საკვეცი „**ხი**“ უზის. რომ
ყველა ეს სახელები: მუსკი, მოსხი, მუშკი, მეშხი ერთისა და
იმავე ქართველ ტომის მესხების საკუთარი სახელია, ეს ისედაც
სრულებითი ცხადია.

ასურულ წყაროებში ტაბალი და მუსკი ყოველთვის ერ-
თად არიან ხოლმე მოხსენებულნი; დაბადებაშიაც ასე ტყუპად
არიან დასახელებული; ხოლო ჰეროდოტეს თხზულებიდანაცა.
სჩანს, რომ მოსხები და ტიბარენი მეზობლები ყოფილან (Hi-
storia, III, 94); ბერძნული სახელწოდება ტიბარენი ასურულ-

წარწერების „ტაბალ“-ს, ხოლო დაბადების „ტუბალს“ უდრის; „ენი“ დაბოლოებაა, „ტიბარ“ ფესო არის, დაბადების ბერძენ მთარგმნელთა თხზულება, სადაც ეს სიტყვა „თობელ“-ად სწერია, ნათლად გვიჩვენებს, რომ ამ ტომის სახელი „თობალ“, ან „თუბალ“-ადაც გამოითქმოდა. საზოგადოდ „ტ“ რომ „თ“-ად იქცეს ეს ქართველ ტომთა ენაკილოკაეებში იშვიათი მოვლენა არ არის, —მაგ.

ქართული ტ	უდრის	ქანურს თ.
მტვერი	„	მთვერი
ტარება	„	ოთორუ
სტველი (ქველი მწერ.)	„	სტველი

მაშასადამე ეს ბგერათა ცვლილება შესაძლებელია ქართულს ნიადაგზედაც მომხდარიყო.

ამგვარად ამ სახელისა ჩვენ შემდეგი სახე გვაქვს: ტაბალ, — ეს იქმნებოდა ქართების გამოთქმა, ტუბალ (<ტობალ) ეს-კი მეგრულ-ქანური გამოთქმაა და ტიბარ, რომელიც სენურ გამოთქმას უახლოვდება, და თანაც მეორე რიგი, სადაც „ტ“ „თ“-ად არის შეცვლილი; ამ რიგიდან ჩვენ შენახული გვაქვს მარტო ბერძენ მთარგმნელთა „თობელ“; მაგრამ თავდაპირველად უეჭველია უნდა „თაბალ“, „თუბალ“, „თიბარიც“ ყოფილიყო; იმიტომ, რომ ის ბგერათა ცვლილება „თ“ — „ჰ“-ად, რომელიც შემდეგ მომხდარა, ასეთს წინამორბედის მოვლენის არსებობას ამტკიცებს. მესამე რიგის ცვლილება ამ სახელში არის „თ“-ის „ჰ“-ედ ქცევა. რომ ასეთი ცვლილება მართლაც მოხდა, ამას მოწმობს რომაელ ისტორიკოსთა მართლწერა „ჰიბერ-ეს“, რომელიც წარმომდგარია „თიბარ“-ისაგან. ეს ბგერათა ცვლილებაც შეიძლებოდა და უნდა მომხდარიყო ადგილობრივ ქართულს ნიადაგზე.

მაგ. მეგრულს „თ“-ის ხშირად „ჰ“ ეთანასწორება ხოლმე:

- მეგრული = ქანურს
- თენა, ენა (ეს) = ჰამ
- თინა, ინა (ის) = ჰიმ
- თეფერი, ეფერი (ამფერი) = ჰე
- ათაქი (აქ) = ჰაქ

თუმცა ბგერათა ამგვარი შეცვლა შენახულია თითქოს მარტო „ჰიბერ“-ში, მაგრამ შესაძლებელია ყოფილიყო აგრედვე „ჰაბელი“ და, როგორც ქვემოთ დაინახავთ, ყოფილა კიდევ, — ამას გარდა „ჰუბელ“-იც და რომ ასეთი სახეც უნდა ჰქონოდა

ამ სიტყვას, ამას უნდა „სუმერი“ ამტკიცებდეს, რომელიც შეიძლება „ჰუმელ“, ან „ჰუმბერ“-იდან იყოს ნაწარმოები. დასასრულ ზევნა გვაქვს ორმაგი მეოთხე რიგის ცვლილება: ეს ბგერა „ჰ“ ან „ს“-ად იქცევა, როგორც მაგალ. მოხდა სიტყვა „სუმერ“-ში და „სპერ“-ში (< სიბერ < ჰიბერ) და „საბერ“-და „საბეჟ“-ში; „საბერ“- შენახულია ვითარცა სახელწოდება იმ ტომისა, რომელთაც კავკასიის მთები ეკავათ და ჯიქებს ზემოთ ცხოვრობდნენ „საბეირ“-ების სახელით (იხ. ქვემოთ). პროკოპი კესარიელი მათ ჰუნების ტომადა სთვლის. სხვაგვარი ცვლილება ამ ბგერისა, რომელიც მოხდა ამ სიტყვაში არის „ჰ“-ეს „ჟ“-დ ქცევა და ასეთ ცვლილებისაგან წარმოსდგა „ჟაბალ“, „ჟუბალ“ და „ჟიბერ“, „იბერ“. რომ „ჟაბალ“, „ჟუბალ“-იც არსებობდა ამას თავის დროზე ქვემოთ დაეინახავთ. „ჰ“, „ჟ“-დ ქცევა შეიძლება აგრედვე ქართულ ნიანდაგზე მომხდარიყოს, მაგ. ჭანურში „ჰიმართი“=„ჟემართი“ (მაზედ). ქართულს „გვიან“=ჭან „ჟანო“, სომხურშიაც ასეთი ცვლილება ჩვეულებრივია. ყურადღების ღირსია, რომ უკვე ებრაელი მეცნიერი იოსები ფლავიოსი ამბობდა, რომ „იბერი“ თუბალისაგან არის წარმომდგარო; ამავე აზრს იმეორებდა ესტატე ანტიოქელი არქიეპისკოპოზი (მე-IV საუკ. პირვ. ნახევარი) და თეოდორიტე კვიპრელი ეპისკოპოზი (მე-IV საუკ.), რომელნიც ამტკიცებდნენ „თუბალი ეხლა იბერად იწოდებაო“ (ლათინეგ I, 700 და 773). „იბერი“-საგან არის წარმომდგარი „ივერი“, რომლის ნაშთად ქართველების სომხური სახელი „ვირქ“ უნდა ჩაითვალოს, და „იმერი“ იმერელი, იმერეთი. ფორმისაგან „ვირქ“ არის წარმომდგარი ძველი სპარსულ „ვირკან“, „ვირჯან“, ახალი სპარსული „გურჯ“, არაბული „გურბ“ და ასურული „გურზან“. სპერის გარდა კიდევ შემდეგი ფორმები არსებობს: ისპირი, რომელიც ბერძნების სახელ „ჰსპირიტის“-შია შენახული. და ისპირითი ბერძნების მწერლების „სსპირიტის“-ს უღრის.

„ჰიბერ“, „ჰპერ“, ანუ „ჰივერ“, „ჰვერ“-მა კიდევ ორგვარი ცვლილება გამოიარა: ჯერ მფშინავი „ჰ“-აე „ბ“-ანად შეიცვალა *) და წარმოსდგა „გვერ“, სწორედ ამ ფორმისგან არის ნაწარმოები მეგრელების სახელი „ევერ“, „ავერ“, წინ მხოლოდ

*) „ბ“-ანი „ჰ“-აედ მეგრულში ეხლაც იცვლება, მაგ. ჯგვერ-ჯგვე; Цагарели Мюды. II, 39).

თავსართი „მ“-ნი აქვს მიმატებული; იგი შენახულია სომხურად — „გვერ“ „ვეგერაცი“. ქართულად „ვეგროსი“, „მეგრული“, „მარგალი“, ბერძნულად „მაკრონეს“, „ჰე ეკრეკტიკე ხორა“ (პტოლემეოზს V, 9). „გვერი“-საგანვე წარმოსდგასაქართველოს ერთ კუთხის და მის მცხოვრებლების სახელი „გურია“, „გურული“; მხოლოდ „ვე“ „უ“-ნად არის შეცვლილი. მაშასადამე „ტაბლი“-სა და „თუბალი“-საგან მრავალი ზემოაღნიშნული ფორმებია წარმოშობილი.

ზემოგანხილულ სახელებს გარდა ბერძნულ მწერლობაში კიდევ ერთი საყურადღებო სახელი გვხვდება— „მოსსუნოკოა“— მოსსუნკი. ბერძნების სწავლულნი ამ ტომის სახელის მნიშვნელობას თავიანთ დედაენის საშუალებით სწინდნენ: პირველი ნახევარი „მოსსუნე“ კოშკსა ნიშნავსო, ხოლო მეორე (ოკოაჲ) მოსახლეს, ვითომც ხის კოშკებში მოსახლე ხალხიო. მაგრამ ბერძნების მეცნიერები სცდებოდნენ; მოსსუნკი ბერძნების გადაკეთებული უნდა იყოს და ადგილობრივ იქნებოდა „მასანიკი“; „მოსსუნკიკა“ და „მასანიკიკ“ ნამდვილი ქართული აგებულობის სიტყვაა: თავსართად ჩვეულებრივი თავსართი „მო“ ანუ „მა“ უზის, ბერძნულად შენახული ფორმა რომ ავიღოთ რჩება: „სსუნკი“ ძირითად ფორმად უნდა „სსანიკი“ ჩაითვალოს. ამ სიტყვის ბერძნული მართლწერა გვიჩვენებს, რომ აქ არაჩვეულებრივი „ს“-ანი უნდა ყოფილიყო, იმიტომ რომ ერთი „ს“-ანის მაგიერ ორია— „სსუნკი“. მართლაც ევსტათი თესლონიკელი ამბობს: „მაკრონები (მეგრელები)... მათ ჩვენ ეხლა სანნებს, ანუ მდაბიურად ტძანებს ვეძახით... სანნების ქვეყანასაც ტძანიკეს უძახიანო“. (ლათიშვი I, 208). უკვე პროფ. დესტუნისმა აღნიშნა, რომ ყოველთვის, როცა ბერძნები „ტძ“ ერთადა ხმარობენ, მათ უცხოელების თანახმოვნების „ც“, „ჩ“, „ჯ“ გამოსახვა სურდათო (Прокопій Кесарійскій, Исторія воинов римлянъ съ персами I, 197): ამ შემთხვევაში „ტძ“ ქართულ ბგერას „კ“-ანს უდრის, — მაშასადამე ბერძნული ტძანიკი ქართულს „ქანიკ“-ს, ჭანეთს უდრის. ეს ფორმა ოსმალეთშიაც შენახულია: ტრაპიზონის ოლქის მესამე მხარას ეხლაც „ჯანიკ“-ს უძახიან (Джиффордъ, сб. Извѣст Кавказ. отд. Географ. Общ. : 881 წ., წიგნი VII, № I დამატება, გვერდი 19). ამგვარად „სსუნკიკ“ „სსანიკი“, უდრის სომხურს „ქანიკ“, „ქანიკ“, ბერძნულს „ტძანიკე“, ოსმალურს ჯა-

ნიკს და ქართულს ქანეთს. ამ შემთხვევაში საკვეცი „კე“ ჩვეულებრივი ეროვნების აღმნიშვნელი საკვეცია ისეთივე, როგორც ზემოაღნიშნული „ხი“ არის; რჩება სსანი ანუ ქანი და სანი. მაშასადამე „მოსსვნიკი“-ს სახელში ქანების სახელის უძველესი ფორმა ყოფილა შენახული. მაგრამ „სანი“, ანუ „ზანი“-ც არის ჩვენ ღრომლი შერჩენილი. სვანები ეხლაც-კი მეგრელებს „ზანარს“ უძახიან; „არ“ სვანური მრავლობითი რიცხვის ნიშანი და საკვეცი არის; მაშასადამე წინად მხოლობითი რიცხვი უნდა ყოფილიყო „ზან“; ეხლა ამ ფორმას მხოლოდ ქვეყნის მნიშვნელობა აქვს მითვისებული, მაგრამ ძველად სიტყვა „ზანი“ უეჭველია მეგრელსა ნიშნავდა. ეს სტრაბონის სიტყვითაც მტკიცდება: იგი ამბობს, რომ ხალდებს და სანებს (ანუ ზანებს) წინად მაკრონებს (ე. ი. მეგრელებს) ეძახდნენო (Strabon, Geographica, lib XII, cap. III, 18), ხოლო ეს იმას ნიშნავს, რომ მეგრელებს „სანი“, ანუ „ზანი“ პრქმევია. თვით სახელი ლაზიკა ლაზნიკას მაგიერ (სრული ფორმა იქნებოდა ლაზანიკა) სწორედ „ზანი“-სა, ანუ „ზანიკი“-საგან უნდა იყოს ნაწარმოები; მხოლოდ თავში სვანური ქვეყნიერების აღმნიშვნელი თავსართი „ლა“ უზის; მაშასადამე ლაზიკა „საზანოს“ ანუ სამეგრელოსა ნიშნავს; თვით ტომბრივი სახელწოდება „ლაზი“ აქედანვე უნდა იყოს წარმომდგარი. ამგვარად ბერძნული „მოსსვნიკი“ ადგილობრივ ქართველ ტომის სახელი ყოფილა; ეს ტომი მეგრელ-ლაზთა შტოს ეკუთვნოდა.

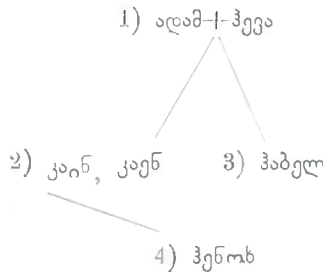
ასურულ ლურსმულ წარწერებში ტაბალების ძეობდლებად დასახელებულნი არიან „კასკი“, აგრედვე „კასკაჰა“-დ წოდებულნი, რომელნიც, როგორც დიდიხანა გამორკვეულია ბერძენ ისტორიკოსთა „კოლხოჰ“-ს უდრიან. ჩვენა გვაქვს მაშასადამე ამ სატომო სახელის ორი გამოთქმა „კას-კი“ ანუ „კას-ხი“ და „კოლ-ხი“. ჰეკატაეოსს აგრედვე ერთ-ერთ კოლხთა ტომის სახელად მოხსენებული აქვს აგრედვე „კორა-ქსოჰ“ ესე. იგი „კორანი“ იმიტომ რომ „ქს“ უდრის „ხ“-ს და ზოგიერთს ენაკილოკავებში „ხ“-ის მაგიერ „ქ“ ისმის. ამგვარად ჩვენა გვაქვს „კორა“ და „კოლ“. მეორე უეჭველია უნდა „კორ“-საგან წარმომდგარიყო: „რ“-ეს „ლ“-ად ქცევა ქართულში ჩვეულებრივი მოვლენაა. მაშასადამე შენახულია ამ სიტყვის ორი სახე „კას-ხი“ და „კორ-ხი“, „კოლ-ხი“, — პირველი არის ამ სახელის ქართული გამოთქმა, მეორე მეგრული გამოთქმა. „კას“ და „კორ“ ერთიერთმანეთისაგან აგრედვე მეორე თანა-

ხმოვანით „ს“ და „რ“ განსხვავდებიან, მაგრამ ქართულში ამ ორ ბგერის, „ს“ „რ“-ედ, ქცევა, როგორც მაგ. სტვა—რთვა, სჯული—რჯული და სხვა, ხშირია.

თავდაპირველად მაინცა-და-მაინც უნდა „კორ-ხი“-ს მაგვიერ „კოს-ხი“ ყოფილიყო და ცვლილება შემდეგში მოხდებოდა. დასასრულ იმავ „კას“-ხი“-სა და „კოს-ხი“-საგან უნდა იყოს წარმომდგარი სატომო სახელები „კახი,“ და „კახი“ და საგეოგრაფიო—კახეთი და „კახეთი“, როგორც ჩვენ ძველ მწერლობაში სწერია ხოლმე „კუხეთი“. მომხდარა მხოლოდ ერთი, ქართულში ჩვეულებრივი, ბგერათა ცვლილება „ს“-ჯერედ „ჰ“-დ, ხოლო „ჰ“-ე შემდეგ, როგორც ხშირად ყოფილა, სრულებით გამქრალა. საყურადღებოა, რომ თუშები ამ სახელს—„კახ-ივ“-ს ქართველებს უწოდებენ. *)

ქართველ ტომთა სახელები კარგად სკოდნია აგრედვე დაბადების I წიგნის შემდგენელს, ან მის წყაროს. თავთავის ადგილას უკვე მოხსენებული იყო, რომ იქ აღნიშნული არიან „ტუბალი“ და „მეშეხი“, მაგრამ მათ გარდა დანარჩენ ტომების სახელებიც მოიპოვება. „შესაქმეთა“ წიგნში, სახელდობრ მე-IV-ე თავში, აღნუსხულია ადამ ღ ევას შთამომავლობა და სწორედ ამ ნუსხაში გვხვდება ბევრი ჩვენთვის საგულისხმო სახელი. თვით შტო შეიცავს შემდეგს ცნობებს:

I შტო

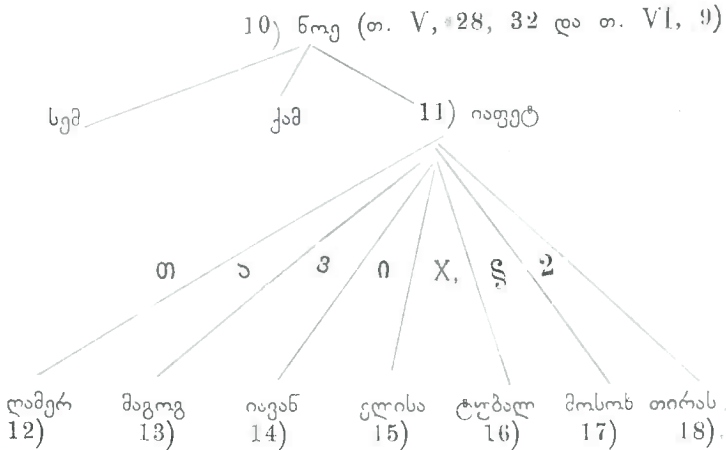

*) ეს მოვლენა ეხლაც ემჩნევა ქართულს. მაგ. ქართლში ამბობენ: „პრიპტე“, „პრიპტავე“ და სხვა.

- ეს ორი სახელი დამახინჯებულია, სხვა-და-სხვანაირად იკითხება, მაგრამ რომელია სწორე, გამოკვეული არ არის
- 5) ირად, ანუ გაიდად
6) მეჭუაველ
7) მეთუშაველ ან მათუსალა
8) ლამეხ
- 8) ლამეხ+ადამ (პირვ. ცოლი) ლამეხ+სილლა (მეორე ცოლი)
- 9) აბაღ 10) აუბაღ 11) ტუბაღ-კაინ
- შეცნიერებაში დიდი ხანია უკვე ყურადღება მიაქციეს, რომ იმავე „შესაქმეთა“ წიგნის მეხუთე, მექვსე და მეთექვსე თავში განსხვავებული შთამომავლობითი შტო არის მოყვანილი: იქ ამგვარი ნუსხაა:

II შტო.

- 1) ადამ+ცოლი მისი
2) სეთ, ანუ სეთით
3) ენოს
4) კაინან
5) მალეღელილ (=იგივე მეჭუაველ)
6) იარედ (=ირადს)
7) ენოხ
8) მათუშაველ ანუ მათუსალა
9) ლამეხ

თუმცა ეს ორი ნუსხა არსებითად განსხვავდება ერთიუროთისაგან, მაგრამ საერთოც ბევრი აქვს. ეს ცნობათა სხვაობა, სხვათა შორის, იმით არის საყურადღებო, რომ ნათლად ამტკიცებს, რამდენად ძნელი ყოფილა „შესაქმეთა“ წიგნის შემდგენელისათვის გაეგო, რომელი იმ ორ წყაროთაგანი, რომელიც მას ამ ნუსხების შედგენისათვის ხელთა ჰქონია, უფრო სწორე იყო და მას აუღია და ორივე წყაროს შთამომავლობითი შტო პირდაპირ გადმოუწერია ერთი მეორეს შემდგომ. არსებითად ეს ორი შტო იმით განსხვავდება ერთუროთისაგან, რომ მეორემ არა იცის რა ადამის პირშო შვილისა კენისა, თუ რომ მე-4-ედ მოხსენებული კაინან იმას არ უდრის, და ახელის შესახებ, არამედ მათ მაგიერ მოხსენებულია სეით; ამას გარდა პირველ შტოსათვის სამაგიეროდ სრულებით უცნობია „ენოს“ (3) და „კაინან“ (4, თუ „კაინ“ -ს არ უდრის); შემდეგ მეორე შტოში ლამეხის ჩამომავლობა და სამი შვილი „აბალ“, „აუბალ“ და „ტუბალ-კაინი“ -კი არ არის დასახელებული, არამედ ერთად ერთი „ნოე“, რომლის შვილის იაფეტის მეხუთე შვილადაც ტუბალია (16) აღნიშნული; „აბალ“ და „აუბალ“ -კი არა სჩანან, თუ რომ იმავე იაფეტის მესამე შვილი „იავანი“ (14) აბალის შესატყვისად არ ვიცანით; მეორე შტო, სხვათა შორის, დასასრულ იმითიც განსხვავდება პირველისაგან, რომ აქ ტუბალის ძმად დასახელებულია „მეშეხი“ ანუ „მოსოხი“-ც, იქ-კი ამაზე არაფერია ნათქვამი.

რომელი ამ შტოთაგანია სწორე ამის გადაწყვეტა ეხლა არც შეიძლება და არც საჭიროა ჩვენის საგნისათვის. ეს ორივე ნუსხა მით არის საყურადღებო, რომ ამის შემდგენელს სცოდნია, რომ ეს ორი ტომი ეროვნულად ერთმანეთის მახლობელი ნათესავი და ერთის შთამომავლობისა იყო.

ყველა მეცნიერი თანახმანი არიან, რომ ზემომოყვანილი სახელები სხვა-და-სხვა ტომთა სახელებია, რომელთა წინაპრებად ერთმანე იხინი უნდა ყოფილიყვნენ. ძნელი და საცილობელი საგანი მხოლოდ თვით ამ ტომთა ვინაობის გამოკვლევაა, რომელნიც ნაფულსამევი უნდა იყვნენ ამ ორს ნუსხაში. თავდაპირველად, რასაკვირველია, თვითელი ამ სახელთაგანი ებრაულად იყო ცნობილი და ებრაულის საშუალებით ჰსურდათ აეხსნათ მათი მნიშვნელობა, მაგრამ ასირიოლოგიამ და ძველ აღმოსავლეთის საფუძვლიანმა შესწავლამ დაბადების მკვლევართა აზრსაც ახალი მიმართულება მისცა: გამოიჩინა, რომ „შესაქმეთა“ წიგნში ქალდეველთა და სხვა მებზებელ ერთა თქმულებები უხვად ყოფილა შეტანილი. ამ შთამომავლობითი შტოშიაც, როგორც გერმანელ მეცნიერთა ველჰაუზენის, შტადეს, ბუდდეს, ჰოლცინგერის, გუნკელის და სხვათა გამოკვლევებიდანა სჩანს, სხვა ერთა შესახები ცნობები და თქმულებებიც ყოფილა შეტანილი (იხ. მაგ. Holzinger. Genesis გვ. 121, 122 და H. Gunkel. Genesis, 46). ყველაზე წინ უცხო ერთა კუთვნილებად „ტუბალი“ იყო აღიარებული, რომელიც ეხლა საყოველთაოდ „ტიბარეების“ წინაპრებად არიან ცნობილნი (იხ. მაგ. Hozlinger. Genesis, 53, 54 და H. Gunkel Genesis 46) ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ეს „ტუბალი“ ქართული სატომო სახელი იყო. შტადეს ამას გარდა არა-ებრაულად და უცხო ჩამომავლობისად „მეთუშელი“ და „ჰენოხი“-ც მიაჩნია (Holzinger. Genesis 121): ხოლო ჰოლცინგერი ამბობს, რომ სახელები „ლაშენი“, „აბალ“ და „აუბალ“ ებრაულში სხვაგან არსადა გვხვდება და რომ მაინცა-და-მაინც სიტყვა „ლაშენის“ ებრაულად ახსნა შეუძლებელია (იქვე გვ. 53).

ჩვენ ვეცდებით, თუმც დიდის კრძალვით,—იმიტომ რომ ამ საგანზე აუარებელი თხზულებებია დაწერილი, რომელთა ყველას გადაკითხვა არ შეგვეძლო,—ამ საკითხს შევეხოთ და შეძლების დაგვარად ვეცადოთ ამ შტოს ზოგიერთ სახელების მნიშვნელობა გამოვარკვიოთ. ჩვენის მიზნისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს, რომ პირველს შტოში აბალ, აუბალ და ტუ-

ბალ—კინი ძმებად არიან ცნობილნი; მაშასადამე ნუსხის შემდგენელისათვისაც მათი ძმური ნათესაობა ცხადი ყოფილა. ამასთანავე ფრიად საგულისხმო გარემოებაა, რომ ამავე შტოისა და მიხედვით კინი და აბელიც ძმები არიან. პ. გუნკელმა გონებამახვილობით მიაგნო და ძმათა სახელებს დაბალ, აუბალ და ტუბალ-კინის მსგავსება შეატყო, მაგრამ უძველეს სახედ ტუბალი მიიჩნია (H. Gunkel. Genesis 46). ჩვენ ეხლა უკვე ვიცით, რომ დაბალ და აუბალ, ქართული ბგერათა ცვლილებათა მიხედვით, „ტუბალის“ სრულებით კანონიერი განვითარებაა (იხ. გვ. 24).

საყოფადღებოა, რომ ნუსხის შემდგენელი დაბალსა და აუბალს ერთ დედმამის შვილად და ღვიძლ ძმებადა სთვლის, ტუბალ—კინი-კი მათ ნახევარ ძმად მიაჩნია, დედები ერთი არა ჰყოლიათო. ტუბალ-კინის შესახებ ნათქვამია „ესე იყო კვერით ხუროჲ, მკედელი რვალის და რკინისა“—ჲ (IV, 14); დაბალზე-კი სწერია: „ესე იყო მამაჲ მკვიდრთა კარგებისათა, საცხოვარისა მზრდელთა“ (IV, 20), მისი ღვიძლი ძმა აუბალი „იყო გამომაჩინებელ საფსალმუნისა და ებნისა“ (IV, 21). მაშასადამე ერთი ძმა „დაბალი“ მეცხვარეობას მისდევდა და უბინდრო იყო, კარავში ცხოვრობდა, მისი ნახევარ-ძმა-კი ტუბალ —კინი ბინადარი იყო, სამოქალაქო ცხოვრებას, მრეწველობას მისდევდა. ბერძენ ისტორიკოსთა და ასირიულ ლურსმულ წარწერების ცნობებიდანაც ხომ სჩანს, რომ ტაბალ-ტიბარელნი მართლაც თავის დროს სამოქალაქო ცხოვრებითა და საუცხოვო ლითონის ნამუშავრით იყვნენ განთქმულნი.

ამასთანავე თავის ალაგას გამოარკვეულია, რომ ტიბარენების მეტომე ქანების ერთი თემი ჯერ კიდევ V—VI ს. კანონდება იწოდებოდნენ, რომ იქ შენახული იყო „კინ“—ის ტომის სახელი. თავდაპირველად ეს ტომი, რასაკვირველია, მრავალრიცხოვანი იქმნებოდა და შესაფერისი სამზღვრებიც ექმნებოდა მის მოსახლეობას. ამის წინანდელ მოსახლეობის ნაშთად უნდა ჩაითვალოს ის ციხე-ქალაქი „კენი“, რომელიც ქართველ ისტორიკოსის სიტყვით თამარ მეფემ უბოძა სარგისის ძესა ივანეს (ისტორიანი და აზმანი შარვადელთან, მშ დ'ფსი ქცა 442).

ამასთანავე თუ ჩაუკვირდებით პირველ ძმების „კინ“ „ჰაბელი“—ს სახელებს და მათს ხელობას, სახელდობრ, რომ

პირველი „იყო მშრომელ ქვეყნისა (IV, 2), ხოლო „ჰაბელი“ იყო „მწყემსი ცხოვართა“, შეუძლებელია არ შევამჩნიოთ, რომ ძმებს კაინ-ჰაბელსა და ნახევარ-ძმებს აბაღლ-ტუბალ-კაინს შორს მსგავსება არსებობს. ჰაბელსავეთ აბაღლიც მეცხვარეობას მისდევს, კაინსავეთ ტუბალ-კაინიც მიწის დამამუშავებელია. საზოგადოდ კაენის ჩამომავლობა, როგორც მაგ. მისი შვილი ჰენოხი, სამოქალაქო ცხოვრების მიმდევარი იყო. რომ სახელების „ჰაბელი“-ისა და „აბაღლის“ იგივეობა ვიცნათ, ამისათვის საჭიროა გავიხსენოთ, რომ „ჰაბალ“, როგორც ზემოთ იყო განმარტებული, კანონიერად შეცვლილი სახეა „ტაბალი“-სა და რომ შემდეგ ამ სახე „ჰაბალი“-საგან არის წარმომდგარი „აბაღლი“-იც.

მაშასადამე დაბადების თქმულებაში ჩვენ შენახული გვაქვს ცნობა ბრძოლის შესახებ, რომელიც მომხდარა ორ ქართველ ტომის „ტაბალ“ ჰაბელ=აბაღლისა, რომელიც მეცხვარეობას მისდევდა და „კაინის“ შორის, რომელიც ბინადარ ცხოვრებას ეწეოდა; ეს თქმულება გვიხატავს იმას, თუ ბინადრობის მოკიდებულმა, მოქალაქობას მიმყოფმა ტომმა როგორ აჯობა მეცხვარეობის მიმდევარს უბინადრო ტომს და მოსპო იგი. რომ აქ ამ თქმულებაში უბრალო ძმის მკვლელობა-ეი არ არის საუბარი, არამედ თქმულებაში სულ სხვა აზრია გამოხატული იმითაც მტკიცდება, რომ თვით ღმერთი მაინც მფარველობას უწყევს და ბრძანებს რომ, კაინის მოკვლელს, თუ ვინმე აღმოჩნდებოდა მისი მკვლელი, „შუდნი შურის ძიებანი დაესხნეს“-ო (IV, 15).

თუ სახელები კაინ, ჰაბელ, აბაღლ, აუბალ, ტუბალ—კაინ, შეიძლება, როგორც ჩვენა გვეგონია. მართლაც ქართველ ტომთა სახელებად ვიცნათ, მაშინ ამ შტოსი ზოგიერთს სხვა სახელებსაც შეესაძლებელია შესატყვისი ადგილი მოეუძებნოთ ქართულ სატომო წოდებაში. „ჰენოხი“ მაგალითად უნდა ჰქან-მეგრელთა ტომის „ჰენოხი“-ების სახელს უდრიდეს (იხ. ამ სახელის შესახებ ქვემოთ ლ. ნ. მარტი *Изъ Лингвистической поѣздки въ Абхазію* ИАН. 1913 გვ. 319—320 ლ 325—331). ის გარემოება, რომ I II ს. ქ. შ. ჰენოხები უფრო თარეშსა ლ მეზობლების ცარცვა-გლეჯას მისდევდნენ, ხოლო დაბადებაში „ჰენოხი“ ქალაქის აღმშენებლად ითვლება, რასაკვირველია, დაბრკოლებად ვერ ჩაითვლება, იმიტომ რომ ერის ამგვარი დაქვეითება ერთხელ და ორჯელ ჰრ მომხდარა; საკმარისია გავიხსენოთ თუნდა ტუბალები, რომელნიც ტაბალის.

სახელით ასირიელების დროს ძლიერებით, სიმდიდრით და წარმატებულის ყოფა-ცხოვრებით იყენენ განთქმულნი, ხოლო ქსენოფონტეს დროს ტიბარენებად წოდებულნი უკვე აღარავითარს პოლიტიკურს ძალას არ წარმოადგენდნენ და ოდესღაც დაწინაურებულ ცხოვრების ნიშანწყალი ძლიეს-ღა ემჩნეოდათ.

შემდეგ „დაბადების“ სახელი „მეთუშაელ“ ანუ „მათუსალა“ შეიძლება თუშების სატომო სახელს უდრიდეს; იგი ნაწარმოებია ჩვეულებრივ თავსართ—„მე“ და „მა“-საგან და ბოლოსართ „ელ“ და „ალ“-ისაგან, იმგვარადვე, როგორც „მე-ეგრ-ელი“, „მე-ეგვპტ-ელი“, და „მა-არგ-ალი“, „მა-კრონ-ეს“ და სხვა.

ბერძნულ მართლწერის „მათუსალა“-ს ძირი „თუსა“ უდრის ამ ტომის თუშების სახელს, როგორც მათ ბერძნები ეძახდნენ, პტალემაჰოსი მაგ. თუშების სახელს „ტუს-კოჰ“-დ სწერს. დასასრულ „ლამეს“-ის შესახებ; აქ საკითხი უფრო რთულია, შესაძლებელია „ლამეხი“ შეიცავდეს ჩვეულებრივ საკვეცს „ხ“-ი და ფესვს „ლამე“, „ლამ“-ს, რომელიც იქნებ უდრიდეს „ელამ“-ს, მაშინ „ელამ“-ი უნდა ვიცნათ ნაწარმოებად თავსართ „ე“ თურთ, როგორც „ეგრი“ „ეგრ-ისი“.

თუ ჩვენ არა ვცდებით და ზემოაღნიშნული შედარებანი სწორია, მაშინ „შესაქმეთა“ წიგნში ამ ადგილას შენახული ყოფილა ცნობები და ზოგიერთი თქმულებების პატარა-პატარა ნაწყვეტები სხვა-და-სხვა ქართველ ტომთა შესახებ. თავისთავადაც ცხადია, რომ თვით ჩამომავლობითი შტო ტომთა მონათესაეობის სხვადასხვა გვარის ხარისხის და სიახლოვის ვითარების ყოველთვის უტყუარ გამოხატულებად ვერ ჩაითვლება. ამის ნუსხის დამწერს შტო ისე შეუდგენია, როგორც მის ცოდნას და ცნობებს ტომთა ნათესაეობის შესახებ შეეფერებოდა, მაგრამ ეხლა, რასაკვირველია, შეიძლება იგი თანამედროვე სამეცნიერო ცოდნას არ აკმაყოფილებდეს.

დასასრულ „ურ-კაშდომ“-ის შესახებ. იქ ცხოვრობდა, სხვათა შორის, მამათმთავარი აბრაჰამი. რომელს ქვეყანას ჰგულისხმობდა „დაბადების“ დაწერი, ან მისი წყარო, როდესაც ამ „ურ-კაშდომ“-ს იხსენიებდა, ჯერ კიდევ საცილობელია. ამ საკითხის გამოსარკვევად მრავალი მასალები აქვს შეკრებილი დილდმანს. ზოგს „ურ“ სამხრეთ ბაბილონში ეფერატის პირას მდებარე დაბა „მულიერად“ მიაჩნია, რომელსაც წინად „ურუ“ ერქვა (Holzinger. Genesis 118—119), მაგრამ ისეთი აზრიც არსებობს, რომ „ურ-კაშდომ“ად ის აღგილია ნაგულისხმევი, სადაც თქმულებისამებრ ვითომც ნოეს კილობანი გაჩერდა, ესე იგი არაატის სანახები (იქვე 119). უკანასკნელი აზრი, ვგონებ, უნდა სიმართლესთან უფრო ახლო იყოს იმიტომ, რომ ამ სიტყვის მეორე ნაწილი, როგორც სამართლიანად აღნიშნა ნ. მარკა (ძირითადი ცხრილები)... „კაშდომ“ ქართველების სახელია: კაშდომ = კასდიე = ქართ-ივ, აქ იმ დ იმ მრავლობითი რიცხვის (=ებ) ნიშანია: ამგვარი ბგერათა ცვლილება „შ“-ის „ს“-ად, ხოლო შემდეგ „რ“-ედ ქვევა ქართულში ჩვეულებრივი მოვლენაა, მაგ. შჯული = სჯული = რჯული. მაშასადამე დაბადების „კაშდომ“ ქართველსა ჰნიშნავს; ხოლო „ურ-კაშდომ“ ურარტუს ქართებს.

ამ გვარად საკუთარ სახელების შესწავლამ დაგვანახვა, რომ ვითომც მრავალი სხვა-და-სხვა ქართველ ტომების სახელები სულ რამდენისამე ძირითად სახელისაგან არიან წარმომდგარნი.

ერთი ცხადი და შეურყეველი სამეცნიერო საბუთი, რომლის შესახებაც დაწვრილებით ქვემოდ იქნება ლაპარაკი, გვიჩვენებს, რომ კავკასია ქართველ ერის თავდაპირველი სამშობლო არა ყოფილა; რომ უუძველეს დროს ქართველებს კავკასიაში არ უცხოვრნიათ. სად იყო ქართველ ერის თავდაპირველი სამშობლო, ამის შესახებ საისტორიო საბუთებში, რასაკვირველია, ცნობები არ მოიპოვება, მაგრამ ამ საყურადღებო საგნის გამოკვევას თვით ენა გვშველის. ჩვენის ეროვნების სხვა და სხვა ტომთა სახელებში ჩვენი ერის უუძველეს ბინადრობისა და სამშობლოს სახელია შენახული. ავიღოთ, მაგალითად, სიტყვა „ქართული“; „ელი“ სადაურობის ანუ ჩამომავლობის აღმნიშვნელი საკვცია, როგორც, მაგ, გორელი, თელაველი, ჯიხაიშელი, ოკრიბელი და სხვა; ყველა ეს მაგალითები გვიჩვენებენ, რომ საკვცია „ელი“ ქვეყნის ანუ ადგილის სახელს ემატება ხოლმე (გორი, თელავი, ჯიხაიში, ოკრიბა); მაშასადა-

მე სიტყვა „ქართულის“ პირველი ნაწილიც „ქართუ“ ქვეყნის სახელი უნდა იყოს. განვიხილოთ ესლა კარდუხების სახელი, რომელთა ქვეყანაშიაც მდ. კინტრიტი (კინტრიშის მოსახლეა) დიდდა. სიტყვა „კარდუხი“-ც ჩვეულებრივ ეროვნების აღმნიშვნელ საკვეც „ხი“-თ ბოლოვდება; ამ სიტყვის პირველი ნაწილიც უნდა ქვეყანასა ნიშნავდეს; ავილოთ, მაგალითად, სახელი ტაოხი; კოლხი; ორივეს რომ საკვეცი მოვაშოროთ, რჩება ტაო—იმ ქვეყნის სახელი, რომელსაც სომხები „ტაიქს“ ეძახდნენ და ქოროხისა და თორთუმის წყლის შორის მდებარეობდა. მაშასადამე ტაოხი უდრის ტაოელ ტომს. სიტყვა „კოლხი“-საც რომ საკვეცი მოვატალოთ, დავგრჩება „კოლ“, იგივე კოლა; იმ ქვეყნის სახელი, საცა მტკვრის სათავეა. მაშასადამე ზემომოყვანილი მაგალითები გვიჩვენებენ, რომ სიტყვა „ქართუ“-ც ქვეყანას უნდა ნიშნავდეს და „ქართუ“-ს უდრის; განსხვავება მხოლოდ იმაშია, რომ მეორე სიტყვაში ფშვინავი თანახმოვანები ზის: „კ“-ანის მაგიერ „ქ“-ანი, ხოლო „დ“-ონის მაგიერ „თ“-ანი. კარდუხი, როგორც ვიცით, ერთ-ერთ მეგრულ-კანურ შტოს ტომის სახელია.*)

ამგვარად დაკვირვებამ დავარწმუნა, რომ ქართ-მეგრულ შტოს ტომების საკუთარ სახელებში (ქართუელი, კარდუხი) ერთი-და-იგივე ქვეყნის სახელი გვხვდება: იგი არის ქართუ ანუ კარდუ. რაკი ამ ქვეყნის სახელი ორივე შტოს ტომების სახელ-წოდებაში მოიპოვება, უეჭველია იგი ქართველების თავდაპირველი საერთო სამშობლო უნდა ყოფილიყო.

ამ სამშობლოს ხსენა ქართველების მესამე შტოს წარმომადგენელს სვანებსაც აქეთ შერჩენილი. სვანეთში ესლაც მოიპოვება რამდენიმე სოფლის საზოგადოება, რომელსაც „კალდე“ ანუ ხალდე ჰქვიან. ერთი სიტყვით ხალდე, ანუ ქართუ ჩვენი ეროვნების თავდაპირველ სამშობლოდ უნდა ჩაითვალოს. ეს კარდუ ანუ ქართუ განთქმული ქვეყანა ქალდეა არის; ტუქალატადარ 1-ის 1275 წლის (ქრ. წ.) წარწერაში იგი „ქვეყა-

*) რომ კოლ და კოლა ერთი და იგივე არის იქიდანა სხანს, რომ ჰეკატაეოსის სიტყვით კოლხების ერთ ტომს „კორაქსი“ ერქვა (ლათინურ 1,2); აქ „ქსი“ უდრის საკვეცს „ხი“-ს, სომხურ „ქ“-ანს, რჩება კორა, ანუ კოლა. იგივე ისტორიკოსი ერთს კოლხების ტომს კიდევ იხსენიებს, რომლის სახელი ყოფილა „კოლაჲ“—კოლები; მაშასადამე აქაც ქვეყნის სახელს „კოლა“-ს „ა“-ნი მოკვეცილი აქვს.

ნა „კარდუ“-დ იწოდება (KB. I, 11) სწორედ ისე, როგორც ამ ქვეყნის სახელი კარდუხების საკუთარ სახელწოდებაში შენახული.

რასაკვირველია, ქართველებს ქალდეაში უუძველეს დროს უნდა ეცხოვრათ. ჯერჯერობით დაახლოვებითაც-კი ვერ ვიტყვით, როდის ჰქონდათ იქ ქართველებს მოსახლეობა და რა დროს აყრილან იქიდან. ქართველ ტომების სხვა-და-სხვა დროინდელ ბინადრობის ადგილის გამოკვლევა შეიძლება ჯერჯერობით მხოლოდ მე-XI საუკ. (ქრ. წ.) მოყოლებული; ისიც იმიტომ, რომ ასურული წყაროები ამ მხრივ ძვირფასს და უზეს ცნობებს ვეძლევენ; ამ მასალების საშუალებით მკვლევარს ადვილად შეუძლიან განსაზღვროს, თუ სადა ცხოვრობდნენ ძველად უმთავრესი ქართველი ტომები. გერმანელმა მეცნიერებმა პ. გელცერმა და ე. შრადერმა ქართულ ისტორიას დიდი სამსახური გაუწიეს მით, რომ ასურულ წყაროებიდან ტაბალის და მუსკების შესახებ ცნობები ამოჰკრიბეს და შეისწავლეს.

ტაბალი და მუსკი, ანუ ტიბარენნი და მოსხები, XI-XII-ე საუკ. ქრ. წ. გაცილებით უფრო სამხრეთით ბინადრობდნენ, ვიდრე მე-IV-საუკ. ქრ. წინად. სალმანასარ II თავის 860—825 წ. (ქრ. წ.) წარწერაში ამბობს, „ტაბალის ქვეყანაში მიმავალმა ეფფრატი გავიარე“ (KB. I. 143); მაგრამ ჩვენ ვიცით, რომ ეფფრატის იქითა ნაპირას კუმმუხი მდებარეობდა; რაკი ტაბალის სამფლობელო იმავე მდინარის იქითა ნაპირას იდო, ამიტომ უეჭველია იგი კუმმუხის ცოტა ჩრდილოეთით უნდა ყოფილიყო; ამ დასკვნას ჩინებულად სარგონ მეფის სიტყვებიც ამტკიცებს: ტაბალელებმა რომ ტაბალელ ამრი თავის მამის ჰკლის ტახტზე დასვეს, მეც იმას ჩემი ქალი მივათხოვე და (მზითვად) გავაყოლე კილიკია, რომელიც იმის მამას არას დროს არა სჭერია, და ამით საბძანებელი გავუდიდეო (KB. II. 57). ცხადია, რაკი შესაძლებელი ყოფილა, რომ კილიკია ტაბალის სამფლობელოსათვის მიემატებინათ, ალბად, კილიკია და ტაბალის ქვეყანა ერთმანეთის მოსახლერენი ყოფილან: მართლაც მეფე ასარჰადონიც ტაბალელებს კილიკიელების მეზობლებადა სთვლის. ამის გამო კილიკია ტაბალელების ქვეყნის სამხრეთ სამხლერად უნდა ჩაითვალოს.

ამგვარად ტაბალის სამფლობელოს აღმოსავლეთით ეფფრატი ჰსაზღვრავდა, სამხრეთ-აღმოსავლეთის მხრით—კუმმუხი, ხო-

ლო სამხრეთით კლიკია, ანუ, როგორც მას ასურელები ეძახდნენ ჰილლაკუ; ერთი სიტყვით ტაბალებს სწორედ ის მიწები ეკირათ, რომელსაც შემდეგ დიდ კაპადაქიას ეძახდნენ ხოლმე.

ტაბალის ქვეყანა დიდი უნდა ყოფილიყო: მეფე სალმანასარის სიტყვით მას 25 ტაბალები მეფე აძლევდა ხარკსა; ამის გამო უეჭველია, რომ ზემოხსენებულ მეფე ამრის სამფლობელო მთელი ქვეყნის მხოლოდ ერთი ნაწილი იქნებოდა; იგი სახელდობრ ბიტ-ბურუტას მფლობელი უნდა ყოფილიყო, იმიტომ რომ, თუმცა მატანეებში მეფე ამბარისი ტაბალის მეფედ იწოდება, მაგრამ სარგონის ცილინდრის წარწერაში მას ბიტ-ბურუტას მეფედა სთვლიან (KB. II, 43), ალბად ბიტ-ბურუტა ტაბალის ერთერთი მთავარი სამფლობელო იყო. ბიტ-ბურუტას გარდა ასურულ წყაროებში კიდევ ერთ ტაბალის სამთავროს სახელია მოხსენებული. ამ სამთავროს „მილიდლუ“-ს ეძახდნენ და მის დედაქალაქსაც მილიდლუ, ბერძნულად მელიტენე, ერქვა. ამ სამთავროს მეორე დედაქალაქს ტულგარიმში ეწოდებოდა. რომ იგი ტაბალს ეკუთვნოდა, ეს სანჰერების წარწერიდანა ჩანს; იგი თითონვე ამბობს: „ტაბალის ქვეყნის ქალაქი ტულგარიმში ავიდე და მიწასთან გავასწორე“.

ტიგლათ-პილესარ I-ის 1100 წ. (ქრ. წ.) წარწერიდან ვიცით, რომ მუსკებს (მესხებს) ბინადრობა კუმმუხის მახლობლად უნდა ჰქონოდათ. მეფე მოგვითხრობს, მუსკები ჩამოვიდნენ და კუმმუხი დაიპყრესო (KB. I, 19); ხოლო ჩვენ ვიცით, რომ კუმმუხის დასავლეთით, ანუ ჩრდილოეთისა და ჩრდილოეთ-დასავლეთისაკენ, ტაბალის ქვეყანა მდებარეობდა, სამხრეთ-დასავლეთით-კი ჰილლაკუ, ანუ კლიკია. მაშასადამე მუსკების ქვეყანა ტაბალის ჩრდილოეთით უნდა ყოფილიყო, ალბად სამთავრო მილიდლუს ზევით. ტიგლათ-პილესარ I-ის სიტყვებიდანა ჩანს, რომ მუსკები ძლიერი ხალხი ყოფილა და ვერც ერთ წინანდელ ასურეთის მეფეს მათი დამარცხება ვერ მოუხერხებია, პირიქით, თურმე, მესხები იპყრობდნენ ასურეთის მოხარკე ქვეყნებს. ალბად მუსკებს დიდი ადგილი სჭერიათ; მარტო კუმმუხის ასაღებად ხუთი მეფე წამოსულა და თვითეულ მეფეს, რასაკვირველია, თავისი საბრძანებელი ექნებოდა. ზოგიერთს მათგანს რამდენიმე ქვეყანა სჭერია. სარგონ მეფის (722—705) ხორსადაბადის დიდ წარწერიდანა ჩანს, რომ მარტო ერთს მუსკების მეფეს მიტას სამი ქვეყანა ჰქონია სამფლობელოდ (KB. წიგნი

II, 75^{,151}); ამ მიტას ბერძნების მწერლები ფრიგიის მეფე მიდასს ეძახდნენ, ხოლო ეს გარემოება ამტკიცებს, რომ ერთ დროს ფრიგიის მიწაწყალიც მუსკებს უნდა ჰკუთნებოდათ. თუ მესხებს ამაზე დასავლეთით არ უცხოვრიათ, მაშინ მუსკების მონაპირე დასავლეთის სამფლობელოდ ფრიგია უნდა ჩაითვალოს.

კოლხები, ანუ „კასკები“ (კასკი, კასკაა), როგორც მათ ასურელები ეძახდნენ ხოლმე, პირველად ტიგლათ-პილესარ I-ის 1100 წ. წარწერაში არიან მოხსენებული; მაგრამ მათ ბინადრობის ადგილის გამორკვევა მხოლოდ დაახლოვებით შეიძლება. ტიგლათ-პილესარ III-ის (745—727) მატანიდანა ჩანს, რომ კასკებს ტაბალის მახლობლად უცხოვრნიათ, სახელდობრ მილიდლუს მეზობლად (KB. II, 31,32 — სტრიქ.); სარგონ მეფის (722—705) ცილინდრის წარწერაში კი „კასკუ“ ურარტუსა და ტაბალის შუა აღნიშნული (KB. II, 41, 15 სტრიქ.) ამიტომ კასკების ქვეყანა მუსკების და მილიდლუს ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთისაკენ უნდა დებულებოდა; აღმოსავლეთით-კი ურარტუსს ანუ ვანის სამეფო იქნებოდა სამზღვრად, ხოლო სამხრეთით შუაგულ ადგილას ნაირის ქვეყანა იქნებოდა.

ჰეკატაეოსს გარდა ბერძნების მწერლებს შორის ქართველების შესახებ ყველაზე წინად ჰეროდოტეს (484—425 წ.) მოკბოება ცნობები. სამწუხაროდ მას ქართველ ტომების ბინადრობის სამზღვრები გარკვეულად არა აქვს აღწერილი. ჰეროდოტე ამბობს: სპარსნი ცხოვრობდნენ ვიდრე სამხრეთის ზღვამდე, მეწამულს რომ ეძახიანო; ხოლო მათ ზევით ჩრდილოეთით მიდიელნი ბინადრობენ, მიდიელებს ზევით სასპირები, სასპირებს ზევით კიდევ კოლხები იმ ჩრდილოეთ ზღვამდე, რომელსაც მდინარე ფაზისი ერთვის. ეს ოთხი ხალხი ამ ორ ზღვას შუა ბინადრობსო—(ლატიშევ I, 20). ჰეროდოტეს სიტყვიდანა ჩანს, რომ კოლხებს შავი ზღვის ნაპირას უცხოვრნიათ, იმ ადგილის მიდამოებში, საცა მას ფაზისი ერთვის; კოლხების სამხრეთით სასპირები ბინადრობდნენ; კოლხების გვერდითვე უნდა მაკრონებს ანუ მეგრელებს ეცხოვრათ; იმიტომ, რომ ჰეროდოტე მაკრონებს კოლხების მეზობლებად სთვლის (Historia. II, 104, ლატიშევ, 8—9). უეჭველია მაკრონების მახლობლადვე უნდა ჰქონოდათ ბინადრობა მოსხებს, ტიბარელებს და მოსსინიელებს; იმიტომ, რომ მაკრონები და ყველა ეს ტომები, ჰეროდოტეს თქმით, ერთს (მეცხრამეტე) სპარსეთის სა-

გამგეო ოლქს ეკუთვნოდნენ (იქვე III, 94). ამასთანავე განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსია, რომ ჰეროდოტეს თქმით კოლხებსა და მიდიელებს შუა სასპეჯრების გარდა არავინ იყო (იქვე, I, 104 და ლატიშევ I, 4—5). ჰეროდოტეს ცნობების დახმარებით მხოლოდ ასე დაახლოვებით ბუნდოვანად შეიძლება განისაზღვროს ქართველ ტომების ბინადრობის ალაგი; მაგრამ ამ ბუნდოვან ცნობებსაც მეცნიერებისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს: ჰეროდოტეს აღწერიდან ცხადაა ჩანს, რომ მე-V-ე საუკუნეში ქრ. წ. მოსხები, ტიბარენები, კოლხები და დანარჩენი ქართველი ტომები შავი ზღვის ნაპირას და ზღვის მახლობლად ბინადრობდნენ. ხოლო ეს გარემოება დიდ ყურადღების ღირსია და ქვემოთ დაწვრილებით განხილული იქნება.

ჰეროდოტეს შემდეგ ქართველ ტომების მოსახლეობის ვრცელი აღწერილობა ბერძნების ისტორიკოსმა ქსენოფონტემ დავეციტოვა. 401 წელს ქრ. წ. მან 10000 ბერძენ ჯარის კაციითურთ სწორედ იმ ქვეყნებზე გამოიარა, სადაც ქართველების სხვა-და-სხვა ტომები ცხოვრობდნენ. მართალია, ქსენოფონტე მხოლოდ იმ ტომებზე ლაპარაკობს, რომელთა ქვეყანაც გავლილი ჰქონდა, მაგრამ სამაგიეროდ იგი ვრცელსა და ძვირფასს ცნობებს გვაწვდის.

ყველაზე სამხრეთით კარდუხები ცხოვრობდნენ (*Anabasis. III. V, 15,*); იმათ ქვეყანაში დიოდა მდ. კინტრიტი*), რომელიც კარდუხების ქვეყანას სომხებისაგან ჰსაზღვრავდა (იქვე, IV, 3). სხვა ქართველ ტომებს ამ დროს განსაკუთრებით შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაპირები და მისი მოსამზღვრე ადგილები სჭერიათ: ზოგს ზღვის კიდეები ეკუთვნოდა, ზოგს კიდევ შთა-ადგილები. ყველაზე დასავლეთით ტიბარენნი ცხოვრობდნენ; იმათ ის ქვეყანა ეჭირათ, სადაც ქ. კოტიორა იყო. ამ ქალაქის აღმოსავლეთით ორი დღის სავალზე ტიბარენნი ბინადრობდნენ (იქვე, V, 5, § 3). ხალიბების აღმოსავლეთით მოსსინიკები ბინადრობდნენ; მოსსინიკების ქვეყნის აღმოსავლეთით სამზღვარი ქ. კოტიორის აღმოსავლეთით 7 დღისა და 8 გადასავალის მანძილზე იდო. დასავლეთის სამზღვარი აღმოსავლეთის სამზღვარს 7 გადასავალით ჰშორავადა; ამგვარად სივანით მთელი ეს ქვეყანა 8 გადასავალზე მეტი არ ყოფილა.

*) ბერძნული კინტრიტის უმჯობესია ქართულ „კინტრიზს“ უდრის.

თუმცა ქსენოფონტე სამხრეთის სამზღვარზე არაფერს ამბობს, მაგრამ სიგრძით იგი უფრო ვრცელი უნდა ყოფილიყო იმიტომ, რომ იგი ორ ნაწილისაგან შესდგებოდა — ერთი ზღვის პირას იდო, მეორეს კიდევ მთიანი ადგილები ექირა. მოსსინიკების აღმოსავლეთით კოლხები ცხოვრობდნენ. მათს დასავლეთს სამზღვარს, რასაკვირველია, მოსსინიკების ქვეყანა შეადგენდა. კოლხების ქვეყნის აღმოსავლეთის სამზღვარი ქსენოფონტეს მოხსენებულის არა აქვს. ქალაქები ტრაპიზონი და ფარნაკია კოლხების ქვეყანაში იყო (იქვე, IV, 8, § 22 და V, 3 § 1). კოლხების სამხრეთით დრილები ცხოვრობდნენ; სამზღვარი ქ. ტრაპიზონისაგან ერთი დღის სავალზე კოტა მეტზე მდებარეობდა (იქვე V, 2 § 2). სამხრეთ-აღმოსავლეთით კიდევ მაკრონები ცხოვრობდნენ; სამზღვარი იმავე ქალაქიდან 2 გადასავლისა და 7 პარასანგის მანძილზე ჰშორავდა (იქვე, IV, 22 და IV, § 9). მაკრონებს დაბურულ ტყით შემოსილი მთიანი ადგილები ექირათ. ამ ქვეყნის სამხრეთის სამზღვრად ის მთა ტეხოსი იყო, საიდანაც პირველად ბერძნებმა ზღვა დაინახეს; იგი ჩრდილოეთ სამზღვრიდან სამი დღისა, 3 გადასავლისა და 10 პარასანგის მანძილზე იყო (იქვე, IV, 8, § 1, 8). მაკრონების აღმოსავლეთით სკვთონები ბინადრობდნენ; სამზღვრად ერთი რომელიღაც მდინარე იყო (იქვე, IV, 8, § 1—3). ქსენოფონტეს ცნობები გვიჩვენებენ, რომ ყველა ქართველი ტომები მე-IV ს. გაცილებით უფრო ჩრდილოეთით ბინადრობდნენ, ვიდრე XI—VIII საუკუნეების განმავლობაში: ტიბარენნი, მაგალითად, რომელთაც ტაბაღის სახელით კილიკიის ჩრდილოეთითა ჰქონდათ ბინა და მკირე აზიის შუაგული ადგილი ეკავათ, მე-IV-ე საუკ. შავი ზღვის ნაპირას ცხოვრობდნენ; მესხები კიდევ, რომელთაც მუსკების სახელით ასურელ მეფეების დროს ის ადგილები ექირათ, შემდეგ რომ პონტოს სამეფოს ეკუთვნოდა, პირველ საუკუნეს ქრ. წ. კოლხიდის, იბერიისა და სომხეთის შორის მდებარეობდა (Strabo, Geographica, XI, cap. II, 18) დაახლოებით იმ ადგილას. საცა შემდეგ-დროინდელი სამცხე-საათაბაგო იყო. მართალია, ასურული წყაროები არავითარ ცნობებს არ გვაძლევენ იმის შესახებ, თუ ვინა ცხოვრობდა შავი ზღვის ნაპირას, იქაც ქართველი ტომები ბინადრობდნენ, თუ არა, მაგრამ მაინც უხადად ჩანს, რომ ქართველებს თვითნებ ბინადრობის ადგილი მრუცკლიათ: იმ ქვეყნებში, რომელიც წინა დროის ტაბაღებსა და მუსკებს ექირათ, მე-IV-ე საუკ. უკვე სხვა ეროვნე-

ბის წარმომადგენელი ცხოვრობდნენ. ტაბალების ერთი ნაწილი ასურბანიპალის (668—625 ქრ. წ.) და ციკერონის დროს (epist. ad famil. 15, 4) მხოლოდ კლიკის მახლობლად იყო შერჩენილი (სამცილინდრის მატეიანე KB. II, 173, 70—77 სტრიქ.). განსაკუთრებით საგულისხმო და საყურადღებო ჰეროდოტეს ცნობაა, რომელიც ამტკიცებს კლიკის მოსაზღვრედ არმენი ცხოვრობენო (Historia წ. V, თ. 49 და წ. VII, თ. 52): მაშასადამე ის მიწა-წყალი, რომელიც IX—VII საუკ. ქართველ ტომს ტაბალს ეკირა ჰეროდოტეს დროს უკვე არმენებს ანუ გააჩრუებულ სომხებსა სჭერიათ. თუ არ იძულებით, უმიზეზოდ ერი თავის მიწაწყალსა და ბინადრობას არას დროს არ მოჰშორდებოდა და მამაპაპეულ მოსახლეობის მოშლა, უეჭველია, რაიმე გარეშე მიზეზის გამო უნდა მომხდარიყო. მართლაც საისტორიო წყაროებიდანა სჩანს, რომ ასარჩადონ მეფის დროიდან მოყოლებული მცირე აზია თან-და-თან კომმერიელთა აივსო და წალეკილი იყო. ჩრდილოეთიდან მოსული კომმერიელი, ანუ ასურელების გამოთქმით „გემირაჲ“, ჯერ ლიდიელებს მიადგნენ და საქმე გაუჭირეს (ასარჩადონის მატეიანე KB. II, 174-5, სტრიქ. 95-111), მერე ტაბალებსა და დანარჩენ ქართველ ტომებს; მთელი ის ადგილი, რომელიც ტაბალებსა, მუსკებსა და კასკებს ეკირათ, დაიპყრეს; ქართველ ტომების უმეტესი ნაწილი, როგორც ეტყობა, იძულებული იყო ან დამორჩილებოდა და გადაგვარებულიყო, ან არა და ჩრდილოეთისკენ გაეწია და შავი ზღვის ნაპირას დასახლებულიყო. ამ მიზეზის გამო აღმოიფხვრა ქართველ ტომების სახელი კაპადუკიასა და პონტოში. ეს აზრი პირველად პ. გელცერმა გამოსთქვა და საისტორიო საბუთებითაც დაამტკიცა, მერე ე. შრადერმაც მხარი დაუჭირა. შეიძლება, ქართველ ტომებს შავი ზღვის სამხრეთ ნაპირას წინადაც ეცხოვრათ, მაგრამ ქართველების მოსახლეობა კომმერიელთა შემოსევის შემდეგ შავი ზღვის ნაპირას კაპადუკიითა ტპონტოთ დაძრულ ქართველებს უნდა გაეძლიერებინათ. საზოგადოდ-კი კომმერიელთა შემოსევამ ქართველ ტომებს საშინელი ზარალი მისცა და შესამჩნევად შეამცირა. „დაბადების“ პირველ წიგნისა და ასურულ წყაროების მოწმობით ტაბალსა და მუსკს (თუბალსა და მეშესს) ორ ძლიერ ერის სახელი ჰქონდათ მოხვეჭილი, ეზეკიელ წინასწარმეტყვე-

ლის დროს-კი ისინი გოგისა და მაგოგის ქვეშევრდომებად ითვლებოდნენ, ხოლო ჰეროდოტესა და განსაკუთრებით ქსენოფონტეს დროს—პატარა და უმნიშვნელო ტომებად იყვნენ. ასეთი საშინელი გავლენა ჰქონდა კიმმერიელთა და სხვა ინდოგერმანელ ტომების შემოსევის მცირე აზიამი ქართველების ძლიერებასა და ბედილბალზე.

ის მიწები, რომელიც წინად ქართველ ტომებს ეკუთვნოდათ. მერე სხვა და სხვა ინდოგერმანელ მოდგმის ტომებმა დაიპყრეს და დაისაკუთრეს. ამგვარად კაპადოკიისა და პონტოს, ლიდიისა და ფრიგიის ბერძნების-დროინდელი და ეხლანდელი მკხოვრებნი სამოთხ სხვა და სხვა ერის აღრევისაგან არიან წარმომდგარნი; მათი ენა, რამდენადაც ბერძნულ წყაროებიდანა სჩანს, ნარევი ენაა და მეცნიერს იქ შეუძლიან ბევრი ისეთი სიტყვა იპოვოს, რომელიც არც ინდოგერმანულს, არც სემურ ენათა ჯგუფს არ ეკუთვნის; ეს ჩინებულადა აქვს გამოკვლეული ბერძნულ ენის ისტორიის ცნობილ მკვლევარს პ. კრეტშერს (*Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache, 1896, Kapitel X*). მის საინტერესო წიგნში ბევრი საგულისხმიერო ცნობებია შეკრებილი ამ ენების შესახებ. რასაკვირველია, იმ საკითხის გადაწყვეტა, თუ რომელ ენათა ჯგუფს ეკუთვნოდა ამ ენების ძირითადი ნიადაგი, შეტად ძნელია და მხოლოდ დიდის ხნის დაკვირვებისა და შესწავლის შემდეგ შეიძლება. ჯერ-ჯერობით აქ მხოლოდ ორიოდ ისეთი მაგალითი მომყავს, რომელსაც უნებლიედ ყურადღება მივაქციე.

მცირე აზიის სხვა და სხვა ადგილას ხალხში უცნაური საკუთარი სახელები ყოფილა გავრცელებული და სწორედ ეს უცნაური სახელები ჩვეულებრივ ქართველ სახელებს საკვირველადა ჰგვანან, მაგალითად: ბაბა (ფრიგიაში), ბაბოა (ლაოდოკიაში) (იხ. P. Kretschmer, *Einleitung, 336*) შეადარე „ბაბუას“-ს; „მამა“, „მამია (ლიკინიასა, ლაოდოკიასა და ისაფრიაში, (იქვე 338—339) შეადარე ქართულს „მამას“-ს და „მამია“-ს; „ნანაო (კილიკიაში, იქვე 342) შეადარე ქართულს „ნიონ“-ს; „ნონე“ (ფრიგიასა და ლაოდოკიაში, იქვე 343) შეადარე „ნონე“-ს; „ნინის“, „ნინიოს“ (ისაფრიაში, იქვე 343) შეადარე „ნინია“-ს; „დულო“ (იქვე, 388) შეადარე „დოდო“-ს; „კაკას“, „კაკის“ (ისაფრიასა და ლიკაონიაში, იქვე 351) შეადარე „კაკა“, „კაკის“-ს, ერთს ტაბლელ მღვდეს „კი-ა-კი“ ერქო (*KB. II. 38—39*); „ლალა“, „ლა-

ლა“-ს (ლიკიაში, იქვე 351) შეიძლება „ლალა“-ს, ერთს მუ-სკების მეფესაც „ლალა“-ს მელიდელი ერქვა (KB. I. 143, 171) „სუსუ“-ს (ფრიგიასა და ლიკონიაში, იქვე, 352) შე-იძლება „სოსო“-ს; „ტატეს“-ს, „ტატეს“-ს (ლიკიაში, იქვე, 352) შეიძლება „ტატე“-ს; „ტატია“-ს (ყველგან მცირე აზიაში, იქვე, 348, 349). შეიძლება „ტატია“-ს; „გვგეს“-ს ასურულად „გვგუ“, ლიდელ მეფის სახელია (იქვე, 388), შეიძლება „გი-გო“-ს; „ზიპოიტეს“-ს (მცირე აზიის ჩრდილოეთის ნაწილში, იქვე, 336) შეიძლება „ზიპუ“-ს; მართალია, ზოგიერთი ზემო-მოყვანილი ქართული სახელები, როგორც, მაგალითად, ვიგო. ტატე, სოსო ქრისტიანულ გრიგოლის, ესტატეს და იოსების სახელების შემოკლებად ითვლება ხოლმე, მაგრამ, როგორცა სხანს, ეს სახელები ქრისტიანობის წინადაც ყოფილა ქართვე-ლობაში გავრცელებული, მხოლოდ როცა ჩვენ ხალხს ქრის-ტიანობა მიუღია, მაშინ გარეგან მსგავსების გამო შემოკლებულ სახელებად ჩაუთვლიათ. რასაკვირველია, მარტო ეს მასალა არა კმარა, მაგრამ მაინც საყურადღებო მსგავსებაა ქართულსა და იქაურ სახელების შორის და შესაძლებელია ეს ტაბალ-მუსკე-ბის ანუ ქართულ ენის კვალს ეკუთვნოდეს.

ქსენოფონტეს შემდგომ სამ საუკუნის განმავლობაში ბერ-ძნების მწერლობაში ქართველ ტომების შესახებ არავითარი ცნობები არ მოიპოვება. მხოლოდ პირველ საუკუნის დამდეგს ქრისტ. შემდეგ სტრაბონმა ასწერა სხვათა შორის ის ქვეყნე-ბიც, სადაც ქართველები ცხოვრობდნენ. ამ აღწერილობის დახ-მარებით მკვლევარს შეუძლიან მიხედეს, რა უნდა მომხდარიყო იმ სამ საუკუნის განმავლობაში. სტრაბონი ძვირფასს და ვრცელს ცნობებს გვაწვდის, საზოგადოდ კავკასიისას, იბერიისა და ალბანიის აღწერა ხომ პირველად მის თხზულებაში გვხვდება და ეს ქვეყნები იმაზედ წინად არავის აუწერია. ეს კი უნდა სთქვას კაცმა, რომ სტრაბონის თხზულებაში შავი ზღვის აღმოსავლეთი ნაპირები და ამიერ-კავკასია გაცილებით უფრო უკეთესად არის აწერილი, ვიდრე შავი ზღვის სამხრეთი ნაპირები; ალბად, ეს ადგილები თითონ სტრაბონს ნანახი არ უნდა ჰქონდეს.

ეხლანდელ ხალდებს ძველად ხალკებებს ეძახდნენო, ამბობს სტრაბონი, სწორედ იმით ქვეყანაში ძვეს ფარნაკია, რომელსაც ხმელეთზე მადანის მალაროები აქვს და ზღვაც მათს კეთილდღეო-ბას ხელს-უწყობსო (Geographica lib. XII, cap. 3, 19). ტრაპიზონისა და ფარნაკიის ზევით ტიბარენნი, ხალდები და

ზანები ცხოვრობენო, რომელთაც წინად მაკრონებს ეძახდნენ, ხოლო შემდეგ მკირე სომხეთი მდებარეობსო, სწერს იგივე ავტორი (იქვე, lib. XII, cap. 3, 18). მაშასადამე ტრაპიზონისა და ფარნაკიის დასავლეთით ჯერ ტიბარენნი ბინადრობდნენ, მერე ხალდები, ანუ ხალიბები და მაკრონები, რომელთაც სტრაბონის დროს ზანებს (ან ჯანებს) ეძახდნენ. აღმოსავლეთით ქართველ ტომების მიწებს მკირე სომხეთი ჰსაზღვრავდა: სტრაბონი ამბობს: ფარნაკიისა და ტრაპიზონის მიდამოებს ზევით ვიდრე მკირე სომხეთამდე ტიბარენნი და ხალდები ბინადრობდნენო (იქვე lib. XII, cap. 3, 28). მაგრამ სტრაბონის თხუზულების ერთ სხვა ადგილიდანა სჩანს. რომ მკირე სომხეთი ქართველ ტომების მოსახლეობის შხოლად საჭრეთ-აღმოსავლეთის სამზღვრად უნდა ჩაითვალოს. ტიბარენებისა და ხალდებისა, ფარნაკიისა და ტრაპიზონის მფლობელად ვიდრე კოლხიამდე ჰვთოდორა იყო (იქვე, lib. XII, cap. 3, 29). ჩვენ ვიცით, რომ კოლხიდა 'მკირე სომხეთის ჩრდილოეთით მდებარეობდა; ამიტომ კოლხიდა ხალიბების ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთის სამზღვრად, ხოლო მკირე სომხეთი აღმოსავლეთის სამზღვრად უნდა ჩაითვალოს. ჩრდილოეთით ხალდების ქვეყანას შავი ზღვა ჰსაზღვრავდა. ამ ადგილას ნაპირი მეტად ვიწროა. ტყით შემოსილი და მადანით სავეს მთები იქვე ზღვას დაჰყურებს, ხოლო სახნავი მიწა ძალიან ცოტააო (იქვე, lib. XII, cap. 3, 19). ხალიბების ქვეყნის სამხრეთის სამზღვრად ერთი მეტად ციცაბო მთა სკვდისი ითვლებოდა, რომელიც მესხეთის მთებს უერთდება... და მწვერვალზე ჰებტაკომეტები სახლობენო; მერე მიდის პარიადრი სიდენისა და თემისკირიდან მოყოლებული ვიდრე მკირე სომხეთამდე. (იქვე, lib. XII, cap. 3, 18). ყველა ამ ადგილების მკვიდრნი მეტად ველურები არიანო, ამბობს სტრაბონი, განსაკუთრებით-კი ჰებტაკომეტებიო. ზოგი მათგანი ხის კოშკებში ცხოვრობს: ამის გამო ძველად მათ მოსსვნიკებს ეძახდნენ, რადგან ამგვარ კოშკებს მოსსვნი ერქვაო; ზოგიერთნი ამ ველურებს ვეზირებსაც ეძახიან (იქვე, lib. XII, cap. 3, 18). მაშასადამე ამ ტომებს სახელად მოსსინიკები რქმევიათ. ხოლო იმათ, რომელნიც სკვდისის მთის მწვერვალზე ბინადრობდნენ, თურმე ჰებტაკომეტებს ეძახდნენ. ცხადია, ეს სიტყვა ხალხის სახელი არ უნდა ყოფილიყო. ბერძნულად იგი ,,მედი სოფლის მცხოვრებლებსა“ ნიშნავს. არსებობდა მართლა ასეთი სახელწოდება

თუ არა? უეჭველია არსებობდა. ოცი საუკუნის შემდგომ, ეხლაც-კი შენახულია ეს სახელი. ინგლისის კონსული ბ. ჯიფფორდი-ნი თვის ანგარიშში მოგვითხრობს, რომ ტრაპიზონის სანჯაკის (ოლქის) მეორე მაზრას (ნაპია), რომელსაც სახელად „კურასებაა“ ანუ „შვიდი სოფელი“ ჰქვიან, რიზეს მახლობლად, ამ ქვეყნის შუაგულ მთებში მდებარეობსო (იხ. Известія Кавказ. О. Р. Георг. Общ. 1881 წ.. წიგნი VII. დამატება, გვ. 50). „კურა სებაა“ იგივე „ჰეპტა კომე“-ა და შვიდ სოფელსა ნიშნავს; იგი მხოლოდ ამ სიტყვის არაბული თარგმანია (კურა სოფელი, სებაა-შვიდი); ხოლო არაბულად იმიტომ არის ნათარგმნი, რომ წინად ოფიციალურ მიწერ-მოწერის დროს ოსმალეთში არაბულ ენას ხმარობდნენ ხოლმე. „კურა სებაა“-ც სწორედ იმ ადგილას მდებარეობს, სადაც ჰეპტაკომეტები ცხოვრობდნენ. ცხადია მაშასადამე „კურა სებაა“-ც და ჰეპტაკომე-ც ადგილობრივ სახელის თარგმანი უნდა იყოს. იქნებ იმ მთის სახელში, რომლის მწვერვალზედაც „შვიდსოფლელები“ ცხოვრობდნენ, ადგილობრივი სახელწოდება იყოს კიდევ შენახული: „სკვდისის“ იქნებ ბერძნულად გარდმოცემული „შევიდში“ იყოს, რაც (შევითი) მეგრულად შეიღსა ნიშნავს; „შ“-ინის მაგიერ ბერძნულად „ს“-ანი იმიტომა ზის, რომ ბერძნებს ბგერა „შ“-ინი არ მოეპოვებათ. თუ ეს სწორე გამოდგა, მაშინ ამ სიტყვის მხოლოდ პირველი ნაწილი ყოფილა შერჩენილი; ხოლო ამ ადგილს „შვიდსოფელი“-ს სახელი იმიტომ დაერქმეოდა, რომ მოსახლეობა იქ ალბად შვიდ სოფლად ყოფილა დანაწილებული. ეს ჰეპტაკომეტები, ანუ შვიდსოფლელები მოსსინიკები, ანუ მეგრულ-ქანურ შტოს წარმომადგენელ ტომის ხალხი ყოფილან.

ქართველების პოლიტიკური და ეროვნული მდგომარეობა შავი ზღვის სამხრეთის ნაპირას სამი საუკუნის განმავლობაში ქრისტეს დაბადებამდე შესაძინევად შეცვლილა. ის ადგილები, რომელიც წინად კოლხებსა და მოსსინიკებს ეჭირათ, სტრაბონის დროს ხალდეების ხელში ყოფილა; მაშასადამე სამ საუკუნის განმავლობაში კოლხები მათ აღმოსავლეთისაკენ, მოსსინიკები კიდევ სამხრეთისაკენ მთებში გაურკენიათ.

ქსენოფონტეს დროსთან შედარებით ქართველების ბინადრობის სიერცე შესაძინევად შემცირებულა. სტრაბონი მოგვითხრობს: ამბობენ, რომ სომხეთი, რომელიც თავდაპირველად პატარა სამფლობელო იყო, არტაქსიმ და ზარიადრმა გაადიდე-

სო... პირველი რომ სოფენში, აკილისენში და ოდომანტში გამეფდა, ხოლო მეორე არტაშატის არტაქსატის მახლობლად, მათ სომხეთი გააფართოვეს და ის მიწები მიუმატეს, რომელიც მეზობელ ერებს ჩამოაჭრესო... ხალიბებსა და მოსსინიკებს— მკორე სომხეთის მოსამზღვრე კარინი და ქსერქსინი, ეხლა ყველა ეს ხალიბები ერთ ენას ლაპარაკობენო (Geographica lid. XI, cap. XIV, 5). სტრაბონის სიტყვით, არტაქსიკა და ზარიადრიც ანტიოქოზ დიდის (227—187) სარდლებადა ყოფილან და მხოლოდ იმათ ბატონის დამარცხების შემდგომ გამეფებულან. მაშასადამე მათ ხალიბებისა და მოსსინიკებისათვის მხოლოდ 191 ანუ 190 წ. შემდგომ ქრ. წ. ანუ მეორე საუკუნის დასაწყისს ქრ. წ. წაუერთმევიათ მიწები; ისინი, ალბად, მკორე სომხეთის მხრით შემოესეოდნენ ხალიბებს და ამ შემოსევის დროს ორი მაზრა ჩამოუცლიათ კიდეც; მაგრამ პოლიტიკურ დაპყრობის გარდა ახალ შემოერთებულ ქვეყნებში სომხეთიდან, როგორც ჩანს, ხალხიც გადასახლებულა: სტრაბონის სიტყვით იმის დროს კარინსა და ქსერქსინაში ხალხი უკვე სომხურსა ლაპარაკობდა; ეტყობა ერთი საუკუნის განმავლობაში ქართული ენა დაჩაგრულია და სომხური გაბატონებულა; მაშასადამე ამ ორ მაზრის მცხოვრებნი სომეხნარევი ხალიბები უნდა ყოფილიყვნენ; მართლაც პლინიუს სეკუნდუსი ამბობს, რომ იქ „gens Armenochalybes“—სომეხ-ხალიბების ტომი მოსახლეობდაო (Naturalis Historia, VI, §. 12, ლათინევი, II, 178) ე. ი. გასომხებული ქანები ყოფილან. იქნებ სწორედ იმ დროს, როცა არტაქსიმ და ზარიადრმა ხალიბებს მიწები ჩამოუჭრეს, გადარჩენილ ხალხის ერთი ნაწილი დასავლეთისაკენ გაიხიზნა და ერთის მხრით კოლხებს მიაწვა და ჩრდილოეთ-დასავლეთისაკენ მისწია, მეორეს მხრით მოსსინიკებს და ისინიც საზღვრეთისაკენ მთებში მიაგდეს. სტრაბონის ცნობებიდან მიიჩნევა ცხადადა ჩანს, რომ შავი ზღვის სამხრეთის ნაპირებზე ქართველ ტომების მოსახლეობა თანდათან შესამჩნევად მკირდებოდა.

არჩიანის მოწმობით მეორე საუკუნეში ქრ. შ. მთელი ეს ქვეყანა რომის ხელმწიფის ან მფარველობას, ან არა და ბატონობას ემორჩილებოდა. წერილ-წერილ სამთავროებად დაქუცმაცებული ქართველი ტომები ზოგი შინაურ საქმეებში დამოუკიდებელი იყვნენ, ზოგს კიდე იმპერატორის დანიშნული მოხელე განაგებდა (ლათინევი. I, 219—222). ტრაპიზონის მახ-

ლობლად მიუვალ ადგილებში მცხოვრები ქანები ტრაპიზონელების დაუძინებელი მტრები ყოფილან და თუმცა კეისრისათვის აღუთქვამთ, ხარკს მოგცემთ ხოლმეო, მაგრამ თურმე თავის დროზე არ იხდიდნენ. ამ დროს ქანებს საკუთარი მეფეები არა ჰყოლიათ.

როგორც პროკოპი კესარიელის სიტყვებიდანა სჩანს VI ს. ქანებს ისევ ტრაპიზონის მახლობლად უცხოვრნით და მიუვალ შთიანი ტყით მოცული, მაგრამ მწირი ადგილები ეჭირათ; მათ შეზობლებად აღმოსავლეთით სომხები ყოფილან (*De Belis gotiico*, წიგნი IV, თ. 1 § 8—10). ქანეთის მთის გასწვრივ ზღვის პირას ტრაპიზონის დასავლეთით იღო დაბები **სუსურმენა** (ეხლანდელ სკრმენე. და **რიძაჰონი** ეხლანდელი **რიზე** (იქვე წ. IV, თ. 2, § 3). ქანეთის მთებში იყო მდინარე „ბოას“-ის სათავე, ლაზისკისავენ მიიქცევა და შავს ზღვას ერთვის; მაგრამ ბოასის სახელით-კი არა. არამედ აკამფისის უწოდებენ მახლობელნი მცხოვრებნიო (იქვე. წიგნი IV, თ. 2, § 9 აქ ბიზანტიელის ისტორიკოსს, ვგონებ, მდ. ქოროხი უნდა ჰქონდეს ნაგულისხმევი. რიზეს შემდგომ ლაზისტანისაკენ იღო დაბა **ათინა**. რომელიც ეკუთვნოდა რომაელთა და ლაზებისაგან დამოუკიდებელ, ავტონომიის მექნე მცხოვრებთ. მერე მისდევს დ. **არქები** და ძველი ქალაქი აფსარი, რომელიც წინად „**აფსკრტოს**“-ად იწოდებოდაო. ეს ქალაქი 3 დღის სავალით ჰშორავს რიზესაო (იქვე წ. IV, თ. 2, § 10—12). ქანები ამ დროს უკვე სრულებით თავისუფალნი იყვნენ და არც ბიზანტიის კეისარს, არც ლაზთა მეფეს აღარ ემორჩილებოდნენ, მაგრამ ბიზანტიელებთანაცა და ლაზებთანაც მეგობრული განწყობილება ჰქონდათო (იქვე, წ. IV, თ. 2, § 17—19).

ქანები, პროკოპი კესარიელის სიტყვით, ორ ჯგუფად იყოფებოდნენ: ერთს ეწოდებოდა „**ჭანჩი ოკაენელნი**“, მეორეს— „**ჭანჩი ქოქსკლინელნი**“; ზემოდასახელებულ დაბა-ქალაქებს გარდა, შუაგულ ქანეთში კიდევ შემდეგი დაბა-ციხეები ყოფილა: **სქამალინიზონ** (სხამალინიზონ), რომელიც ჯვარედინ გზაზე დგას,—**ხართონ**, **კენა**, **სისილისონი**, **ბურგუ** და **ჭანჭახა** (**ჭიანძაკონ**) (*De Aed III, 6, 5*. აღონცი. *Арменія 61*).

პირველი გეოგრაფიული სახელი ნამდვილი ქანურია და შეიძლება წარმომდგარიყოს „შქა-მალი-ნოლა“-საგან, „შქა“-ქანურად შუასა ჰნიშნავს, ხოლო „ნოლა“- საბაზრო ადგილს,

ქალაქს, მაშასადამე „შქამალი ნოლა“ შეიძლება „შუაქალაქად“ გადმოვითარებნოთ, რაც მის მდებარეობასაც შეეფერება: ხართონ უღრის „ლართს“; ეხლაც ამგვარი სახელი შენახულია ქართლში; შეიძლება მაგალითად „ლართის კარი“; „ბურღე“ წარმომდგარი უნდა იყოს „ბურღი“-საგან. რაც ქანურად ტყის ერთს მრავალფურცლიან მცენარესა ჰქვიან (ნ. შარტი. ქანური გრამ. 132) და ამავე ფესვისა უნდა იყოს მეორე ქანური გეოგრაფიული სახელი „მურღული“-ც (მურღულის ხეობა): „ქანჭახა“, როგორც საგეოგრაფიო სახელი სამცხეში და ქართლშიაც არის და ვგონებ უნდა წარმომდგარი იყოს „ქანჭი“-საგან. რაც ნოტიო. ქაობიან ადგილსა ჰნიშნავს. დასასრულ კენა უღრის »კაენ“-ს და სწორედ ასე კაენა პარემბოლა იწოდება იგი ლათინურად. (ნ. აღონცი, *Арм.* 100) „ოკაენელი“ მეგრული აგებულობის სიტყვაა და „ო“ ჩვეულებრივი მეგრულ-ქანური თავსართია; მაშასადამე „ქანნი ოკაენელი“ ჰნიშნავს კაენელ ქანებს; ეს იმ ქანების ნაშთი იქნება, რომელთა წინაპარად დაბადებაში „ტუბალ-კაენია“ დასახლებული. ერთი სიტყვით იმ დროინდელ ქანების ყველა საგეოგრაფიო სახელების ასხნა ქანურ-ქართულით შეიძლება.

შემდეგ საუკუნოებში თითქმის ყველა ზემოაღნიშნული ტომები ბიზანტიის კეისარს ემორჩილებოდნენ; ყველას მოუხარეს ქედი იმ ქანებს გარდა, რომელნიც მთა ადგილებში ბინადრობდნენ. მხოლოდ იმათი სახელია და ისმის საისტორიო თხზულებებში, მაგრამ ისიც იმიტომ, რომ მეზობლებს მოსვენებას არ აძლევდნენ. პროკოპი კესარიელი მოგვითხრობს, ქანები თავიანთ მალაღმთიან ადგილებიდან მინდვრად ჩამოდიან და ბარის მცხოვრებ ბერძნებს სცარცვავენო; კეისარი ყოველ წლივ მათ ოქროს უგზავნის, ეგებ ამით მაინც ჩემი სამფლობელო თავდასხმასა და ტყვევანს ავატდინოო. მაგრამ ქანებს ოქრო მიჰქონდათ, ფიცსაც სდებდნენ, ეხლა-კი ხელს არ გახლებთო, დრო-გამოშვებით-კი მაინც ფიცს იფიწყებდნენ და მთელ ზღვის ნაპირას ცარცვა-გლეჯით იკლებდნენ ხოლმე (*Bell. Goth. VI. 1*; პრ. დესტურნისის რუსული თარგმანი 1, 190—196). ქრისტიანობის საშუალებით ბიზანტიელებმა ბევრი ლაზები და ქანები გააბერძნეს და ქართველებს საბოლოოდ მოსწყვიტეს. ჩვენს წყაროებში, თუ არა ვცდები, მხოლოდ სამჯერა გვხვდება ხალიბების სახელი; პირველად აბო თბილელის ცხოვრებაში, სადაც ნათქვამია:

ქალდია ქ. ტრაპეზუნტითურთ ქრისტიანებით სავსეა და იონთა, ანუ ბერძნების მეფეთა, საბრძანებელს ეკუთვნისო (საეკლესიო მუხ. გამოც. გვ. 19). მეორედ სუმბატის ქრონიკაში, სადაც აღნიშნულია: ბასილი კეისარმა, რომელიც გიორგი მეფეს ებრძოლებოდა, დაიზამთრა ქვეყანასა ხალდიასა *), მაშლობლად ქალაქსა ტრაპიზონთასა (სამი ისტ. ქრონ. გვ. 69). მაშასადამე მე-¹/_{III} XI საუკუნოებშიც ეს ქვეყანა ეკლავინდებულად ბიზანტიის კეისრის ხელში ყოფილა. ქართველებმა მხოლოდ მე-¹/_{XIII}-ე საუკუნის დასაწყისს ჩაიგდეს მთელი ეს ქვეყანა ხელში; როცა ბიზანტიის კეისარმა ალექსი III 1195-1203 ბერებს თამარ მეფის ნაჩუქარი ოქრო წაართვა, მაშინ თამარმა ანგა არ კეისრის დასასჯელად ჯარი გაგზავნა და „წარულეს ლაზია, ტრაპიზონი, ლიშანი, სამისონი, კერასუნდი. კიტორა — კოტიორას), ამსტია, არაკლია და ყოველნი ადგილნი ფეხლალონიისა და პონტოსანი“ (ქართ. ცხ. ზ. ჰიქინაძის გამოც. გვ. 473). მაგრამ იმის მაგიერად, რომ მრავალ საუკუნოების განმავლობაში ქართველებზე დაშორებული და მოწყვეტილი დიდი ძმები ლაზები და ქანები ქართველობისა კენ მოებრუნებინა და დაპყრობილი ქვეყანა საქართველოს სამეფოსათვის მიემატებინა, თამარ მეფემ ტრაპიზონის სამეფო დააარსა და თავის ნათესავს ალექსი კომნენს ანდრონიკეს შეიღოს უბოძა. როცა შემდეგში ეს სამეფო ოსმალებმა დაიპყრეს, მაშასადამე ლაზებს შორის ფეხი მოიკიდა და გადაგვარებას ხელი შეუწყო. ამისდა მიუხედავად ბევრს მათგანს ესლაც-კი თავისი დედაენა არ დაუტარგავს და ლაზურად ლაპარაკობს. ინგლისის კონსული ე. ჯიფფორდი პალჭერი თავის 1868 წელს ტრაპიზონში დაწერილ მოხსენებაში ამბობს: ტრაპიზონის ვილაეტში, რომელიც შეკვეთილიდან იწყება და ყიზილ ირმაყამდის (ძველი ლალისი) ვასტანს, ოფიციალურის ცნობებით 850000-მდე მცხოვრებია, მათ შორის 56000 ქრისტიანია (ორი მესამედი თავის თავს ბერძნებს ეძახის, ხოლო დანარჩენნი სომხები არიან); მაშასადამე განსაკუთრებით ლაზები არიან; ხოლო თვით ლაზისტანში ლაზების მეტი არაივნა ცხოვრობს, თერევეს კაიმაკანში (ოლქი) ქ. კერასუნდისა კენ ერთს მაზრაში (კაზა) განსაკუთრებით ლაზები ცხოვრობენო (Извѣстiя Кавказ. отд. Геогр. Общ. 1881 წ. წიგნი VII, № 1, დამატება, გვ. 15, 17, 59-60 და

*) იქ შეუღობით სწერთა „ხალდასა“.

68). როგორც ნ. ბარის მოგზაურობიდანა სჩანს ეხლა ლაზების, ანუ ქანების რიცხვი ძალიან შემცირებულია. ამგვარად თუმცა ლაზურ-ქანურ შტოს ერთმა წილმა დედაენა შეინარჩუნა, მაგრამ ქართველ ტომების საერთო სახელმწიფოს და საზოგადოებრივ ცხოვრებას მოსწყდა და ამისა გამო საქართველოს შემზინდელ ისტორიისათვის მათმა არსებობამ უნაყოფოდ ჩაიარა.

ეს გარემოება განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსია. მე-VII საუკუნიდან ქრ. წ. მოყოლებული შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთის ნაპირებსა და მის მოსამზღვრე ქვეყანაში არასდროს, თამარ მეფის ლაშქრობის გარდა, ქართველების ბატონობას ხანგრძლივ ფეხი არ შეუდგამს და არ მოუკიდნია; მაშასადამე ქართველებს არც შეეძლოთ, რომ აქ თავიანთი ენაკილოკავები რაიმე გზით გაევერცხლებინათ; პირიქით, სპარსების, ბერძენებისა, რომაელებისა, ბიზანტიელებისა, სელჯუკებისა და ოსმალების ხანგრძლივ ბატონობას თავისი კვალი უნდა დაეტოვებინა ადგილობრივ მკვიდრთა დედაენაში და მოსალოდნელიც იყო, რომ მათ თავიანთი დედაენა დაევიწყნათ. თუ მრავალ უცხოელთა ბატონობისდა მიუხედავად აქ მინც ლაზურ-ქანური ლაპარაკი ეხლაც ისმის, ეს მხოლოდ იმის დამამტკიცებელი და მომასწავებელი საბუთია, რომ ლაზურ-ქანური აქ იმთავითვე სუფევდა, რომ ხალიბები, ტიბარენი, მოსკინიკები, დრილები და სხვანი სწორედ ლაზურ-ქანურს ლაპარაკობდნენ, რომ ყველანი ისინი ქართველ ეროვნებას ეკუთვნოდნენ.

შავი ზღვის აღმოსავლეთის მხარე და კავკასია, როგორც ზემოდ აღნიშნული იყო, სტრაბონზე ადრე არავის არ აუწყებია. ურარტის სამეფოს გარდა, მთელ ამ ქვეყნისა და მცხოვრებთა ვრცელი, დაღაგებული აღწერილობა ქრისტეს წინად სრულებით არ მოიპოვებოდა. მაშინდელი ამიერ კავკასია ოთხ უმთავრეს ნაწილად იყო დაყოფილი: შავი ზღვის პირას კოლხეთი მდებარეობდა, მერე იბერია იყო, რომელსაც აღბანია მისდევდა კასპის ზღვამდე, სამხრეთი სომხეთს ეკირა. ზემოდ გამოირკვეული იყო, თუ სადა ცხოვრობდნენ კოლხები მე-IX—VII ს. და V—VI საუკ. ქრ. წ., სტრაბონის დროს-კი, ესე იგი პირველ საუკუნის დამდეგს ქრ. შ. კოლხეთი დიდ სამეფოდ ითვლებოდა და შავი ზღვის აღმოსავლეთი ნაპირები ეპყრა. სტრაბონის თხზულების სხვა და სხვა ცნობების საშუალებით შეიძლება გამოვარკვიოთ, რა სამზღვრეები ჰქონდა მაშინ კოლხეთს. „ჭინოხების იქით, კავკასიისა და მესხეთის მთების

შორის, ამბობს შესანიშნავი გეოგრაფი, კოლხიდა მდებარეობსო“ (Geographica lib. XI cap. II. 1.) მაშასადამე კოლხიდის ჩრდილოეთ სამზღვრად კავკასიონის უღელტეხილი ყოფილა. ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთით მესხების მთები. ეს დასკვნა სტრაბონის მეორე ცნობითაც მტკიცდება. „ზღვის ნაპირი, ამბობს იგი, პიტეუნისა და დიოსკურიადასთანა თავედება: კოლხიდის ეს ადგილიც ხომ ამავე ზღვის ნაპირს ეკუთვნის. დიოსკურიადას მისდევს ზღვის პირას დანარჩენი კოლხიდის მიწები და მისი მოსამზღვრე ტრაპიზონიო“ (იქვე lib. XI, cap. II, 14). ქ. ბიკენთა და დიოსკურიადა კოლხიდაში ყოფილა მაშასადამე, ხოლო სამხრეთ-დასავლეთით მეზობლად ტრაპიზონი ჰქონია; ცხადია ეს ქალაქი კოლხიდას არ ჰკუთვნებია. აღმოსავლეთით კოლხიდას იბერია ჰსაზღვრავდა, მიჯნად კოლხეთის ცხე შორაპანი იყო (იქვე, lib. XI, cap. III, 4.) დასავლეთით ხომ შავი ზღვა ერტყა.

არჩიანე, რომელმაც მთელი შავი ზღვის ნაპირი მოიხილა და თავის მოგზაურობის შესახებ კეისარს მოხსენება წარუდგინა, მოგვითხრობს, რომ ტრაპიზონს მახლობლად მცხოვრები ჭანები ხვედრს ხარკს თავის დროზე არ იხდიანო. ჭანების გვერდით მაკრონები და ჰენიოზები ცხოვრობენ, მათ მეფედ ანხიალი ჰყავთ, რომლის სასახლე მდინარე პრიტანეს პირასა სდგას. მაკრონებისა და ჰენიოზების მეზობლად წიღრიტები არიან და ფარსმანს ემორჩილებიან. მათ მოსამზღვრედ-კი ლაზები მოსახლეობენ. ლაზებს მეფედ მალასი ჰყავთ, რომის კეისრის მიერ დამტკიცებული. ლაზებს შემდგომ ჩრდილოეთით აფშილები ბინადრობენ, რომელთა მეფე იულიანე კეისრის მიერ იყო დამტკიცებული; აფშილების მოსამზღვრედ აბასხები არიან; მათი მეფეც რისმაგი კეისრის დამტკიცებული ყოფილა. აბასხებს გვერდით სანიგები (თუ ჭანიგები?) არიან, სწორეთ მათ ქვეყანაშია ქ. სებასტოპოლისი, ანუ დიოსკურია; სანიგების მეფე სპადაგიც კეისრის დადგენილი იყო (ლატიზევ I, 219, 222). ეს მოხსენება ამტკიცებს, რომ სტრაბონის დროინდელი დიდი გაერთიანებული სამეფო კოლხეთი მრავალ პატარა სამეფოებისაგან ყოფილა შემდგარი, თვითოეულს თავისი საკუთარი მეფე ჰყოლია, რომელიც პოლიტიკურად რომის კეისარს ექვემდებარებოდა, კეისრის დამტკიცებული იყო. ყურადღების ღირსია, რომ აქ საკმაოდ გარკვევით არის აღნი-

შული ლაზების, აფილიებისა, აბასებისა და სანიგების ბინადრობა.

პროკოპი კესარიელის თხზულებიდანა სჩანს, რომ მე-V—VI-ე ს. ქრ. შემდეგაც კოლხეთს, ანუ როგორც მაშინ ეძახდნენ ხოლმე ლაზიკას, იგივე სამზღვრები ჰქონია; რაც სტრაბონის დროს: აღმოსავლეთით ისევ შორაპანთან თავდებოდა სამზღვარი (*De bello persico II*, თავი 29, პრ. დესტუნისის თარგმანის II გვ. 225-6). სამხრეთით კოლხეთის მიჯნა ქ. პეტრასთან იღო და იქვე ბიზანტიის კეისრის საბრძანებელი იწყებოდა. (იქვე, II, თავი 29, გვ. 229). ჩრდილოეთის სამზღვარიც იგივე დარჩენილა: პიტიუნის და სებასტოპოლის წინანდებურად ლაზებს ეკუთვნოდათ თურმე (იქვე, II, თ. 29, გვ. 225).

სტრაბონის, პლინიუსისა, პტოლემეაჰოისს და პროკოპი კესარიელის თხზულებებში კოლხეთის შემდეგი მდინარეებია მოხსენებული: რიონი, რომელსაც სტრაბონი ფაზის ეძახის, პლინიუსი-კი როანს. ერთსაცა და მეორესაც რიონის სათავე სამხრეთით ჰგონიათ (სტრაბონს სომხეთში *Geogr. lib. XI, cap. II, 17*; პლინიუსს მესხეთში—პლინიუსი ჟორახსა და რიონს ერთმანეთში რევს, *Naturalis historia, lib. VI, § 11*) მაგრამ სტრაბონი ერთს ალაგას თავის შეცდომას ასწორებს და ამბობს, ფაზის იბერიის ზემოდ მდებარე მთებში აქვს სათავეო (*Geogr. lib. XI, cap. III, 4*). პროკოპი კესარიელი-კი ამ მდინარეს „რიონის უძახის (*De bello gothico, წ. IV, თ. 13, § 3*). რიონს ერთვის ყვირილა (გლაკოს) და ცხენის წყალი (ჰიპპოს) პლინიუსი ხოფის წყალსაც იხსენიებს, კავკასიის მთებიდან ჩამოდის და სათავე სვანეთში აქვსო (*Natur. hist. lib. VI, § 11*). სტრაბონი მოგვითხრობს, რომ ფაზისის ზღვაში შესართავთან ამავე სახელის ქალაქი და ნავთსადგური ძევს; მას ერთის მხრით ზღვა აკრავს, მეორეს მხრით მდინარე. მესამე მხრით ტბაო (*Geogr. lib. XI, cap. II, 17*) აღწერილობა იმდენად ცხადია, რომ შეუძლებელია იგი ეხლანდელ ფოთად არ აღვიაროთ, რომელსაც პალეოსტომი, რიონი და ზღვა არტყია. სტრაბონი მოგვითხრობს, რომ კოლხებს მესხების ერთი რომელიღაც ქვეყანა ჰქონდათ დაპყრობილი, მაგრამ სამწუხაროდ სახელს არ იხსენიებს (იქვე, *lib. XI, cap. II, 18*).

პროკოპი კესარიელს კოლხეთის ქალაქების შესახებ, რასაკვირველია, უფრო მეტი ცნობები აქვს: აღმოსავლეთით, იბერიის სამზღვარზე ციხე შორაპანს გარდა, მეორე ძნელად მისა-

დგომ ადგილას აშენებული მაგარი ციხეც ყოფილა **სკანდა**. (De bello gothico, წ. IV, თ. 13, § 15). შემდეგ იბერიიდან მიმავალი პირველად მიაღწებოდა სავაქრო ვახზე ბარად მდებარე ქალაქს **ვარდციხეს** (პროდოპოლის); იქვე ქალაქს მდინარე ჩამოუღის (De bello gothico, წ. IV, თ. 13, § 21 და თ. 14, § 1—2). რიონის მხარმარჯვნივ ლაზიკის უპირველესი და უდიდესი ქალაქი, ძველი ქალაქი, (არხოპოპოლის) მდებარეობდა (De bello gothico, წ. IV, თ. 13, § 3). ამ ქალაქიდან ერთი დღის სავალზე შორავდა მუხერისის (მუხურის) სანახები, რომელიც რიონის ხეობაში იყო და თავის ნაყოფიერებით, ხშირის მოსახლეობით და მრავალის დაბა-სოფლებით იყო განთქმული (De bello gothico, წ. IV, თ. 14, § 45—47). ამ სანახებს ეკუთვნოდა ციხე „**ქოთაის**“-ი, რომლის მახლობლად მაგარი **უქიმერიონის** *) ციხე სდგას. ამ ციხეში იყვნენ ჩაყენებული ლაზთა მეციხოვნენი (De bello gothico, წ. IV, თ. 14, § 48—52).

კოლხეთის მოსახლეობა, თუ პლინიუსსა და პტოლემეაძოსსა დაუჯერეთ, მეგრულ-ლაზურ შტოს ეკუთვნოდა. პლინიუსი ამბობს: „ზღვის პირას ჰენიოხები (რომელთაც იგი სანების ანუ ზანების ტომადა სთვლის) ამპრეეტები, ლაზები... და შემდეგ კოლხების ტომები ცხოვრობენო“ (Natur. historia, lib. V, § 11). პტოლემეაძოსის სიტყვით ზღვის პირას კოლხეთში ლაზები ცხოვრობდნენ, იმათ ზემოდ მეგრელები („მანრალოა“) და ეგრისში მოსახლე ტომებიო (Geogr., lib. III, cap. IX, 5). მაგრამ პროკოპი კესარიელის აღწერილობა ამტკიცებს, რომ პტოლემეაძოსისა და პლინიუსის ცნობები სრული არ არის. გამოჩენილი ბიზანტიელი ისტორიკოსი, რომელსაც ლაზიკა თავის ფეხით აქვს მოვლილი, ვრცელს ცნობებს ვაძლევს კოლხეთის იმდროინდელ მოსახლეობის ვითარებაზე და იქიდანა სჩანს, რომ მეგრულ-ლაზებს გარდა სხვებსაც ბევრსა ჰქონიათ მაშინ იქ ბინადრობა. პროკოპი კესარიელი უხსნის თავის მკითხველს, რომ ლაზები და კოლხები ერთნი და იგივენი არიანო (De bello gothico, წ. IV, თ. 1, § 10). კოლხეთის ან ლა-

*) პროკოპი კესარიელის ახალს გამოცემაში J. Haury-მ ცხუვლად შესცვალა ეს სწორე სახელი შემცდარ „უთიმერიონის“-ად (Bibl. Teuberiana Procopii II გვ. 565). ეხლაც არქიელის გორას ქუთაისში უქიმერიონის გორას უძახიან.

ზიკის სამხრეთის სამზღვარი ქ. პეტრას მიდამოები იყო. აქედან მოყოლებული მთელი ქვეყანა ლაზიკა და ლაზიკად იწოდებოდა იქვე, წ. IV, თ. 2, § 21-23).

ლაზიკის გვერდით, რასაკვირველია სამხრეთ-აღმოსავლეთ მოსამზღვრედ. სამცხეა და მესხები, რომელნიც იბერიის სამეფოს ეკუთვნიათ იქვე, წ. IV, თ. 2, § 24). ლაზიკის შემდგომ შუაქვეყნისაკენ სკვპნია დ სვანეთი (სუანია) მდებარეობსო. (იქვე, წ. IV, თ. 2, § 23 : უფრო ზედმიწევნით სამზღვრები აღნიშნული არ არის. მაგრამ სხვა ცნობებისა და მიხედვით ცოტა უკეთ შეიძლება განისაზღვროს. პროკოპი კესარიელი ამბობს, ფასისი ანუ ჩიონი კავკასიონის უღელტეხილიდან გამოშინარე, უქკევს და შავს ზღვის მთვარის მსგავსად მოხრილ ყურეს შიგ შუაში ერთვისო. ეს მდინარე სამზღვრად ითვლებოდა: ჩიონის მარჯვენე მდებარე ქვეყანა ევროპად ითვლება. მარცხენა ნაპირი-კი აზიას ეკუთვნისო. ლაზების მთელი მოსახლეობა ჩიონის მარჯვენე, ევროპაში მდებარეობს და მხარმარცხენე, აზიაში. არც ერთი, არც ქალაქი, არც დაბა არც ციხე, პეტრას გარდა, მათ არ მოეპოვებათო. (იქვე, წ. II, თ. 2, § 27-30). მაშასადამე მოსახლეობა ჩიონის ჩრდილოეთითა ყოფილა.

ჩიონს ჩრდილოეთითვე, ევროპაში, მდებარეობს აფშილეთი („აფსილონი ხორა“ აფსილების ქვეყანა), რომელიც ლაზებს ემორჩილება (იქვე, წ. IV, თ. 2, § 32-33). აფშილეთის ჩრდილოეთის სამზღვრის გამორკვევა ცოტადაც მაინც იმით შეიძლება, რომ პროკოპი კესარიელის სიტყვით, თურმე, მაგარი ციხე „წიბელი“ (ტშიბილე). ეხლანდელი „წიბელდა“ აფშილების ქვეყანაში ყოფილა (იქვე, წ. IV, თ. 10, § 1). აფშილებს ჩრდილოეთით ვიდრე კავკასიონის ქედამდის აფხაზები („აფსაგოა“), მოსახლეობდენ, რომელთა ქვეყანა ორ ნაწილად, აღმოსავლეთ და დასავლეთისად იყოფებოდა (იქვე, წ. IV, თ. 3, § 12-13).

აფხაზეთი მთიანი. მიუვალი ქვეყანაა, კავკასიონიდან კიბურად წამოსულნი მთები შავს ზღვამდის აღწევენო. ამ მიუვალს ალაგას აფხაზებს ერთი ძლიერი ციხე ჰქონიათ, რომლისკენაც მიმავალი გზა იმდენად ვიწრო ყოფილა რომ მარტო ერთს ადამიანს ქვეითი შეეძლო ეარნა (იქვე, წ. IV, თ. 9, § 15-20). აფხაზებაც აფშილებსავით ლაზთა მეფეებს ემორჩილებოდნენ. თუმცა საკუთარი მთავრებიცა ჰყავდათ (იქვე, წ. IV, თ. 2, § 33 და თ. 3, § 12).

აბაზთა ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთით აფხაზთა და ალანთა შუა „ბრუხები“ (ბრუხოა) ბინადრობდენ, ხოლო ჩრდილოეთ-დასავლეთით. ზღვის პირას **ჯიქნი** (ძებოა=ეხლანდელს „აბა-ძეხი“-ს; წინად ჯიქებს რომის კეისარი უნიშნავდა მეფესა. ეხლა-კიო. ამბობს პროკოპი კესარიელი, რომაელებს ყურს არაეინ უგდებსო. (იქვე. წ. IV. თ. 4. § 1-2).

ჯიქებს ზემოთ სავინები („სავინაა“) ცხოვრობდენ. ზღვის პირას ორი ნავთსადგური იყო სებასტოპოლისი და ბიკვინტა („პიტიუნტა“), რომელნიც ერთი-ერთმანერთს ორი დღის სავალზე შპორაედენ (იქვე. წ. IV. თ. 4. § 3-4).

სავინებს ზემოდან კიდევ ვიდრე მააოტიის ყურემდე და მდ. ტანაისამდე სულ **ჰუნების** სხვა და სხვა ტომები ბინადრობდენ, რომელთაც წინად **კიმერიელებს** ეძახდენ. ეხლა-კი **უტიგურებს** (ან უტურგურებს) უწოდებენო (იქვე. წ. IV. თ. 4. § 7-9).

ჰუნების ერთ-ერთ ტომად „საბეირები“ იყვნენ, რომელთაც ეკავსიის მთები ეყარათ; ზოგი მათგანი სპარსებს ემხრობოდა, ზოგი კიდევ ბიზანტიელებს მვეკობრობდა (იქვე. წ. IV, თ. 11, § 23-25).

თუ პროკოპი კესარიელისა და სხვათა ზემომოყვანილს ცნობებს დავაკვირდებით. შევამჩნევთ, რომ კოლხეთში ლაზებს სამხრეთი ნაწილი, ზღვის პირას, ეკავათ და მათი მოსახლეობა რიონის ჩრდილოეთითაცა ყოფილა, მაგრამ V-—VI სს. ლაზების სოფლები და ქალაქები რიონს სამხრეთით სრულებით ამოეარდნილი ყოფილა და მცხოვრებნი მხოლოდ რიონის პირიქით ბინადრობდენ. ლაზების აღმოსავლეთით და თვით ლაზთა შორისაც მეგრელები იქნებოდენ, მათი მოსახლეობა, აღბად, იბერიის სამზღვარს ციხესკანდა-შორაპნამდე აღწევა. კოლხეთის ჩრდილოეთი მაღლობი ადგილები აფშილებსა და აფხაზებსა სკერიათ; პირველთა ქვეყანაში ციხე წიფელდა ყოფილა, ხოლო უჯანასენელებს მთა ადგილებში უცხოვრიათ. აფშილთა და აფხაზთა აღმოსავლეთით მდებარეობდა სვანეთი და სკეინია. როგორც ვხედავთ კოლხეთის მოსახლეობა ქართველთა საშს შტოს ჰკუთნებია: ლაზ-მეგრელებს, აფშილ-აფხაზებს და სვანებს. პოლიტიკური ბატონობა ლაზთა ანუ მეგრელთა ხელში ყოფილა და ყველანი მათის მეთევების უზენაესს უფლებას ემორჩილებოდენ, თუმცა თვითოეულს ტომს საკუთარი მთავარიცა ჰყოლია. ძველად, როგორც ეტყობა, უპირატესობა და ძალა კოლხების

ხელში იქნებოდა. — ეს იქიდანა სჩანს, რომ მთელ ამ ქვეყანას მათ თავიანთი სატომო სახელი — კოლხეთი — მიანიჭეს: ლაზები მერე გაძლიერებულან.

პლინიუსისა, პტოლომაჰოსისა და პროკოპი კესარიელის ცნობები ამტკიცებენ, რომ კოლხეთის სამზრეთსა და აღმოსავლეთს ნაწილში მხოლოდ მეგრელ-ლაზების ტომები ცხოვრობდნენ. მაგრამ ამას ცოტა არ იყოს ის გარემოება არღვევს, რომ ეხლა იმ ადგილებში, სახელდობრ გურიასა და იმერეთში მეგრული-კი არა. ქართულია გაბატონებული. გურულები და იმერლები მეგრელ-ლაზების მიწა-წყლის შიგ შუაგულში არიან შეჭრილნი და მეგრელებსა და ლაზებს ერთიერთმანეთისაგან აშორებენ. ამისდა მიუხედავად ჩვენი ზემოაღნიშნული დასკვნა იმის შესახებ, რომ თავდაპირველად კოლხეთის ის მიწაწყალი მხოლოდ მეგრელ-ლაზებს ეკუთვნოდა, მაინც შეურყეველი რჩება იმიტომ. რომ გურიის საგეოგრაფიო სახელების დაკვირვება გვიმტკიცებს, რომ იმ ადგილას; სადაც ეხლა გურულები ცხოვრობენ, წინად მეგრულად მოსაუბრე ტომი უნდა სახლებულიყო; ბევრ სოფლებისა და მდინარეების სახელების მნიშვნელობის ასხნა მხოლოდ მეგრულის საშუალებით შეიძლება, ან არადა მათ ცხადი მეგრული დამახასიათებელი თვისებები აქვთ, მაგალითად: მთა ჯიხანჯირ (ჯიხა-ციხე), ჯუმათი, კუნგვარი (კუნი-მუხა, მდ. მხამური (ო+ჩხამური, ჩხამითევეზი, როგორც მკალმახე (ა. Цагарели Этюды, II, 71), მქელაური (ო+ქელა+ური=საქილაგო) კყენში, კყენშაური. ჰანიეთი, მდ. ბუბაზეული, მდ. კინტრიში, მნქიკეთი, მნჯოხეთი. ს. მცხანა გურიაში და სხვა. ამგვარ სახელების დარქმევა მთებისა და მდინარეებისათვის, ცხადიამ, ბოლოდ მეგრელ-ლაზების ტომებს შეეძლოთ, მაშასადამე ძირითადი და თავდაპირველი მოსახლეობა გურიაში მეგრელებისა უნდა ყოფილიყო. მაგრამ მარტო გურიაში-კი არა, ეხლა ცხენის წყალი მეგრულის აღმოსავლეთის სამზღვრად ითვლება (Цагарели, ЭТЮДЫ: საგეოგრაფიო სახელები-კი ამტკიცებენ, რომ ამ მდინარის აღმოსავლეთითაც თავდაპირველად მეგრელებს უცხოვრათ; მაგალითად: სოფ. ჯიხანიში (ჯიხა=ციხე), ჩხენიში, კულაში. ნაჯიხივი (=ნაკიხევი). ქუთაისში არქიელის გორას „უქიმერიაონს“ ეძახიან და ეს სახელი, როგორც პროკოპი კესარიელის ისტორიიდანა სჩანს, VI ს. უკვე ყოფილა; უქიმერიაონი უღრის მეგრულს „ოხვამერი“-ს და სალოცავსა ჰნიშნავს.

ქუთაისის ჩრდილოეთითაც მდ. რიონის მიდამოებიც ძველად მეგრელებს უნდა სჭეროდათ; იქაც ასეთი საგეოგრაფიო სახელები გვხვდება, როგორც მაგალითად: **ჯიშხსვარა** (ჯიშა==ძმა), **მფურჩხეთი**, **ვანჭვიში**, **ტყვიში**, **ნაკორღეში**, **გვერიში**, **კორენიში**, **ოკრიბა** და სხვა. თვით პლინიუსიც ამბობს: რიონი მეგრელების მიწაზე დიოდაო *) *Natur. hist. lib. VI, § 11*, ლათინულად: *ИЗВѢСТІЯ II, 179*) საგეოგრაფიო სახელების შესწავლა, მაშასადამე. უეჭველ ჰყოფს, რომ მთელი ეს მიწა-წყალი, მხოლოდ მეგრულ-ლაზურ შტოს ტომებს ეკუთვნოდა. ასე იყო, როგორც სჩანს, სტრაბონისა, პლინიუსისა და პტოლემეაძის თხზულებებიდან, პირველს ორს საუკუნეში. შემდეგ. როგორც ეტყობა, ერთ-ერთი ქართველ ტომთაგანი, ან აღმოსავლეთით, ან არა და სამხრეთ აღმოსავლეთით შიგ შუაგულში შეჭრილა და მეგრელები და ლაზები ერთი-ერთმანეთს დაუშორებია. ხოლო დაპყრობილ ადგილების მცხოვრებლებს ქართული შეუთვისებიათ. ამისგამო ეხლანდელი გურულები და იმერლები გაქართველ მეგრულ-ლაზებად უნდა ჩათვალოთ.

როდის უნდა მომხდარიყოს ეს? პროკოპი კესარიელის სიტყვით რიონის სამხრეთით მდებარე ქვეყანა იმის დროს (V-VI ს.) მეტად ნაკლებად ყოფილა დასახლებული, თითქმის სრულებით უკაცური ყოფილა (*De bell. per II, თავ. 29, დესტუნის II, გვ. 224-226 შენიშ. 14 გვ. 226-228, შენ. 16*) ეს სწორედ ის ადგილია, რომელსაც გურია ეწოდება. მაშასადამე ცხადია, რომ გურიის მერმინდელი მცხოვრებნი ადგილობრივი მკვიდრნი არა ყოფილან და როგორც სჩანს იბერიიდან და ქართლიდან უნდა იყვნენ გადმოსახლებულნი. სპარსელ-ბიზანტიელთ ომიანობისა და იქნებ სხვა მიზეზების წყალობით, ადგილობრივი თავდაპირველი მეგრულ-ლაზური მოსახლეობა ამოწყვეტილა და მე-VI ს. ეს მხარე ცარიელი ყოფილა. ამგვარად გურიის ახალი მოსახლეობა შეიძლება გაჩენილიყო VI საუკუნის შემდგომ, VII, განსაკუთრებით VI-VIII ს. მაშინ როცა აღმოსავლეთი საქართველო იბერია არაბთა მძლავრ და მკაცრ ბატონობის ქვეშ იყო და ხალხი აუტანელ მოხარკეობას გაურბოდა. ახალშენებს რიცხვ-მრავლობით მკორე რიცხოვანი მკვიდრ-

*) *Rhion regio Egritice*, ასე უნდა იყოს, შეცდომით სწერია *Rhoan regio Cegritice*).

ნი გოუქართობით. მაგრამ თითონაც შეუთვისებიათ მათგან ბევრი რამ და ნარეე მოსახლეობას შეუქმნია ახალი ენა-კლო.

იგივე უნდა ითქვას კოლხეთის ჩრდილოეთით მდებარე სვანეთის შესახებ: სვანებს, სტრაბონის სიტყვით. ეპყრათ კავკასიის უღელტეხილი დიოსკურიადისაგან მოყოლებული (Strabo, XI cap. 19). აღმოსავლეთისა და სამხრეთის სამზღვრები ბერძნებისა და რომაელების შწერლებს ნაჩვენები არა აქვთ, მაგრამ უეჭველია ძველად სვანები ვაცილებით უფრო სამხრეთით ბინადრობდნენ. ვიდრე ეხლა ცხოვრობენ: პლინიუსი, მაგალითად, მოგვითხრობს. მდინარე ხობი კავკასიის მთიდან ჩამომდინარეობს და სვანეთის მიწაზე დისო (Flumen Chobum e Caucasum per Suanos fluens, Natur. hist. lib. VI, § 11): ამასვე ამტკიცებს საგეოგრაფიო სახელების დაკვირვებაც, მაგ. ლმხზო. ლემაჩილე და სხვა. შემდეგ სვანების მიწები კოლხებს ანუ მეგრელებს დაუპყრიათ, ისინი-კი კავკასიის უღელტეხილზე მოუშვედნენ; დაპყრობილ სვანებს მეგრული შეუთვისებიათ; მაშასადამე მეგრელებსა და სვანებს შორისაც ნარევი ტომი უნდა გაჩენილიყო. ამას პტოლომეს ცნობაც ამტკიცებს; თავის გეოგრაფიაში იგი სვან-კოლხების (სუანო-კოლხოე) ტომს ასახელებს (Geogr. lib. V, cap. VIII, 25); ამავე ნარევ ტომს სომხების ისტორიკოსი ფაუსტი ბიზანტიელიც იხსენიებს (III, 7).

კოლხეთის აღმოსავლეთით სტრაბონისა და პტოლემეაოსის სიტყვით, იბერია. ანუ ივერია მდებარეობდა. ჩრდილოეთით კავკასიის უღელტეხილი უდარაგებდა ამ ქვეყანას. იმიერ-კავკასიას და იბერიას ერთიერთმანერთთან ერთი უღელტეხილზე მიმავალი გზა აერთებდა. „ჯერ სამი დღის სავალი სამნელო გზა არისო. ამბობს სტრაბონი, შერე არაგვის ვიწრო ხეობაზე ერთი კაცისთვის ოთხი დღის სავალი გზაა, რომელსაც ბოლოში ციხე უდარაგებსო“ (Geogr. lib. XI, III, 5). ეს გზა ისე ნიშანდობლივ არის აწერილი, რომ შეუძლებელია ადამიანი ვერ მიხედეს, რომ სტრაბონს ძველი სამხედრო საქართველოს გზა აქვს მხედველობაში. აღმოსავლეთით იბერიას აღბანია მსაზღვრავდა; მომიჯნავე ქვეყნად, როგორც სტრაბონი სწერს, კამპუზენე იყო, იგი ქართლოს კამბეჩოანს უღრის (ვახუშტი, გეოგრაფია. ჯანაშვილის გამოც. 155). ხოლო სომხურს „კამბეჩან“-ს (VII ს. სომხ. უსახელო გეოგრაფია პრ. პატკანოვის გამოც. სომხ. ტექსტის გვ. 17). იბერიიდან აღბანიაში მიმავალი გზა უწყალი და უსწორ-მასწორო კამბეჩოანზე ძვესო (იქვე. lib. XI,

cap. IV. ნ. შესაძლებელია ეს ადგილი ებლანდელი შირაქის მინდერები იყოს. კამბეჩოანს დიდი სიერცე ჰქონია და სამადა ყოფილა დანაწილებული: ერთი იბერებსა სკერათ. მეორე ალბანელებს, მესამე კიდევ სომხებს. იბერიის აღმოსავლეთის საზღვარი პლინიუსს უფრო ნიშანდობლივ აქვს აღნიშნული: მდინარე მტკერიდან მოყოლებული (ავტორი კასპის ზღვიდან იწყობს) მთელ მინდერებზე ალბანელები მოსახლეობენ: შემდეგი იბერნი; ალბანელებსა და იბერებს მდინარე ალაზანი ჰყოფს, რომელიც კავკასიის მთებიდან ჩამოდის და მდინარე მტკეარს ერთვის, მოგვითხრობს პლინიუსი (Natur. hist. lib. VI. § 26: ლათინე. II. 181. იქ შეცდომით სწავია „ოკაზანი“ ალაზანის მაგიერ). მაშასადამე იბერიისა და ალბანიის აღმოსავლეთის საზღვრად მდ. ალაზანი და კამბეჩოანი ყოფილა. სამხრეთ-აღმოსავლეთით სომხეთი იღო; სამხრეთის საზღვარი არც სტრაბონს. არც პლინიუსს გარკვეულად აღნიშნული არა აქვთ. მხოლოდ პტოლემეასი 47° და 44° 40. შორის აქვს ნაჩვენები. სამხრეთ-დასავლეთით მესხების ქვეყანა. კოლხიდის ერთი ნაწილი და მცირე სომხეთი იყო. სტრაბონი ამბობს, მტკეარს სათავე სომხეთში აქვს (Geogr. lib. IV. cap. III. 2). მაგრამ ეს სწორედ ის ადგილია. სადაც მტკეარს სათავე იყო; იქნებ ეს ადგილი სამცხის იმ ნაწილს ეკუთვნოდეს, რომელიც სტრაბონის სიტყვით სომხებმა დაიპყრეს.

იგივე ავტორი მოგვითხრობს, რომ იბერიას თავდაპირველად ვაცილებით უფრო მეტი ადგილი სჭერია: პარიადრის მთები, ხორძინა და გუფარკიც მას ჰკუთნებია. მერე ეს სამივე მაზრა იბერებს სომხებმა წაართვეს და თავიანთი ენა გაავრცელეს (იქვე, lib. XI cap. 14. ნ: ეს ამბავი 191 წლის შემდგომ (ქრ. წ.) მომხდარა. ანტიოქოს დიდის დამარცხების შემდეგ, როცა მისმა ორმა სარდალმა არტაქსიმ და ზარიადრმა სომხეთი დაიპყრეს და თავიანთ სამფლობელოს გადიდებან შეუდგნენ. პარიადრის ბედიობლის შესახებ, რამდენადაც ვიცით. არავითარი საისტორიო ცნობანი არ მოიპოვება. ხორძინა-კი სომხებს შერჩათ და სომხურ მე-VII-ე ს. გეოგრაფის სიტყვით მეოთხე სომხეთის ერთ-ერთ მაზრად ითვლებოდა (იხ. პ. პარკანოვის გამ. ს. ტ. გვ. 18). ხოლო გუფარკი იბერებს თავიანთთვის დაუბრუნებიათ; იმავე გეოგრაფის მოწმობით იგი ქართველებს ეკუთვნოდა. „გუფარკი უტის მანლობლად დევს და ცხრა ხეობას შეიცავს, რომელნიც ქართველებს უჭირავთ: ძორიფორი, კლ-

ფრანკი ჩამოი. თიალეთი. კანგარი, არტანი. ჯაეახეთი და კლარჯეთი. იქვე. გვ. 20. მაგრამ მე-IX-ე საუკუნეში კოლონიალური და ტაშოი ისევ სომხეთის ხევებად ითვლებოდნენ (პრობონის კტორება. საქართველოს სამოთხე 394). პლინიუსის სიტყვებიდან შკონი იმ დისკენის გამოყვანა შეიძლება, რომ თუხი და თიალეთი regio Thasië et Thiriarië პირველ საუკუნეში ქრ. შ. იბოთ ეკუთვნოდა (Natur. his. cap. VI. § 26) შოლოდ სარაბონის დროს. როგორც ეტყობა, გოგორცი იხეთი დიდი ანა ყოფილა და იმდენი ხეობა არ ჰქონებოდა. იოიოლ შეშდევ.

იბოთი და კოლხეთს გარდა იყო აგრედვე მესხეთი ანუ სამცხე, მაგრამ იქვე პოველს საუკუნეს ქ. წ. მათი მიწა-წყალი, სტრაბონის სიტყვით, რამდენადმე ნაწილად იყო დაქუცმაცებული; იოთი კოლხებსა ჰქონდათ დაპყრობილი. მეორე იბერებს; მე-სამე კედვე სომხებს (Geogr. lib. XI. cap. II. 18). პროკოპი კოლონის მოწმობით მესხები „მესხონა“ ძველ დროითგანვე იბოთა შოთხილნი იყვნენ. მათი ქვეყანა მთიანი და მიუფალია; სახლებიც მესხებს მალლობებზე აქვთ. მაგრამ თვით ქვეყანა კოვლის სიკეთითა და ნაყოფიერებით არისო სავსე (De Bello gothico, წ. IV. თ. 2 § 24—26).

იბერიის ხალხს სარაბონი ორ ნაწილად ჰყოფს: ერთს ბარს მკტოვოებნი ეკუთვნოდნენ, მეორეს — მთიელნი; ყოფა-მკტოვობითაცა და ხნეჩვეულებითაც ერთიერთმანეთისაგან ისინი იმდენად განსხვავდებოდნენ, რომ სტრაბონს მთიელები სკვითებისა და სარმატების მონათესავედ. ე. ი. სხვა ეროვნების ჩამონაგლობნი ზომად მიაჩნია. ბარის მკტოვოებნი მიწის-მოქმედებას მიაღწევდნენ. მთიელნი-კი უფრო ომსა და ნაეარდობასო. საწუხაროდ სტრაბონი არას ამბობს, ოა და რა ტომები ბინადრობდნენ მამინ იბერიაში; პლინიუსი შოლოდ მთიულებს იბსენიებდა gens Silvorum. Natur. his. lib. VI, § 26), მაგრამ მათი ბინადრობა სწორედ ვერა აქვს ნახევენები. რასაკვირველია ბოად სხვების გარდა სამი უმთავრესი ტომი უნდა ყოფილიყო. კახნი. ქართლელნი. რომელთა ენაც შეშდევ ყველა ქართულ მოღამის ჟამების საზოგადო და საწერლობო ენად ვადაიტყა. და იბერი, რომელთა სტრომო სახელით პოველ საუკუნეში ქრ. წ. მთელი ეს ქვეყანა იწოდებოდა. ჰქონ ვიკით რომ იბერნი, ანუ იბერელნი მეგრულულა-ლოი წამად ეკუთვნოდნენ. მაგრამ შეშდევ, როგორც ზემოთ

იყო გამორკვეული. რომელღამაც ქართლით შემოსულმა რომაემა ქართული შეთვისებინა. ცხადია იბერებს ანუ იბერლებს შეგრელებსა და ქართველ შორის უნდა ეცხოვრნათ. სწორედ ამ იბერთა რომს ეკუთვნოდა პირველ სალუკენეში ქარ. წ. და შ. ზღირაძე რომ მან მონიჭა თავისისებელი მთილ ამ ქვეყანას: შესაძლებელია ზოლოდ. რომ ეს იბერნი ამ დროს გაქართვებულნი ან უფროდ იყვნენ. შემდეგ ქართლელნი გაძლიერდნენ და ყველა თანამოძვე რომების მწერლობისა და ცხოვრების სათავეში ჩადგნენ.

ზემოდ აღნიშნული იყო. რომ კავკასიის მკვიდრთა შესახებ ცნობები პირველ სალუკენეზე წინად პითქის სარგლებით არ მოიპოვება: განსაკუთრებით იბერიისა და აღმანის შესახებ ხომ არც ერთს ვგოგრაფს კონტო არ დაუძახეს. ეს გარემოება რასაკვირველია სამეცნიერო კვლევის საგანს შეღად ართულებს და ბევრ დიდში შენელოვან საკითხის გამორკვევას აძნელებს. იმათივე ქართველები კავკასიაში ცხოვრობდნენ. თუ შემდეგ დროს აღმოჩნდნენ საიდგანძე⁹ ან რთო ისეთ უმთავრეს საკითხთაგანი. ჰეოდორეს ცნობებიდანა სან. რომ მე-V-ე სალუკენეში ქარ. წ. კოლები კავკასიაში ცხოვრობდნენ. მეოჯიღის აბიდაგან მოყოლებული მდინარე თასისისა და კოლებების ს. მელაშვილამდე ოკდაათი დღის სავალი ვჭა კარა მოსიარულესთვისაო. ამჟობს იგი Historia, I, 101. თუნდაც რომ თაზისი ამ შეპიბევეაში ქოროხსა ნიშნადეს. ცხადია მაინც. რომ ჰეოდორეს დროს კოლებებს შავი ზღვის აღმოსავლეთს ნაპირს უცხოვრათ.

ყველა ქართველ ტომების სამშობლო. როგორც ვიცით, ქალღია იყო; მაშასადამე კავკასიაში ქართველები იქიდან უნდა მოსულიყვნენ, ეს რასაკვირველია ისედაც ცხადია; მაგრამ საქმე ისაა, თუ როდის დაიძვრნენ ისინი იქიდან, ან როდის დაბინადრდნენ კავკასიაში. იქნებ ქართველები უძველეს დროსვე წამოსულიყვნენ და კავკასიაში ისეთ დროს დასახლებულიყვნენ; როცა იქ ჯერ სხვა არაფერ მოსახლეობდა; მაშინ ხომ ქართველები კავკასიის თიედაპირველი მცხოვრებნი და მკვიდრნი იქნებოდნენ. მაგრამ შესაძლებელია ქართველებს კავკასია უკვე დასახლებულიც დახვედროდათ: მაშინ მათ კავკასიის პირვანდელი მკვიდრნი ან უნდა დაემორჩილებინათ და გაექართველებინათ, ან არა და კავკასიის ქედს იქით გაერეკნათ. რასაკვირველია მთელი ეს მოძრაობა ისეთ დროს უნდა მომხდარა

ოყო, რომლის შესახებაც საისტორიო საბუთების აღმოჩენა შეუძლებელია: ზოლოდ არქეოლოგიას შეუძლიან ამ ხანის და ზემოაღნიშნულ საკითხის შესახებ ცნობები მოგვანდოს.

თუმცა არქეოლოგებს კაცასია ჯერ ძალიან ნაკლებად აქვთ შესწავლილი. მაგრამ ის მკოეოდენიც. რაც უკვე გამორკვეულია. ძეოფას მასალებს გეძლევს. ერთ დროს კაცასია კაკობრიობის კულტურის აქნად ითვლებოდა. მაგრამ საარქეოლოგიო გამოკვლევებში უამტკიცა. რომ წინანდელი შეხედულებები წორე არ იყო უკი კაკობრიობის პირვანდელ ისტორიის შესახებ არავითარი ქრონოლოგიური ცნობები არ მოიპოვება. ამიტომ. რო კა მეცნიერს თაილის გამორკვევა სურს. იგი დაახლოვებით ქრონოლოგიით ხელშეძლევანდობს ხოლმე. იმისდა მიხედვით. თუ რომელ ხანას ეკუთვნის ნაპოვნი ან აღმოჩენილი ნაშთი. ხანაძლივმა და მრავალრიცხოვანმა დაკვირვებამ და მთელ ქვეყნიერობის დედაპირის გულიდან ამოთხრილ ნაშთების შესწავლამ მეცნიერები დაარწმუნა, რომ კაკობრიობას დიდი მანძილი ჰქონდა ანულილი, სანამ იგი იმ საფეხურს მიაღწევდა, რომლის შესწავლაც ისტორიული საბუთების საშუალებით შეიძლება. ყველგან ადამიანი ნელს ნაბიჯით და თანდათანობით მიდოდა წარმატების გზით. თაუდაპირველად ადამიანს. როგორც ეს საფლავების შესწავლამ აღმოაჩინა, ქვის და ქვისნატებებიდან გაკეთებულ იარაღის მეტი არა ებადარა: მრავალ საუკუნოების შემდგომ, კაკობრიობამ ქვის გასიპვა ისწავლა და კარგად გაკეთებულ. გამოყენილ ქვის იარაღების ხმარება დაიწყო. მეცნიერებაში ამ ორ ხანას ქვის ხანას ეძახიან: პოველს ქვის უძველესი ხანა ჰქვიან, ანუ ბერძნულად პალეოლითის ხანა (პალაოს ძველი, ლითოს—ქვა), მეორე—გასიპულ ქვის ხანა. ანუ ნეოლითისა.

ბევრმა კოკა წყალმა ჩიარა, მრავალმა საუკუნემ განვლილ ვდრე ადამიანი მდნეულობის შემუშავებას ისწავლიდა. კაკობრიობის წარმატებისათვის მდნის გამოყენებას დიადი მნიშვნელობა ჰქონდა; ამ გარემოებამ ადამიანის მთელი ყოფაცხოვრების მიმდინარეობა და თვისება შესცვალა და კაკობრიობის განვითარება გაადვილა. ყველაზე წინად ადამიანმა თითბრისა და სპილენძის დამუშავება გამოიგონა, მერე ბრინჯაოსი, დასასრულ რკინისა. რკინის აღმოჩენამ კაკობრიობას ბრწყინვალე მომავალი მანძიკა და აწინდელ საისტორიო კულტურას საბრკველი ჩაუყარა. მთელ ამ ხანას მეცნიერებაში მდნეულობის ხანა ჰქვიან; ხოლო იმისდა მიხედვით, თუ რომელ მად-

ნის იარაღსა ხმარობდა ადამიანი. პირველს თითბრისას და სპილენძისას, მეორეს ბრინჯაოს ხანას. უკანასკნელს კიდევ რკინის ხანას ეძახიან.

თუმცა კავკასიაში უფშველეს ხანის სპილოსი (*Elephas antiquus*) და შამონტის (*Elephas primigenius*) ძვლები აღმოჩნდა, ხოლო აზიურკავკასიაში *Hippopotamus maior*-ის ნაშთები მოიპოვება და ამით ცხადდა მტკიცდება, რომ სულდგმულებს ამ ქვეყანაში უკვე უჩინულის ხანას დროსვე ზუსტობრივად, მაგრამ მაინც ჯერ-ჯერობით მთელ კავკასიაში არც ერთი საყურადღებო და ექვმოტანელი ქვის უძველესისა და გასკულ ქვის ხანების დროინდელი ნაშთები ნაპოვნი არ არის. რამდენიმე ქვის იარაღი კავკასიაშიაც არის ნაპოვნი, მაგრამ რაკი ეს საგნები პირდაპირ მიწიდან არ არის ამოთხრილი, ამიტომ მეცნიერებისათვის არავითარი მნიშვნელობა არა აქვს; მკვლევარს არ შეუძლიან დანამდვილებით გაიგოს, მართო ქვის იარაღები იყო იმ საფლავში. საიდანაც ეს ნივთებია ამოღებული, თუ ბრინჯაოს და რკინის საგნებს შორის ეწყო. ამ გარემოებას-კი მეცნიერებისათვის დიდი მნიშვნელობა აქვს. რადგან დამტკიცებულია, რომ ადამიანი ზოგიერთს იარაღებს ბრინჯაოსა და რკინის ხანას დროსაც ხმარობდა ხოლმე. ზოგ საგნებს ზვენ დროშოც შეხვდება ადამიანი. არც კალზვენის (კულპის) ქვის უროებია დიდ ყურადღების ღირსი, არც ეს უროები ეკუთვნიან უძველეს დროს. ერთი სიტყვით საარქეოლოგიო ნაშთების შესწავლა ამტკიცებს, რომ ქვის ხანას დროს ადამიანს კავკასიაში არ უცხოვრია. როცა იქ ადამიანს პირველად ფეხი შეუდგამს, მას უკვე მადნის შემუშავება სკოდნია. მაშასადამე უძველესი და თავდაპირველი მოსახლეობა კავკასიაში მადნეთულობის ხანის დროს გაჩენილა. ამ აზრს მისდევენ ყველა მეცნიერები; ხოლო მადნეთულობის რომელ ხანას ეკუთვნის სახელდობრ, ბრინჯაოსა თუ რკინის ხანას, ამის შესახებ მეცნიერები სხვა-და-სხვა აზრისანი არიან: ბაერნი ფიქრობს, აზიურკავკასიაში ადამიანი პირველად ბრინჯაოს ხანას, ან ბრინჯაოს ხანა რომ რკინის ხანად იცვლებოდა იმ დროს გაჩნდაო; ამავე აზრს ჰყოფ. ჰიორნესი (Hörnes) და როგორც ეტყობა ჰიოფ. დ. ანუჩინიც ემხრობა. განსვენებული ჰიოფ. ვირხოვი-კი ამტკიცებდა, კავკასიაში ყველა აღმოჩენილი საარქეოლოგიო ნაშთები მხოლოდ რკინის ხანას დასაწყისს ეკუთვნიანო. რაკი ყველგან სასაფლაოებში, საცა-კი ბრინჯაოს იარაღი და ნივთები

შავლად არის ნაპოვნი, ისე არ იქნება, რომ თითო-ორიოდა რკინის საფანი შინკ არ შეგვხვდესო. რაკებს იმისთანა შემთხვევაში. სამართლიანადა თქვა რომს პრ. ვარხოვი, დღე და ასტეებითი მნიშვნელობა არა აქვს. იმიტომ რომ რკინა შინკი წყლისა და სინისა საფან ადვილად იჩნდება. იშლება და შერად იქცევა ხოლმეთ. ამიტომ უფველია რომ კავკასიის უძველესი მოსახლეობა რკინის ხანის ეკლენისო. თუნდაც რომ თითო-ორი საფლავეში იყო რკინის ნივთის შიკი არ აღმოჩენილიყო. შინკი ახლი, ამ დროს უკვე რკინის შემთხვევა უნდა სკოდად. საგნებს სიძვირე მხოლოდ იმას ამტკიცებს, რომ დროს ჯერ კიდევ რკინის ხანის დასაწყისი იყო. მაშინდელი იმის, რომელიც კავკასიაში თავდაპირველად მოსულია და მნიშვნელოს. ქვის ორივე ხანა და თითქმის ბრინჯაოსი, განვლილი და მოჭმული უნდა ქქონოდა და რკინის შემთხვევის შესწავლას შესდგომია.

კავკასიაში ნაპოვნი უძველესი საფლავეები და საგნები ვიარხოვის ახრით მეთერთმეტე, ან მეათე საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს. დარწმუნებული რომ ვყოფილიყავით. რომ იმ საფლავეში სწორედ ქართველები იყვნენ და მარხულნი. მაშინ უძველესობა გვეთქვა: ქართველები კავკასიაში მე-XI-ე საუკუნეზე ადრე მოსულან და ამ დროს უკვე ქვისა და ბრინჯაოს ხანა განვლილი ქქონდა. ხოლო რკინის შემთხვევას ის-ის იყო შესდგომიდა. ამ გვარად საკითხი გადაწყდებოდა და ქართველები კავკასიის თავდაპირველ მკვიდრებად უნდა აღგვეარა. მაგონა ჯერ თნა მეტყიერულად დამტკიცდეს. რომ სათავისი თქველეს საფლავეებში მართლა ქართველები იყვნენ და მარხილი და არა სხვა რომელიმე პოდაპის ხალხის შვილები, ხოლო ამის შემდეგ ზემოაღნიშნული დასეწა შემართი იქნებოდა. ამ საკითხის გამორკვევა-ი მხოლოდ ადამიანის თავის ქალების ვაზომის შემდეგ შეიძლება: სხვა თანე სამეტყიერო სპეკლება არ არსებობს. ანთროპოლოგია სხვადა-სხვა ერების თავის აგებულებისდა მიხედვით კაცობრიობას რამდენადმე შტოდა-ჭყოფს: სხვათა შორის ერთ შტოს თავმოკლენი ანუ ბრახიკეფალები, შვარცს თავგრძელები, ანუ დოლოხოკეფალები შეადგენენ.

კავკასიის ყველა უძველესი საფლავეებში ნაპოვნი თავების ვაზომამ დამტკიცა, რომ თავდაპირველად ზენ ქვეყანაში თავგრძელები ანუ დოლოხოკეფალები ცხოვრობდნენ. ხოლო უკვე

განსვენებულმა პროფ. ვიხივმა აღნიშნა, რომ თანამედროვე ქართველები და სომხები განსაკუთრებით თავმოკლენი ანუ ბრახიკეფალები არიან. ამიტომ ქართველებსა და სომხებს კავკასიის უძველეს თავდაპირველ მკხოვრებლებთან სავსეთი ახადეიი მქონიათ: მაშასადამე ქართველნი და სომეხნი კავკასიის თავდაპირველნი მკვიდრნი არა ყოფილან: როცა ისინი ამ ქვეყანაში მოსულან. იქ სხვა პოდგმის ხალხი დაშვედრით დაბინაველნი. მკვიდრთა ერთი წილი, როგორც ვეცნობა, ქართველებს ჩადილოეთისაკენ გადაურცენიათ: ზოგიერთი კავკასიელი მთიელები, მაგ. ნატუნელები და ავარელები. სწორედ თავგზობელები ანუ დოლიხოკეფალები არიან იხ. Д. Анучинъ, Докторни. археология Кавказа. Жур. Мин. Нар. Прос. 1884 წ. იანვარი. გვ. 236). რასაკვირველია კავკასიის თავდაპირველ მკხოვრებთა და შემოსულთა ერებს ერთმანეთში გამოწვევებული ბრძოლა უნდა მოსელოდათ და ბევრი ძლიერი მკვიდრი გამოესალმებოდა წუთისთველს. ეს კავკასიის თავდაპირველი მკხოვრებნი პროფ. ვიხივს წმინდა არიელ ბაზად მოაჩნია, მაგრამ იქნებ ამაში გამოხენილი გერმანელი მეცნიერი სცდებოდეს. თუ-კი ვიხივის ზემოაღნიშნული მოსაზრება, რომ კავკასიის უძველესი საფლავები მე-XI ს-ის ეკუთვნის. მართალი გამოდგა. მაშინ ქართველები რასაკვირველია მე-XI-ს-ე ს. შემდეგ უნდა მოსდგომოდნენ კავკასიას, ჩვედლოთ იგი ხელში და დაბინავებულიყვნენ. ეს დასცენა შეურყეველი ჰეშმარტებაა: შეიძლება მხოლოდ თარიღი სწორე არ იყოს: იქნებ მომაველში, როცა კავკასიის უძველესი ნაშთები უკეთესად იქნება შესწავლილი, დამტკიცდეს, რომ სამთავროს სასაფლავო მე-XI-ს-ე ს. კი არ ეკუთვნის, არამედ უფრო წინა დროს. თავდაპირველად კავკასიაში ქართველებს, როგორც ვეცნობა, თითო-ორიოლას დაუწყეთა შემობიზნვა: ეს იქიდანა სხანს, რომ უკვე უძველეს საფლავებში აქა-იქ ჩამდენიმე თავმოკლის ანუ ბრახიკეფალის თავებიც აღმოჩნდა.

რასაკვირველია ამ დასცენას, რომელსაც ებლა მეცნიერები ადგიან. თავის-თავადაც დიდი საისტორიო მნიშვნელობა აქვს. მაგრამ ქართველებს უძველეს კულტურისა და ყოფა-ცხოვრების შესწავლას ხომ მომაველში ახალი მიმართულება უნდა მოსცეს: თუ აქამდისინ ჩვენ გვეგონა, ეთიომც ქართველების არსებობის უძველესი ნაშთები საქართველოს მიწის გულშია

დამარბული. ესლა ეს შეცდომა უნდა თავიდან მოვიშოროთ. ამისდა მიხედვით როცა ჩვენ ჩვენი ხალხის თავდაპირველ ყოფაცხოვრებისა და მდგომარეობის შესწავლა ვესურს, ამის კვალი კავკასიაში ყო არა. ამიერკავკასიის სამხრეთით უნდა ვეძიოთ, — თუნდ იმ ადგილებში მაინც, სადაც ქართველები მე-XI VIII-ე ს. ქრ. წ. ცხოვრობდნენ.

რაკი ჩვენ დაერწმუნდით. რომ ქართველთა ტომები უუძველეს დროს მკირე აზიაში ცხოვრობდნენ და მხოლოდ შემდეგში თანდათან ჩრდილოეთისაკენ წამოიწიეს და ამიერკავკასიის მიწა-წყალი დაიპყიდრეს. ამიტომ უნებლიედ იბადება საკითხი, როგორ უნდა მომხდარიყო ეს უზარმაზარი გადმოსახლება და ახალ ადგილას დაბინავება. რომელი ქართველი ტომი უნდა დამოულოყო პირველად და ვინ ვის მისდევნებია; ერთი სიტყვით საგულისხმო იქნებოდა შეძლებისა-და-გვარად ქართველ ტომთა თანდათანობითი დასახლების ისტორია გამორკვეულიყო. თავისდა თავად ესაღია, რომ ამგვარ საკითხის დანამდვილებით გადაწყვეტა არ შეიძლება და ჯერჯერობით ჩვენს დასკვნას მხოლოდ ჰიპოთეზის მსგავსი მნიშვნელობა ექმნება, რომელიც მომავალმა უფრო ზედმიწევნითა და ხანგრძლივმა შესწავლამ შეიძლება გაამართლოს.

სათიქრებელია, რომ კავკასიაში პირველად ის ქართველი ტომები უნდა მოსულიყვნენ, რომელნიც ისტორიულად კარგად ცნობილს დროში დანარჩენებზე ჩრდილოეთით ბინადრობდნენ.

მაშასადამე ჯერ აფხაზები აფშილები, სვანები, თუშები და სხვა ბოილები, შემდეგ კოლხები და კასხები. ამისდა მიხედვით რასაკვირველია აფხაზთა, აფსილთა და დანარჩენ ზემოაღნიშნულ ტომთა მოსახლეობა თავდაპირველად კავკასიაშიც ეხლანდელზე უფრო სამხრეთით იქმნებოდა. როცა სხვა ქართველი ტომები მგრერელ-ლასები და ქართები მტრებისაგან დევნილნი, მიანებობდნენ სამხრეთითგან, მაშინ ისინიც იძულებული იქმნებოდნენ ჩრდილოეთისაკენ დაეხიათ. საქართველოს საკოვგრაფიო სახელებში აფხაზების და სხვათა წინანდელ ვრცელ მოსახლეობის კვალი, რასაკვირველია, უნდა შენახული იყოს და ვინც ამ საგანს გულდასმით შეისწავლის, ის უეჭველად საუფრადლებო მასალას შეაგროვებს. ჯერჯერობით შეიძლება ორიოდვე მაგალითი იყოს დასახელებული: გურიაში არ სებობს სოფ. - დეაბზე, რომლის სახელი ნაწარმოებია იმგვარადვე. როგორც - ტლავსე (ლო - აბზე = ტუ - აფსე); ორსავე

შეშთხვევაში -ღო" და -ტუ" მეგრული თავსართია ადგილის აღმნიშვნელი, ხოლო „აბზუ“ და „აფსე“ უდრის აფსუსს, ესე იგი აფხაზს; მაშასადამე ორივე სიტყვა აფხაზთა მოსახლეობის და სოფელს ჰნიშნავს და ეს გვიჩვენებს, რომ ერთ დროს ებლანდელი გურიის მიწაწყალი აფხაზებსა სჭებოდათ (ნ. შარტი *Исторія терміна „абхазь“* ИАП. 1912 წ., გვ. 700, 702). ამას გარდა პროკოპი კესარიელის სიტყვით ჰანეთში შავი ზღვის ნაპირას იყო დაბა -აფსვრტ-ოს“; თუ ამ სიტყვას ჩვეულებრივ ბერძნულ ნაკვეთს „ოს“ მოვაშორებთ, დაგვრჩება -აფსვრტ“, რომელიც უდრის -აფსვრტა“-ს, ხოლო აფხაზურად -აფსვრ-ტა-ჰნიშნავს აფხაზთა ადგილს. მაშასადამე ეს საგეოგრაფიო სახელიც აფხაზთა წინანდელ ბინადრობის შერჩენილ კვალად უნდა ჩაითვალოს.

თუ გავიხსენებთ ქართველ ტომთა მოსახლეობის მდებარეობა IX - VII სა., რომ ყველაზე სამხრეთით ტაბალოს ტომსა ჰქონდა ბინადრობა, მათ ზემოდ ჩრდილოეთით მუსკები ცხოვრობდნენ, ხოლო მეზობლად აღმოსავლეთის მხრივ კასხები, ანუ კოლხები იყვნენ. ხოლო ამავე დროს აჩაჩატის სანახებში ქართები ვეველებიან, მაშინ ჩვენთვის ცხადი იქნება, რომ დასავლეთ სამხრეთით კიმმერიელთა მიერ ოტტებულნი ტაბალები უმაღლესი თვითნებ ჩრდილოეთის მეზობლებსა და მოშებს მოაწვებოდნენ და თავდაპირველად სწორედ მუსკები და კოლხები უნდა დაძრულიყვნენ და კავკასიის სამზღვრებში შეჭრილიყვნენ: ამასთანავე მუსკები დაიძროდნენ დასავლეთით შავი ზღვის პირისკენ, კოლხები—აღმოსავლეთისაკენ. როგორც სხანს სწორედ ასე მოშდარა: მუსკები აბასებისა და მესხების სახელით იყარობენ მერმინდელ დასავლეთს საქართველოს მთლად და აღმოსავლეთის ერთს ნაწილს არაგვის და მტკვრის შესართავამდე. აღმოსავლეთ საქართველოს მეორე ნაწილში კახეთსა და კახეთში და დასავლეთ საქართველოს უკიდურეს სამხრეთში დასახლებულნი კასები და კოლხები. ევონებ ამ პირვანდელ კასხურ-კოლხურ მოსახლეობის ნაშთად უნდა ჩაითვალოს სახელები კახი და კუბი, რომელიც მერმინდელთა მოსახლეობამაც შეინარჩუნა.

ქართველ ტომთა ამოძრავების მეორე ტალღას ტაბალები უნდა წამოეწია ჩრდილოეთისაკენ. მათ თავის მხრივ აფხაზებოცა და მესხებიც უფრო ზევითკენ განუდევნიათ და კავკასიის ჩრდილოეთი ნაწილი მიუტოვნებიათ, თითონ-კი ლაზებისა, ჰანებისა და იბერების სახელით მათის მოსახლეობის მთელი სამ-

ზოგი ნაწილი დასჯევთრებით. აღმოსავლეთ საქართველოში მესხებზე. როგორც ვეკობა, იბრებს გაუმარჯვნიათ ისე, რომ თითქმის მთელ ამ მხარისათვის თავიანთი სახელი მოუკათა. სულ უკანასკნელად არაბატის მიდამოებიდან შემოხიზნულან ამირ კავკასიაში ქართველ და დაუპყრათ აღმოსავლეთი საქართველო. როდის ინდა მომდაროე ეს ქართველის პირველი დასახლება კავკასიაში? სტრაბონმა და პრ. კესარიელმა-კი ყავად იციან, რომ მესხები ძველ დროსვე დაიმორჩილეს და დაეპატრონენ.

ზემო აღნიშნული იყო, რომ „დაბადების“ შემდგენელს ქართველ „კაშდებს“ სახელით არაბატის სანაბებში ევლდება. მას გარდა ჭეროდოტე მოგვითხრობს, რომ ფასისის მიდამოები კოლხებს უკრთათ. ხოლო აღმოსავლეთ-სამხრეთის შორე მათ მეზობლად სასქეარები ანუ ისპირელინი ყავდათ. სამხრეთ-აღმოსავლეთით კიდევ მიდიელნი ბინადრობდნენ. ქართველ დასახელებულთ არ არიან. მაშ სად უნდა ყოფილიყვნენ ისინი? მათ შეეძლოთ ეცხოვრათ იქვე, სადაც წინად იყვნენ, მაშასადამე ქართველნი უნდა ჭეროდოტეს მიერ მოხსენებულ ალაროდებს შორის ყოფილიყვნენ. რომელნიც არაბატის მიდამოებში ბინადრობდნენ, იბრებს რომ მაშინ აქ არმენნი ჯერ არ ყოფილან, არამედ ისინი კოლიკოს მახლობლად ბინადრობდნენ. მეტად საყურადღებოა, რომ სვენმა ძველმა მატანემ „მოკცევაჲ ქართლისაჲ“ მაც კარგად იცის, რომ ქართველები კავკასიის თავდაპირველი მცხოვრებნი არ იყვნენ. იგი თვით მოგვითხრობს, როგორ და როდის მოვიდნენ ქართველები კავკასიაში და დასახლდნენ. „ქართლი“ და ქართველთა სამეფო მაშინ შემატანეს აზრით კავკასიაში-კი არ იყო, არამედ სამხრეთით. იგი ამტკიცებს, ვითომც ქართველები ალექსანდრე მაკედონელს შემოჰყოლოდნენ და იმდროიდან მოეკიდებინათ აქ ბინა. ცნობილია, რომ ალექსანდრე მაკედონელი ამირკავკასიაში არას დოოს არა ყოფილა, მაშასადამე ქართველს არც შეეძლოთ მას მიჰყვებოდნენ, მაგრამ მაინც დაახლოვებით მართლაც V-VI ს. ქ. წ. უნდა შემოსულიყვნენ ქართველნი ამირკავკასიაში და თანდათან აღმოსავლეთი საქართველო დაეპყრათ.

ამ თაობის სვენ იბრებსაც ვსდებთ, რომ ქსენოფონტეს ქართველ ტომების მეზობლად სამხრეთით უკვე არმენნი დასხვედრიან: მაშასადამე ამ დროიდან მოყოლებული ისინი თანდათან აღბად ქართლაროდების მიწა-წყალსაც დაისაქვთრებდნენ. თუმცა არმენთა გაერთიანება და გაძლიერებაც შოლოდ მე-III-ე სთუ. ქ. წ. იწყობა. ქართველს დაბინავებას უნდა ყავ-

ბისა. კლბებისა და ქართების აღრევა მოჰყოლოდა. ამ აღრევის დროს ქართებს გაუმარჯვენათ. ამგვარივე აღრევა ქართებს იბერსარევის შესხებთანაც მოსულიათ. აქაც გამარჯვება ქართებს დაჰჩენიათ და შესხების სახელი შხოლოდ ერის კლბებში-ღა, სამკებში. შერჩენილა.

ქობები ქართულ ტომების უძველეს ბინადრობის შესახებ სოლი არ იქნებოდა. თუ რომ უჩარტელებისა და ხეცების ეინაობას არ შეეცხეთ. კასკების ანუ კოლბების აღმოსავლეთით. შდ. ვეფრატისა და ტიგროსის სათავეებში. ვანის ტბის. შდ. არაქსისა და არარატის შიდაშობების ქვეყნებში ნარისა, ვანისა და უჩარტუს სამეფოები იყო. ამ სამ სახელმწიფოთა შორის ყველაზე სამხრეთი ნაწილი ნარის ქვეყანას ეკრია. მერე ვანა, ანუ ბიანა მისდევდა. შემდეგ კიდევ ყველაზე ჩრდილოეთით უჩარტუს სამეფო იდო. მერევე საუტუნეში ქრ. წ., იმ დროს, როცა ასურეთი თავის თავს აღმოსავლეთის უმეტეს ნაწილის ბატონად სთვლიდა. ზემოაღნიშნული სამეფოები უჩარტოს მეთაურობით ძლიერ შეტოქეობას უწყედნენ.

სიტყვები ნარია. ბიანა და უჩარტუ შხოლოდ ქვეყნების საკლთარი სახელებია. თითონ ხალხი-კი თავის თავს ქალდის ანუ ხალდის უძახდა. ზენ ვიკით, რომ ეს სახელი ქართულ ტომების საზოგადო სახელწოდება იყო (ქართული. კალდ ბი); ამიტომ სათქმელი იყო. რომ ეს ქალდები ქართველების ლეიბილი ძმები ყოფილიყვენ. მართლაც, თითქმის ყველა თანამედროვე მეცნიერებს უჩარტელები ან ქართველების წინაპრებად. ან პოანთესავე ერად მოაზნით (ლენორმანი. სვისი. მასპერო. ფ. ჰომელი); მაგრამ მათი რწმენა ამ ხალხის წარწერების ენის თვისებაზე დამყარებული. უჩარტელები ისეთსავე ლუარსმულ ანბანსა ხმარობდნენ, რომელიც ნინევიაში მეცხრე საუტუნეში იყო გავრცელებული. მაგრამ ეს ანბანი მათ თავიანთი ენის ბგერათა თვისებებისდა შესაფერისად შეუცვლიათ. ერთ ხანს ამ წარწერებს სოფლებით ვერ აჩეედნენ; თუმცა კალკალე თვითოეული ასოს წაითხება შეეძლოთ, მაგრამ რაკი უცხო. უცნობ ენით იყო ნაწერი. ახს ეს პომბედაროყვენ; არც იყოდნენ რა ენას ეკუთვნოდა ამ წარწერების ენა. შხოლოდ 1880 წლის შემდგომ. როცა ფრანგმა მეცნიერმა სტ. გიარმა (S. Guyard) ფრანგულ სახლი ერანდში თავისი პატრია. მაგრამ საყურადღებო წერილი დაბეჭდა. ვანის წარწერების ამოკითხვა კოტა არ იყოს გაადვილდა; მან გარკვეული გზა უჩვენა ძველყვარებს, რომლის საშუალებითაც დაახლოვე-

ბოი მონე წარწერებს შინაარსის გაცემა შეიძლება გიანთი იფიქროს. რომ რაი ვანის წარწერებში გადაკეთებულ ლუბნული ანბანი ნახდარი. შესაძლებელია ილიოვრამებელ ე. ი. ისეთი ასობა, რომელიც ბოლ სიტყვას ნიშნავს ნაგ. ხოლმე. ღმერთს. მეფეს და სხვა. ასურული იყოს, ან აზი და ასურულს მოგავდეს იმის აზრი მართალი გამოდგა. ხოლო ამ ილიოვრამების საშუალებით. სამართლიანად ფიქრობდა გიანთი. გველუფათი შეაჩუბდა. რომ ვანის წარწერებზე ასურულ წარწერების შგავსად არის შეიძებული და ამ საშუალებით თვით მეფის შინაარსს და აზრს მოუხედებოდა. ასურული სარწმუნო წარწერებზე ხვედრებოვ ლეთების სახელის მხენებით იფიქრობდა. მეფე მეფე თავის სახელს ამოვანებს და იმ ქვეყნებსა და ქალაქებს სახელებს. რომელიც მას დაუქრია, ჩამოსვლის ხოლმე. ესა და ეს დაეანგრეო და გადაეწვო. ან იხსენიებს ვის რამდენი წართვა იქონად თუ ვერცხლად, რამდენი წამოიყვანა აკვედი. ხარის და ცხვრის ჯოგები წამოსება და სხვა და სხვა; დასასრულ მეფე სწვევლის და ქრულეს ეველოს, ვინცეი გასტყობეს. დააქვეს, წარღებს, წყალში ან ცუცხლში ჩააგდებს, ან აზი და შინაში ჩამოვანს იმის წარწერას: ღმერთმა საშუალო-შეიღოვ აღმოკოს სახენებელი მისი და თვისეაობითოვრა აღმო-ფხრას დედამირის ხოციდანაო. ამგეო წარწერებში ლეთებისა, მეფეებისა. აღამანებისა და სხვა სახელები უოველთის ერთისა და იმავე ილიოვრამით არის ხოლმე აღნიშნული. ვანის წარწერების შესწავლად გიანთი მართლია დააჩუბუნა, რომ იქვე ილიოვრამები თითოეთიანეთს იმავე რიგზე მისდევდნენ. რა რიგზედაც იმნი ასურულ წარწერებში ხოლმე დალაგებულნი. მაგალითად ქალაქების ილიოვრამის მისდევს ის ილიოვრამა. რომელიც ხანა -გადანა-სა ნიშნავს: ამ ილიოვრამს მიმაჩუბ-ლი იქვე საკვეცი აზი. რა. გიანთი აზითი. წარულ დროს შილოობითი რიგების პირველ პიროს ნიშანი უნდა იყოს ამ მეთოდის საშუალებით წარწერების შეიშენებლობის გამოჩვენების შეუდგენ. ვანის წარწერების წაკითხვაში განსაკუთრებული ღვაწ-ლი გაიანთს და ღმერთისა და ღმერთისა გარდა ინგლისელ მეცნიერს ე. ჯ. სეის (A. H. Sayce) მოუძღოს. რომელმაც ასურული წყარებისა და ვანის წარწერების ცნობების საშუალებით ამ ქვეყნის გეო-გრაფია. ისტორია და სარწმუნოება გამოაჩენა. ეცადა ავტოდევ ამ ენის გრამატიკა და ლექსიკონი შეედგინა. ვანის წარწერებ-ბის ესა ეველანა წინად ქართულს თუ ღმერთისა შეადარა და

თავის გამოკვლევაში - *Lettres assyriologiques sur l'histoire et les antiquités de l'Asie antérieure* ამტკიცებ. უჩაჩავლეძის ენა ძველი ქართული ენაა: თავის ახლს იკსახვლარსებით, ბუნებისა და ნაკვალსახვლის შედარებასა და შგავსებაზე აყარება.

პროთენული მეცნიერა პოველეა აღიაროს. რომ ილიოვარ. პეზის ვარდა ნამდვილ ქალღმერთ ანუ უჩაჩავლეძლად დანწყოლ სიტყვეზის წაკითხვასა და შნიშენელოზის ახსნას. ისე როგორც ეხლა ზემოაღნიშნული მეცნიერეზი კითხვლოზენ და ხსნიან. შეუძლებელია ადამიანი ენდოს. რომ სიტყვეზის შნიშენელოზის ახსნაში პათ შეცდომეზი უნდა პოსილოდეთ, ამას ის უჩაჩავლეძი წარწერას ამტკიცებს. რომელსაც ასოზული თახვამანი თან ახლავს: ის ზნა - ნუნამა. რომელსაც წინად სთავგზნიდნენ - მე თავს დავეკო, დავესხო. თურმე - მე პოველი - ასნიშენედა. ეინ დათოცავს, რომ ვანის წარწერეზის პკველევარეზს დანახენ წარწერეზის წაკითხვის დროს ახაოთ და უფრო სხვილი შეცდომეზი არ პოსილოდეთ? ესეც რომ არ იყოს თვით შედარეზის პეთოდოე. რომლის საპუალებითაც ისინი თავიანთ ახლს ამტკიცებენ. მეცნიერეზის შეკაცის პოთხოვნილებას ვერ აქნაყოფილებენ: ლენორპანიკა და სხვეზიც ამ წარწერეზის ენა თანამედროვე ქართულს ადარებენ. თითქოს ქართული ეკვლირი ენა იყოს და პოვეალ საუკუნეზის განმავლოზაში შწერლოზა არა ქონადეს. თითქოს შესაძლებელი იყოს, რომ ქართველებს პერვე საუკუნეში ქ. წ. ისე ელაპარაკნათ, როგორც მეცხრამეტე საუკუნეში ქრ. შ. ლამარაკოზენ შეუძლებელია რომელსამე ენას ითი თასს შეიდასის (2700) წლის განმავლოზაში დიდი ეკვილიება არ გამოეჩინოს ამოკომ შესადაარებელ მასალად თანამედროვეეკი არა, არამედ ძველი ქართული უნდა აღიარებოდეს; ამ ბოლოს დროს პვეზი ძველი ქართული სიტყვიერეზის ძველი დამტკიცდა და ამ თხზულებათა ენის შესწავლა ამტკიცებს. რომ ქართულს საუკუნეზთა განმავლოზაში პოვეალი ძველი სიტყვა და ზოვიერითი სავრამაიკო თხზილებეკ დავაჩავს: ახაოთ პავალითეზი უფრო პვეტი აქნებოდა ძველი შწერლოზის ნაპოეზი რომ ბლომად ყოფილიყო გამოქვეყნებელი და შესწავლილი. ბოლო ეს ვარებოება სხადად ვკითხვენებს, რომ თანამედროვე ქართულთან უჩაჩავლეძლ წარწერეზის ენის შედარება არ შეიძლება. თავდასხველად ძველ ქართულ შწერლოზთა

ბი ენისა და ეველი ქათულ ენა აღოკაეებს მბეღელი ქათულ
 ენის უკიდურეს სხედნდა აღდგენილ იქნას. და თუ ამის შემდეგ
 ვანის წარწერებს ენა შეკლევარი ქათულ შეადარებდნენ, შო
 ლოდ მამის შესადრებელია გამო ევეამ ნაყოფიერი შედეგი
 მოიპოვა. არაი სიკეთით ენის წარწერებს ენის გამოსარ-
 კვედ ათობელ გარდ შექნეულ ძველი ქათული და სა-
 ზოგადოდ მართლი ინტერქონიუბეს ევლიწვენიო უნდა უკო-
 დეს მაგრამ სიჭიო სიკეთის სწორედ კთხულმბინ-ი შეკლე-
 ვარნი ვანის წარწერებს თუ არა ეთიო სიკეთით პართონელს
 შექნაო. ჯერჯერობით არ შეუძლიან ვანის წარწერებს ენის
 ადებობისა და წარუგობაზე გადაჭოლი სიკეთის გამოსაქვეს. ამ
 ძველობის წარწერას უფრო ძალი სიჭიუ და მუდგოდლობა გვა-
 უფლებს დავუგინებთ. რომ იმ გზით. რომლითაც ვანის წარ-
 წერების წმკითხვლებს ამ საკითხის გამოჩვენება სურთ. შეუძ-
 ლებია ნაყოფიერს დასასრულს მიადწიონ.

ორბრტელებსა და ტრამბლ-მესკებზე გაცოლებით უფრო
 ადრე უფლებელს დროიდანვე მოყოლებული. შეადინარესა და
 მკობე ახალი მამაკობით. განათლებითა და საკითხარ შერ-
 ლობით განთქმული იყო ბერების ეო. რომელსაც ევკობტე-
 ლებს ბერებას. ხოლო ასურელები ბარბარებს ეძახდნენ: ეს
 ხალხი სახელი ეო არა. ქვეუნი სახელია. რა სახელს ატარებ-
 დნენ თითონ ისინი ჯერ გამოჩვენული არ არის. თითქმის ყვე-
 ლა შექნეუბის იენიენს გარდა. რომელიც-ეო ბერების
 ენის შესწავლას შესდგომიან მასპოო. სესი, ჰამელიო, ბე-
 ლბინი ბაბლოსა და მესკების ანუ ქათულელების მონათესავე
 ეოად მიანიათ. სამწუხაროდ. იცხებ-მრავალი ბერების წარ-
 წერები ჯერ წაკითხული არ არის: ეს წარწერები ბარბარებს. ან
 იყოთლოვან ანბანით არის ნაწერი. მაგრამ ამ ბარბარებს ანბანს
 ევკობტელებს ბარბარებს ანბანთან საკითხი არაფერი აქვს. შეკ-
 ნიოის ბერელებს წარწერებს წაკითხვა ჯერ არაფერი ვერ
 მოუძეოებიათ. რომ შეეცადონ ბერებელს გვედს გარდა. რა-
 მელხედს წარწერას ბერებელს და ასურელებს არის ამოჭრილი.
 სხვა ამ რა ენაზე ნაწერი ძველი ჯერ არსად არ აღმოჩენილია;
 ხოლო ბარბარებს ბერებს წარწერას იმდენად მოკლეა, რომ
 იმის საზღაღვებით რთულ ბარბარებს ანბანის გამოჩენობა შეუძ-
 ლებელია. თუმცა-ეო გამოჩენილი ინვლისელი ბერებრიო სესი
 თითონ დაიწინებელია, რომ იმის უკან უნაყოფოდ არ ხავე-
 ლის ბერების ენის ნიბრებში ასურულ ანბანითაც არის ნა-

ხეილ მეფის თარკუ-
ღიმეს (=თარკუღიმეს)
ბეჭდის პოსტ სუბათითა
და ორ-ენოვან წარწე-
ბითოვით (ამოღებულია
E. Lindl-ის წიგნი-
გან Cyrus.

ბეთოვი წარწეხა კანდაცბითოვით. (ამოღებუ-
ლია E. Lindl-ის წიგნიგან Cyrus).

წერი, სახელდობრ ორი ტელ-ამარნას ნაპოვნი ხეტელ მეფის ტელშრატისა და ტარხუნდარაბის წერილები, და ამ ორ საბუთის საშუალებით ხეტების ენის გარეგან აგებულობის შეტყობა შეიძლება, მაგრამ ჯერჯერობით გარკვეულ აზრის გამოთქმა ძალიან ძნელია. ყურადღების ღირსია, რომ ანთროპოლოგიურად ხეტები, როგორც ე. შანტრს აღნიშნული აქვს ქართველებსავე თაემოკლენი, ანუ ბრახიკეფალები ყოფილან, მაშასადამე ამ მხრივ ქართველებისა და ხეტების ნათესაობას წინ არაფერი არ ელოდება; მაგრამ მართო ეს გარემოება, რასაკვირველია, არა კმარა.

თუ შემდეგში ურარტელებისა და ხეტების ენის შესწავლამ გაამართლა მეცნიერების აზრი, რომ მათი ენა ქართულს ან მონათესავე ენათა ჯგუფს ეკუთვნის, მაშინ უეჭველი გახდება, რომ მთელი შუამდინარე, ერანი და მცირე აზია მთლად ქართველებისა და მათ მონათესავე მოდგმის ეროვნებას, იაფეტთანა რასასა, ჰქონია დაპყრობილი უკვე 2000 წ. (ქრ. წ.) მოყოლებული; თავდაპირველად ძლიერება და უპირატესობა ამთა ჰქონიათ, მაგრამ თანდათან ამ ადგილებს ახალ-ახალი ჯერ სემიანთა, ხოლო მერე არიელთა მოდგმის ერები შემოესივნენ და ქართველთა მოდგმის ერები ჩრდილოეთისაკენ განდევნეს; უცხო ერები კვალდაკვალ მისდევდნენ ქართველების წინაპრებსა და მათ მიწა-წყალს იპყრობდნენ, სანამ ისინი კავკასიაში არ შეიხიზნენ და იქ ზურგი არ გაიმაგრეს. რომ უუძველეს დროს მცირე აზიაშიც და შუამდინარეში ერთი მოდგმის ხალხები ბინადრობდნენ, ამას თავის მეცნიერების მხრივ მეცნიერი ათროპოლოგები ცნობილი პრ. ფონ-ლეშანი (*Reisen in Lykien, Archiv. f. Anthropol. XIX, 31* და სხვა) და ამ ახლო ხანში გ. ა. ჯავახიშვილი (*Къ вопросу объ этнологии Малой Азии и Закавказья*) ამტკიცებენ.

დასასრულ თუ ურარტელების ენა მართლა ქართულ ჯგუფის ენა გამოდგა, მაშინ პრ. ვირზოვის თარიღი, ვითომც ქართველები მე-X-ე საუკ. შემდეგ უნდა მოსულიყვნენ კავკასიაში, ცრუდება; ასურულ წყაროებიდანა სჩანს, რომ ურარტელებს IX — VIII ს. ძლიერი სახელმწიფო ჰქონიათ, მაშასადამე ადგილობრივ ბინადრობა დიდი ხანია მოკიდებული უნდა ჰქონოდათ და მე-X-ს.-ზე გაცილებით ადრე უნდა მოსულიყვნენ.

თ ა ვ ი მ ე ო რ ე .

ქართველების უძველესი კულტურა.

თვითეულ ერის უძველეს კულტურის შესწავლა, რასაკვირველია, მხოლოდ არქეოლოგიის და ენათ-მეცნიერების საშუალებით შეიძლება. სამწუხაროდ სწორედ იმ ადგილებში, სადაც თავდაპირველად ქართველები სცხოვრობდნენ, სახელდობრ ქალდეასა და კაპადუკიას, დედამიწის გულიდან ჯერჯერობით ძალიან ცოტა ნივთებია ამოთხრილი. ამას გარდა რაკი აქამდისინ არავინ არ იცოდა, რომ ქართველების თავდაპირველ სამშობლოდ ქალდეა იყო, ამიტომ იმ ნაშთებშიაც, რომელიც უკვე ნაპოვნია, ქართველ ტომების წინაპრების ნაწარმოები არავის უძებნია. ქალდეასა, კაპადუკიასა, პონტოში და მცირე აზიის იმ ქვეყნებში, სადაც მე-XI—XII-ე საუკ. ქართველ ტომებს ბინადრობა ჰქონდათ სხვა მოდგმის ხალხებიც ცხოვრობდნენ და ეხლა იმის გამოცნობა, თუ რომელი ნაშთი რომელ ერს ეკუთვნის, მეტად ძნელი საქმეა. რაკი ქალდეას ნაშთები ჯერ არც ერთ მეცნიერს არ განუხილავს ისე, რომ იქ ჩვენი ერის უძველეს ნაშთების კვალი ეძებნოს, ამიტომ აქ მხოლოდ ქალდეას პირვანდელ კულტურის საზოგადო სურათი იქნება წარმოდგენილი.

მიწიდან ამოთხრილი საგნები გვიჩვენებენ, რომ უძველეს დროიდანვე ქალდეაში მანდიულობის შემუშავება ძალიან გავრცელებული ყოფილა: ყველა უძველეს საფლავებში მოიპოვება ბრინჯაოს, ოქროს ნივთები და ზოგჯერ რკინისაც-კი; განსაკუთრებით ბრინჯაო ყოფილა გავრცელებული, ყველა იარაღები ბრინჯაოსაგან არის გაკეთებული. რკინა კი იშვიათად გვხვდება საფლავებში. იმ დროს რკინა, როგორც ეტყობა, ძვირფას მანდად ითვლებოდა; ეს იქიდანა სჩანს, რომ რკინისა მაშინ მხოლოდ სამაჯურები, ბეჭდები და სხვა ამგვარივე სამკაულები უკეთებიათ; ალბად იმიტომ, რომ ახალი აღმოჩენილი იქნებოდა. მანდიულობას გარდა ქალდეაში ქსოვა და მეჭურჭ-

ლეობაც გავრცელებული ყოფილა. ეს საგნები და სასაფლაოე-
ბი, რომელზედაც ეხლა საუბარი გვაქვს, არქეოლოგების აზრით
2500—1000 წ. ქრ. წ. უნდა ეკუთვნოდეს.

ძველი კაპადუკიის ნიადაგი, რომელზედაც XI—VII სა-
უკუნოებში ჩვენი წინაპრები ცხოვრობდნენ, ვრცელს ვულკა-
ნურ ვაკეს წარმოადგენს; სამხრეთით ორპირი განმარტოებული
არგას მწვერვალია აღმართული, ცოტა მოშორებით იმავე მხრით
ტავრისა და ანტი-ტავრის ქედები მოსჩანს. ეს მთები კაპადუ-
კიას სამხრეთითა და სამხრეთ დასავლეთით ზღუდავენ. კაპა-
დუკია დაღარულია ღრმა და ვიწრო ხეეებითა; ამ ხეობებზე მი-
დის ხოლმე მეტად სახიფათო სავალი გზები. წვიმები აქნშირად
იცის და ჰაერიც ნოტიოა, ხოლო მთის მდინარეები უხვად არის.
ამის გამო მცენარეულობაც საკმარისია. კაპადუკიის შუაგული
კი საზოგადოდ უწყლო ქვეყანაა. ერთად-ერთი წყალი, რო-
მელიც მდინარის სახელის ღირსია, ლალისი ანუ ყიზილ ირმა-
ყია. ნიადაგი და ჰაერი ამის გამო ზაფხულობით აქ მეტად
ცხელი და მშრალია, ხოლო ზამთარი ცივი და მკაცრი იცის
ხოლმე. მხოლოდ ზეიჰუნის წყლის მიდამოებში უხვი მცენა-
რეულობაა, მწვანე ბალახიანი მინდვრები, თვალგაღუწვდენელი
დაბურული ტყიანი მთები არის; ეხლა კაპადუკიაში ზნა-თეს-
ვას ისე არ მისდევენ, როგორც მეცხვარეობასა: ცხენების,
სახედრების, ცხვრებისა და თხებისა ჯოგების და სხვა საქონე-
ლის მოშენებას.

ასურულ წყაროების საშუალებით შეიძლება წარმოვიდგი-
ნოთ, რა მდგომარეობაში იყვნენ ქართველი ტომები მე-XI—VII-ე
ს., მაშინ როცა ისინი კაპადუკიას და პონტოს მახლობლად ცხოვ-
რობდნენ. რასაკვირველია ასურელები მხოლოდ მაშინ იხსენე-
ბენ უცხოელებს, როცა ვისმეს დაამარცხებდნენ, ან არა და, უფრო
იშვიათად, როცა თითონ ევნებოდათ ხოლმე რამე; ამიტომ ასურე-
ლი ცნობები მეტად მოკლე და ერთფეროვანია: განსაკუთრებით
ომიანობისა და ცარცვა-გლეჯის შესახებ გვიამბობენ; ჩვენთვის
კი, რასაკვირველია, სხვანაირი ცნობებია საჭირო; მაგრამ სულ არა-
რომას ესეც დიდი წყალობაა, მით უმეტეს, რომ იმ წყაროებშიაც
აქა-იქ გაკვრით თითო-ოროლა გამოსადეგარი ცნობა მოიპოვება.

როცა ასურეთის ბატონი ტიგლატ-პილასარ I თავის 1100
წ. წარწერაში პირველად მუსკებს ანუ მესხებს იხსენიებს, მა-
შინ ისინი იმდენად ძლიერნი ყოფილან, რომ ასურეთის სა-
ბრძანებელის დაპყრობასაც კი ბედადნენ და ასურელებს თავ-

გამოედებით ეცილებოდნენ. მესხების სამფლობელო რამდენსა-
მე სამეფოდ იყო გაყოფილი, მაგრამ როგორც ამ წარწერი-
დანა სჩანს, როცა კი საქირო იყო ხოლმე, მესხები ერთობლივ
მოქმედობდნენ; ასე მოიქცნენ ისინი, მაგალითად, როცა ასუ-
რეთის მოყმე ქვეყნების ალზი და პურუკუცის დასაპრობლად
გაემგზავრნენ.

როგორც ეტყობა მესხების სამოქალაქო ცხოვრება საკმაოდ
დაწინაურებული ყოფილა და ქალაქებიც ბლომდა ჰქონიათ.
ტიგლათ-პალასარ I (1100 წ. ქრ. წ.) და შემდეგ სარგონ
მეფე (721—705 წ. ქრ. წ.) თავიანთ წარწერებში დიდ კვებ-
ნაში არიან, მესხების ქალაქები დავაქციეთ და გადავუვგეთო
(KB. I, 19 და II, 75). მცხოვრებნი შეძლებულნი ყოფილან:
ორივე ზემოდასახელებული ასურეთის ბატონი გაიძახის,
აუარებელი ქონება და სიმდიდრე წამოვიღეთ დავლადო. მეს-
ხები ამ დროს ვაზის და მსხვილ და წვირლ-ფეხა საქონლის
მოშენებას მისდევდნენ; ღვინის დაყენებაც ხომა სცოდნიათ.
სასოფლო მეურეობის გარდა მრეწველობა და ხელობაც გავრ-
ცელებული ყოფილა. განსაკუთრებით თითბრის ჭურჭელს,
თურმე, აკეთებდნენ მუსკები; ეს იქიდანა სჩანს, რომ აშურ-
ნასირ-აბალ მეფის (884—860 წ. ქრ. წ.) დროს მესხები ასუ-
რეთის ხელმწიფეს ხარკად თითბრის ჭურჭლებს, ხარებს, ცხვრებს
და ღვინოს აძლევდნენ ხოლმე (იქვე, I, 65). მადნეულობის
დამუშავებისა და ღვინის დაყენების ცოდნა, განსაკუთრებით-ც
ქალაქების არსებობა ამტკიცებს, რომ იმ დროს მესხებს დაწი-
ნაურებული მოქალაქობრივი ცხოვრება ჰქონდათ. ხალხი ძლიე-
რი იყო და ასურეთის ღირსეულ მეტოქედ ითვლებოდა. ტი-
გლათ-პილასარიცა და სარგონიც მოწმობენ, ვერც ერთს მეფეს
ჩვენზე წინად მუსკები ვერ დაემარცხებინათ და ჩვენ წინაპრებს
არ ემორჩილებოდნენო; ასურეთის ორსავე ბატონს თავიანთი
გამარჯვება დიდ საკვებურ საქმედ და ღვაწლად მიაჩნდათ (იქვე
I, 19 და II, 75).

ტაბალების სამფლობელოში სალმანასარ II (859—825
ქრ. წ.) სიტყვით ოცდა-ოთხი სამეფო ითვლებოდა. ესენი, როცა
საქირო იყო ხოლმე, ერთმანეთს მხარს უჭერდნენ (იქვე, I,
143) მათი ქვეყანა მთიანი იყო; სწორედ აშურ-ბანი-პალის
თქმით (იქვე, II, 171) ტაბალები მაღალ და მიუვალ ადგი-
ლებში ცხოვრობდნენ. მეფეებს სატახტო ქალაქები და ციხე-
სიმაგრეები ჰქონდათ. მეფე ტარხუნაში, მაგალითად, თავის დედა-

ქალაქად მილიდღუსა სთვლიდა; იქ იყო მისი სასახლე და იქა ცხოვრობდა ხოლმე თავის ცოლითა და შვილებითა.

ამ დროს ტაბალებში საზოგადოებრივი განსხვავება და უსწორ-მასწორობა, ვგონებ, უკვე არსებობდა: სარგონი მოგვითხრობს, ტაბალების ქვეყნის დიდებულები (*Prunkinschrift. K. B. II, 57*)—ტყვედ წაიყვანეო. მილიდღუს სამეფოს უმთავრეს სიმაგრედ ტულგარიმში ყოფილა; ამ ციხეს იმდენი ჯარი იცავდა, რომ მარტო აქედან სარგონ მეფემ 5000 მეომარი წამოიყვანა ტყვედ და მათს ადგილას ასურელი ჯარის კაცები დაასახლა (იქვე, II 63). სალმანასარ II-ს დროდან (859—825 ქრ. წ.) მოყოლებული ტაბალი ასურეთის მოხარკედ რამდენჯერმე ყოფილა. ამ მეფის წარწერიდანა სჩანს, რომ ხარკს ყოველ წლიურად იხდიდნენ, მაგრამ ხალხი ისე ადვილად არ იხრიდა ქედსა: სინაპირიბ მეფე (704—681წ.) იძულებული იყო სარგონის მიერ დანგრეული და გადაბუგული ციხე ტულგარიმში ხელმეორედ აედო. ამ მცირე ხნის განმავლობაში ტაბალებს, აღბად, იგი განუახლებიათ, რადგან სანჰერიბი ამბობს, მე ტულგარიმში ავიღე და მიწასთან გავასწორეო (იქვე, II, 119).

ტაბალები თავიანთ საუკეთესო ჯიშის მალალ ცხენებით იყვნენ განთქმულნი: აშურბანიპალი ამბობს, ტაბალს ხარკად მათ ქვეყნის სასიქადულო მალალი ცხენები დაეუწესეთო (იქვე, I, 171). ბერძენ და რომაელ მწერლების მოწმობითაც ეს ქვეყანა განთქმული იყო თავისი ცხენებით (*Bochart, Phaleg III, 11*).

ცხენების გარდა ტაბალი, რასაკვირველია, მადნეულობითაც იყო განთქმული; თუმცა ასურულ წყაროებში ტაბალისა და სხვა ერების ხარკი: ვერცხლი, ოქრო, ტყვია, და თითბერი სალმანასარ II-ის დროს (იქვე, I, 172—2), ხოლო ვერცხლი, ტყვია, რკინა, ფერადი ტანისამოსი, მიწის მოსავალი, ცხენები და სახენრები, ხარები და წვრილფეხი საქონელი ტიგლათ-პილასარ III დროს (იქვე, II, 21 და 31) ერთად არის მოხსენებული, ისე რომ ადამიანი ვერ გაიგებს, რომელ ხალხს ედო ხარკად; მაგრამ მაინც ტაბალების მადნეულობას ყველგან სახელი ჰქონდა გავარდნილი. მათ ვერცხლისა და ძვირფასი ქვების მალაროები ჰქონდათ და სალმანასარ II-ემ 837 წელს სწორედ ეს ტაბალების ვერცხლისა და ძვირფას ქვების მალაროები დაიპყრა (*KB. I, 143*).

ტაბალისა და მუსკის მადნეულობის დახელოვნებულ ნაწარმოების ქებას ებრაელებამდისაც მიუღწევია. დაბადების პირველ წიგნის ავტორი დარწმუნებულია კიდევ, რომ მჭედლობა ტაბალის მოგონილი ხელობაა: „თობელი ესე იყო კვერით ხუროა“, —ნათქვამია შესაქმეში (IV, 22),—მჭედელი რვალისა ღ რკინისა“—ო. ეზეკიელი კიდევ ტვიროსის გოდებაში ამბობს: იაფანი, თობალი და მოსოხ ვაჭრობდნენ შენ შორის სულებსა კაცთასა და ქურქელნი რვალისანი მისცნეს სავაჭროდ შენდა (XXVII, 13). ხოლო ეს იმას ამტკიცებს, რომ **ამ ქართველ ტომებს მართო თავიანთთვის კი არ უკეთებიათ მადნეული შურჭელი და იარაღი, არამედ ისეთ შორეულ ქვეყნებშიაც კი მიჰქონდათ ხოლმე გასასყიდათ როგორც იყო ტვიროსი.** მრეწველობასთან ერთად, მაშასადამე, აღებმიცემოზაც გავრცელებული და დაწინაურებული ყოფილა. ხალიბებისა და ტიბარენების სპილენძისა და რკინის ნაწარმოები საბერძნეთშიც განთქმული იყო. იქ ხმა დადიოდა კიდევ, რომ მოსსინიკები რალაც მიწას ურევენ მადანში და იმიტომ გამოდის ასე კარგო. უმიზესოდ კი არ ექნებოდათ ქართველებს ასეთ შორეულ ქვეყნებში მჭედლობის ხელოვნებაში საუკეთესო სახელი შოხვექილი. უეჭველია, რომ ქართველ ტომებს მადნეულობის შემუშავებაში საპატიო ღვაწლი მიუძღვით ძველ განათლებულ კაცობრიობის წინაშე. საყურადღებოა, რომ „კალის“ გარდა ძველს ქართულს და მის ენა-კილოკავებში, არც ერთი მადნის სახელი არ მოიპოვება, რომელიც უცხო ენებიდან ყოფილიყოს შეთვისებული; ოქრო, მებრ. ორქო, სვან. ვქრე, დიდოურად უქრუ, უნწორ. უქრო; ვერცხლი, მებრ. ვარჩხილი, კვარჩხილი, სვან. ვარჩხილ, დიდოურ. მიცხის, უნწოურ. მიცხირ თითბერი, სპილენძი, მებრ. ლინჯი, სვან. სპილენძ, სომხ. პლენძ; რკინა, კინა, ლაზურ. ერკინა; *) ტყვივი (გიორგი მთაწმ. ცნა №01 საეკლესიო მუზ. გამ.) ტყვია და ბრპენი, ანუ პრპენი (საბა ორბელიანის ლექსიკონი). მხოლოდ „კალა“ არ არის ქართული სიტყვა; იგი მალაკკას ქალაქ „კალაპ“—ის სახელისაგან წარმოსდგა, იმიტომ რომ საშუალო საუკუნოებში ეს მადანი იქიდან გამოჰქონდათ ხოლმე (O. Schrader. Die

*) რკინისა და ვერცხლის ეტიმოლოგიის შესახებ იხ. ნ. შარის Яфетические элементы въ языкахъ Арменіи. ИАН. 1911. გვ 139 — 145.

Metalle 1906, გვ. 98). მაგრამ ძველ ქართულ მწერლობაში ეს სიტყვა არა გვხვდება. იმ დროს ხმარობდნენ „ბრპენს“ ანუ „პრპენს“. ამგვარად ყველა მადნების სახელები ნამდვილი ქართულია, უცხო ენიდან ნასესხები არ არის.

პირიქით შედარებითი ენათმეცნიერება ამტკიცებს, რომ მადნების სახელები სხვა ერებს ქართველ ტომებისაგან შეუთვინებიათ. თვით ცნობილი ენათმეცნიერი ო. შრადერი ამ გარემოებას ყურადღებას აქცევს. ევროპიული ბრინჯაოს სახელი ბრონზე წარმომდგარია სპარსულ „ბირინჯ“-ისაგან, ხოლო სპარსულში ეს სიტყვა შეთვისებულია ქართულ ენაკილოკავების საზოგადო სახელისაგან სპილენძი, სვან. სპილენძ, მეგრ. ლინჯ, სომხ. პლიძ, რაც უდრის „სპილ-ენძ“-ს სპირ ენძს, და სპერის ანუ ისპირის მადანსა ნიშნავს. *)

ბერძნების მწერლებიც ერთხმად აღიარებენ, რომ საუკეთესო სპილენძის ნივთები სწორედ ამ ქვეყნიდან გამოჰქონდათ. თვით ელლადში ხომ სპილენძი ცოტა იყო და უფრო აზიიდან შემოტანილ მადნით მიდიოდნენ იოლას. თითბრის სახელები კი ზოგიერთ ევროპულ ენებში—მაგალითად გერმანულად messinc, ანგლოსაქს. mästling, ძველნორ. messing, პოლონ. mosian(dz) ჰქვია,—მოსსვნი ანუ მოსსინიკის ტომის სახელისაგან არის წარმომდგარი. სწორედ ეს მოსსინიკები იყვნენ თითბრის ხელობაში განთქმული. ამ მადნის მეორე სახელიც „თითბერი“ ნამდვილი ქართულია და ნიშნავს „თუთ-ფერი“, ე. ი. მთვარის (მეგრ. თუთა, ქართ. თთუც) ფერის მადანს.

რკინის, განსაკუთრებით ფოლადის მომზადებაც ბერძნებს, როგორც ეტყობა, პირველად ქართველ ტომებისაგან შეუსწავლიათ. ეს ფოლადის ბერძნულ სახელიდანა სჩანს: „ხალვფს, ხილვბდიკოს“ ხალიბების ტომის სახელწოდებისაგან არის წარმომდგარი და ხალიბურსა ნიშნავს. მართლაც ხალიბების ვაკეთებული რკინის ნივთები ძალიან განთქმული იყო.

ერთი სიტყვით უმთავრესი და კაცობრიობის წარმატებისათვის აუცილებლად საჭირო მადნების სახელები ან ქართველ ტომებისაგან არის შეთვისებული, ან არა და მათ სატომო სახელწოდებისაგან არის წარმომდგარი. ამით ცხადდა მტკიც-

*) ეს ახსნა პრ. ნ. მარის ეკუთვნის.

ცდაბა, რომ ქართველ ტომებს მდნეულობის შემუშავებაში კაცობრიობის წინაშე საპატიო ღვაწლი მიუძღვით.

კომმერიელთა და სხვა ინდო-გერმანელ მოდგმის ტომების შემოსევამ ქართველი ტომები, როგორც ამ თხზულების პირველ თავში გამოჩვენებული იყო, ჩრდილოეთისაკენ წასწია და შავი ზღვის სამხრეთ და სამხრეთ-აღმოსავლეთის ნაპირებზე მოამწყვდია. ამ დროინდელ საზოგადოებრივ ყოფა-ცხოვრებისა და ვითარების წარმოდგენა უფრო ადვილია იმიტომ, რომ ბერძნების მწერლებმა, განსაკუთრებით კი ქსენოფონტემ, ძვირფასი და ვრცელი ცნობები შეგვინახა ამ ქართველ ტომების შესახებ. რასაკვირველია ამ ხანის ცნობებიც უნაკლულო არ არის: ზოგიერთ ტომების შესახებ მასალები უკვე მეოთხე საუკუნედან მოყოლებული (ქრ. წ.) მოიპოვება, ზოგის შესახებ კი, როგორც მაგალითად ამიერ-კავკასიაზე, მხოლოდ პირველ საუკუნიდან (ქრ. წ.) მოყოლებული. ამის გამო ქართველ ტომების საზოგადო და ერთდროულ ყოფა-ცხოვრების სურათის დახატვა შეუძლებელია. ამიტომ მკვლევარი იძულებულია ნაწილ-ნაწილ შეუდგეს აღწერას.

იმ ქართველ ტომების მიწა-წყალი, რომელნიც შავი ზღვის სამხრეთითა ცხოვრობდნენ, ბუნებრივ თვისებების მიხედვით, ორ ნაწილად იყოფებოდა: ერთი ზღვის ნაპირი იყო, მეორე კიდე მთა ადგილები. ზღვის ნაპირი სტრაბონის სიტყვით მეტის-მეტად ვიწრო იყო: ზღვას თითქმის ზედ დაჰყურებს მაღალი მდნის მღაროებით სავსე და ტყით დაბურული მთები, სახნავი მიწა-კი ძალიან ცოტააო. ქსენოფონტეს თქმით მოსსინიკების ადგილებიც მეტის-მეტი მთიანი, ღრმა თვალჩაუწყდნელ ხეობებით დაღარული ქვეყანა იყო (*Anab. lib. V cap. 4, 1*). მხოლოდ ტიბარენების მიწა-წყალი შედარებით უფრო ვაკე ადგილს წარმოადგენდა (იქვე, *lib. V, cap. 5, 2*). მეორე ნაწილი მთლად მაღალ, თითქმის მიუვალ უღელტეხილით იყო მოფენილი; ზოგან ისეთ დაბურულ ტყით მოცული, რომ ადამიანი ძლივს ძლიობით გაივილიდა ხოლმე, ზოგან კიდევ სრულებით მოტიტვლებული, მწირი ნიადაგის მეტი არა მოიპოვებოდა-რა; თანაც უფსკრულსავით ღრმა ხეობებით და გიჟმაჟ მდინარეებითა და წყლებით დაღარული იყო (*Strabo, Geogr. lib. XII, cap. III, 19 და 28*). ქსენოფონტე მოგვითხრობს, ტაოხები, ანუ ტაოელნი მეტად მაგარ, თითქმის მიუვალ ადგილას ცხოვრობდნენო, სადაც ისინი შიშინაობის

სამთავროს უძველეს სასაფლაოზე საფლავებში ნაპოვნი ჭურჭელი და ქვე-
მოდ სტეფან-წმინდაში ამოთხრილი ნივთები. (ბაიერნის წიგნიდან არის
ამოღებული).

დროს შეიხიზნებოდნენ ხოლმე, გარშემო მდინარე დიოდა, ახლო-მახლო ადგილები კი მაღალ ტყით იყო დაბურულიო (იქვე, lib. IV, cap. 7). მაკრონებისა და შკვითინების ანუ შვიდსოფლოელთა შუა მდებარე ადგილიც თითქმის მიუვალ ზღუდესა ჰგავდა. ძირს წყალი დიოდა და მდინარეს ორთავე ნაპირას ხშირი ტყე უღარაჯებდა (იქვე, lib. IV, cap. 8, 2).

რასაკვირველია ისინი, ვინც ზღვის ნაპირას ცხოვრობდნენ, უკეთეს მდგომარეობაში უნდა ყოფილიყვნენ. აქ ხალხი თევზს იჭერდა, ნაჭერ-ნაჭერად სჭრიდა და ამარილებდა, ზიპსკი (თევზის ქონს) ყველაფერში ბლომადა ხმარობდნენ ხოლმე. (Strabo, Geogr. lib. XII, cap. III, 19). ქსენოფონტეს უკვე მე-IV-ე საუკუნეში ქრ. წ. მოსინიკების სახლებში დიდ ქილებში ჩადებული, დაჭრილი და დამარილებული ზღვის ღორის (დელფინების) ხორცი დახვდა; დოქებში კიდევ ამ თევზის ქონი იყო შენახული, რომელსაც მცხოვრებნი ძროხის ერბოს მაგივრად ხმარობდნენ. (Anab. lib. V, cap. 4, 28). თუმცა სახნავი მიწა სამყოფი არა ჰქონიათ იმიტომ, რომ ვაკე ადგილი ძალიან ცოტა იყო, მაგრამ რა-კი იქ ნიადაგი ნაყოფიერი და ღონიერია, ქსენოფონტეს და მისს ამხანაგებს სახლებში დიდძალი განიავებული პური დახვდათ, რომელიც მოსინიკების სიტყვით შარშანდელი გამოსავლისა ყოფილა, და ახალი ჯერ კიდევ გაულეწავი პური სდგმიათ (იქვე, lib. V, cap. 4, 27). კოლხების სოფლებში ბერძნების ჯარის კაცებმა დიდძალი სურსათი იპოვნეს და აუარებელი ფუტკრის სკები ნახეს (იქვე, lib. IV, cap. VIII, 19-20). ერთი სიტყვით აქ ხალხი ძალიან მისდევდა მიწის-მოქმედებას და კარგი შემოსავალიც ჰქონდა, მაგრამ მცხოვრებნი ბევრი იყვნენ და პური სამყოფი ყველგან არა ყოფილა; კაკლითა და წაბლით იგსებდნენ; თურმე, დანაკლისს; ახლო-მახლო მთები საესე იყო ხოლმე ამ ხეებით. ქსენოფონტე მოგვითხრობს, რომ მოსინიკები წაბლს განსაკუთრებით ან მოხარშულსა სჭამენ ან არა და პურად გამომცხვარსაო (იქვე, lib. V, cap. 4, 29 და 32). მიწის მოქმედების გარდა, აქ ღვინის დაყენებასაც მისდევდნენ. იქაური ღვინო, ქსენოფონტეს სიტყვით, უწყლოდ მეტად ცხარე იყო და გემოთი მწკლარტე, წყალ-ნარევი-კისურნელოვანი და სასიამოვნო სასმელიო (იქვე, lib. V, cap. 4, 29). ჯერ ჰეროდოტეს დროსვე შავი ზღვის ნაპირი, სახელდობრ მაშინდელი 6

კოლხეთი, სელის ქსოვილებით იყო განთქმული. ელ-
ლინები ამ ქსოვილებს სარდონის ტილოებს ეძახდნენ. (II, 105).

ყველა ეს ადგილები მრავალ საუკუნოების შემდეგ, ეხლაც-
კი წინანდებურად იმავე ჭირნახულითა და მოსავლით არის გან-
თქმული, რომელიც იქ თავის დროს ქსენოფონტემა და სტრა-
ბონმა ნახეს. ინგლისის კონსული ბ. ჯიფფორდი წარსულ
საუკუნის მე-70-ე წლებში ამბობდა, რომ ტრაპიზონის ოლქი-
დან ქალაქ ტრაპიზონს უცხოეთში გასატანად შემოაქვთ: სე-
ლი, რომელიც საუკეთესო ღირსებისაა, განსაკუთრებით რი-
ზედან მოდის, ხოლო უფრო მდარე ტირებოლისა და ფაზიზი-
დანა (იხ. მისი ანგარიში, Записк. Кавказск. от. Геогр.
Общ. VII, გვ. 27) ზღვის ღორი (იქვე, გვ. 29); მთელ
ტრაპიზონის ოლქის ზღვის პირას ბევრი ზღვის ღორია სათევ-
ზაოდ, ამიტომ აქედან თევზის ქონი ბლომად გამოაქვთ (იქვე,
48) და იქაური მცხოვრებნი მეთევზეობით ირჩენდნენ თავსაო.
(იქვე, 47, 53, 60, 61). ამას გარდა ბოლოს დროს ამ ადგი-
ლებიდან პური, ნიგოზი, ღვინო და ცვილიც გამოაქვთ ხოლმე
(იქვე, 28-29).

რასაკვირველია მთა-ადგილებში მობინადრე ქართველი
ტომები უფრო ცუდს მდგომარეობაში იქნებოდნენ; ბუნება,
ცხადია, მათ ისე ხელს არ შეუწყობდა, როგორც ბარის მცხოვ-
რებლებს, პირ-იქით ბევრ-რიგად დააბრკოლებდა კიდევ; მიწირი
მიწა, მკაცრი ჰავა მთა ადგილას, საჭირო სახნავ მიწების უქონ-
ლობა, აბა რა ხეირს დააყრიდა ადამიანს! ამის გამო აქ კაცი
ბუნების ყურმოჭრილი ყმა უნდა გამხდარიყო და იმისთვისაც
მადლობა უნდა ეთქვა, რასაც მას თვით ბუნება უწყალობებდა.
მიყრუებულ და ყველაფერზე მოწყვეტილ შაღალ მთიან ადგი-
ლებში ხალხი, სტრაბონის სიტყვით, „ნადირის ხორციითა და ნი-
გვზით იკვებებოდა“ (Geogr. lib. XII, cap III, 18). მაშა-
ხადამე მენადირეობას მისდავდა და ტყის ხილეულობით ირ-
ჩენდა თავსა. დროგამოშვებით მთებიდან დაეშვებოდნენ, მგზავ-
რებს სცარცვავდნენ ხოლმე (იქვე) და ამით ივსებდნენ თავის
დანაკლისს; ასე იქცეოდნენ, მაგალითად, შვიდსოფლელები ანუ
ჰებტაკომელები. მთა-ადგილების მცხოვრებ ტომებს, არჩიანეს
და პროკოპი კესარიელის სიტყვით, ბიზანტიის სამფლობელოს
მიწების ცარცვა-გლეჯა შემდეგ დროსაც, მაგ. მე-VI-ე საუკ.
ქრ. შ., ხელობადა ჰქონიათ. რაკი კეისარმა იცოდა, რომ მათ
მეტად უნაყოფო და მშვიერი მიწები ეჭირათ, ამიტომ ყოველ-

წლიურად შესაწევარს ოქროს უგზავნიდა. ხოლმე, ეგებ ამან მაინც უახლობა დააშლევინოს და ჩემ სამფლობელოს თავი დაანებონო, მაგრამ ამაოდ (*De Pello pers.* I, 15; დესტუნისის თარგმანი I, გვ. 193). დანარჩენს, უფრო ნაყოფიერ ადგილებში მცხოვრებნი მიწის-მოქმედების გარდა საქონლის მოშენებასაც ძალიან მისდევდნენ. ქსენოფონტეს, მაგალითად, ტაბების ქვეყანაში ბევრი ხარი, ცხვარი და ვირი დახვდა (*Anab. lib. IV, cap. 7, 14*). ღრილების ქვეყანაში კიდევ მრავალი ცხვარი, ღორი და ხარი (იქვე, *lib. V cap. 2, 3, 4*). ერთი სიტყვით მეოთხე საუკუნეშიაც ქართველ ტომებს ყველა შინაური საქონელი ჰყავდათ—ცხენები, ხარები, ცხვრები, ღორი და ვირი.

მაგრამ ბევრი ისეთი ადგილებიც მოიპოვებოდა, სადაც არც ხეირიანი სახნავი მიწები იყო, არც ბუნება უწყობდა ხელსა ადამიანს; იქ კაცი კვლავინდებურად მდინეულობის შემუშავებას მისდევდა და სხვა-და-სხვა ჭურჭელსა და იარაღს აკეთებდა და ასხამდა ხოლმე. ქსენოფონტე მოგვითხრობს, ხალიბთა უმეტესი ნაწილი რკინის მადნის დამუშავებით ირჩენს თავსაო (იქვე, *lib. V cap. 5, 1*) სამი-ოთხი საუკუნის შემდგომ სტრაბონი ამბობდა, წინად ხალიბები ვერცხლის მალაროებსაც ამუშავებდნენ, ჩემს დროს კი აღარაო (*Geogr. lib. XII, cap. III, 19*) მდინეულობასა და იარაღის გაკეთებით ხალიბები ძალიან იყვნენ განთქმულნი და მათი ნამუშავარი კარგად ფასობდა კიდევ. ყალბი არისტოტელი ამტკიცებს, ხალიბური რკინა საუცხოვო იმიტომ იყო, რომ რკინის გაკეთება მათ როგორღაც სხვანაირად იცოდნენო (ლათინურ *I, 380*). მოსინიკების თითბერს, იმავე ბერძნების მეცნიერის თქმით, ლაპლაპი ვაჰქონდა და მეტის-მეტად თეთრი ყოფილა თურმე. მოსინიკები სპილენძს ტყვიას კი არ ურევენ, არამედ ერთგვარ იქაურ მიწას, რომელსაც სპილენძთან ერთად აღნობენ ხოლმე... მოსინიკების ძველი ჭურჭელი საუკეთესო იყო, ესლანდელი-კი ესე კარგი აღარ არისო (იქვე, *I, 380*).

მეოთხე საუკუნეში ქრ. წ., როგორც ქსენოფონტეს სიტყვებიდანა სჩანს, სოფლები მინდვრებსა და მთის კალთაზე ყოფილა გაშენებული. სახლები და სხვა შენობები, კოშკები და ზღუდეებიც-კი, ხისა უშენებიათ, რასაკვირველია იმიტომ, რომ იქ ტყე ბლომად იყო, უფრო იაფად ჯდებოდა და მარდა-

დაც შენდებოდა. სახლები ორ-სართულიანი სკოდნით, ზევით სანოვაგესა და სურსათს ინახავდნენ, ძირს-კი თითონ მდგარან.

ქსენოფონტეს დროს (IV ს.) ამ ქვეყანაში ქალაქები ძალიან ცოტა ყოფილა; ისიც რაც ზღვის პირას იდო და ალებ-მიცემობისთვის მნიშვნელობა ჰქონდა, ყველა ბერძნების ახალ-შენებსა სჭერიათ. ქართველ ტომების ქალაქები-კი უფრო ციხეებს ჰგავდნენ, ვიდრე სავაჭრო და სამრეწველო ცენტრს; ხშირად მუდმივ იქ არც-კი ცხოვრობდა ვინმე; ციხე-ქალაქები მაღალ, მიუვალ გორებსა და კლდეებზე იყო ხოლმე აშენებული და ხშირად გალავანს გარდა სხვა შენობა არა იყო-რა; ხალხი თავის ცოლ-შვილითა და ავლადიდებით მხოლოდ მაშინ შეიხიზნებოდა ხოლმე იქ, როცა მტრის შიში იყო და განსაცდელისაგან თავი უნდა დაეხწია; თუ ციხე-ქალაქს გარშემო მდინარე არ უვლიდა, მაშინ დიდ თხრილს აკეთებდნენ ხოლმე და თხრილის თავზე მარგილები ჰქონდათ ჩარჭობილი და ხის კოშკები იყო დადგმული.

ამ მცხოვრებთა ზნე-ჩვეულების შესახებ ცნობები ძალიან ცოტაა შენახული. არც გასაკვირველია: ქსენოფონტეს მხოლოდ იმის აწერა შეეძლო, რასაც თავის მოგზაურობის დროს ნახავდა; ხოლო რასა ნახავს ადამიანი ხანმოკლე დაკვირვების დროს! ქსენოფონტე განსაკუთრებით მოსინიკების ქცევას გაუკვირვებია: როცა ისინი მარტოკა იყვნენ ხოლმე, თავი ისე ეჭირათ, თითქოსა საზოგადოებაში ყოფილიყვნენ: თავიანთთვის მაღალხმზე ლაპარაკობდნენ თურმე, ხარხარებდნენ, ადგებოდნენ და ცეკვას დაიწყებდნენო (Anab. lib. V, cap. 4-34). მამაკაცებს ზურგისა და წინა-ტანის კანი ფერადი წამლებითა ჰქონიათ მოხატული (იქვე, lib. V cap. 4-32). ეტყობა ტანისამოსი ძალიან მოკლე, წამოსასხამის მაგვარი, ჰქონდათ, თორემ სხეული რომ ტანისამოსით დაფარული ჰქონოდათ, მაშინ ტანის მოხატვას რაღა აზრი ექნებოდა. ქსენოფონტეს აზრით მოსინიკები ყველა ტომებზე უფრო ველური ყოფილან (იქვე, lib. V, cap. 3-34). მოსინიკებს თურმე დაურიდებლად სქესებრივად შეუღლება სწადდათ იმ როსკიპებთან, რომელნიც ელინებს თან მიჰყავდათ—ასეთი ზნე ჰქონიათო, დასძენს ბერძენი ისტორიკოსი (Anab. lib. V, cap. 4-33). ეტყობა ამ მოსინიკებს სქესებოვი სიტყვილისა არა სკოდნით რა და მართლაც რომ ძალიან ჩამოქვეითებული ყოფილან. ჰეროდოტეს სიტყვით კოლხებსა და მაკრონებს წინადა-

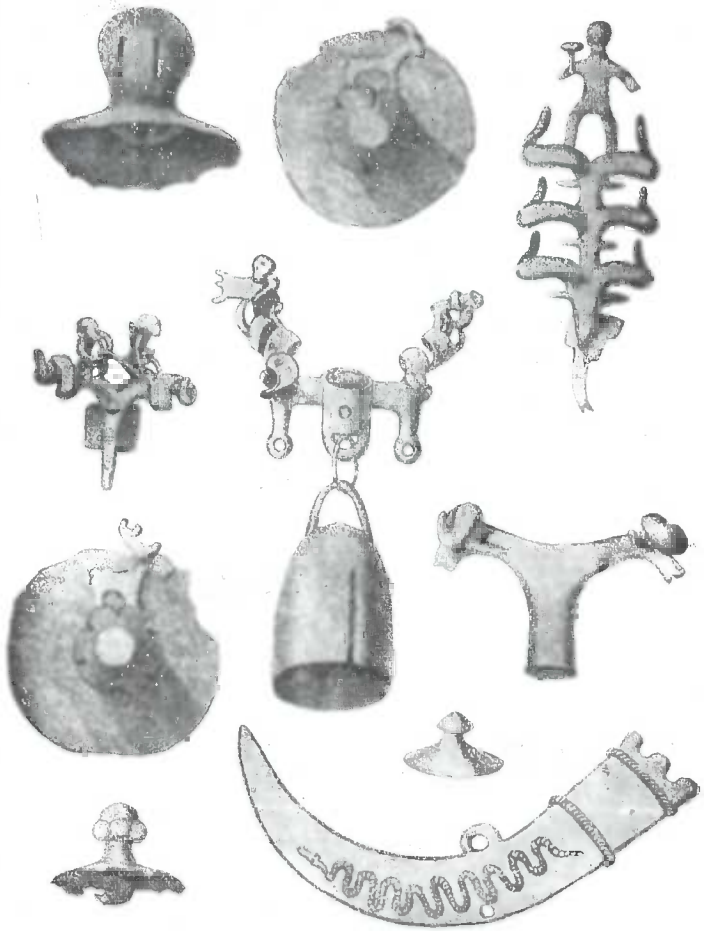
ცვეთა ჩვეულებად ჰქონიათ და მაკრონები ამტკიცებდნენ, თურ-
მე, ვითომც ეს ჩვეულება მათ კოლხებისაგან ესწავლოთ (*His-*
toria II, 104). ქსენოფონტე არაფერს ამბობს ამის შესახებ;
არ ვიცით, იმიტომ რომ მეოთხე საუკუნეში ამ ჩვეულებას
აღარ მისდევდნენ, თუ იმიტომ, რომ ქსენოფონტემ ვერ შეამ-
ჩნია. შესაძლებელია ეს ძველი ზნის ნაშთი ყოფილიყო. სა-
ყურადღებოა, რომ, სტრაბონის სიტყვით, წინადაცვეთა კაპპადუ-
კიელებსაც ქონიათ ადათად (*Kretschmer, Einleitung*).
განსაკუთრებით კარგად აქვს აწერილი ბერძნების ისტორიკოსს
ამ ტომების იარაღი და სამხედრო სამკაული, — ან რა გასაკვირ-
ველია: ქსენოფონტეს თუ უნახავს ვინმე, ყველა თავით-ფეხამ-
დე შეიარაღებული იქნებოდა, იმიტომ რომ ყველანი საომრად
იყვნენ მომზადებული, როცა კი 10000 ბერძნის ჯარი იმათ
მიწა-წყალს მიუახლოვდებოდა ხოლმე. ჰეროდოტეს დროს ტი-
ბარნებს, მაკრონებსა და მოსინიკებს თავზე ხის ჩაფხუტები
ეხურათ, იარაღად კიდევ პატარა შუბებს და ფარსა ხმარობდ-
ნენ ხოლმე. შუბები დიდ-წვეტიანი იყო (*Hist. VII, 78* და
79). კოლხებს კიდევ ტყავგადაკრული ფარები და ხანჯლები
ჰქონდათ (იქვე, *VII, 78*).

ქსენოფონტეს დროს ხალიბებს სელის ჩაქანი ეცვათ, პაი-
კები ჰქონდათ და თავზე ჩაფხუტი ეხურათ, წელზე ხანჯალი
ერთყათ ხოლმე. ხელში 15 წყრთიანი შუბები ეჭირათ.
მაკრონებს დაწნული ხის ფარები და შუბები ჰქონდათ,
პერანგს ნაბდისას ხმარობდნენ; ღრილებსაც ამ ნაირადვე ეცვათ.
ყველაზე უკეთესად მოსსინიკები იყვნენ შეიარაღებულნი: თვი-
თელს ტყავგადაკრული დაწნული ფარი ჰქონდა, ხელში 15
წყრთიანი შუბი ეჭირა, რომელსაც თავზე ჯერ ვაშლი ჰქონდა
გაკეთებული მერე შუბი; ყველას პაფლალონიური რკინის ცუ-
ლები დაჰქონდა, ტანზე პატარა ნაქსოვი პერანგები ეცვა, რო-
მელიც მუხლებამდისა სწვდებოდა, ხოლო თავზე ტყავის ჩაფ-
ხუტები ეხურათ.

თუმცა ასურულ წყაროებში ჩვენი ერის მაშინდელი მდგო-
მარეობა დაწერილებით არ არის აწერილი, მაგრამ თუ მე-IV-ე
საუკუნის ქართველ ტომების ყოფა-ცხოვრებას იმ დროინდელ
მდგომარეობას შევადარებთ, შეუძლებელია მაინც ვერ შევამჩ-
ნიოთ, რომ ჩრდილოეთისაკენ წაწეულ ქართველებს ცხადი და-
ქვეითება ეტყობათ. ვაზის მოვლასა, ღვინის დაყენებას, საქონ-
ლის მოშენებას, მანქნობის დამუშავებასა და იარაღ-ჭურჭ-

ლის გაკეთებას, მართალია, წინანდებურად მისდევდნენ, მაგრამ სად იყო წინანდელი სიმდიდრე, სასახლეები, აუარებელი განძი და ქონება, რომლის ხელში ჩავდებას თავის დროზე ასურეთის ბატონები კვეხულობდნენ ხოლმე. წინად მათ ქალაქები ჰქონდათ, მეოთხე საუკუნეში-კი სალაპარაკოდაც არა ღირდა, რაც იყო ისიც ცინეებს უფრო მიაგავდა, ვიდრე ქალაქს. წინად ქართველები ძლიერ და მდიდარ ერად ითვლებოდნენ, აღებმიცემობისათვის შორეულ ქვეყნებში მიდიოდნენ და ყველგან სახელი გავარდნილი ჰქონდათ; მე-IV-ე საუკუნეში-კი ისინი პატარა-პატარა ტომებად იყვნენ დანაწილებულნი, მამაკობის პატივი მეზობლებში-ღა ჰქონდათ შერჩენილი; მსოფლიოში კი მათი სახელი აღარ ისმოდა. ერთ დროს ისინი თავიანთ გარეშე მტრებს, ასურელებს ერთობლივ და თანხმობით ებრძოდნენ ხოლმე, მეოთხე საუკუნეში კი იმათ ერთიერთმანეთის ქიშპობაში ელეოდათ ძალა: თვითიული მათგანი სულ იმის ცდაში იყო, თავის მეზობელ და მოძმე ტომისათვის ბერძნების დახმარებით როგორ ევნო რამე. ან კი რა გასაკვირველია: ახალ სამშობლოს მკაცრი და მწირი ბუნება, ინდო-გერმანელ ტომების შემოსევა და მძლავრობა, უეჭველია, ხელს შეუწყობდა ქართველ ტომების თან-და-თანს დაქვეითებას.

ზავი ზღვის აღმოსავლეთ ნაპირას და კავკასიაში მცხოვრებ ქართველების შესახებ ცნობები მხოლოდ პირველ საუკუნის (ქრ. წ.) დასასრულიდან იწყება; სტრაბონის თქმით კოლხეთი ხილვეულობით მდიდარი იყო; სელი, კანაფი, ცვილი და ფისიც უხვად იყო; იქაურ სელის ქსოვილებს ხომ დიდი სახელი ჰქონდა და უცხო ქვეყნებშიაც გაჰქონდათ ხოლმე (*Geographica, lib. VI, cap. 2, 17*). გემების ასაშენებელი ტყეც ბლომად მოიპოვებოდა ადგილობრივაც და უცხოეთიდანაც შემოჰქონდათ. ერთი სიტყვით ხალხი აქ, როგორც სჩანს, მეურნეობასა და მრეწველობას მისდევდა და მარტო თავისთვის სახმარებლად-კი არ აკეთებდა, არამედ უცხოეთში გასასყიდადაც; ეტყობა აღებმიცემობას ფეხი მაგრად ჰქონია მოკიდებული. კოლხეთში რამდენიმე განთქმული სავაჭრო ადგილი იყო, სადაც ხალხი ახლო-მახლო ადგილებიდან თავს იყრიდა ხოლმე. ერთ ასეთ ადგილად კოლხეთის ჩრდილოეთ ნაწილში დიოსკურია ითვლებოდა (*იქვე, lib. XI, cap. 2, 16*); რიონზე კიდევ „კოლხების სავაჭრო ნავთსადგური“ ფაზისი იყო, რომელიც სწორედ იქ იღო, სადაც მდინარე რიონი ზღვას ერთ-

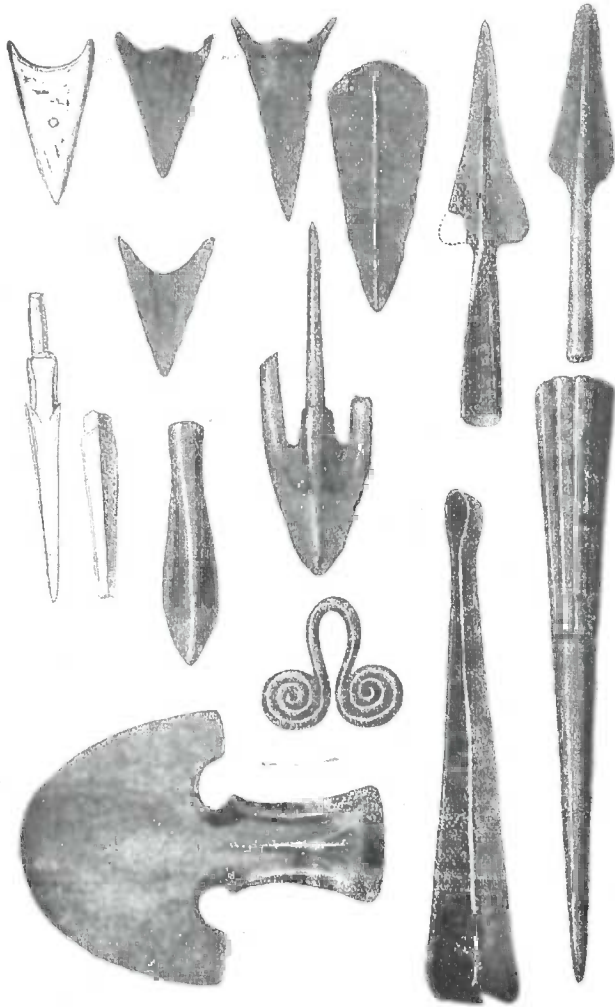
სტეფან-წმინდაში მიწაში ნაპოვნი უძველესი ნაშთები (ამო-
ღებულია ბაიერნის წიგნიდან).

ვოდა და სადაც ესლა ფოთია (იქვე). იმ განთქმულ სავაჭრო გზასაც, რომლითაც ირკანის ზღვით, მერე ალბანით, იბერიით, მტკვრით და რიონით შავ ზღვამდე საბერძნეთსა და სხვა ქვეყნებში ინდოეთიდან საქონელი მიჰქონდათ ხოლმე, სწორედ კოლხეთში ჰქოდა ბოლო (იქვე, lib. XII, cap. 2, 3); მაშინ გემები მდინარე რიონზე ციხე შორაპნამდე დადიოდნენ (იქვე, lib. XII cap. 2, 17). რასაკვირველია ამისათვის მდინარე ყოველთვის უნდა გაეწმინდათ და უწყმენდიათ კიდეც, კოლხებს-სხვა გვარ გზებზედაც უზრუნვიათ: რიონს რომ მიმოსვლა არ შეეფერებინა, სტრაბონის სიტყვით, მდინარეზე 120 ხილი ყოფილა გაკეთებული (იქვე, lib. XI, cap. 3, 4). ხოლო შორაპნიდან მოყოლებული იბერიის სამზღვრამდე ოთხი დღის სავალი ურბის გზა იყო გაყვანილი (lib. XI, cap. 2, 17). ერთი სიტყვით ქვეყანა და ხალხი განვითარებული და დაწინაურებული ყოფილა.

მაგრამ იმავ დროს კოლხების თანამოძმე და მეზობელი ჰენიოხები და სენები საშინლად დაქვეითებულ და უკან ჩამორჩენილ ხალხებადა ჰყავს აწერილი სტრაბონს. ბიჭინტის ჩრდილოეთ-დასავლეთისაკენ ზღვის პირას იქ, სადაც თითქმის არც ერთი ნავთსადგური არ მოიპოვებოდა, ქვეყანა მეტად მთიანია, რადგან კავკასიონის ქედის ნაწილს შეადგენს, (იქვე, lib. XI, cap. 2, 12), ჰენიოხები სახლობდნენ. სტრაბონის თქმით სხვა მეზობლებსავით ისინიც ზღვაზე ყაჩაღობით ირჩენდნენ თავსა. ასე ოცდა ხუთ-ხუთ კაცამდე თავიანთ პატარა და ვიწრო ნაევებში ჩასხდებოდნენ და გზას გაუღებოდნენ ხოლმე; ხან ხომალდს დაეცემოდნენ და გასცარცვამდნენ, ხან რომელსამე ქალაქს ან დაბას; ზღვაზე ისინი თავისუფლად ბატონობდნენ. შინ დაბრუნებისას ნავს მხარზე გადიდებდნენ და ტყეში შეინახავდნენ ხოლმე. თავიანთ ქვეყანაში ისინი ტყეებში ცხოვრობდნენ და მწიერ მიწის შემუშავებას მისდევდნენ, მაგრამ ნავოსნობის დრო მოაწევდა თუ არა, მაშინვე თავიანთ ხელობასა და ნაევებს მოიგონებდნენ ხოლმე. როცა რომელსამე ადგილზე დაეცმას განიზრახავდნენ, ჯერ თავიანთ ნაევებს ტყეებში მიმალავდნენ ხოლმე, მერე-კი დღე და ღამ დაწრწოდნენ, ვისაც-კი მოასწრობდნენ და მარტოკას მოახელებდნენ, მაშინვე ტყვედ მიჰყავდათ; მაგრამ, თუ ტყვე სასყიდლით თავს გამოისყიდა, დიდის სიხარულით ანთავისუფლებდნენ ხოლმე (იქვე, XI, cap. 2, 12). ამ გვარად ჰენიოხები ნახევ-

რად ცარცვა-გლეჯით ირჩინდნენ თავსა, ნახევრად მწიორ მიწის მოსავლით. არც სვანები იყვნენ უკეთეს მდგომარეობაში. ამათ კავკასიონის ქედის დასავლეთის ნაწილი და სამხრეთის ფერდობი ეკირათ. დიოსკურიაზე ახლო იყვნენ (იქვე, lib. XI, cap. 2, 19) და იქ უფრო მარილს სასყიდლად ჩადიოდნენ ხოლმე (იქვე, lib. XI, cap. 5, 6). სტრაბონის სიტყვით სვანები საშინლად ბინძურად ცხოვრობდნენ და განსაკუთრებით ნანადირევ ხორცითა, ტყის ხილვეულობითა და რძით მიდიოდნენ იოლადა (იქვე, lib. XI, cap. 5, 6). როგორც ეტყობა მარტო მონადირეობასა და საქონლის მოშენებას მისდევდნენ; მიწის-მოქმედებას მაგრე რიგად არა სწყალობდნენ. მაგრამ ესეც კი უნდა სთქვას კაცმა, რომ სვანეთის მკაცრი ბუნება და ჰავა მიწის-მოქმედებას არც თუ ძალიან ხელს უწყობს; ზამთარში სვანეთი მიუვალთა და მიმოსვლა სწყდება, გაზაფხულზეც კი (სტრაბონი შეცდომით ზაფხულზე ლაპარაკობს), ადამიანი თხილამურებს იკეთებს ფეხებზე, რომ თოვლში არ ჩაიფლას, მთიდან კი ტყავზე დაჯდომილი ჩამოკურდებოდნენ ხოლმე, თორემ სხვაფორე მოგზაურობა საშიში იყო (იქვე, lib. XI, cap. 5, 6). ასეთ პირობებში ან რა გასაკვირველია, რომ სვანები დაქვეითებულნი იყვნენ. სტრაბონი მოგვითხრობს, რომ ხმა არისო, ვითომც სვანეთში წყლებს ოქროს ქვიშა ჩამოაქვს და ადგილობრივი მკვიდრნი დაჩერებულ კურკლითა და საწმინთო ოქროსა ჰკრებავნო (იქვე, lib. XI, cap. 2, 19).

აღმოსავლეთი საქართველო, რომელსაც სტრაბონის დროს იბერია ერქვა, ძალიან მჭიდროდ იყო დასახლებული, სოფლებითა და ქალაქებით იყო სავსე. ყურადღების ღირსი ის არის, რომ, სტრაბონის თქმით, იბერიაში კრამიტიანი სახურავები სკოდნიათ, ხოლო სახლებს ხუროთმოძღვრების რიგზე თურმე აშენებდნენ. საბაზრო ადგილებიც ჰქონიათ, ხოლო მოედნებზე საზოგადო დაწესებულებათა შენობები ჰქონდათ ხოლმე აგებული. აღმოსავლეთი საქართველო მამასადამე პირველ საუკუნის დამდეგს მდიდარი, განვითარებული ქვეყანა ყოფილა. აღებმიცემობა და საზოგადოებრივი ცხოვრება განვითარებული და დაწინაურებული უნდა ყოფილიყო, თორემ ვის რად უნდა და დაწინაურებული უნდა იყოს, ან შენობები საზოგადო დაწესებულებათათვის? ამ დროს, სტრაბონის სიტყვით, მტკვარში და ალაზანში, თურმე, გემები დაკურავდნენ.

სამთავროს უძველეს სასაფლაოზე საფლავებში ნაპოვნი იარაღები (ამოღებულია ჭაიერნის წიგნითგან).

მაგრამ იბერიაში განსაკუთრებით მიწის-მოქმედებას მის-
დევდნენ, მეტადრე ბარის მცხოვრებნი; მთიელებს კი უფრო
სამამაცო საქმეებსა და ომიანობაზე ექირათ თვალი; თუმცა
ისინიც ხვანა-თესვით ირჩენდნენ ხოლმე თავსა, მაგრამ ოღონდ
კი ომიანობის ხმისათვის ყური მოეკრათ და, ფიცხლავ მიწას
თავს მიანებებდნენ და იარაღს აიღებდნენ ხელში. ბარელები კი
მშვიდობიანი ხალხი ყოფილა. სტრაბონის თქმით ბარის მცხოვ-
რებლებს სომხურად და მიდურად სკოდნით ჩაცმა-დახურვა
(იქვე, XI, cap. III, 3); სამწუხაროდ იგი არას ამბობს, რა რიგ
ტანისამოსს ხმარობდნენ ხოლმე თვით სომხები, რომ ქართველების
სამკაული წარმოგვედგინა, მიდიელების მაგიერ კი სტრაბონს
შეიძლება სპარსელები ჰყავდეს მხედველობაში. მთიელები სარ-
მატებისა და სკვითების ზნე-ჩვეულებას უფრო მისდევნო (იქვე).
ომიანობის დროს ქართველები დიდ ტყავ-გადაკრულს ფარებსა
და ჩაფხუტებსა ხმარობდნენ ხოლმე (იქვე, lib. XI, cap. IV,
5). იბერიის საზოგადოებრივ და სახელმწიფო წესწყობილე-
ბაზე განსაკუთრებით მეექვსე თავში იქნება საუბარი, ამიტომ
აქ ეხლა შევეხებით მხოლოდ იმას, თუ რა მნიშვნელობა ჰქონ-
და აღმოსავლეთ საქართველოს პოლიტიკურ ცხოვრებაში სხვა
და სხვა დროს, თვითეულ ქართველ ტომს. რაკი ამ სამეფოს
დედაქალაქს მცხეთა ერქვა, უეჭველია უძველეს დროს, მაშინ,
როცა ქართველი ტომები კავკასიაში შეხიზნულან, უმთავრესი
პოლიტიკური მნიშვნელობა მესხების ტომს უნდა ჰქონოდა,
იმიტომ რომ საქართველოს უძველეს სატახტო ქალაქის სახე-
ლი **მცხეთი**, ანუ **მცხეთა** მესხეთს ანუ მესხების ბინასა ნიშ-
ნავს; მესხების სახელის ამგვარივე სახე „**მცხე**“ იმ ქვეყანის
სახელწოდებაშია შერჩენილი, სადაც შემდეგ მესხების მკირე-
დი ნაწილი ცხოვრობდა, „სამცხე“-ში (**სა-მცხე**): აქაც, რო-
კორც სიტყვა „მცხეთა“-ში „**მცხე**“ მესხებსა ნიშნავს. შემდეგ
მესხებს პოლიტიკური მნიშვნელობა დაუკარგავთ და იბერიის
გაბატონებულან და მთელ სამეფოსათვის თავიანთი სახელი
მიუნიჭებიათ. ეს უეჭველია პირველ საუკუნეზე გაცილებით
უფრო ადრე უნდა მომხდარიყო, იმიტომ რომ სტრაბონის
დროს პირველ საუკუნის დასასრულს ქრ. წ. იბერია უკვე
ჩვეულებრივი და როგორც ეტყობა დიდის ზნითგან განმტკი-
ცვებული სახელი იყო. დასასრულ პირველი ადგილი ქართველმა
დაიკირეს; ცნობები იმის შესახებ, თუ როდის გაბატონდნენ

ისინი, არ მოიპოვება, მაგრამ დაახლოვებით II-III საუკუნეში უნდა მომხდარიყო ეს ამბავი.

ჩვენ ვიცით, რომ ქართველები კავკასიის თავდაპირველი მკვიდრნი არა ყოფილან, ამიტომ რასაკვირველია კავკასიაში ნაპოვნი უძველესი ნივთები და იარაღები ქართველების ნამუშავარი არ იქნება. ხოლო შემდეგ დროინდელ ნაშთებში, რასაკვირველია, თანდათან ქართული ხელოვნების ძეგლებიც უნდა აღმოჩნდეს.

მაგრამ უძველესი ნაშთებიც, რომელიც თავგრძელ ხალხს ეკუთვნის, შეიძლება ან მათი საკუთარ შემოქმედებითი ნიჭის ნაწარმოები იყოს, ან სხვებისაგან შეთვისებული: ამ საკითხის გამოსარკვევად ბევრი თხუზულებაა დაწერილი (ბაერნი, ვირხოვი, შანტრი, უვაროვი, ფილემონოვი, დემორგანი, ჰიორნესი და ვილკე), მაგრამ ჯერაც საკითხი საბოლოოდ გადაწყვეტილი არ არის. პრ. ვირხოვმა საფუძვლიანად შეისწავლა კავკასიის ნაშთები და საკითხის გადასაწყვეტად შემდეგ საშუალებას მიჰპართა: მან გამოარკვია რა და რა პირუტყვის და ნადირების სურათები არის ხოლმე დახატული იქაურ ნივთებზე და აღმოჩნდა, რომ არც ერთი მხეცი, ან შინაური პირუტყვი არ არის, რომელიც თვით კავკასიაში არ მოიპოვებოდეს.

შემდეგ ვირხოვმა ყურადღება იმ გარემოებასაც მიაქცია, რომ კავკასიის უძველეს მადნეულ ნივთებსა და იარაღებზე არც ლომი, არც ფრთოსანი სფინქსი დახატული არ არის; ხოლო სწორედ ეს ორი მხეცი აუცილებელი და დამახასიათებელი სურათია ხოლმე ძსურულ ხელოვნურ ნაწარმოებში (*Über die kulturgeschichtliche Stellung des Kaukasus unter bes. Berücksichtigung der ornament. Bronzegürtel aus transkauk. Gräbern, Berlin, 1895, 137*). რაკი არც ლომი და არც სფინქსი კავკასიის უძველეს ხელოვნებაში არ მოიპოვება, ამიტომ ასურეთის გაუღენაზე, შანტრის აზრისდა მიუხედავად, ლაპარაკი არ შეიძლება (იქვე, 137). ხოლო რადგან პირიქით ყველა დახატული პირუტყვები და ნადირები კავკასიაში ადგილობრივ ბლომად მოიპოვება, ამის გამო ვირხოვმა დაასკვნა, რომ კავკასიის მადნეული ხელოვნება ადგილობრივი უნდა იყოს; დიდ ყურადღების ღირსია მხოლოდ, რომ კავკასიის ნივთებში ხარის სურათი არ მოიპოვება (*Das Gräberfeld von Koban*). მაგრამ 1904 წელს კავკასიის უძველესი ნიე-

სამთავროს უძველეს სასაფლაოზე საფლავში ნაპოვნი ნივთები
(ამოღებულია ბაიერნის წიგნიფან).

თები და იარაღები დრ. ვილკემ სხვა ქვეყნის ნაშთებს დაწვრილებით შეადარა და ბევრ შემთხვევაში შეურყვევლად დამტკიცა, რომ კავკასიის ნივთები დუნაის-პირელ ჩრდილოეთ ქვეყნების ნაშთებს გასაოცრად ჰგვანან (*Archäologische Parallelen aus dem Kaukasus und den unteren Donauländern, Zeitschrift für Ethnologie*, იხ. სურათები 23 და 24, გვ. 48; 25 და 26, გვ. 49; სურ. 49 და 50, გვ. 58; 51 და 52, გვ. 59; 55 და 56, გვ. 60; 67 და 68, გვ. 61; 61 და 62, გვ. 63 და 64, გვ. 64). ამგვარად ბ. ვილკე ამტკიცებს, რომ კავკასიის ხელოვნებასა და დუნაისა-პირის ქვეყნების ხელოვნებას შორის უექველი და მკიდრო დამოკიდებულება უნდა ყოფილიყო. მას ჰგონია, რომ ეს ხელოვნება სწორედ კავკასიელებს უნდა შეეთვისებინათ დუნაელებისაგან, იმიტომ რომ კავკასიის მდნელ ნივთების პირვანდელი სახე დუნაის ქვის ხანის ნივთებში მოიპოვება, კავკასიაში კი არა სჩანსო (იქვე, 1904. I. Heft. გვ. 39-104).

ე. შანტრი კი პირიქით ამტკიცებს, რომ კავკასიის უძველეს ხელოვნებას მზგავსება აქვს მცირე აზიისა და ხეტელების ხელოვნებასთან *Chantre. Mission en Cappadoce*, t. VIII და X).

ამგვარად ჯერჯერობით საკითხი გამოურკვეველი რჩება. ცხადია მხოლოდ, რომ კავკასიის ხელოვნებას, ვირხოვისა არ იყოს, ასურულ ხელოვნებასთან პირდაპირი კავშირი არა აქვს, მაგრამ ბევრ საგნებში დუნაის-პირის ქვეყნების ხელოვნებას ემსგავსება. უექველია მცირე აზიის ხელოვნებასაც, რომელიც მდნეულობის ხელობის დედაბუდედ ითვლებოდა, კავკასიის ხელოვნებაზე გავლენა უნდა ჰქონოდა. ჯერ ძალიან ცოტა ნაშთებია შესწავლილი, რომ მკვლევარს საბოლოოდ შეეძლოს გადაჭრითა სთქვას, სახელდობრ რომელ გზით ვრცელდებოდა კავკასიაში ეს ხელობა თავდაპირველად. სამწუხაროდ შემდეგ დროინდელ ქართველების ბინადრობის ხანის ნაშთები ჯერჯერობით სრულებით ამოთხრილი და შესწავლილი არ არის.

თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე

ქართველების წარმართობა.

წარმართობის შესახებ საქართველოში ძველს ქართულსა და მეზობელ ერთა მწერლობაში სხვა-და-სხვა ცნობები მოიპოვება. ამასთანავე მრავალი წარმართობის დროინდელი ზნე-ჩვეულებანი და თქმულებებიც არის ხალხში დარჩენილი, რომელთა შესწავლას შეუძლიან ძვირფასი მასალა მოგვეცეს ძველ ქართველთა წარმართ ღვთაებათა სასუფეველის წარმოსადგენად. მაგრამ თვით საგანი მეტად რთულია და დიდი სიფრთხილე და კრიტიკული წინდახედულობაა საჭირო, რომ უცხო ქართულად არ ვიცნათ, ახალი ძველად არ გვეჩვენოს. ამიტომ ჩვენ მუდამ უნდა გვახსოვდეს, რომ, როგორც შემდეგს, ისტორიულად კარგად ცნობილს, დროში, ისევე წინადაც, უუძველეს ხანაშიაც, ქართველებს სხვა-და-სხვა უცხო ერთან, მაგ. ასურელებთან, სპარსებთან, ბერძნებთან, სომხებთან და მრავალ სხვასთან მეგობრული ან მტრული მეზობლობა ჰქონდათ და რომ მაშასადამე ქართულ წარმართობას, ზნე-ჩვეულებას და თქმულებებს ამ მეზობლობის კვალი უნდა ემჩნეოდეს. ჩვენს ხალხს ეს წაბაძულობის კანონი ცხოველებზეც კი აქვს შემჩნეული და თვით მოვლენაც მშვენიერად აქვს დახასიათებული: „ცხენი ცხენთან დააბი, ან ფერს იცვლის ან ზნესაო“. ადამიანთა და ერთა სულიერი თვისებაც იმგვარია, რომ ყველაფერს ერთი-ერთმანეთისაგან ითვისებენ. ამიტომ თავდაპირველად ცნობებისა და მასალების მკაცრი კრიტიკული განხილვაა საჭირო. ამ მხრივ საგანი ცოტა არ იყოს შესწავლილი და კვლევის ნიადაგი მოსუფთავებულია.

კარგა ხანია რაც პრ. მაქსიმე კოვალევსკიმ თავის საყურადღებო გამოკვლევაში „Законъ и обычай на Кавказѣ“ ჩვენი ხალხის მრავალი ზნე-ჩვეულებანი და სარწმუნოებრივი თქმულებები განიხილა და სპარსულ მაზდეიანობის, ან ცეცხლთაყვანისმცემლობის მოძღვრების ნაშთად აღიარა.

1901 წელს პრ. ნიკო მარმა თავის გამოკვლევაში »*Боги языческой Грузии по древнегрузинским источникам*« (З. В. О. Арх. Общ. წიგნი XIV) გამოარკვია რომ »ქართლის ცხოვრება“-ში კერპთაყვანისმცემლობისა და წარმართობის შესახებ შენახული ცნობები: არმაზისა, ზადენისა, გა-გაცისა, აინინისა და ითრუჯანის შესახებ, რომელნიც წინად ქართველ ხალხის ღვთაებებად ითვლებოდნენ, ეროვნულ კერპთაყვანისმცემლობის გამომხატველი კი არ არიან, არამედ არაბების ბატონობის დროინდელ რომელიღაც ქართველ სასულიერო მწერლის მიერ შეთხზული უნდა იყოს. დასასრულ ბ. კ. ინოსტრანცევა დაამტკიცა, რომ ახალწლის დღესასწაულის ზოგიერთი თანამედროვე ჩვეულება იმავე ბაზღეიანობის სარწმუნოებრივ მოძღვრების გავლენის ნაშთს წარმოადგენს (იხ. *Древнѣйшія арабскія извѣстія о празднованіи Науруза въ сасанидской Персіи*, З. В. О. Арх. Общ. წიგნი XIV). ამგვარად მ. კავალესკისა, ნ. მარის და კ. ინოსტრანცევის გამოკვლევამ ძველი წარმოდგენა ქართველ ხალხის წარმართობისა და კერპთაყვანისმცემლობის შესახებ ძირიანათ შეარყია და კვლევის ასპარეზი მოსუფთავდა; მაგრამ ამასთანავე ძირითადი საკითხი ქართველ ხალხის წარმართობის შესახებ გამოურკვეველი დარჩა. ის, რაც წინად გვწამდა, დარღვეულია და თვით წარმართობის ნამდვილ ვითარების შესწავლასა საჭირო.

როგორც ზემოთაც აღნიშნული იყო, ქართველთა წარმართობის შესახებ ცნობები შენახულია ერთის მხრით უცხო ერთა ისტორიულსა და გეოგრაფიულს თხზულებებში, მეორეს მხრით ქართულს საისტორიო ნაწარმოებებში; ძვირფასი მასალებია გაფანტული აგრედვე სახალხო თქმულებებში, ზნე-ჩვეულებაში და რწმენაში.

მაგრამ ვიდრე ღვთაებათა შესახებ ცნობების განხილვას შეუდგებოდეთ უნდა გავიხსენოთ, რომ როგორც ეხლაც »თვითოეულს თემს ჰყავს საკუთარი ხატი გარდა საზოგადო ხატისა... რომლის სამსახურიც ყველა ფშაველს ადევს კისრად« (ვაჟაფშაველა, ფშაველები, »ივერია« 1886 წ. № 39). ისე უძველესს დროსაც, უეჭველია, უნდა ყოფილიყვნენ ყველა ტომთათვის საზოგადო ღვთაებანი და ამასთანავე თვითოეულ ტომს თავისი საკუთარი ღვთაებანიც ეყოლებოდა; თანდათან, დროთა განმავლობაში გაერთიანების, ან ერთ-ერთ ტომის გაძლიერების და დანარჩენებზე გაბატონების დროს, ზოგიერთი საკუ-

თარი ღვთაებანი საზოგადოდა ხდებოდნენ და ამის გამო ზოგჯერ ერთისა და იმავე ღვთაებისათვის რამდენიმე სახელი არის ხოლმე შენახული; ზოგიერთ მათგანს სხვა-და-სხვა ტომის კერძო ღვთაებათა სახელები შერჩენია, ზოგი-კი მეზობელთაგან არის შეთვისებული.

ქართულ წარმართობის გამოსარკვევად ზემოაღნიშნული მასალები და წყაროები ჯერ კიდევ მეცნიერულად საკმარისად შესწავლილი არ არის და წარმართობის სრულის სურათის წარმოდგენა ჯერ-ჯერობით შეუძლებელია. ქვემოთ მოყვანილი იქმნება მხოლოდ ის, რის გამოარკვევაც ჯერ-ჯერობით მოვასწარიტ და შევძელით. სამწუხაროდ ზოგჯერ შეუძლებელი იყო გარკვეულს და გადაჭრილს აზრს დავდგომოდით ამა თუ იმ ღვთაების მნიშვნელობის შესახებ, მაგრამ ჩვენ ვცდილობდით განსაკუთრებით უმთავრესისათვის მიგვექცია ყურადღება და წერილობითი წყაროებიცა და ყველა ქართველ ტომთა რწმენა-თქმულებებიც შეგვესწავლა, რომ ამნაირად ქართველთა წარმართობის საერთო თვისებები გამოგვეშკარავებინა.

გამოსაკვლევი საგანი რომ უფრო გაადვილებული და მარტივი გამხდარიყო, უნდა თავდაპირველად გამოგვერკვია, თუ როგორ ეხატება ჩვენს ხალხს უზენაესი ღვთაება. ამ საკითხის შესწავლა, რასაკვირველია, ზღაპრებისა და სხვა და სხვა თქმულებების განხილვის საშუალებით შეიძლებოდა. ჩვენი თემისათვის ფრიად საყურადღებოა ერთი ს. ბარალეთის მასწავლებლის მიერ ჩაწერილი თქმულება „იესო ქრისტესი, ელია წინასწარმეტყველისა და წმიდა გიორგის“ შესახებ*). სამწუხაროდ თქმულება ქართულად არ არის დაბეჭდილი, მხოლოდ რუსული თარგმანია მოყვანილი.

„ერთხელ იესო ქრისტე, ელია წინასწარმეტყველი და წმ. გიორგი ერთად გზად მიდიოდნენ. ბევრი რომ გაიარეს, მოიღალნენ და ერთ ადგილას დასასვენებლად და პურის საჭმელად დასხდნენ. იქვე მგზავრების მახლობლად ერთი მეცხვარე ცხვრის ფარას აძოვებდა. მიუგზავნეს ელია მეცხვარეს, სადილად ერთი ბატკანი მოგეტკო. მივიდა ელია მეცხვარესთან და უთხრა:

— „გულკეთილო მეცხვარე, ერთი ბატკანი მაჩუქე“—ო.

*) Сборн. мат. для опис. нѣст. и плем. Кавказа, XIX, гв. 152—154,

— „თუნდ ნახევარი ფარა მიირთვი, ოლონდ-კი მითხარ, ვინა ხარო“ — უპასუხა მეცხვარემ.

— „მე ელია წინასწარმეტყველი ვარ. პურის მოსავალს გაძლევთ, თქვენ ყანას წვიმას ვუგზავნი ხოლმე და გლექსაცის ქირნახულს მფარველობას ვუწვევო“, უთხრა ელიამ.

— ვაჰმე! ჩემი ღმერთისა რომ არ მეშინოდეს, აი ამ კომბლით თავს გაგიტეხამდიო“ — უპასუხა მეცხვარემ.

— „რათა, რაზე ხარ ჩემზე გულმოსულიო?“ — ჰკითხა ელიამ.

— რაზედა და: დასთესაეს პურს ერთ დღიურ მიწას საწყალი ქერივ-ოხერი ან ვინმე ლარიბ-ლატაკი, შენ მისდგები, არც აცივებ, არც აცხელებ, და იმ ყანას სულ სეტყვით ჩაუღლე-წავო“.

დაბრუნდა ელია წინასწარმეტყველი ხელცარიელი თავის ამხანაგებთან და უამბო ყველაფერი, რაც მეცხვარემ უთხრა.

ახლა თითონ იესო ქრისტე წავიდა მეცხვარესთან და ბატკანი სთხოვა.

— „თუნდა ნახევარი ფარა ინებე, ოლონდ-კი მითხარ, ვინა ხარო“, — უთხრა მეცხვარემ.

— „მე შენი უფალი ვარ, ქვეყნის შემოქმედიო“.

— ვაჰმე! მიუგო მეცხვარემ, ჩემი ღმერთისა რომ არ მეშინოდეს, აი ამ კომბლით თავს გაგიტეხავდიო“.

— „ისეთი რა დაგიშავე, მერე?“ — ჰკითხა იესო ქრისტემ მეცხვარეს.

— „რა და ის, რომ ქაბუკს წუთისოფელს გამოასალმებ ხოლმე, ბევრს ისეთს მოხუცებულს ადამიანს-კი, რომელსაც ცხოვრება მოჰპებზრებია, ცოცხალს ატარებ ხოლმე დედამიწის ზურგზედაო“, — მიუგო მეცხვარემ.

ასე დაბრუნდა იესო ქრისტეც ცარიელ-ტარიელი. ახლა აღდა და წმიდა გიორგი წავიდა მეცხვარესთან. მეცხვარე რომ შეეკითხა წმიდა გიორგის, ვინა ხარო, უპასუხა:

— „მე წმიდა გიორგი ვარ, გაჰირვების დროს რომ შემეგვწებით ხოლმეო. მე გიფარავთ ავ-სულლებისა და ეშმაკებისაგან და თქვენის მტანჯველის ხელისაგან გიხსნით ხოლმეო“.

მეცხვარემ რომ წმიდა გიორგის სიტყვები მოისმინა, შესძახა:

— „მთელი ფარა მომიერთმევიო“, — ღ მის წინ მუხლი მოიყარა. პურის ჭამას რომ მოარჩინენ, იესო ქრისტემ კალთა დაი-

ბერტყა და სთქვა: „ამ მინდორზე საუკეთესო მოსავალი მოვიღეს: თითო ძნას ასი კოდი გამოსავალი ჰქონდესო“.

წმიდა გიორგიმ იესო ქრისტეს ნათქვამი მეცხვარეს უამბო და ურჩია მინდორი მოხანო. მეცხვარეც ისე მოიქცა. ხანმა გაირა და ამ საკვირველმა მგზავრებმა შემთხვევით იმ ადგილზე გამოიარეს, სადაც ერთ დროს ისაიღეს და იქ ეხლა ხშირი ყანა იდგა. როცა წმიდა გიორგიმ იესო ქრისტეს შეატყობინა, რომ ეს ყანა სწორედ იმ მეცხვარეს ეკუთვნოდა, რომელმაც მას ერთხელ ბატყანი დაუქირა, ელია წინასწარმეტყველს უთხრა, ერთი ამ მეცხვარის ყანას სეტყვა აწვიე და ჩაულეწო. წმიდა გიორგიმ მაშინვე მეცხვარეს შეატყობინა და გააფრთხილა, შენს ყანას განსაცდელი მოელისო. მეცხვარემ საჩქაროდ თავის ყანა ორ ხარის ფასად ერთ ქვრივ დედააკს მიჰყიდა. მოვიდა სეტყვა და ისე მირეგ-მორეგვა ეს ქვრივის ყანა, რომ ნათესის ნალაგევიც-კი აღარა სჩანდა. როცა იესო ქრისტემ მეცხვარის ოინები შეიტყო, მაშინვე ელია წინასწარმეტყველს უბრძანა ქვრივის ყანა წინანდებურად აღადგინეო. ელია წინასწარმეტყველს იესო ქრისტეს ბრძანება ჯერ არ ავსრულებინა, რომ მეცხვარემ წმიდა გიორგის ჩაგონებით ქვრივ დედაკაცისაგან ყანა შეისყიდა; ელიამ რომ წინანდებურად მოსავალი აღადგინა, მეცხვარემ პურის მკას მიჰყო ხელი და თითო ძნისაგან ას-ასი კოდი გამოსავალი აიღო“.

ეს თქმულება ფრიად საყურადღებოა, იმიტომ რომ იქ მოქმედობს და ერთიერთმანეთს ეჯიბრება სამი წმინდა არსება: ერთი იესო ქრისტედ არის დასახელებული, მაგრამ რაკი იგი თვით თავის თავს ქვეყნის შემოქმედს ეძახის, იმიტომ ამ შემთხვევაში იესო ქრისტეს მაგიერ **ღმერთი შემოქმედი** უნდა ეიგულოსხმოთ, მის ხელშია ადამიანთა სიკვდილ-სიცოცხლე; **მეორე** პირი ელია წინასწარმეტყველია, რომელიც, როგორც თქმულებიდან სჩანს, **ტაროსისა და ავდრის წვიმა-სეტყვის მბრძანებელია; მესამე**—წმიდა გიორგი არის; იგი, როგორც თქმულებიდან სჩანს, **ადამიანის მფარველია, მეტადრე გაჭირვების დროს, და კაცს უოველგვარ ბოროტებისა და უბედურებისაგან იხსნის ხოლმე.**

თუმცა ჩვეულებრივ საქრისტიანო მოძღვრებისა მიხედვით ამ სამ პირთა შორის ყველაზე მაღლა ღმერთი-შემოქმედი უნდა იდგეს, მერე ელია წინასწარმეტყველი, შემდეგ კიდევ წმიდა გიორგი, მაგრამ ამ ხალხურ თქმულებაში უფროს-უმცროსობა

სამთავროს უძველეს სასაფლაოვოზე საფლავებში ნაპოვნი მახვილები, ხმლები და ცული (ამოღებული არის ბაიერნის წიგნიდან) შუაში მოთავსებული იარაღი რედკინის ბანაკის ადგილშია ნაპოვნი.

სულ სხვანაირად არის დასურათებული; ღმერთი შემოქმედი ისეთ შესაბრალოს მდგომარეობაშია, რომ მეცხვარესაგან ერთი ბატკანიც-კი ვერ მიუღია სადილად; პირიქით იგი ემუქრება კიდევ ღმერთს: „ჩემი ღმერთისა რომ არ მეშინოდეს, აი ამ კომბლით თავს გაგიტყავდიო“. ცხადია, მთავარ ღვთაებას მეცხვარე ასეთ თავხედობას ვერ გაუბედვლავდა; ხოლო მისივე ნათქვამი— „ჩემი ღმერთისა რომ არ მეშინოდეს“—უფრო ცხადად გვიჩვენებს, რომ მეცხვარეს ამ ღმერთისა, ქვეყნის შემოქმედისა, არ ეშინიან, იმიტომ რომ იგი „იმისი ღმერთი“ არ არის. მეცხვარეს ღმერთი სულ სხვა ღვთაებაა. ღმერთი შემოქმედი შურის მამიებელია და მეცხვარეს დასჯას უპირებს. მაგრამ ამასთანავე არ იცის რა ხდება ქვეყანაზე, ისიც-კი ვერ გაუგია, რომ წმინდა გიორგიმ ორჯერვე მისი განზრახვა გასცა და მეცხვარემ პირველად თავისი ყანა ქვრივ დედაკაცს მიჰყიდა და ამით ღვთის რისხვა თითონ თავიდან აიცილინა, ხოლო ღმერთმა და ელიამ უცოდნარობით მეცხვარის მაგიერ, ქვრივი დასაჯეს, მეორედ-კი მეცხვარემ ღვთის წყალობა, რომელიც ღმერთმა ქვრივს უბოძა, ყანის ყიდვით თავის თავს მოუხუჭვა. ერთი სიტყვით თქმულებაში ღმერთი უძლურ არსებად არის გამოხატული: მას არ შეუძლიან წმიდა გიორგის მეცხვარის ქომავლობა დაუშალოს, საიდუმლოების გამომჟღავნების აკრძალვა ვერ მოუხერხებია და ისიც-კი არ იცის, თუ რა ხდება ქვეყნიერობაზე, ან როგორ და რას ახერხებენ ადამიანები მის სასჯელის თავიდან ასაცდენად. ამ გვარად ჩვენა ვხედავთ, რომ ამ თქმულების ღმერთს ქრისტიანობის მოძღვრების ძლიერ, ერთ-არსება, ყოვლის-მცოდნე და ყოვლის-მხილველ შემოქმედ ღმერთთან არაფერი აქვს საერთო.

არც ელიამ მიიღო თავაზიანი პასუხი მეცხვარისაგან: ბატკანს ეინდა სჩივის, მეცხვარე პირიქით იმასაც დაემუქრა: „ჩემი ღმერთისა რომ არ მეშინოდეს, თავს გაგიტყავდიო“. მაგრამ თქმულებიდან ცხადად სჩანს, რომ ელია მაინც შემოქმედ ღმერთზე დაბლა სდგას, იგი მას ექვემდებარება და მის ბრძანებას ასრულებს.

ამ თქმულებაში უმთავრესი მნიშვნელობა და ძალა წმიდა გიორგისა აქვს: მხოლოდ იმის წინ იყრის მუხლს ის თავხედი მეცხვარე, რომელიც შემოქმედსა და ელიას თავის გატყვას უქადაღა. მხოლოდ მას შესთავაზა

ერთი ბატკნის მაგიერ მთელი ცხვრის ფარა. წმიდა გიორგის სურვილს ვერც შემოქმედი, ვერც ელია წინ ვერ აღუდგებოდნენ: რა განსაცდელი და რისხვაც უნდა მოელოდდეს შემოქმედისა და ელიასაგან მის თაყვანისმცემელს, იგი ყოველთვის იხსნის სასჯელისაგან; სხვისთვის (ქვრივისთვის) ნაბოძებ წყალობასაც-კი იგი მეცხვარეს არგუნებს ხოლმე, და ღმერთსა და ელიას თავხედ, მათ შეურაცხყოფელ, მეცხვარის დასჯაც-კი ვერ მოუხერხებიათ. ერთი სიტყვით წმიდა გიორგი ღმერთს შემოქმედსა და ელიას ყველაფრით სჯობნის, იგი ყველაზე ძლიერია.

რით აიხსნება ეს უცნაური გარემოება? ვიდრე ამ მოვლენის ძირითად და არსებით მიზეზის გამოჩვენებას შევუდგებოდეთ, თავდაპირველად უნდა ამ მიზეზის კვალი თვით თქმულების შინაარსში ვეძიოთ. როცა ელიამ და შემოქმედმა თავიანთი ვიანაობა გამოამჟღავნეს, მეცხვარემ ორივეს ერთნაირი, საკვირველი პასუხი მისცა: „ჩემი ღმერთისა რომ არ მეშინოდეს, აი ამ კომპლით გაგიტეხავდი თავსაო“! ამ შეასანიშნავ წინადადებიდან ნათლადა სჩანს, რომ მეცხვარეს **შემოქმედი და ელია თავის ღმერთად არ მიაჩნია, რომ მეცხვარეს სხვა ღმერთი ჰყავს, რომლის ძლიერებაც უფრო მეტად სწამს, ვიდრე მათი;** ეს მეცხვარეს ღმერთი შემოქმედისა და ელიას მტერი არ უნდა იყოს: მეცხვარეს რომ მათთვის თავი გაეტეხა, მისი ღმერთი ამ საქციელს არ მოუწონებდა, სასტიკად დასჯიდა. საყურადღებოა, რომ სწორედ იმ დროს, როცა მეცხვარე ასე უდიერად ეპყრობა შემოქმედსა და ელიას, მათთვის ერთი ბატკანიც ეშურება, იმავე დროს საკმაო იყო მეცხვარეს გაეგო, რომ მის წინაშე წმიდა გიორგი იდგა, რომ მაშინვე მოწინააღმდეგე და ცემულიყო და მუხლი მოეყარა და ერთი ბატკნის მაგიერ მთელი ცხვრის ფარა ეძღვნა!.. ამ გვარი თაყვანის ცემა ამტკიცებს, რომ სწორედ წმიდა გიორგი უნდა იყოს მეცხვარის ის ღმერთი, რომლის ხათრის გულისათვისაც შემოქმედსა და ელიას ბატკნის მაგიერ კომბალი არ უთავაზა, რომ წმიდა გიორგი არის ის ძლიერი ღმერთი, რომლისაც მას ეშინიან, განსაკუთრებით პატივსა სცემს და სხვას თუ ნახევარ ფარას მისცემდა, მას მთელ თავისს ქონებას, მთელ ცხვრის ფარას შესწირავდა.

ამ გვარად, თქმულების შესწავლა გვიჩვენებს, რომ ღვთაე-

ბათა უმთვრესი ადგილი წმიდა გიორგის უკავია; იგი შემოქმედ ღმერთხედაც, ელიაზედაც ვაცილებით უფრო ძლიერი და ხერხიანია, კეთილი, ადამიანის მფარველი და ყოველნაირ ბოროტებისა და განსაცდელისაგან მხსნელი.

მეორე ადგილი შემოქმედს ღმერთს უკავია: იგი სიკვდილსიციკატხლის მბრძანებელია, შურის მაძიებელი, მაგრამ წმიდა გიორგისთან შედარებით უძლური; იგი არც ყოვლის-მცოდნეა და არც ყველაფრის-მხედველი, მან ხეირიანად არც-კი იცის ქვეყნიერებაზე რა ხდება, ან როგორ ამჟღავნებს მის საიდუმლოებას წმიდა გიორგი.

მესამე ადგილი ელიას უკავია; წვიმა-სეტყვისა, მენისა, ტაროსისა და ავღრის ბატონი, იგი შემოქმედს ექვემდებარება და მის სურვილს ასრულებს ხოლმე.

ასეთს დასკვნას უნდა დავადგეთ ზემომოყვანილ საყურადღებო თქმულების განხილვის შემდეგ.

მაგრამ ერთ ქართლურ თქმულების შესწავლა სრულებითა საკმარისი არ არის, რომ აღნიშნულ დასკვნას წმიდა გიორგის, შემოქმედისა და ელიას შედარებითი უფროს-უმცროსობისა და უფლებათა შესახებ ქართველ ხალხის საერთო რწმენად აღვიაროთ; ამისთვის, რასაკვირველია, საჭიროა, რომ საქართველოს დანარჩენ კუთხეების თქმულებითაც მტკიცდებოდეს ზემომოყვანილი დასკვნა თვითოეულის სამის ღვთაების შესახებ.

ასეთივე უძლური და უსახსროა ღმერთი შემოქმედი სხვა ქართლურ და სვანურ თქმულებებშიც: ღმერთი იქ ხამი ადამიანი-სავით იქცევა, წყალში ჩავარდება—სიცივისაგან არ იცის რა ქნას, სძირავს და, ანგელოზები რომ არ მიეშველნენ, დაიხრჩობოდა კიდევ. დადის და არ იცის ხოლმე რა განსაცდელი მოეღოს მას: მიჰყვება ვილაცის ფეხის კვალს, მივა ლურჯ ქვასთან, ასწევს მას და იქიდან სამოელ ეშმაკი გამოხტება, ღმერთს ყანყრატოში ხელსა სტაცებს და დახრჩობას უბირებს. დაღონდება ღმერთი და ანგელოზებს შეეხვეწება, როგორმე მიშველეთო. მაგრამ ვერც იმათ გააწყეს რამე და ღმერთი ვერ გაანთავისუფლეს. სხვა გზა აღარ იყო და ღმერთმა სამოელ ეშმაკს ხვეწნა დაუწყაო: „ოღონდ-კი გამიშვი და რაც გინდოდეს ის მომთხოვეო“. სამოელმა უპასუხა: „დავშობილდეთ, სხვა არა მინდა რა შენგანაო“. ღმერთი დასთანხმდა. სამოელმა გაუშვა და თავის გზაზე წავიდა. მერმე ღმერთი და მთავარ-

ანგელოზები მიქელ და გაბრიელი ქვეყნის შესაქმენ შეუდგენენ; ბევრს ეწვალნენ, მაგრამ ვერა გააწყეს რა. დაღონდნენ, არ იცოდნენ როგორ მოქცეულიყვნენ. შერე მიქელ მთავარანგელოზმა უთხრა ღმერთს: „შენ ძმა სამოელთან წავალ, იქნება საქმე იმან გვასწავლოსო“. ღმერთი დაეთანხმა. ანგელოზი გაემგზავრა და სამოელმაც მართლა ასწავლა, როგორ მოქცეულიყვნენ¹⁾. მეორე ქართლურსავე თქმულებაში ღმერთმა განიზრახა ერთ რგვალ ქვის გატება, რომელიც იმის წინ მიგორავდა, მაგრამ ანგელოზები უშლიდნენ: „მაგას ნუ იხამ, თორემ მერე ვინანებთო“. ღმერთმა ყური არ ათხოვა, ქვას ფეხი ჰკრა და გატება. უცებ ქვიდან სამოელი ამოხტა, ღმერთს ყელში სწვდა და დახრჩობას უპირებდა²⁾. ერთი სიტყვით ამ ორსავე თქმულებაში ღმერთი გამოუცდელ, უცოდინარ, ჯიუტ არსებად არის დასურათებული, ყოველგვარ განსაცდელში მას ანგელოზები ენმარებიან და ჰქვას ასწავლიან; სამოელ ეშმაკი მას ყველაფერში სჯობნის და ქვეყნის შექმნაშიაც უკი შევლის. ამნაირსავე უგუნურ ჯიუტობას იჩენს ღმერთი სევანურ თქმულებაშიაც³⁾. დასასრულ ერთ კახურ თქმულებაში ღმერთი ისეთ გულქვა და მრისხანე არსებად არის წარმოდგენილი, რომ მიქელ და გაბრიელ მთავარანგელოზებს, ჩემის ბრძანებისაებრ რატომ ვაჭრის შვილს ქორწილის ღამეს სული არ ამოართვით და ჰურმარილობის გულისთვის სასიკვდილოდ რად შეგეცოდათო, გაბრაზებულმა ყვირილი დაუწყო, სტაცა ხელები და ორსავეს შიგნეულითგან ჯიგრები ამოჰგლიჯა, რომ ამიერთგან უჯიგროდ, დაუნდობლად და შეუბრალებლივ ამოართონ ხოლმე სული ადამიანს⁴⁾.

წმინდა გიორგის აღმატებული ძლიერება და ყოვლად-შემძლევლობა, ზოლო ელიას სრული უსაზრობა და ულონოება გიორგისთან შედარებით საუცხოვოდ არის დახატული შემდეგ იმერულ თქმულებაში; ერთხელ ორმა ძმამ მფარველები აირჩიეს, ერთმა წმიდა გიორგი, მეორემ კილევ ელია,

1) ამ თქმულების რუსული თარგმანი დაბეჭდილი იყო „Сборн. мат. для опис. мѣст. и плем. Кавказа, წიგნი X, გვ. LXXV-LXXX.

2) იქვე.

3) იქვე, გვ. 247.

4) ამ თქმულების რუსული თარგმანი დაბეჭდილია Сбор. мат. для опис. мѣст. и плем. Кавказа. წიგნი XXXV, გვ. 106—111.

ორივემ ნათლიებად თავიანთი მფარველები გაიხადეს. ერთ დღეს რძლები როგორღაც შელაპარაკდნენ და ორივემ თავიანთ მფარველების ქება დაიწყეს და ერთი-ერთმანეთის ნათლიებს-კი აძაგებდნენ. დაღონებულმა უფროსმა რძალმა თავის ქმრის მფარველს ელიას შესჩივლა, ჩემმა რძალმა ასე და ისე დაგცინა: „აბა, წმიდა გიორგის როგორ შეედრებაო!“ ბარემ სამჯერ ეცადა ელია, რომ თავის შეურაცხყოფის გულისათვის უმცროსი ძმა და მისი ცოლი დაესაჯა, ხან ყანა უნდა ჩაეწვა გვალით, ხან დაესეტყვა, მაგრამ ამაოდ: წმიდა გიორგი ისე ექომაგებოდა და იფარავდა უმცროს ძმას— თავის სვინას, რომ მას ბეწვის ოდენაც არ დაჰკლებია და, რა განსაცდელსაც მას ელია უმზადებდა, წმიდა გიორგის წყალობით ისევე სულ ელიას სვინას, უფროსს ძმას, დაატყდებოდა ხოლმე თავზე. როცა ელიამ დაინახა, რომ ვერა გააწყო რა, მაშინ-კი მიხვდა, უმცროს ძმას ვილაც უნდა ექომაგებოდესო. ბოლოს თითონ წმიდა გიორგი გამოუტყდა¹⁾. იმერული თქმულება მაშასადამე წმინდა გიორგის უპირატესობას და ძლიერებას ელიას თავისისავე პირით აღიარებინებს, თვითვე ათქმევინებს, რომ მას წმიდა გიორგის მეტოქეობა არ შეუძლიან.

სვანების ხალხურ თქმულებებშიაც წმიდა გიორგი იმნაირადვეა დასურათებული, როგორც ქართლურ თქმულებაში; მის მფარველობის წინააღმდეგ თვით ღმერთსაც ვერა გაუწყვია რა. წმიდა გიორგი (ჯგრაგ), რომელიც მიქელ მთავარანგელოზისავით²⁾ (მქემთარინზელ) ღმერთს გვერდით უზის, მუდმივად ადამიანზე ზრუნავს და სულ იმის ცდაშია კაცს როგორმე სიკეთე უყოს. ერთხელ ღმერთმა ერთს კაცს, რომელმაც საკმელი უკმია და სადილად ბატკანი უძღვნა, საჩუქრად ძროხა უწყალობა. როცა გიორგიმ და მიქელ მთავარანგელოზმა ღვთის საჩუქარი მიუტანეს, გიორგიმ ამ კაცს ჩააგონა, ცოლი სთხოვე ღმერთსაო. ისიც ისე მოიქცა, როგორც გიორგიმ დაარბია;

¹⁾ იხ. А. Хахановъ, Очерки по исторіи груз. слов. гв. 252—254.

²⁾ ბ. ივ. ნიქარაძე სვანურს „მქემთარინზელ“-ს, რომელიც ვიანასწორება ქართულს „მიქელ მთავარანგელოზს“, შეცდომით „მატხოვარ“-ად სთარგმნის (იხ. Сбор. матер. для опис. мѣст. и плем. Кавказа წიგნი X, 177).

მაშინ ღმერთმა გიორგის უთხრა: „სულ შენა ზრუნავ, გიორგი, იმ კაცზე, თორემ თითონ იმას ეგ სად მოაგონდებოდაო“? მეტი რაღა გაეწყობდა, ღმერთს უარი არ უთქვამს; გიორგი და მიქელ მთავარანგელოზი ვაემგზავრნენ, ცოლი უშოვეს და რაც-კი საჭირო იყო მისთვის ყველაფერი უწყალობეს. მერე როცა წმიდა გიორგიმ იმ კაცის თხოვნა შეატყობინა ღმერთს, რამდენი შვილი მეყოლებო, ღმერთმა უპასუხა: „გიორგი, ეგ სულ შენი საქმეა, თორემ იმ კაცს სად მოაგონდებოდაო: ეხლა რომ იმას შვილი მივცეთ, ქვეყანაზე ადამიანები გამრავლდებიან და ვიწრობა იქნებაო“! მაინც ღმერთმა გიორგის დაუთმო: „ორი შვილი მივცეთ, მაგრამ სიცოცხლის ნაწევარ გზას რომ მოიჭამენ, მერე დაიხოცნენო“, — სთქვა მან. გიორგიმ უპასუხა: „ეჰ, თუ მიცემაა, საბოლოოდ მივცეთ, თორემ ტყუილად რისთვის ვაწვალთო“? ღმერთმა აქაც დაუთმო. შემდეგაც, როცა ერთხელ ღმერთმა ბრძანა: „ისეთ სეტყვას დაეუშნეთ დედამიწასა, რომ ჩვენი დასახლებული კაცის ყანა მიწასთან გავასწოროთ“ — ო, გიორგი მაშინვე დაეშო დედამიწაზე და კაცს უთხრა: „დღესვე მამითადი შეჰყარე, რაცა გაქვს სულ მოშვე, თორემ ისეთი სეტყვა მოვა, რომ ერთი დღისაც არ შეგრჩებაო“. კაცმა მოშკა ყანა და ჰური დააბინავა. ღმერთმა ნახა მერე, რომ იმ კაცს ჰური შინა ჰქონდა, სხვას-კი ერთი დღის საგზალიც აღარ შერჩა. მაშინ ღმერთმა გიორგის უთხრა: „ეგ ხომ სულ შენი საქმეა, თორემ იმას სად მოაგონდებოდაო“. მერე გულში თქვა ღმერთმა: „მაშ თუ ეგრეა, იმ დასახლებულ კაცს გადავწვამთო“! დაეშვა გიორგი ისევ დედამიწაზე, დაარიგა კაცი და უბედურება თავიდან ააციდინა. ბოლოს ღმერთმა თქვა: „ეს სულ გიორგის საქმეა, თორემ ის ხომ ამას ვერ მოიგონებდაო. მეტად მოწადინებულია, რომ ეს კაცი დაამკვიდროს და რადგან ასეა დაეუთმოთო!“¹⁾ ამ სვანურ თქმულებაშიაც ღმერთს, რომელიც იწოდება ღერმეთ, ანუ ღერბეთ, ადამიანისათვის ყველაფერი ჰშურს: ადამიანს რომ გიორგი არ ეშველდებოდა, არც ერთ სიკეთეს არ უზამს, პირობით იგი იმდენად გულქვაა, რომ მშობლებს შვილებს აძლევს და ჭაბუკად რომ მოღერდებიან სწორედ მაშინ უნდა როგორმე დაუხოცოს; მისთვის ადამიანის კინახულის განადგურება, სახლის გადაწვა,

¹⁾ ეს თქმულება დაბეჭდილია Сборн. мат. для опис. мѣст. и плем Кавказа, წიგნი X, გვ. 176—187.

სულის ამორთმევა ჩვეულებრივ საქმეს შეადგენს. მაგრამ გიორგის წინააღმდეგ ვერას გააწყობს ხოლმე. გიორგი რასაც უნდა იმას ასრულებს და ღმერთი იძულებულია დაუთმოს; თუ გიორგი წინააღმდეგობას გაუწევს, ღმერთი ვერც ერთ თავის სასჯელს ვერ განახორციელებს ხოლმე. გიორგის მზრუნველობას და ადამიანის მფარველობას საზღვარი არა აქვს: განიზრახავს თუ არა ღმერთი ადამიანის საწინააღმდეგოს, გიორგი მაშინვე დაეშვება დედამიწაზე და ასწავლის კაცს განსაცდელი თავიდან როგორ აიცილინოს. ერთი სიტყვით წმიდა გიორგი ყოვლად-კეთილი და ძლიერი ღვთაებაა, უმთავრესი ადგილი უკავია და თვით ღმერთსაც კი აღემატება.

ყველა ზემომოყვანილ ქართულ თქმულებების შესწავლამ დაგვარწმუნა, მაშასადამე, რომ წმიდა გიორგის პირველი ადგილი უკავია და ყველაზე უფროსად ითვლება, რომ იგი გულ-კეთილია და ადამიანის მფარველი, ძლიერებით ყველას, თვით ღმერთსაც კი სჯობნის.

მეორე ადგილი შემოქმედ ღმერთს ეკუთვნის: იგი არც ყოვლად-ძლიერად ითვლება, არც ყოვლის-მეცნიერად, მკაცრი, თითქმის მრისხანე ბუნება აქვს კიდევ და შურის მაძიებელია.

მესამე ადგილი ელიას უკავია. იგი წმიდა გიორგისთან შედარებით უძლურია და შემოქმედის ბრძანებას ასრულებს ხოლმე.

მაგრამ მართო თქმულებაში ხომ არ ეკუთვნის წმიდა გიორგის განსაკუთრებული პატივისცემა; თვით ცხოვრებაშიაც ქართველი ერი მას ყველაზე მეტად თაყვანსა სცემს. არც ღმერთისა და იესო ქრისტეს, არც ერთ წმიდანის სახელობაზე არ მოიპოვება იმდენი ტაძარი საქართველოში, რამდენიც წმიდა გიორგის სახელობაზეა აშენებული. ჯერ კიდევ XIV-XV ს. გერმანელი მოგზაური ჰანს შლიტბერგერი სწერდა, რომ ქართველები წმიდა გიორგის მეტის-მეტად თაყვანსა სცემენო. ხოლო ვახუშტის აღნიშნული აქვს, რომ საქართველოში „არ არიან ბორცუნი და მალაღნი გორანი, რომლისა ზედა არა იყოს შენნი ეკლესიანი წმიდის გიორგისანიო“¹⁾ ამას გარდა ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ თითქმის ყველა უმთავრესი და ძლიერი ეკლესიები და დღეობები საქართვე-

¹⁾ Description géographique de la Géorgie, p. 52.

ლოში წმიდა გიორგის სახელობაზეა¹⁾. ხალხში გავრცელებულია კიდევ რწმენა, რომ საქართველოში იმდენი წმიდა გიორგის ეკლესიაა და იმდენი წმიდა გიორგია, რამდენიც წელიწადში დღეებია; ერთი სიტყვით ვახუშტის ზემომოყვანილი ცნობა, რომ მთა არ მოიპოვება საქართველოში, სადაც მის

1) ხევსურეთში, მაგალითად, ხახმატის ჯვარი, გუდანის ჯვარი და სანების ჯვარი ყველანი წმიდა გიორგის ტაძრებად ითვლებიან. ორი, მთელ აღმოსავლეთ საქართველოში განთქმულია, ხატი კახეთისა—თეთრი გიორგი სოფ. აწყურსა და ალავერდშიაც ხომ წმიდა გიორგის სახელობაზეა; ფშავლებში ცნობილი ძლიერი ლაშარის ჯვარი და მთიულების დიდებული ლომისის ჯვარიც წმიდა გიორგის ხატია; ამას გარდა კახეთში და ქიზიყში შემდეგ სოფელში იცის წმიდა გიორგის განთქმული დღეობა: თელავში, ახმეტაში, კონდოლში, გრემში, ყვარელში, ველისციხეში, ვეჯინში, გურჯაანში, კარდანახში, სიღნაღში, ბოდბეში, მადარაში, მეღაანში, ზიარში, ფხოველში, მანავში, ნინოწმინდაში, საგარეჯოში, მარტყოფში, პატარძელში, ხაშში, ყარაბულაღში, კურუმუხის წმიდა გიორგის ეკლესიაში სოფ. კახის მახლობლად; ქართლშიაც ყველა განთქმული დღეობები: გერისთობა სოფ. არბოში. უსანეთობა, გორის-ჯვრობა, დანახვისში, ატოცისა სოფ. ბრეძის მახლობლად—წმიდა გიორგის დღესასწაულად ითვლება. ჩამოთვლილ სოფლებს გარდა ქართლში კიდევ შემდეგ ადგილებში იციან წმიდა გიორგის დღეობა: ახალჯვარი კაკანათბერის ციხის ჩრდილოეთით, ერედვის ციხეში დაბ. ცხინვალის აღმოსავლეთით, ძლიერი ნიში წმიდა გიორგისა ქ. დუშეთის მახლობლად, სპარსის წმიდა გიორგი გერისთვის მახლობელ მთაზე, თელეთების ეკლესია, სოფ. ჩხიკეთის სამხრეთით მდებარე ს ა მ ე ბ ა წ მ ი დ ა გ ი ო რ გ ი ს ე კ ლ ე ს ი ა, ს. ყორნთას ატოცის წმიდა გიორგის ჯვარის სახეიანი ეკლესია, და სხვა კიდევ მრავალი. დასავლეთ საქართველოში შემდეგ ადგილას იცის განთქმული წმიდა გიორგის დღეობები: სოფ. ჩხარში, სადაც მდებარეობს მთავარ მოწამის ბეჭი, სოფ. წევას სასწაულთ-მოქმედი. ნი ხატი, მრავალძალის წმიდა გიორგი სასწაულთ-მოქმედიანი ჯვარი-თუთო, სოფელ ველიეთს მთის წვერზე სასწაულთ-მოქმედიანი ხატია, ნაქერალში გაჭრილი წმიდა გიორგისა, ძლიერი წმიდა გიორგის ეკლესია ს. ილორში, სოფ. ხინოში, ს. აქვის მახლობლად, სანისლობა, მთაზე. გუნების კარში, ლომის კარში და ს. ცისაში, გამორჩინებულის მთაზე, ს. ჯინხანჯირის წმ. გიორგი, სოფ. ნიგოთში და სხვაგან კიდევ მრავალ ადგილას.

მწვერვალზე წმიდა გიორგის ეკლესია არ იყოსო, ძალიან გაზვიადებული არ არის და ქეშმარიტებას უახლოვდება.

ერთი სიტყვით, როგორც სახალხო თქმულებების შესწავლა, ისე დღეობებისა და ხატობის დაკვირვება ცხადად ამტკიცებს, რომ ქართველ ერის სარწმუნოებრივ წარმოდგენაში უფროსობითა და ძლიერებით პირველი ადგილი წმიდა გიორგის უკავია, მეორე—ღმერთს-შემოქმედს, მესამე—ელისა.

ხევსურებისა და ფშავლების ხევის-ბერები ლოცვის დროს წმიდა გიორგის პირდაპირ ღმერთად იხსენიებენ: „ღმერთო იხინჭის წმინდა გიორგივ“, ასე დაიწყობენ ხოლმე ლოცვას ისინი ქაღების კურთხევის დროს¹⁾; სვანებიც გიორგის ღმერთის მსგავსად თაყვანსა სცემენ და ღმერთზე ძლიერად მიაჩნიათ“).

ცხადია, რომ ამ შეხედულებას და წმიდა გიორგის განსაკუთრებულ, შემოქმედზე უმეტესს, პატივისცემას ქრისტიანობასა და საეკლესიო მოძღვრებასთან არაფერი აქვს საერთო; პირიქით იგი პირდაპირ არღვევს მას. უეჭველია, მაშასადამე, რომ ჩვენი ხალხის წარმოდგენაში წმიდა გიორგის ძველ, წარმართობის-დროინდელ, მთავარ ღვთაების ადგილი უნდა ეკავოს. რა ღვთაება უნდა ყოფილიყო მერე ის ღვთაება, რომლის ადგილიც ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ ჩვენ ხალხის წარმოდგენაში წმიდა გიორგიმ დაიჭირა? ამ საკითხის გამორკვევას უკვე აკადემიკოსი ალ. ვესელოვსკი ამ ოცდაათი წლის წინად შეუდგა, მხოლოდ სულ სხვა აზრით: მას უნდოდა გამოერკვია, თუ სად დაიბადა ის წმინდა გიორგის თქმულება, რომელშიაც იგი ვეშაპის დამთრგუნველ გმირად არის გამოყვანილი; ამგვარად ბ. ა. ვესელოვსკის ძველ ქართულ წარმართობის გამორკვევა-კი არა ჰქონია ფიქრად,— იგი სრულებით დარწმუნებული იყო მაშინ, რომ ეს საკითხი უკვე გამორკვეულია,—არამედ უნდოდა გაეგო, თუ რომელ წარმართობის დროინდელი თქმულებების გავლენის მიხედვით უნდა შეთხზულიყო წმიდა გიორგისა და ვეშაპის თქმულება. რასაკვირველია ავტორს ამავე დროს უნდა უნებლიედ გამოერკვია

¹⁾ დავით გორელი. რამდენიმე სიტყვა ფშავ-ხევსურ. დღესასწ. „ივერია“ 1886 წ. № 242.

²⁾ Свящ. Гульбяни. Краткій очеркъ религіозно-нравств. состоянія сванетовъ. (Сборникъ матер. для описанія мѣст и плем. Кавказа, წიგნი X, გვ. 89).

ის საკითხიც, თუ რომელ ღვთაების ადგილი დაიჭირა წმიდა გიორგიმ ქართულ სახალხო თქმულებებში? რამდენადაც ბ. ა. ვესელოვსკის ცოტა არ იყოს ბუნდოვან სიტყვებიდან სჩანს, იგი დარწმუნებული იყო, რომ საქართველოში წმიდა გიორგის თქმულება ძველ წარმართობის-დროინდელ თქმულებიდან უნდა წარმომდგარიყოს, სახელდობრ იმ თქმულებიდან, რომელიც ერანის სარწმუნოების გავლენის გამო ქართველებს შორის გავრცელებული უნდა ყოფილიყო. მაგრამ ბ. ა. ვესელოვსკი ძალიანა სცდება. წმიდა გიორგის თაყვანისცემას საქართველოში არავითარი კავშირი არ აქვს ერანულ წარმართობასთან.

ქართველ ხალხის აზროვნებაში წმიდა გიორგის ძველ, წარმართობის დროინდელ, ქართველების მთავარ ღვთაებში, მთვარის ადგილი უკავია.

საკმარისია სტრაბონის აღწერილობის ერთი ნაწყვეტი, რომელიც აღბანელთა სარწმუნოებას ეხება, კახეთის განთქმულ თეთრ-გიორგობას შევადაროთ, რომ ეს აზრი სრულებით ცხადი და ჭეშმარიტი გაჩნდეს; თავის გეოგრაფიაში სტრაბონი ამბობს:

„აღბანელნი ღმერთებსავე თაყვანსა სცემენ მხესა, ზევსს და მთვარეს, მეტადრე მთვარეს. მთვარის ტაძარი იბერიის მახლობლად მდებარეობს. მეფის შემდგომ ყველაზე უფრო პატივცემულ კაცად ის ითვლება, ვინც ტაძარს ემსახურება; იგი დიდსა და მჭიდროდ დასახლებულს ხატის მამულს განაგებს და ხატის ყმების უფროსად ითვლება, რომელთა შორის ბევრი ქადაგად დაეცემა და წინასწარმეტყველებს ხოლმე; იმას, ვინც მეტად ატაცებული ტყვეებში მარტოკა დახეტიალობს, ქურუმები დაიჭერენ, კისერზე ჯაჭვს დაადებენ და ერთის წლის განმავლობაში ზვარაკად კარგა ასუქებენ ხოლმე; მერე მას მირონცხებულს სხვა საღმრთოებთან ერთად ღმერთს მსხვერპლად შესწირავენ ხოლმე. მსხვერპლად შეწირვა აშნაირად იციან: ადამიანის მსხვერპლად შეწირვა ჩვეულებრივ ლახვრის საშუალებით იციან ხოლმე. ერთი კაცი, რომელსაც ამგვარი ლახვარი აბარია, ხალხიდან გამოვა და ხერხიანად ლახვარს გვერდით შიგ გულში ჰკრავს ხოლმე. როცა ლა-

ხეარ-ნაკრავი მსხვერპლი დაეცემა მიწაზე, ქურუმები სხვა და სხვა ნიშნებისდა მიხედვით მკითხაფობენ და საჯაროდ ხმა-მაღლა აცხადებენ ხოლმე. როცა გვამს ერთს დანიშნულს ადგილას მიიტანენ, ყველანი თავიანთ თავის განსაწმენდად ფეხს დაადგამენ ხოლმე“ (Geographica, lib. XI, cap. III, 7).

აღბანიის ერთი ნაწილი, სახელდობრ იბერიის მოსამზღვრე ადგილი, ქართველ მოდგმის ერთი იყო დასახლებული. სტრაბონი ამბობს, რომ აღბანიიდან იბერიაში მიმავალი გზა უწყლო და უსწორ-მასწორო კამბეჩიანზე ძვესო (იქვე, lib. XI, cap III, 5). ის მთვარის ტაძარი, რომელიც გამოჩენილ გეოგრაფის სიტყვით იბერიის სამზღვარზე მდებარეობდა, შეიძლება სწორედ კახეთში ყოფილიყო. უეჭველია, ეს ტაძარი უმთავრესი, განსაკუთრებით განთქმული, სამლოცველო უნდა ყოფილიყო, თორემ შეუძლებელია მთელ აღბანიაში, იბერიიდან დაწყობილი კასპიის ზღვამდე, მთავარ ღვთაების ტაძარი ხალხს მხოლოდ ერთი ჰქონოდა.

შეუადაროთ ეხლა ზემომოყვანილი სტრაბონის ცნობა თეთრი-გიორგობას. სოფ. აწყურში 14 აგვისტოს საღამოთი ქართლიდან, კახეთიდან, ქიზიყიდან თუშ-ფშავ-ხევსურეთიდან დიდძალი მლოცავი მოიყრის ხოლმე თავს. მოსული ხალხი ჯერ ეკლესიის გალავანს გარს შემოუვლის ხოლმე სამგზის. ან არა და შეიღვზის; მარჯვნივ დასაველეთის კარებიდან იწყებენ სიარულს და მარცხნივ მიდიან მანამ ისევ იმ კარებს არ მიადგებიან; ასე სამჯერ ან შეიღვჯერ. წინ მუდამ დედა-კაცები მიუძღვიან, მათ მამაკაცთა გუნდი მისდევს. ორივე გუნდი „დიდებას“ გალობს ხოლმე რიგ-რიგად, ხან დედაკაცთა გუნდი, ხან მამაკაცთა გუნდი: „დიდება და ღმერთსა დიდება, წმინდა გიორგი ცხოველო, შენს სალოცავად მოველო“. საღამოს ზარს დაარისხებენ თუ არა, ხალხი ეკლესიისაკენ გაემუწრება ხოლმე. ამ დროს ერთი თეთრი-გიორგის მონათაგანი დაეცემა ეკლესიის დასაველეთის კარის ბჭესთან თავით ჩრდილოეთისკენ, ისე რომ საყდარში შესვლა არ შეიძლებოდა, თუ რომ კაცი ან ზედ არ გადააბოტებს, ან ზედ არ შესდგება. მღვდელმა და ხალხმა მონაზე უნდა გადაიაროს; რაც უნდა ძალიან დაადგან ფეხი, იგი მიინც ცდილობს კრინტი არ დასძრას. ეკლესიას რომ შემოუვლიან, გალავანში შეკრებილი ხალხი ქუდ-მოხდილი ირგვლივ დგას და მოწიწებით ერთ-ერთს თეთრებში შე-

მოსილს მოთამაშე მონა-ქალს შესცქერის. მოცეკვავე შეუწყვეტილ, გატაცებით უვლის. იგი თეთრი-გიორგის ხატის მონაა და ხატი აცეკვავებს. დროგამოშვებით ქალს გულიდან გმინვა ამოუფარდება ხოლმე და იკრუნჩხება¹⁾).

ეკლესიასთან შეკრებილი ხალხი, რომელსაც აღთქმა აქვს დადებული, შეწირულ ცხვრებითურთ მღვდელს გარშემო ეხვევა. მღვდელი საღმრთოს შუბლზე მატყლს შესტრუსავს ხოლმე და თითონაც შემდეგ ლოცვას ამბობს: „წმინდაო გიორგი, შეიწირე საღმთო მონისა შენისაო“ და სახელს დაუმატებს; იქვე დიაკვანიცა სდგას: დიაკვანთან მლოცავები მივლენ ხოლმე, ყელზე შანა აქვთ შებმული და წმიდა გიორგის მონებად ითვლებიან; მათ განსაზღვრულ ვადით აღთქმა აქვთ დადებული. როცა ვადა გაივლის, მონები ხატის კარზე მიდიან სალოცავად და მონობის ასახდელად. დიაკვანი იმათ საღმრთოს მატყლს შეაქრის, მონებს შანას შეჭხნის და გაანთავისუფლებს ხოლმე. თეთრ ტანისამოსში მონა ქალები ამ დროს საყდარს ჩოქვით გარშემო უვლიან. თითოს მათგანს კისერზე თეთრი გიორგის ეკლესიის მძიმე რკინის ჯაჭვი ადევს და ყველანი ნახის ხმითა ვალობენ და თანაც ანთებულ სანთლებს კედლებზე აკრავენ. ერთი მათგანი ბამბის ძაფს ახვევს კვირისტავით ეკლესიის გარშემო. ეკლესიის მიდამოში მთელი ღამე ცეცხლი ანთია.

საკვირველი მსგავსებაა!.. ცხრამეტმა საუკუნემ განვლო მას შემდეგ, რაც სტრაბონმა პირველად აღწერა მთვარის დღესასწაული, ქართველმა ხალხმა, ჯერ ცეცხლთაყვანისმცემლობა მიიღო, მერე კიდევ ქრისტიანობა; ამ ორ სარწმუნოებამ ხანგრძლივი, ძლიერი გავლენა იქონია ჩვენ ეროვნულ აზროვნებასა და ზნე-ჩვეულებებზე, მაგრამ მაინც ასე საუცხოვოდ არის შენახული უძველეს სარწმუნოების კვალი. სტრაბონი ამბობს: მთვარის ხატის ყმები ქადაგად დაეცემიან ხოლმე და წინასწარმეტყველებენო; ესლაც წმიდა გიორგის მონები, ისინი ვინც ხატს თავიანთ თავის სამსახურს აღუთქვამენ ხოლმე, თეთრი-გიორგის ქადაგად დაეცემიან და ხალხს ხატის ნებას უცხადებენ. საღამო ხანს, როცა მწუხრის ზარი დაირეკება ხოლმე

¹⁾ Грузинскіе народныя праздники „Кавказъ“ 1878 წ. №№ 229 და 230. ამას გარდა მე ვსარგებლობდი აწ განსვენებულის ბ. ილ. ზარათიშვილის მიერ მოწოდებულ ცნობებით.

ერთი მონათავანი ეკლესიის კარების წინ დაეცემა და ტაძარში შემავალი ხალხი ამას ზედ აბიჯებს და რაც უნდა ძალიან დააქირონ ფეხი, მონამ უნდა მოითმინოს და ხმა არ დასძრას. ამ მონასაც, ყველა წმიდა გიორგის ყმებსავეთ მავთულის შანა აბია ყელზე. ეს შანა ჯაქვის მაგივრად არის; ვისაც-კი სტრაბონის დროს | საუკუნის დამდევს (ქრ. შ.) მთვარის მსხვერპლად აირჩევდნენ, ყელზე ჯაქვს შეაბამდენ და ერთი წლის განმავლობაში ჰკვებავდნენ ხოლმე. ბ. ილია ზარაფი-შვილის სიტყვით ეხლაც „თეთრ-გიორგის ეკლესიის კარზედ არის ნახევარი ფარგალი რკინისა, რომელსაც აქეთ-იქით რკინის ჯაქვები ჰკიდია, სულ წონით ერთ ფუთზე მეტი იქნება; ამ ნახევარ ფარგალს მონები კისერზედ იდებენ, ჯაქვებს აქეთ-იქით ჩამოუშვებენ და ასე დატვირთულნი ან ნელის ნაბიჯით ან არა და ჩოქვით ეკლესიას ვარს უვლიან ხოლმე სამ-გზის“.

მონა რომ ეკლესიის კარებს წინ დაეცემა ხოლმე, ეს იმას მოასწავებს, ვითომც იგი მკვდარი იყოს. ხოლო რომ ეს აზრი სწორეა, იმით მტკიცდება, რომ რაც უნდა ძალიან დააქირონ ფეხი ეკლესიაში შემავალმა მლოცველებმა, მონამ მანც არ უნდა დაიყვიროს. რათა? სწორედ იმიტომ, რომ იგი მკვდარია, შეწირულს მსხვერპლს წარმოადგენს. დასასრულ, როგორც სტრაბონის დროს მთვარის ტაძრად მისული მლოცავები მსხვერპლად შეწირულ მონას ფეხს დაადგამდნენ ხოლმე, რომ ამ რიგად ცოდვებისაგან განწმენდილიყვნენ; ამნაირადვე ეხლაც თეთრ-გიორგის საყდარში შემავალმა ალხმა კარებს წინ დაცემულ მონას ზედ უნდა გადააბიჯოს ხოლმე და ფეხი დაადგას. ერთი სიტყვით, ეხლანდელი ჩვეულება ადამიანის მსხვერპლად შეწირვის სიმბოლურ სურათს წარმოადგენს. რასაკვირველია ის მონები, რომელნიც მძიმე რკინის ჯაქვით ყელზე ჩოქვით გარშემო უვლიან ხოლმე ეკლესიას, ისინიც სიმბოლურად შესაწირავ მსხვერპლს წარმოადგენენ. ყურადღების ღირსია აგრედვე ის გარემოება, რომ როგორც სტრაბონის დროს ეხლაც თეთრ-გიორგის სამღრთოს უკლავენ ხოლმე; მხოლოდ მთვარის ტაძრის მთავარ ქურუმის მაგივრობას ეხლა, აწყურის თეთრ-გიორგობას, მღვდელი და მისი დიაკვანი ასრულებენ. როგორც სტრაბონის დროს მთვარის ტაძარს გარშემო დაბურული ხელუხლებელი ტყე იყო ხოლმე, ისე ამ რამდენისამე წლის წინად აწყურის თეთრ-გიორგის მახლობლად, ილია ზარაფი-შვილის სიტყვით, წმიდა ხეები იყო; რომლებსაც ხალ-

ხი სანთელს უნთებდა და ქადები შესაწირაად მოჰქანდა. „ეს ხეები ჩემ დროს დაფუტუროვნენ და წაიქცნენო“, —მწერდა ბ. ზარაფიშვილი. თეთრი-გიორგის საყდარი აშენებულია მაღალ მთაზე.

მთელი ეს თეთრი-გიორგის ხატობის ჩვეულება მაშასადამე მთვარის ძველ, წარმართობის-დროინდელ, ღვთისაწაულის ნაშთია. ამ გარემოებას შემდეგი მოსაზრებაც უფრო ცხად ჰყოფს. უმთავრესი ხატობა: ყველა ჩვეულებანი, ზეარაკების შეწირვა, ქადაგად დაცემა და სხვა—**14 აგვისტოს მწუხრის დროს იწყობა** და **მთელ ღამეს გასტანს** ხოლმე; თეთრ-გიორგობაში **ღამის თევას** უმთავრესი მნიშვნელობა აქვს. რატომ? **იმიტომ, რომ თეთრი გიორგობა მთვარის ხატობაა**, მთვარე-კი რასაკვირველია, მწუხრის დროს, საღამოთი გამოჩნდება და ღამეს ანათებს ხოლმე. **ამის გამო მთვარის ხატობა** რასაკვირველია, **ღამით უნდა იყოს ხოლმე და არა დღისით**. ამას გარდა ყველამ კარგად იცის, რომ 15 აგვისტოს ღვთისმშობლის მიძინებაა, სოფ. აწყურსა და საქართველოს სხვა ადგილას-კი **14—15 აგვისტოს** თეთრი გიორგობა იციან ხოლმე. რაღა? იმიტომ, რომ 14—15 მთვარის აღვსებაა, მთვარე სრულია ხოლმე ყოველთვის, როცა წლისა და თვეების აღრიცხვა მთვარის სრბაზეა დამყარებული; ჩვენ ვიცით, რომ საქართველოში ძველად სწორედ ასე იყო; მაშასადამე თეთრი-გიორგობა 14—15 აგვისტოს და ღამით იმიტომ არის ხოლმე, რომ ეს ხატობა წარმართობის დროინდელ მთვარის ხატობის ალღვას არის და თეთრ გიორგის მთვარე ღვთაების, მთვარის მაგიერი ადგილი უკავია. მაგრამ იმის დასამტკიცებლად, რომ წმიდა გიორგიმ მთელ ქართველ ხალხის სარწმუნოებრივ აზროვნებაში მთვარის ღვთაების ადგილი დაიკირა, რომ მთვარე ქართველ ხალხის საწარმართო სარწმუნოებაში უმთავრეს და უძლიერეს დემოთად ითვლებოდა, რასაკვირველია სრულიად საკმარისი არ არის საქართველოს ერთ კუთხეში დარჩენილი ხატობის შესწავლა; საჭიროა დამტკიცდეს, რომ მთვარის თაყვანისცემის ნაშთი და კვალი ჩვენ სამშობლოს სხვა კუთხეებშიაც შერჩენილი არის. მასალები და საბუთები ბლომად მოიპოვება. მხოლოდ სხვა და სხვა ადგილას ამ თაყვანისცემის სხვა და სხვა წესი და ჩვეულება შენახული; საზოგადო ჩვეულებად ყველგან მხოლოდ ღამის თევა და ბავშვების ბერად შეყენება და აღთქმის დადება შერჩენილი.

ხევისურებსა და ფშავეებს ჩინებულად აქეთ შენახული ხატის მღვდელმსახურთა წეს-წყობილება. ყველას უფროსად ხევის-ბერი ითვლება, ამას მისდევს დეკანოზი, ხუცესი, შულთა ანუ დასტური. ყველაზე მეტად ხევის-ბერსა ცემენ პატივსა; მას განუსაზღვრელი უფლება აქვს, გავლენიანი პირია. იგი ამასთანავე ხატის მამულისა, მსახურთა და ყმების მთავარ გამგედ ითვლება. როგორც ხევის ბერი, ისე მეტადრე დეკანოზი ხალხს ხატის სურვილს უცხადებს ხოლმე, მლოცავები სთხოვენ დეკანოზს, გაიგე, წმინდა გიორგისაგან რა მოელის ხალხს მომავალ წლის განმავლობაშიო. ჯერ დეკანოზი უარზე დგას ხოლმე, მერე, როცა აღარ მოეშვებიან, იგი ქადაგად დაეცემა და წინასწარმეტყველებას მოჰყვება¹⁾. დეკანოზობის მიღება მხოლოდ მაშინ შეუძლიან კაცსა, როცა იგი ხატისაგან ავად გახდება და მოჩვენების ან სიზმრის დროს წაა გიორგი გამოუტყვადებს, თუ მორჩენა გინდა, ჩემი ხატის სამსახურს შესწირე შენი ძაღლონეო²⁾. დეკანოზის გარდა ჩვეულებრივ ქადაგები წინასწარმეტყველებენ ხოლმე, როგორც ქალები, ისე კაცები. ვახუშტი ფშაველების შესახებ სწერს, რომ მათ „აქუსთ სასოება ქადაგსა ზედა, რომელი წარმოდგების კაცი უცები და ვითარცა ხელქმნილი და ღალადებს მრავალსა მაგიერად წმიდის გიორგისა; და რასა იგი იტყვის, სთნავთ და ჯერ იჩენენ უმეტეს ჭეშმარიტებისასაო“.³⁾ დასასრულ წაა გიორგის ხატს საკუთარი ტყე (ჯვარის ტყე, მიწა) და საკუთარი მამული აქვს⁴⁾.

თვალსაჩინო მსგავსება აქ იმაში ეტყობა, რომ ხატის მსახურნი, მეტადრე დეკანოზი და ხატის მონები ქადაგად დაეცემიან და წინასწარმეტყველებენ ხოლმე. სტრაბონის ცნობების მიხედვითაც მთვარეს ღვთაების სამღვდლოების შორისაც ხომ ზოგიერთნი ამასვე სჩადიოდნენ. განსაკუთრებით ის გარემოებაა ყურადღების ღირსი, რომ ქადაგიცა და დეკანო-

¹⁾ Р. Эрстовъ. О Түшино-пшаво-хевсурскомъ Округѣ (Записки Кавказ. Отд. рус. географич. Общества, книжка III, 1855 г., стр. 102—3) და ნ. ურბნელი („ივერია“ 1886 წ. № 267).

²⁾ Р. Эрстовъ, იქვე. გვ. 103.

³⁾ გეოგრაფია. გვ. 140.

⁴⁾ Радде. Хевсурія и Хевсуры. (Записки Кавказ. отд. рус. географ. общ. წიგნი X, გვ. 203).

ზიც ორივე წმიდა გიორგის სახელით ლაპარაკობენ და წინასწარმეტყველებენ ხოლმე. სტრაბონსაც ხომ აღნიშნული აქვს, წინასწარმეტყველება მთვარის მსახურთ შეეძლოთო. როგორც მთვარეს ისე წმიდა გიორგისაც საკუთარი მამულები აქვს და ამ მამულების მთავარი გამგეობა ხევის ბერის ხელშია. ერთი სიტყვით ხევსურეთსა და ფშავეთშიაც წმიდა გიორგის ხატობა მთვარის ხატობის თაყვანისცემის და მსახურების ნაშთს წირმოადგენს.

ავილოთ ესლა ქართლი, გორის ჯვარი: ვახუშტი ამბობს: „გორის პირისპირ არს ეკლესია წმიდის გიორგისა, მაღალს გორასა ზედა ნაშენი, სასწაულთ-მოქმედი თავი წმიდის გიორგისა მდებარებს ჯვარსა შინა. უწოდებენ გორის ჯვარს“¹⁾. ამ საყდარში ინახება დიდი მძიმე რკინის ჯაჭვი. როცა მლოცველი, რომელსაც წმიდა გიორგისათვის შეთქმული აქვს, ეკლესიის კარზე მივა, ამ რკინის ჯაჭვს კისერზე დაიდებს და სამჯერ გარს შემოუვლის ხოლმე. ამ შემთხვევაშიაც შენახულია ძველი ადამიანის მსხვერპლის შეწირვის სიმბოლური ჩიულება. სოფ. არბოში გერისთაობა, წმინდა გიორგის ხატობა, 14—15-ს აგვისტოს იცის, ამ დღესასწაულს **თავი გერისთაობა** ჰქვიან. **სწორი** 21—22-ს აგვისტოს არის ხოლმე. მეორე სწორი კიდევ ერთი კვირის შემდეგ 28—29-ს. აქაც აუარებელი ხალხი იკრიბება მთელ ქართლიდან: სამღრთოს დეკეულებს, ცხვრებს და მამლებს სწირავენ ხოლმე წა გიორგის და, ვისაც აღთქმული აქვს, თეთრები აცვია; ზოგს შვილიც ბერად შეყენებული ჰყავს. ზვარაკის დაკვლა მხოლოდ არჩეულ პირს, „ნატს“ შეუძლიან. სამღრთოების შეწირვის შემდეგ ფერხულს ჩააბმენ ხოლმე და აქა-იქ წმიდა გიორგის მონა ქალი ქადაგად დაეცემა და წინასწარმეტყველების დაიწყებს ხოლმე²⁾. აქ ყურადღების ღირსია პირველი და მეორე სწორი. რასა ნიშნავს ეს სწორზე უქმობა და რით უნდა აიხსნებოდეს იგი? 15-ს იმიტომ არის, რომ მთვარე ამ დროს სრულია, ხოლო სწორზე მთვარე მესამე მეოთხედში. ხოლო სწორის სწორზე მეოთხე მეოთხედში, ანუ მცხრალი. იქნება იგი; ერთი სიტყვით **სწორის უქმობა მთვარის მეოთხედებზე არის დამყარებული**. როგორც სხვაგან აქაც ქადაგები წმიდა

¹⁾ გეოგრაფია. გვ. 81.

²⁾ „Грузинскія галальшицы“, „Кавказъ“ 1853 г. № 56 და 1847 г. № 3.

მთვარის ღვთაება (ზუზუი დგას), ელლინური ქანდაკებაა, (ამო-
ღებულია იაკ. ი. სმირნოვის წერილითგან О фриг. богѣ
Мѣсяцѣ).

გიორგის ნებას უტახადებენ ხალხს. შემდეგ საგულისხმიეროა, რომ წმიდა გიორგისათვის შეთქმულ ბავშვებს მთელ საქართველოში „ბერს“ ეძახიან; წმიდა გიორგის ხატის მთავარ მსახურსაც ხომ „ხევის ბერი“ ერქვა: მამასადამე ყველა, ვისაც-კი წმიდა გიორგის—მთვარის სამსახურისა და მონობის აღთქმა ჰქონდა დადებული, ბერად იწოდებოდა.

დასავლეთ საქართველოშიაც მთვარის თაყვანისცემისა და მსახურების კვალი წმიდა გიორგის ხატობაში არის შენახული. მაგალითად, რაჭის მაზრაში, სოფ. სორს არის „ჯაჭვის მონასტერი“ მრავალ-ძალის წმიდა გიორგის სახელობაზე. სოფლის მახლობლად ტყეში „გადაფშის საყდარი“ სდგას. ამ საყდარში ერთი რკინის შვილდისარი ძვეს¹⁾ ჯაჭვითურთ და რკინისავე ისარი. სოფ. სორში ერთი დიდი ხატობა იცის, „ნაციხურობა“ ჰქვიათ. ნაციხურობა ნაალღოშვეს, მეოთხე კვირას, ორშაბათობით არის ხოლმე და სამი კვირის განმავლობაში ყოველ ორშაბათობით „ნაციხურობას“ უქმობენ. ამ გვარად თავი ნაციხურობას გარდა, კიდევ სამი სწორი იცის. ნაციხურობას მრავალი მლოცავი იყრის ხოლმე თავსა: ხატობა კვირას საღამოთი იწყობა, ვახშობის დროს; ხალხი მაშინ ნაციხურის გოაკისაკენ მიეშურება. ხალხში თქმულებაა დარჩენილი, რომ იმ ალაგას ოღესღაც ციხე და ეკლესია იდგა, და ნაციხურობა სოფ. სორის „ვაჟების ბედზე“ დაწესებულიო. ნაციხურის მცხოვრებნი ლოცულობენ წმიდა გიორგის ხატის წინ, რომელსაც მღვდელი ეხლანდელ ეკლესიიდან გამოასვენებს ხოლმე. და ფულებს სწირავენ. პარაკლისის გადახდის შემდეგ, ქალები და კაცები ფერხულს ჩააბამენ ხოლმე და გათენებამდის სიმღერითა და ცეკვით შეექცვიან. მხოლოდ რიყრატის დროს იშლება ხალხი. ნაციხურობასაც თეთრი-გიორგის ხატობისავეთ ღამით უქმობენ, იმიტომ რომ მთვარის მსახურება და თაყვანისცემა მხოლოდ ღამით შეიძლება. სამი სწორისა და თავი ნაციხურობის უქმობის ჩვეულებაც აგრედვე მთვარის მეოთხედების თაყვანისცემაზე და მუარებული ვერისობას მხოლოდ ორი სწორი იცის, ნაციხურობას სამი-

¹⁾ Свящ. Н. Миндели. Селение Сори. (Сборн. мат. для опис. мѣст. и пл. Кавказа, წიგნი XIX, გვ. 116—117, 121 და 125—127).

ვეა შენახული; მაშასადამე თავი ნაციხურობა—ახალ მთვარის თაყვანისცემის ნაშთი იქნება, პირველი, მეორე და მესამე სწორი კიდევ—პირველ, მეორე და უკანასკნელ მეოთხედის უქმეს უღრის. განსაკუთრებით ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ ნაციხურობა, თავიცა და სამივე სწორიც მხოლოდ კვირა ღამესა და ორშაბათობით იცის ხოლმე. ეს გარემოება ცხადად ამტკიცებს, რომ მრავალძალის წმიდა გიორგის ხატობა, „ნაციხურობა“, მთვარის ძველი თაყვანისცემისა და მსახურების ნაშთია, იმიტომ რომ წარმართობის დროს ორშაბათს ქართულად მთვარის დღე ერქვა, მაშასადამე მთვარის თაყვანისცემისათვის იყო განკუთვნილი; ეხლაც-კი ორშაბათს მეგრულად—თუთაშხა, სვანურად—დოშდულ ჰქვიან და ორივე სიტყვა „მთვარის დღესა“ ნიშნავს; მხოლოდ ქრისტიანობის გავლენის გამო ძველი სახელის მაგიერ ქართულ მწერლობაში „ორშაბათი“ შემოიხიზნა. ამგვარად სწორედ ის გარემოება, რომ თავი ნაციხურობა და სამი სწორი კვირა ღამიდან დაწყობილი ორშაბათობით იცის, საუცხოვოდ ამტკიცებს, რომ ეს მრავალძალის წმიდა გიორგობა მთვარის მსახურების ნაშთს წარმოადგენს. ამას გარდა ხალხში დარჩენილი თქმულებაც, რომ ნაციხურობა „ვაჟების ბედზეა“—ო, ძველი მთვარის ხატობისავე კვალს გვიჩვენებს. ხალხს ეხლა აღარ ესმის ამ დღესასწაულის მნიშვნელობა, მაგრამ „ვაჟების ბედი“ ამტკიცებს, რომ იმ დღეს სოფ. სორის მცხოვრებნი ბედს ანუ მომავალს იგებდნენ ხოლმე: ჩვენ ვიცით, რომ მთვარის ხატობის დროს, მსხვერპლის შეწირვის დროსა და ქადაგად დაცემულ ხატის მონების ღალადებიდან ხალხი მომავალ ბედ-იღბალს იტყობდა ხოლმე; ჩვენ ვიცით, რომ ამ ჩვეულების, ხატის მსახურების, კვალი ეხლანდელ დრომდისაც თეთრ-გიორგობაში შერჩენილია; „ნაციხურობის“ „ვაჟების ბედი“-ც ამ გვარივე მთვარის თაყვანისცემის ნაშთი უნდა იყოს. იქნებ ის რკინის ჯაჭვიცა და შვილდისა-რიც მთვარის ღვთაებისადმი შესაწირავი მსხვერპლის საკლავი იარაღი იყოს; ზემოთ გამოკვეთულია, რომ სტრაბონის დროს საღმრთოს შესაწირავად ჯაჭვსა და ლახვარსა ხმარობდნენ ხოლმე, რომ წმიდა გიორგობის დღეობაში შერჩენილ მსხვერპლად შეწირვის სიმბოლურ ჩვეულებაში სწორედ ჯაჭვსა აქვს უმთავრესი მნიშვნელობა.

მოვიყვანთ კიდევ ერთ წმიდა გიორგის დღეობის დროს შენახულ ჩვეულებას. ქ. ახალ-სენაკის მახლობლად სოფ. სუნ-

ჯას ძველი განთქმული წმიდა გიორგის საყდარი დგას. 23 აპრილს აქ მთელ სამეგრელოდან მრავალზე უმრავლესი მლოცავი ხალხი მოიყრის ხოლმე თავსა. დღესასწაულის წინა დღეს ერთს სათნოებით და სიწმიდით განთქმულს მოხუცებულს ამოირჩევდნენ ხოლმე, მთელ ღამეს ეკლესიაში დასტოვებდნენ; ის ღამე მას ლოცვაში და ოცნებაში უნდა გაეთენებინა. დილით, ვიდრე წირვა დაიწყობოდა, საყდარში ნამყოფ მოხუცებულს გამოიყვანდნენ, ერთ მალალ ადგილას დააყენებდნენ ხოლმე და იქიდან იგი შეკრებილს ერს, სამეგრელოს ბატონსა და მცხოვრებლებს, მომავალ წლის თავგადასავალს უწინასწარმეტყველებდა ხოლმე¹⁾. ამ ჩვეულებაში ყურადღების ღირისი ის გარემოებაა, რომ სათნოებით და სიწმიდით განთქმულმა მოხუცმა ღამე ეკლესიაში უნდა გაათენოს, რომ **მხოლოდ წმიდა გიორგისაგან** და **ღამით**, მაშასადამე, შეუძლიან კაცს ადამიანის მომავალი შეიტყოს. ეს ჩვეულებაც მთვარის თაყვანისცემის ნაშთია; მომავლის წინასწარმეტყველი მოხუცი ფშავ-ხევსურების ხევოს-ბერისა და დეკანოზის მოვალეობას ასრულებს.

რომ ხალხი წინასწარმეტყველებას, ბოდვას, ქადაგად დაცემას მთვარის ვავლენას მიაწერს ხოლმე, იქიდან სჩანს, რომ მეგრელები ისეთ ავათმყოფობას, როცა უმაწვილს საშინელ სიცხეს მისცემს და ბოდვას დააწყებინებს ხოლმე, „თუთაშის“²⁾ უძახიან: ხოლო თუთაში მეგრულად ნიშნავს „მთვარის“ ავადმყოფობას.

დასასრულ სვანურ წმიდა გიორგობაზე³⁾ მეკერძისა და ფარისეელის კვირას, წირვის დროს რამდენიმე სოფლის მცხოვრებნი დიდი-პატარამდინ წმიდა გიორგის საყდარში მიდიან. ყველას ხელში ანთებული არყის ხის ტოტები უჭირავს. ეკლესიასთან რომ მივლენ, ანთებულ ხეებს ერთი-ერთმანეთზე სდებენ და დიდ ცეცხლს გააჩენენ ხოლმე. მერე ხალხი „დიდებ“-ის ლოცვას და გალობას დაიწყობს. დიდებას მორჩება თუ არა ხალხი სიმღერით შინ ბრუნდება და ორშაბათამდინ

¹⁾ А. Цагарели. (Журн. Мин. Народ. прос. 1877 წ. დეკემბრის № გვ. 217).

²⁾ Гагуа. Селение Носири. (Сбор. мат. для опис. мѣст. и пл. Кавказа, წიგნი X, გვ. III—112).

³⁾ Д. Маргиани. Сванеты. (Сбор. мат. д. опис. мѣст. и пл. Кавказа, წიგნი X. გვ. 86).

ლამეს სიმღერა-თამაშობაში გაათენებს ხოლმე. ამ დღეობას სვანები „ლიმპჰარი“-ს უძახიან და ქართულს ლამპრობას უდრის. სვანებშიაც წმიდა-გიორგობა კვირას შუადღეს იწყობა, მთელ ლამეს ვასტანს და საღამო ხანს თავდება: სვანურ წმიდა გიორგობაში განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსი „ლიმპჰარი“-ს ჩვეულებაა. ასეთივე ჩვეულება გურიაშიაც სცოდნიათ. ქართლის ცხოვრებ“-იდანა სჩანს, რომ ლამპრობა ძველი ქართული ჩვეულება ყოფილა; კვირიკე ქორეპიკოპოზის შესახებ იქ ნათქვამია: კვირიკემ „ესე პირი ითხოვა, რათა მას ზამთარსა არა აღიღონ ციხე ბოჭორმისა და შემოდგომად აღესებისა წარვიდეს და ნება სცეს; ამისთვის აღიღეს მისგან ციხე ნახჭევნისა და შული ერთი უმრწემესი სახელით დავით მძევლად და განუტყვევს დღესა ლამპრობასა... და შევიდა კვირიკე ბოჭორმას, ეკაზმოდა და ლამოდა შემდგომად აღესებისა წარსვლასა“¹⁾. როგორც ამ ნაწყვეტიდანა სჩანს, მაშინაც ლამპრობა დაახლოვებით იმავე დროსა სცოდნიათ, როდისაც ეხლა სვანები დღესასწაულობენ.

ზემოდ „ნაციხურობი“-სა და „ლიმპჰარი“-ს აღწერის დროს გამორკვეული იყო, რომ წმიდა გიორგობას, თავსაც და სწორებისაც; ორშაბათობით იმიტომ უქმობენ, რომ ორშაბათი ქართველების სარწმუნოებრივ შეხედულობისდა თანახმად მთვარის დღე (თუთაშხა, დოშდილ) იყო; ეხლა როცა დამტკიცებულა, რომ მთვარე ქართველების უმთავრეს და ძლიერ ღვთაებად ითვლებოდა; ადვილად შეიძლება წარმოვიდგინოთ, თუ რომელი დღე უნდა ყოფილიყო ჩვენი ხალხის საზოგადო უქმე დღედ. რასაკვირველია, კვირა არ იქნებოდა; იმიტომ-კი არა რომ ამ დღის უქმობა ქრისტიანობას შემოჰყვა, რადგან როგორც ქართველების მზის დღე (ბეახა, მიელადელ) შესაძლებელი იყო ქართველებს მზე უმთავრეს ღვთაებად აღეარებინათ ქრისტიანობის წინადაც და წარმართობის დროსაც ეუქმათ. კვირა იმიტომ ვერ იქნებოდა უქმე დღედ, რომ მზე ქართველების ჩვეულებრივ უქმე დღედ ორშაბათი უნდა ყოფილიყო: ამისი კვალი ეხლაც ცხადად ეტყობა ჩვენი ხალხის ზნე-ჩვეულებას. ხევისურები, მაგალითად, პარასკევსა და შაბათ-კვირას გარდა

1) მტნა ქე 456, გვ. 232 და ქართ. ცხოვრება, ზ. კიკინაძის გამოც. გვ. 294.

ორშაბათობითაც უქმობენ 1). ქართლშიაც ნააღდგომევის პირველ კვირიდან მოყოლებული ვიდრე მკა არ გათავდება ორშაბათობით არ შეიძლებოდა მუშაობა 2).

ეხლა, როცა გამოირკვა, თუ რა დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა ძველ ქართველების სარწმუნოებაში მთვარეს და მის მდგომარეობას, მცხრალისა, გაესებულისა და მთვარის აღვსების გამოცნობას, რასაკვირველია, ხატის მსახურებს უნდა კარგად სცოდნოდათ მთვარის ანგარიში. სწორედ ასე იყო კიდევ. ფშავსა და ხევსურს ხევის-ბერსა და დეკანოზს, რომ ჰკითხოთ, ამბობდა ამ ორმოცდახუთმეტი წლის წინად რ. ერისთავი, მთვარე რამდენი დღისაა, ერთ წამსვე მიიღებთ სწორე პასუხსაო 3). ვინ არ იცის, რომ საქართველოში ამ ოცი წლის წინად ყველამ ჩინებულად იცოდა, ზოგმა ეხლაც იცის, მთვარის რაოდენობის გამოანგარიშება.

ჩვენი დასკვნა, რომ წმიდა გიორგის საქართველოში მთვარის ღვთაების ადგილი უკავია, არც მთვარის სქესი უშლის, რადგან ქართულ ხალხურ შეხედულებით მთვარე სქესით მამაკაცია; ეს ცხადდა სჩანს შემდეგ საერო ლექსიდან:

„ნათელმა მთვარემა ბრძანა

ბევრით მე ვჯობიერ მზესა.“

დაჯდა, დასწერა წიგნები,

ზენა ქარი მიათრევსა.

მზეს რომ კაცი მიუვიდა,

მზე ძალიან გაჯავრდესა:

„მე და ვარ და ის ძმა არის

რად ვძულდებით ერთმანეთსა“.

ამ ლექსზე დამყარებულ დასკვნას, რომელიც ქართველ ხალხის საზოგადო რწმენას წარმოადგენს, ვერ დაარღვევს სტრაბონის აღწერილობის ის ადგილიც, სადაც იგი ამბობს,

1) Р. Эривостъ. О Тушино-пшаво-хевсур. округъ. (Записки Кавказ. отд. географ. Общ. № 98). Радде. Хевсурия и Хевсуры (Записки Кавк. отд. Геогр. Общ. X, 47). 5. ურბნელი, ეტნოგრ. წერილები („ივერია“ 1887 წ., № 158).

2) Н. Берзеновъ. Очерки дерев. нравовъ Грузи (Кавказъ“ 1858 წ. № 55, 56).

3) Р. Эривостъ. О Тушино-пшаво-хевсур. Округъ (Запис. Кавк. Отд. Геогр. Общ. № 98, 18).

რომ საწირავს მოუტანდნენ ხოლმე ღვთაებას და ღვთაება მდებრობითი სქესის სიტყვით არის აღნიშნული; არ არღვევს იმიტომ, რომ სტრაბონი ამ შემთხვევაში მდებრობითს სქესს და არა მამრობითს იმის გამო ხმარობს, რაკი „სელენე“ მთვარე ბერძნულში მდებრობითი სქესის სიტყვაა. რომ ქართველების შეხედულებით მთვარე მამაკაცია, ხოლო მზე ქალია, იმითაც მტკიცდება, რომ ყველა საკუთარი სახელები, რომლებშიაც მზეა ჩართული, უეჭველად განსაკუთრებით ქალების სახელია, მაგალითად, ფშავეებისა და ხევსლურების ქალური სახელები: მზია, გულთამზე, მზევინარი, მზექალა¹⁾. ამავე აზრს ერთი ქართული იაენანაც ამტკიცებს: გამდელი ასე დამღერის ხოლმე ბავშვს:

„დაიძინე გენაცვალე, იავ, ნანინა,

მზე დაწვა და მთვარე შობა, იავ, ნანინა!

რაკი მზეს ლოგინად დაწოლა და შობვა შესძლება, უეჭველია იგი ქალი უნდა იყოს, ხოლო მთვარე მამასადამე ვაჟი.

ამასვე ამტკიცებს შემდეგი მკერუფი სსხაღსო ლექსი²⁾:

„ბუა დია ჩქიმი

თუხე მუშა ჩქიმი

ხეიჩა ხეიჩა მურიცხეფი

და დო ჯიმა ჩქიმი“.

მზე დედაა ჩემი,

მთვარე (თთუე) მამაა ჩემი

სხვა და სხვა ვარსკვლავები

და ღ მამა ჩემი“.

ყოჩადღების ღირსია, რომ პონტოში და ფრიგიაში, სადაც ერთ დროს ქართველი ტომები ბინადრობდნენ, სტრაბონის სიტყვით, მთვარის თაყვანის-ცემა გავრცელებული ყოფილა. მაგალითად იგი მოგვითხრობს, პონტოს ქალაქ კაბირას ფარნაკის საყდარია, მას სოფელ-ქალაქი ამერია ეკუთვნის, ბევრი მონები ჰყავს და სახატო მიწებიცა აქვს, რომელსაც ყოველთვის მთვარისთვის განკუთვნილ თვეში ხნავენ ხოლმე (Geogr. XII). ამნაირივე მთვარის განთქმული ტაძრები ფრიგიასა, კარიასა, პიზიდიის ანტიოქიაშიც იყო (იქვე). მთვარე უმთავრეს ღვთაებად ითვლებოდა და მეუფეს ეძახდნენ; საცა-კი გამოსახულია იგი, ყოველთვის ხელში ქვეყნის მპყრობელობის აღ-

¹⁾ P. Эрстовъ, Хевсурія и Хевсурь. (Зап. Кавк. Отд. Геогр. Общ., წიგნი III, გვ. 114—115).

²⁾ ეს ლექსი გადმოშვა ბ. კონდ. თათარაშვილმა, რისთვისაც დიდ მადლობას ვუძღვნი.

მნიშვნელი სფერო უჭირავს, ზეცისა და ქვეყნის ბატონია. იგი აძლევს დედამიწას უბეს მოსავალს, ხოლო ადამიანს მფარველობას უწევს და დაჩაგრულს ექჷმავება ხოლმე: საკმარისია მიმძღავერებულმა კაცმა მთვარეს შესჩიელოს, დაარისხოს თავისი შემავიწროებელი და ამ ღვთაების ტაძარში თავის მტრის წინააღმდეგ ჯიხი დასტოეოსო, რომ მაშინვე მთვარის ღვთის რისხეა დასტყდომოდა თავზე; მხოლოდ თავის დროზე შეწირული სამლო თუ იხსნიდა ამ სასჯელისაგან, თორემ ხევა ველარაფერი უშველიდა მას. თავის მონების პირით მთვარე თავის სურვილსა და ბრძანებას ადამიანს ატყობინებდა ხოლმე; ამ გვარი რწმენა არსებობდა ზემოაღნიშნულ ქვეყნებში. მამალი ამ ღვთაების ფრინველად ითვლებოდა, იმიტომ რომ მამალმა ღამე ყივილი იცის. ხშირად, როცა მთვარე-ღმერთი ადამიანად გამოსახული არის ხოლმე, მას მხრებს უკან მცხრალ მთვარის წვეტები რქების მსგავსად უჩანს; ამ ნიშნით მის ეინაობის გამოცნობა ადვილია. უეჭველია აგრედვე, რომ ბოლაზკიორში ნაპოენი ერთ უცნობ ღვთაების ქანდაკება, რომელსაც შუბლზე რქები აქვს გაკეთებული, აგრედვე მთვარის ღვთაების ქანდაკებად უნდა ჩაითვალოს; ხარის რქებიც ჩეულებრივ მთვარის ნიშნად ითვლებოდა. ყველგან, მაშასადამე, სადაც ქართველებს უცხოვრიათ, მთვარის თაყვანისცემის კვალი შერჩენილია; ამის გამო მთვარის, ვითარცა მთავარ-მეუფისა და ღვთაების თაყვანისცემა, ყველა ქართველ ტომების უუძველეს რწმენად უნდა ჩაითვალოს.

აქამდისინ ჩვენ მხოლოდ საქართველოს ნიდაზე ვმოქმედობდით: შედარებისათვის არ მიგვიმართავს და მარტოდენ ადგილობრივ ზნე-ჩეულებათა და თქმულებათა ისტორიულ შესწავლას ვაქცევდით ყურადღებას. მეთოდის მხრივ ჩვენ ამ გვარი გზა ერთად-ერთ სამეცნიერო გზად მიგვაჩნია. მკვლევარი მოეალეა ჯერ ადგილობრივი მასალები ისტორიულად შეისწავლოს და მხოლოდ ამის შემდეგ შეუდგეს უცხო ერთა ზნე-ჩეულებასა, თქმულებასა და სარწმუნოებასთან შედარებას.

სწორედ ამ ისტორიულმა შესწავლამ დაგვარწმუნა, რომ ქართველების საწარმართო სარწმუნოების მთავარ ღვთაებად მთვარე, ღმერთი მამაკაცი, ითვლებოდა. ამ ღვთაების მსახურთა წესწყობილება, მისი თაყვანისცემისა და მსახურების ხასიათი, ერთი სიტყვით მთვარის მსახურების, როგორც სარწმუნოე-

ბრივი, ისე სამღვდელმსახურო, თვისებანი ზემოთ იყო გამო-
რკვეული. ეხლა შედარებითი შესწავლას უნდა შევუდგეთ.

თავდაპირველად ყურადღების ღირსია ის გარემოება, რომ
მთავარ ღვთაებად მზე-კი არ ითვლება, როგორც ჩვეულებ-
ბრივ არის ხოლმე, არამედ მთვარე. ეს ცხადი, დამახასიათებ-
ელი თვისებაა სარწმუნოებისა. შემდეგ განსაკუთრებულ ყურა-
დღების ღირსია აგრეთვე ის გარემოება, რომ მთვარე ქართველ
ხალხის შეხედულობისამებრ მამა-კაცია და არა დედაკაცი, რო-
გორც ჩვეულებრივ არის მიღებული. ესეც საგულისხმიერო
დამახასიათებელი თვისებაა სარწმუნოებისა.

მთვარე მთავარ ღვთაებად ასურელებისა და ქარანელების
ანუ საბიელთა სარწმუნოებაში ითვლებოდა. მას „სინ“-ს ეძახ-
დნენ და ქვეყნიერობის მბრძანებელადა სთვლიდნენ¹⁾. საყურა-
დღებოა მეტადრე ის, რომ ამ ორსავე ხალხის შეხედულობი-
თაც მთვარე მამაკაცად ითვლებოდა²⁾.

ეგვიპტელები, ებრაელები, ბერძნები, რომაელები, არაბები
და ფინიკიელები³⁾ მთვარეს ჩვეულებრივ დედაკაცადა სთვლი-
დნენ ხოლმე⁴⁾.

მაშასადამე მხოლოდ ასურელებს, ქარანელთ და ქართვე-
ლებს მიაჩნდათ მთავარ ღვთაებად და ამასთანავე მამა-
კაცად. შედარებითი შესწავლა გვიჩვენებს, რომ ქარანელების,
ანუ საბიელთა და ქართველების უძველესს სარწმუნოებათა
შორის სხვა მხრივაც დიდი მსგავსება არსებობს.

ავიღოთ მაგალითად ჩვენი „ლამპრობა“, (სვანური „ლიმ-
პაარი“). ზემოთ გამოკვეული იყო, რომ ეს ჩვეულება მთვა-
რის ღიღებისა და მსახურების ნაშთია. როცა ხალხი ანთებულ
არყის ხეებით ხელში ამ ღვთაებას ღიღებას უგალობდა ხოლმე.
ჩვენ დაინახეთ, რომ ეს დღესასწაული ზამთარში იცის, უე-
ჭველად, რამდენიმე კვირით დიდმარხვის წინ. საბიელებსაც
ჭკონდათ სწორედ ზამთარში, სახელდობრ იანვარში, დიდი
უქმე, როდესაც ღვთაების საღიღებლად ნაძვის ტოტებს ანთებ-

¹⁾ D. Chwolsohn. Die Ssabier I, 319--403, II, 158.

²⁾ D. Chwolsohn იქვე. I, 399—403.

³⁾ D. Chwolsohn, იქვე. II, 184.

⁴⁾ უძველეს დროს არაბებსაც მთვარე მამაკაცად და უმთავრეს
ღვთაებად მიაჩნდათ, იხ. ჩინებული გამოკვლევა D. Nielsen. Die alta-
rabishe Mondreligion.

დნენ ხოლმე. საყურადღებო ისაა, რომ სწორედ ამ დროს, 24 იანვარს, მთვარის დაბადების დღესასწაული იყო დაწესებული¹⁾. რასაკვირველია ჩვენი „ლამპრობა“ და ქარანელების მთვარის დაბადების დღესასწაული ერთი და იგივეა. საყურადღებოა, რომ თეთრი-გიორგობა ზამთარშიაც იცის, სახელდობრ 24—25 დეკემბერს, ესე იგი ქრისტეს შობის დღეს; მაშასადამე აქ მთვარის დაბადების დღე ქრისტეს დაბადების დღეს მიუზიღნია. ქარანელებსაც მთვარის დღესასწაული თვეში ოთხჯერ ჰქონდათ: ახალ მთვარეს, პირველ მეოთხედს, გავსებულის და მცხრალ მთვარის დროს²⁾ ქართველებსავეთ ქარანელებსაც მაისშივე ერთი რაღაც დღესასწაული ჰქონდათ, როდესაც ვარდსა სუნავდნენ ხოლმე³⁾. დასასრულ ქარანელებსაც ადამიანის მსხვერპლად შეწირვის ჩვეულება სკოდნიათ და დიდ ყურადღების ღირსია, რომ სწორედ ის სიტყვა, რომელიც შესაწირავ მსხვერპლსა ნიშნავს— „ზებარის“ არაბული სიტყვა არ არის, არამედ ქართულსა და სომხურში ჩვეულებრივს სახელს „ზვარაკს“ წარმოადგენს (H. Марр, Зап. Вост. отд. русск. арх. общ. I. XVI, 1905 წ.). ვინ ვისგან შეითვისა მთვარის თაყვანისცემა, ამ საკითხის გადაწყვეტა ჯერ შეუძლებელია: ზოგი მეცნიერები, როგორც მაგ. ჰომეელი და ნილსენი, არაბებისკენ იწვევენ, ზოგი ასურელებისაკენ, ზოგი სუმერისა და აკადისაკენ. ამიერიდან ამ საკითხის გადაწყვეტის დროს მეცნიერებას ქართველების მთვარის თაყვანისცემაც უნდა გათვალისწინებული ჰქონდეთ.

როგორც ზემოდ აღნიშნული იყო, მთვარის თაყვანისცემის დროს, თავდაპირველად ადამიანთა მსხვერპლად შეწირვა მიღებული ყოფილა; მერე ეს წესი ამოიკვეთა და ადამიანის მაგიერ პირუტყვს სწირავდნენ ღვთაებას. ეს იცოდა ჩვენმა ისტორიკოსმა ლეონტი მროველმაც, რომელსაც ამ სათნო ცვლილების მოთავედ მეფე რევი მიაჩნია; მან „მეფობასა შინა მისსა აღარავის უტევა ქართლსა შინა ყრმათა „შეწირვად“, რომელსა იგი ამისსა უწინარეს და პირველ შესწირვიდეს მსხვერპლად ყრმათა, არამედ ცხვრისა და ძროხისა შეწირვა განუწესა და

1) D. Chwolsohn, იქვე. II, 35.

2) იქვე. II, cap. I, § 5.

3) იქვე. II, cap. V, § 2.

ამისთვის ეწოდა მას რეე მართალი“-ო. ამბობს ისტორიკოსი (ც^ა მფ^{თა} * 169—170, გვ. 43).

რასაკვირველია, ქართველთა წარმართ ღვთაებათა სასუფეველში მარტო მთვარე არ იქნებოდა. უკვე ზემოთყვანილ თქმულებებში მთვარეს გარდა ორი კიდევ სხვა იყო მოხსენებული, ღმერთი შემოქმედი და ღრუბელთა ბატონი. ხოლო მრავალ სხვა თქმულებებიდან და წყაროებიდან კიდევ დანარჩენ ღვთაებათა სახელებისა და თვისებების გამორკვევა შეიძლება. რაკი წყაროები სხვა და სხვა გვარია, ამიტომ თვით ცნობებიცა და დასკვნა, რომელსაც ჩვენ მასალების კვლევა-ძიება შეგვძენს, ერთნაირი არ არის და თუმცა თვითოეულ ღვთაების სახელისა და თვისებათა გამორკვევა თანაბარის სიცხადით შეუძლებელია, მაგრამ მაინც საგულისხმიერო სურათი გვეშლება თვალწინ.

ფშავები ზ ხევსურები უზენაესს ღვთაებას „**მორიგე**“-ს უწოდებენ (ნ. ურბნელი. ეთნოგ. წერილები „ივერ.“ * 1897 წ. № 158): იგი „**მეშვიდე ცაში სუფევს**“ და „**ცოცხლების ღმერთია**. ქრისტე—მკვდრებისა“ (იქვე). საბა ორბელიანს თავის ქართულს ლექსიკონში ნათქვამი აქვს: „**კრონოსი**—ესე ვარსკვლავი არს **მეშვიდესა ცასა ზედა**, რომელსაც ეწოდებენ ალაბასტრო“-ო. მაშასადამე „**მორიგე**“ ან **მნათობი კრონოსი უნდა იყოს**, ან **მისი თანამოსაყდრე და გამოხატულობა**.

ხევსურებსა ჰგონიათ, რომ „**მორიგე** რიგს და წესს აძლევს ქვეყნიერობას“, მაგრამ „თითონ ქვეყნის მართველობაში არ ერევა და ბრძანების მეტს არას აკეთებს“-ო; მას ფრთოსანი ხელქვეითი ჰყავს ღიღინი და პატარანი, რომელთაც „**ხატები**“ ან კიდევ „**ღვთის მოკარვე**“ ჰქვიათ (ნ. ურბნელი. ეთნოგრ. წერილები „ივერია“, 1887 წ. № 158).

„**მორიგეს**“ ერთ-ერთ დიდ ხელქვეითთაგანად, როგორც ეტყობა, უნდა ყოფილიყო, „**ხმელთ მოურავი**“, რომელსაც „**მორიგის ახლო** კარავი უდგია“ (ნ. ურბნელი, ეთნოგრ. წერილები „ივერია“ 1887 წ. № 158), და აგრედვე „**მეკობრებისა და მონადირეების ხატი**“, რომელსაც ხევსურთა რწმენით „თვით **მორიგემ** თავისის ხელით სისხლიანი ხმალი შემოარტყა“ (იქვე).

ამ გვარად „**მორიგე**“—მნათობი ღვთაება კრონოსია. იგი მეშვიდე ცაში სუფევს და ქვეყნიერობას რიგს აძლევს. უნებლიედ გვაგონდება საბერძნეთის მითოლოგიაში კარგად ცნობილი ღვთაება კრონოსი, რომელიც აგრედვე მნათობთა სამფ-

ლობლოს ეკუთვნოდა და რომელსაც აგრედვე ქვეყნიერობის და დრო ჟამის მომწესრიგებლად სთვლიდნენ. მისი თაყვანისცემა და სახელიც აღმოსავლეთიდან გავრცელდა საბერძნეთში და სხვათა შორის ფრიგიაშიც ადგილობრივი ღვთაება იყო. (იხ. Max. Mayer. Kronos, W. H. Roscher Ausführ. Lexicon d. Griechischen und Römischen Mythologie, II Band. § 1452—1573).

„ხმელთ მოურავი“ ღვთაებაა, რომელსაც „კვირია“-სან „კვირა“-ს კვირავს უძახიან ფშავ-ხევსურნი; ზღვის პირას „რაც-კი რამე მოხდება ხმელეთზე ყველაფერი მას ეკითხვის“-მას „კარავი უდგია“ და „სამწერლო აქვს გამართული“ (ნ. ურბნელი. ეთნოგრ. წერილე. „ივერია“ 1887 წ. № 158); ამიტომ არის რომ მას „კარავიანი“ ეწოდება და ფშაველი ხევის-ბერები თავიანთს დიდებაში სხვათა შორის ასე ლოცულობენ ხოლმე: „დიდება შენთვის კვირიას კარავიანს“-ო (ვაჟა-ფშაველა. ფშაველები, „ივერია“ 1886 წ. № 34).

კვირიას, როგორც სჩანს, აგრედვე სამართალიც ეკითხებოდა; ხანმატის ჯვარის დეკანოზები მაგ. თავიანთ კლრთხევაში ყოველთვის იტყვიან ხოლმე: „დიდება და გამარჯვება ძალ-ღთისას, სამართალს კვირიაესას, ძალი ღთისა გწყალობდეთავ და სამართალი კვირიაესა“ (დავით გორელი. ხანმატის ჯვარობა, „ივერია“ 1889 წ. № 271). მაშასადამე როგორც ღმერთს ძალა ეკუთვნის ისე კვირიას საგანგებო კუთვნილებას სამართალი შეადგენდა.

ამას გარდა „კვირიას“, ეტყობა, წულის მომატება“, ანუ ჩამომავლობის მიცემა და გამრავლებაც შეეძლო. დეკანოზები მაგ. ლოცვაში ხანმატის ჯვარს შესთხოვენ ხოლმე: „წული ვის ყავდეს გაუზარდგო, და, თუ ვინმე გეხვეწებოდეს ღმერთსა და კვირიას გამოუთხოვეო“ (დავით გორელი. ხანმატის ჯვარობა, „ივერია“ 1889 წ. № 271). ამ ლოცვიდანა სჩანს, რომ შვილიერება ღმერთისა და კვირიას ხელთა ყოფილა, მათი საქმე იყო.

თუმცა იგი იმდენად ძლიერია და „თვითოველი ანგელოზი ამას ეკრძაღვის, ემორჩილების“, მაგრამ იგი მაინც „მორიგე“-ზე დაბლა სდგას; მაინც მისი განსასვენებელი ადგილი „მორიგის ახლო“ იმყოფებოდა (ნ. ურბნელი. ეთნოგრ. წერილები „ივერია“ 1887 წ. № 158).

გამოსარკვევია ეხლა თვით ღვთაების სახელი „კვირია“, ანუ „კვირა“, მისი წამდელი სახელია, თუ შემთხვევით შერჩენილი? სხვა და სხვანაირად შეიძლება აიხსნას, მაგრამ ჯერ-ჯერობით საკითხის საბოლოოდ გადაწყვეტა ნაადრევი იქნებოდა. შეიძლება „კვირია“ კვირისაგან იყოს წარმომდგარი იმიტომ რომ იმ ღვთაებას, რომელსაც შემდეგ ეს სიტყვა საკუთარ სახელად გადაექცა, შვიდეულში, სწორედ ეს დღე ჰქონდა მიკუთვნილი; ჩვენ ვიცით რომ კვირას მეგრულად „ბუაშა“, ქანურად „ბუაჩა“ და სვანურად „მიშლადელ“, ანუ „მზის დღე“ ჰქვიან; მაშასადამე თუ მართლაც ამ ღვთაებამ ზემოაღნიშნულ მიზეზის გამო მიიღო „კვირია“-ს სახელი, მაშინ იგი ჩვენ უნდა „მზე“-ს ღვთაებად ვიცნათ.

შეიძლება აგრედვე „კვირია“ ძველს მცირე აზიის საბერძნეთში გავრცელების სახელის „კვრია“-საგან იყოს წარმომდგარი, რომელიც „უფალსა“ ჰნიშნავდა და სხვა და სხვა ღვთაების შესახებ იხმარებოდა, სხვათა შორის „კვრიოს“ მზესაც და საბაძიოს—ასფადსაც უწოდებდნენ (Drexler, Pei W. H. Roscher Lexicon. II B. S. 1755—1769, გან. 1760 და 1762).

დასარულ იქნებ „კვირია“ ღვთაება „კვრენე“, „კვრანა“-ს უდრიდეს, რომლის სახელი ეგების „კვრა“-საგან იყოს წარმომდგარი (იხ. ამ ღვთაების შესახებ Fr. Sudnieszka Kyrene bei W. H. Roschers Lexicon. II. Band. S. 1717—1755). რომელი ამ მოსაზრებათაგანი უფრო უახლოვდება სიმართლეს, ეს შეიძლება მხოლოდ ზედმიწევნითი და ყოველ-ზნობრივ განხილვის შემდგომ გამოირკვეს.

ლეონტი მროველი მოგვითხრობს (იხ. ჩემი „ისტორიის მიზანი და მეთოდები“), რომ ქართველები სხვა მნათობთა შორის მზესაც თაყვანსა სცემდნენ. ქართველთა მეზობლებიც (ალბანელები), როგორც ზემომოყვანილ სტრაბონის აღწერილობიდანა სჩანს, აგრედვე სხვათა შორის მზესაც ლოცულობდნენ, ქართველ ხალხის რწმენას, რომელსაც მზე მდებრობითი სქესის არსებლად მიაჩნია, ეხლაც შენახული აქვს მზის თაყვანისცემა და ფეხაფხვესურთა დეკანოზები თავიანთ ლოცვაში ყოველთვის აზნობდნენ ხოლმე: „დიდება მზესა, იმის მყოფს ანგელოზსა“-ო (დავით გარეელი. ხახმატის ჯვარობა 1889 წ. № 271); მაშასადამე მზეს თავისი „მყოლი ანგელოზი“-ცა ჰყოლია.

„ცა-ღრუბლის ღვთაებას“, რომელსაც ტაროსის საქმე ეკითხება, თანამედროვე ხალხურს რწმენაში მოადგილედ რამდენიმე ღვთაება ჰყავს: ჩვეულებრივ მის ალაგას „ელია“ არის, იგი ითვლება ღრუბელთა ბატონად; მას შესთხოვს ხოლმე და ევედრება ქართველი ხალხი წვიმას, როცა გვალვა აწუხებს და ხრუკავს არემარეს, და გამოდარებასა და „მზის თვალს“. როდესაც დაეინებული წვიმა-ავდარი ალპობს ქირნახულსა.

ქართლურს თქმულების შესწავლამ დაგვანახა, რომ წაგიორგის და შემოქმედს ელია მისდევს; იგი იმ ღვთაების მოადგილედ უნდა იყოს, რომელიც ღრუბლების სამფლობელოს, წვიმა-სეტყვის, ელვა-მების ბატონი იყო; უეჭველია აქაც ძველი წარმართობის დროინდელი სარწმუნოებრივი შეხედულებაა შერჩენილი. კახეთში და ქართლში ისეთი ჩვეულებებია შენახული, რომელნიც უთუოდ ამ ღრუბელთა ბატონის ღვთაებას თაყვანისცემისა და მსახურების ნაშთს უნდა წარმოადგენდეს. როცა ზაფხულში გვალვას დაიქერს ხოლმე, სოფლის გოგობები შეიყრებიან ერთად, „ლაზარეს“ გააკეთებენ ხოლმე, სოფელში დადიან და მღერიან:

„ახ ლაზარე, ლაზარე!
ლაზარ მოდგა კარსა,
აბრიალებს თვალსა,
ცხავი აცხავებულა,
წვიმა გაჩქარებულა.
ღმერთო, მოგვე ცის ნამი
აღარ გვინდა მზის თვალი
ღმერთო, მოგვე ტალახი,
აღარ გვინდა გორახი“.

ხოლო, როცა დიდხანს წვიმს და ავდარი ქირნახულს ალპობს, მაშინ შემდეგ დიდებას გალობენ ხოლმე:

„ახ ლაზარ, ლაზარე!
ლაზარე მოდგა კარსა,
აბრიალებს თვალსა,
ცხავი აცხავებულა,
დარი აჩქარებულა.

„ახ ლაზარე, ლაზარე!
ცას ღრუბელი აპყარე!
აღარ გვინდა ცის ნამი,
ღმერთო, მოგვე მზის თვალი!“

აღარ გვინდა ტალახი,
ღმერთო. მოგვე გორახი“!

ლომელ სახლთანაც-კი მივლენ გოგოები, იმ სახლიდან პატრონი გამოდის. კვერცხებს და ფქვილს აძლევს, ხოლო „ლაზარესა“ და ზოგჯერ გოგოებსაც წყალს დაასხამს ხოლმე. შეგოვილ კვერცხებსა და ფქვილს ჰყიდიან და გამორჩენილ ფულით ბატკანსა და თხასა ყიდულობენ: ბატკანს ღმეთს შე-სწირავენ ხოლმე. თხას—ელიას. ქართლში, მაგ. სოფ. ახალ-ქალაქში, ამნაირივე ჩვეულება იციან. მხოლოდ „ლაზარეს“-კი არ აკეთებენ, არამედ ერთ ქალს ამოირჩევენ ხოლმე სოფლელები და კარ-და-კარ რომ სიმღერით დაივლიან სოფლელები, იმ ამოჩეულ ქალს დაასხამენ ხოლმე წყალსა. უეჭველია ორივე ჩვეულება ძველ. წარმართობის-დროინდელ, ღრუბელთა ბატონის ღვთაებისადმი ადამიანის მსხვერპლად შეწირვის სიმბოლოური მოქმედებაა¹⁾. თუშებს ერთი საყურადღებო ჩვეულება ჰქონდათ. ვახუშტი მოგვითხრობს, რომ მათ²⁾ „აქუსთ კლდე დიდი და მალალი და დღესა ილია წინასწარმეტყველისასა მივლენ და შესწირავენ მას კლდესა ცხოვარსა და ძროხასა და თაყნისცემენ კლდესა მას. და რა იგი ესმის კლდისა მისგან ოწყანთ უმეტეს ყოვლისა იგი“. ს. სორში ელიაობა ნააღდგომევეს სამ პირველ კვირიაკეს ხუთშაბათობით, აგრედვე 20 ივლისს და სექტემბერში იციან ხოლმე³⁾.

მაგრამ ელიას გარდა ხევსურებს „ცა-ღრუბლისა“, „სეტყვა-ღორხოშელას“ გამგედ ღვთაება „პირი-მზე“ც მოიწიათ, —მალალს ჩალოხედ (სალოცავის სახელია) მდგომი, სამკიბლის მუარხე და მურყუნოსელი“ (ნ. ურბნელი. ეტნოგრ. წერილები „ივერია“ 1887 წ. № 158); მას „ღვეი ჰყავს მონად“; როცა საჭიროა „პირი-მზე“ მას უბრძანებს და თითონაც „ზღვისაკენ გაეშურება, იქ ხორხოშელას და სეტყვას აჰკიდებს გოდრებით ზურგზედ დევსა და მოჰფენს შთელს არემარეს“ და დამნაშავე ხალის დასჯისო (იქვე). საყურადღებოა, რომ გარდმოცემისაებრ ს. ხანძატის მცხოვრებთათვის „ცა-ღრუბლის“ უძლიერეს ხატად ქისტების „მისტის ხატი“ ითვლება და „ეს ხატი ქვისა

¹⁾ შეადარე А. Веселовский. Разыскания II. გვ. 313 - 314.

²⁾ ვახუშტი, გეოგრაფია, გვ. 172.

³⁾ Н. Миндели. Сел. Сорн (Сборн. мат. для опис мѣст. и плем. Кавказа, XIX, გვ. 125).

ყოფილა და კაცი იყო გამოხატული ვერცხლის პირიანი“-ო (იქვე). ლეთების ანუ ხატის ამგვარ სასაჯელისა და გაწყრომის თავიდან ასაცილებლად ხალხი ხეესურეთში უქმობს პარასკევს, შაბათს და ორშაბათს (იქვე).

ჩვენ უკვე ვიცით, რომ ორშაბათი შვიდეულში უზენაესის ლეთების მთვარეს სადიდებელ დღედ არის განკუთვნილი; რჩება პარასკევი და შაბათი; რომელ ლეთებას ეკუთვნოდა შაბათი ეხლა ამის გამორკვევა ჯერ შეუძლებელია იმიტომ, რომ არც მეგრულად, არც ქანურად, არც სვანურად ამ დღის ძველი ქართული სახელი შერჩენილი არ არის. პარასკევი-კი სვანურად „ვობიშ“, ანუ „ვებიშ“-ად იწოდება, მაშასადამე ლეთება „ვობი“-სა, ანუ „ვები“-სათვის უნდა ყოფილიყო დაწესებული. იქნებ თავდაპირველად „ცა-ღრუბლის“, სეტყვა-ავდრის ლეთებას „პირიმზე“-ს სახელად „ვობი“, ანუ „ვები“-იყო.

პარასკევი საბა ორბელიანის სიტყვით დიოსის დღედ ითვლებოდა საქართველოში (ლექსიკონი, სიტყვა „შაბათი“); მაშასადამე „ვობი“, ანუ „ვები“ უნდა „დიოს“-ს ანუ „ძვე“-ს უდრიდეს და მართლაც ბერძნულს მითოლოგიაში „მევისი-დიოსი“ ცა-ღრუბელისა და ავდრის-ტაროსის გამგე ლეთებად ითვლებოდა (იხ. O. Gruppe. Griechische Mythologie 33: 288, 127, 749, 834 და სხვა).

აფხაზებსაც გვალვის დროს ამნაირივე ჩვეულება ჰქონიათ, როგორც არის კახეთში, ქართლში და იმერეთში ეგრედ წოდებული „ლაზარეობა“. აფხაზებსა სწამთ, რომ არსებობს განსაკუთრებული ტაროსისა და მეხის ლეთება, რომლის ნებაზეც არის ქვეყნიერობაზე დამოკიდებული ავდარი, თუ დარიანობა; ამ ლეთებას ისინი „აჭა“-ს უწოდებენ. (სოლ. ზვანბა *Архазская Мифология. Кавказъ, 1885 წ. № 82* და ნ. ა. ჯანაშია. აფხაზები, „მოამბე“ 1897 წ. № II, 68). როდესც მეტის-მეტი გვალვა დედამიწას და სოფლის მეურნეს შეაწუხებს ხოლმე, მაშინ ქალიშვილები აფხაზეთში „დედოფალ“-ს აკეთებენ, რომელსაც, ბ. ნ. ჯანაშიას სიტყვით, „ძივოუ“ ჰქვიან (აფხაზები „მოამბე“ 1897 წ. № II, 76). ეხლა, თურმე, ეს ჩვეულება თითქმის გადავარდნილი ყოფილა; „საბავშვოდ არის გადაქცეული“-ო, მოგვითხრობს ბ. ნ. ჯანაშია (იქვე); იმიტომ არის რომ ეხლანდელი წინანდელს ჩვეულებებისგან ზოგიერთში განსხვავდება. წინად თურმე ამ ჩვეულებაში მარტო ქალე-

ბი იღებდნენ მონაწილეობას (ს. ზვანბა, იქვე), ეხლა-კი ორი-სავე სქესის ბავშვები აკეთებენ „ძივოუ“-ს (ნ. ჯანაშია, იქვე გვ. 76); წინად აგრედვე „დედოფალ“-ს ვირზე შესვამდნენ ხოლმე, ვირს ზედ თეთრი საფენი უნდა ჰქონოდა (ს. ზვანბა, იქვე), ეხლა-კი მას გრძელ ჯოხზე წამოაცმენ ხოლმე და ისე გასწევენ წყლისაკენ. და თანაც შემდეგს საგალობელს ამბობდნენ წინად და ეხლაც: „ძივოუ, ძივოუ! ძირი ქვა-ქვა მარკილდა“... და სხვა... მერე ჩაადებენ წყალში დედოფალს და თითონაც ტყუპალობენ. ეხლა ამ საგალობლების სიტყვების მნიშვნელობა აღარ ესმით (ნ. ჯანაშია, იქვე).¹⁾

ამ საგალობლის გაუგებარი სიტყვა „ძივოუ“⁽²⁾, რომელიც მოწოდების მსგავსად ითქმის, ვგონებ, რთული სიტყვა უნდა იყოს და უნდა შესდგებოდეს „ძი“ და „ვოუ“-საგან; პირველი ნაწილი ჰნიშნავს წყალს, ხოლო მეორე უნდა უდრიდეს სენურს—„ვობი“-ს; ამ გვარად „ძივოუ“ უნდა ჰნიშნავდეს ან „წყალი (მოგვეც) ვობი“, ან არადა შეიძლება იყოს—„წყლის ვობი“, ვითარცა მიმართვა. „ვოუ“-ს, „ვობი“-ს გარდა, როგორც სჩანს, აფხაზურში ყოფილა აგრედვე სენურ „ვები“-ს შესატყვისი „-ვებ“ „ავე“, რომლისგანაც უნდა იყოს წარმომდგარი ტაროს-მეხის ღვთაების თანამედროვე სახელი „აფე“; მაშასადამე „აფე“ უნდა უდრიდეს სენურს „ვები“-ს, „ვოუ“-ს, „ვობი“-ს; ხოლო ამით მტკიცდება, ზემოგამოთქმულის ჩვენის აზრის სიმაართლე, რომ თავდაპირველად ცა-ღრუბლის და სეტყვა-მეხის ღვთაებას ქართულად უნდა „ვები“ ანუ „ვობი“ რქმეოდა.

დასასრულ ხეცსურების რწმენით „ღრუბელთ საქმე“ მეკობრებისა და მონადირეების „ხატს“ ღვთაებასაც აბარია, მაგრამ მისი უფლება ამ სამფლობელოში მეტად შეზღუდულია. იგი მარტო „ორ დღეს წვიმას მოიყვანს“-ო (იქვე); მაშასადამე „ღრუბელთა საქმე“ ამ ღვთაების პირდაპირი უფლება და მოვალეობა არა ყოფილა.

¹⁾ წინად ასე სთარგმნიდნენ „წყალს მოგვეცე, წყალს მოგვეცე, წვიმის წყალს წითელს ან გვირილას (красную маргаритку? მარკილდა?) ზვანბა იქვე.

²⁾ ს. ზვანბა „ძივოუ“-ს სთარგმნის „წყალს მოგვეცე“ (Абхазская Мифология Кавказ, 1885 г. № 82).

რ. ერისთავის სიტყვით ხევსურები თავიანთსა სცემდნენ ერთს ღვთაებას, ანუ „ხატს“, რომელსაც „ჯიმალის ჯუარი“ ეწოდება (О пшаво-хевсуго-тушинскомъ окр. Запис. Кавказ. отд. Геогр. Общ. Кн. III, 97). რა ღვთაება უნდა იყოს „ჯიმალი“, ამაზე არაფერს ამბობს ჩვენი განსვენებული პოეტი.

შესაძლებელია „ჯიმალი“ ეთანასწორებოდეს იმ ღვთაების სახელს, რომლისთვისაც საქართველოში განკუთვნილი ყოფილა ოთხშაბათი: ოთხშაბათს მეგრულად „ჯუმაშა“, ქანურად „ჯუმაჩა“, ხოლო სვანურად „ჯიმაში“ ჰქვიათ. საბა ორბელიანის მოწმობისდა თანახმად-კი ოთხშაბათი ქართულად „ერმის“ დღედ ითვლებოდა (ლექსიკონი, იხ. „შაბათი“), ესე იგი ჰერმესისა, ანუ მერკურის ღვთაებისათვის ყოფილა დაწესებული. საყურადღებოა, რომ ელამიტურში „შუმულუ“ (იქნებ „ჯუმულუ“ ანუ „კუმულუ“), ხოლო ვანურ ლურსმურ წარწერების ენაში „შიმიგიშ“ (იქნებ „ჯიმილიშ“) სწორედ მერკურსა ჰნიშნავს (F. Hommel. Grundriss der Geographie und Geschichte des alten Orients. I, 35); ვანური „შიმილ“, ან იქნებ „ჯიმილი“, ძალიან უახლოვდება ხევსურულს „ჯიმალი“-ს და სვანურს „ჯიმა“-ს, აგრედვე მეგრულ-ქანურ „ჯუმა“-საც. ამიტომ „ჯიმალის ღვთაება და „ჯიმა“, ანუ „ჯუმა“ ვგონებ უნდა ჰერმეს-მერკურის ღვთაებად აღვიაროთ.

ქართულს ძველს ქრისტიანობის ხანის მწერლობაში ღვთაების ერთად-ერთ სახელად იყო და არის ეხლაც სიტყვა „ღმერთი“, რომელიც მეგრულში გამოითქმის „ლორონი“, ქანურში „ლოროთი“ და „ოროთი“, სვანურში კიდევ „ლერმეთ“ და „ლერბეთა“დ, ამ სიტყვაში ძირითადი ნაწილი არის ქართულში „ღმერთ“ (წარმოდგარია თავდაპირველ „ლამარ“-ისაგან), მეგრ. „ლორონი“ (ლორონი), ქან. „ლორმ“ (ლორომ) და სვან. „ლერმ“, „ლერბ“, ხოლო საკვეცი „თი“, „ეთ“, „ოთ“ მდებრობითი სქესის სიტყვის დამოლოგებაა (ნ. მარტი. Основные таблицы 9. შენიშენა). მაშასადამე თავდაპირველად „ღმერთი“ უნდა რომელისავე მდებრობითი სქესის ღვთაების სახელი ყოფილიყო და მხოლოდ შემდეგ დროთა განმავლობაში გამხდარა საზოგადო სახელად. მეტად საგულისხმეოა, რომ ელამიტელებს ჰყავდათ ერთი მდებრობითი

სქესის ღვთაება, რომელიც მრავალჯერ არის მოხსენებული ბაბილონურსა და ელამიტურს ლუქსმულს წარწერებშიაც და იწოდებოდა „ლაგამარ“-ად; ეს სახელი შედის აგრედვე, ვითარცა მეორე ნაწილი, რთულს სახელში „კედორლაომერ“, ბერძენ მთარგმნელთა მართლწერით „ხოდოლოგომორ“: პირველი ნაწილია „კედორ“, მეორე-კი „ლაომერ“ და „ლოგომორ“ | E. Schrader. Die Keilinschriften und das Alte Testament 3. Auflage, neu bearbeitet von Dr. H. Zimmern und Dr. H. Winckler. 1902 წ., გვ. 485—486). ფ. ჰომმელის სიტყვით „ლაგამარ“-ს ელამიტელნი ღვთაება ვენუსს ეძახდნენ (Grundriss d. Geographie und Geschichte des Alten Orients, I, გვ. 35).

„ლაგამარ“, „ლოგომორ“ და „ლაომერ“ შესდგება თავსართ „ლა“ და „ლო“-საგან და თვით სახელისაგან „გამარ“, „გომორ“ და „ომერ“. თავსართი „ლა“ ჩვეულებრივია სვანურში და უდრის ქართულს თავსართს „სა“, მეგრულ-ქანურს „ო“ (<შო); სვანურში ეს თავსართი „ლა“ ზის იქ, სადაც ქართულშიაც თავში „სა“ მოიპოვება, მაგ. ლაკად= მო—საკიდი, მახან=სახნაფი, ლათი=სათიბი, ლანგავ= სანაგვე ცოცხი; მაგრამ სვანურში ეს თავსართი სახელარსებობის წინ გაცილებით უფრო ხშირად იხმარება, ვიდრე ესლა ქართულში „სა“, მაგ. დღე სვანურად არის „ლადღე“, ძმები—„ლაჯემილა“, დვრიტა—„ლადღვრ“ და სხვა.

რამდენად თითქმის აუცილებელია სვანურში სახელარსებობისათვის თავსართი „ლა“ იმითიც საუცხოოდ მტკიცდება, რომ ებრაულ სახელს „მარიამ“-საც-კი მიუმატეს ეს თავსართი და სვანურად ითქმის „ლამარია“ ესე იგი მარიამ ღვთისმშობელიო. ეს უკანასკნელი შემთხვევა მეტად საკუთარდებოა: ნათლად გვიჩვენებს, რომ თავსართი „ლა“ საკუთარ სახელებსაც-კი ემატება ხოლმე თავში და სწორედ იმ გვარსავე შემთხვევაში, როგორც ზემოდასახელებული „ლაგამარ“, „ლაომერ“, და „ლოგომორი“ არის: აქაც საკუთარს სახელს თავსართი „ლა“, უძღვის.

კურადლების ღირსია რომ „ლაგამარ“-ის მსგავსად ხეცურულშიც ხმარობენ შესაფერს სიტყვას: მელაშქერობის და რმიანობის ღვთაების სახელად, მაგალითად, გუდანის ხატს „სალმო“-ს უწოდებენ“ (ნ. ურბნელი. ეთნოგრ. წერილები „ივერია“, 1887 წ. № 158).

თვით სიტყვის ძირითადი ნაწილი „გამარ“, „გომორ“, „ომერ“ საუცხოვოდ გვისურათებს სიტყვა „ღმერთის“ ქართ-მეგრულ-ჭანურ-სევანურს სახეს, იმ განსხვავებით, რომ ელამიტურში აკლია მხოლოდ მდებარებითი სქესის საკვეცი „თ“, „ეთ“, „ოთ“-ი. „გამარ“ ქართული სახეა ამ სიტყვისა, „გომორ“ მეგრული, „ომერ“ ჭანური, უკანასკნელი მიემსგავსება ჭანურს იმით, რომ დასაწყისის ბგერა „გ“ არა აქვს შენარჩუნებული; ეს თვისება ჭანურისათვის არის დამახასიათებელი (იხ. ამის შესახებ ნ. მარის *Грамматика чанскаго (лазскаго) языка*, გვ. XVIII); სხვათა შორის ამ დასაწყისის ბგერის დაკარგვა უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ამ სიტყვას უნდა მაინცა-და-მაინც „ლაპარ“, „ლომორ“ და „ლომერ“-ის, ან არადა „ყამარ“ და „ყომერ“-ის სახეც ჰქონოდა, მაშინ უფრო ადვილი ასახსნელი იქნება დასაწყის ბგერის მოკვეცა და „ომერ“-ის წარმოშობა.

ამ გვარად თუ ჩვენ არა ვსცდებით „ღმერთი“, „ლორონთი“, „ლოროზთი“, „ლოროზთი“ და „ღერმეთ“ უდრის ელამიტურს მდებარებითის სქესის ღვთაებას „ლაგამარ“ (ანუ ლაღამარ, ლაყამარ) „ლაგომორ“ (ან ლალომორ) და „ლაომერ“-ს და ვენუსის ანუ აფროდიტეს ღვთაებასა ჰნიშნავს. საბოლოოდ ღვთაების სიტყვით აფროდიტესათვის ქართულს შვიდეულში ხუთშაბათი დღე იყო განკუთვნილი (ღექსიკონი, იხ. სიტყვა „შაბათი“), რომელსაც მეგრულად „ცაშხა“, ჭანურად „ჩაჩხა“, ხოლო სევანურად „ცაშ“-ი ჰქვიან.

ლაშქრობისა და ომიანობის ძლიერ ღვთაებად ხევესურეთში „გუდანის ხატი“ ითვლება, მას ამასთანავე „საღმთო“-ს უწოდებენ; იგი ყოველ ლაშქრობის „სარღლად“ მიაჩნია ხალხს და „წინად, როცა ხევესურეთი გაილაშქრებდა ხოლმე მტერზე, გუდანის დროშა „ბორაყი“ წინ მიუძღოდა ჯარსა“. მხოლოდ გუდანის ხატს „მოლაშქრე“-ს აქვს, ვითარცა ძლიერსა და სათაყვანებელს, საკუთარი დიდი სამოვარი ადგილი ანდოკი ნ. ურბნელი. ეთნოგრ. წერილები „ივერია“ 1887 წ. № 158 და რ. ერისთავი. *О. тушино-пшаво хевсур. окл. ЗКГО*, წიგნი III, 98).

„მოლაშქრე ხატზე“ დაბლა, მაგრამ მაინც ახლო, იდგა „მეკობრებისა და მონადირეების ხატი“, რომელსაც ხევესურეთში აგრედევე „ეთერი სანება ცროლის-გორის ხატს“ ეძახიან. მას ხალხის რწმენით თვით „მორიგემ“ თავისის ხელით „სის-

ბლიანი ხმალი შემოართყა“, მას მეკობრები და მონადირენი აბარია: თუ მოისურვა, იგი „მტერს შეჰკრავს“ და „თოფიარალს ვაუღახავს“. ამიტომაც არის, რომ შესავედრებლად „ამ ხატს მონადირეები ჰლენს მოუტანენ და მეკობრები წინად დაელიდან ნაწილს სწირავენ ხოლმე“ (ნ. ურბნელი. ეთნოგრაფიკული წერილები „ივერია“ 1887 წ. № 158. იხ. აგრედვე ქვემოლ მონადირეობის ღვთაების შესახებ).

ხევსურები თავყანსა სცემენ აგრედვე ერთს ღვთაებას, რომელსაც „ანატორი ჰქვია“ (რ. ერისთავი. О тушинно-пшаво-хевсурскомъ округѣ, ЗКГО, წიგნი III, 96); არავითარი ცნობა არ მომეპოვება იმის შესახებ, თუ სახელდობრ რომელ ღვთაებად არის მიჩნეული ეს „ანატორი“ ხევსურეთში? მაგრამ ამის გამორკვევისათვის საყურადღებოა, ჩემის აზრით, ერთი ჩვეულება, რომელიც შენახულია სამეგრელოში. დიდმარხვის პირველს დღეს მეგრელები იხსენებენ ხოლმე ერთს ღვთაებას, რომელსაც „ეინი ანთარი“ ზენა ანთარი ეწოდება. დილა ადრიან სიმინდის ფქვილისას ნაფუფარს დიდს ოთხკუთხ კვერს ამზადებენ და ვახშად კერაზე აცხობენ, რომელსაც სახლის უფროსი მერე რაოდენიმე ოთხკუთხ ნაჭრად ჰყოფს და თანაც შემდეგს ლოცვას წარმოსთქვამს ხოლმე: „ეინი ანთარი, პატენი გომორძველი! ჩქიმი ორინჯი სი ამიშინი!“ და სხვა; ესე იგი „ზენა (ზეციერი) ანთარი, ბატონო გამარჯვებულო! ჩემი საქონელი (საუნჯე?) შენ მომიშენე“—ო და სხვა (ი. ქობალია. Изъ Миѳической Колхиды, СМОМПК, XXXII, 99—100). ვინც ამ მოვალეობას პირნათლად ასრულებს, იმასა სწამს, რომ მისი საქონელი და ყანები ზარალისაგან უზრუნველყოფილია ერთის წლის განმავლობაში.

ესლა სამეგრელოში ყველას დავიწყებული ჰქონია „ანთარი“—ს მნიშვნელობა და აღარავინ იცის, თუ რა ღვთაებაა იგი (იქვე 99). მაგრამ ჩვენთვის ცხადია, რომ მეგრული „ანთარი“ და ხევსურების „ანატორი“ ერთი და იგივე ღვთაება უნდა იყოს. ამ ღვთაების სახელი შენახულია, მგონია, აფხაზურშიც, რომელშიაც ეს სიტყვა გვხვდება „აათარ“—ის სახით. პ. გიორგაძეს სიტყვით, აფხაზების მითოლოგიაში პირველი ალაგი უქირავს სწორედ ამ საქონლის ზედამხედველს „აათარ“—ს (აფხაზები და აფხაზნი, „ივერია“ 1888 წ. № 180). „აათარ“ შეიძლება წარმოდგარიყო „ანთარი“—საგან თვით მეგრულ

წინადაგზედაც, სადაც „ნ“, ჯერ „ლ“-დ ქცეული, შემდეგ „ლ“ — „ა“-დ ხდება, მაგ. მონაზონი—მეგ. „მალაზონი“ და „მააზონი“: „მალაღური, მააღური“—მოლაღური; ძალამი, ძაამი—ძალიანი, ძლიერი. აფხაზები „აათარს“ ხმარობენ ხშირად ფიციის მაგიერ, „ღმერთმანის“ მსგავსად; ამავე ლეთაების სახელი იხსენიება იმ სავალობელშიც, რომელიც აფხაზებმა აუცილებლად უნდა სთქვან, როცა მებ-ნაკრავ პირუტყვის თავის ადგილიდან დაძვრა ჰსურთ: „ვამ ეტლარ! აათარ ეტლარ! ეტლარ ჩოფარ! ჩოფარ ეტლარ“, ამ სიტყვების აზრი ეხლა ხალხს დაჰვიწყებია, აღარაგის აღარ ესმის (ნ. ჯანაშია. აფხაზები, „მომამბე“ 1897 წ. № II, გვ. 70). „ეტლარ“ შეიძლება აფხ. მრავლობითი რიცხვი იყოს სიტყვისაგან „ეტლი“, ესე იგი მნათობი, ხოლო „აათარ“ ლეთაების სახელია, ამასთანავე რაკი სავალობელში წათქვაშია „აათარ ეტლარ“, შეიძლება ვიფიქროთ, რომ იმავე უდროს „აათარ“-ი მნათობი ლეთაება ყოფილიყოს.

წინადა, რასაკვირველია, სარწმუნოებრივი თქმულებები უკეთ ახსოვდათ და ლეთაებათა მნიშვნელობაც კარგად იცოდნენ. ამით აიხსნება, ალბად, რომ სოლ. ზვანბას სიტყვით „აათარ“-ი შინაურ საქონლისა და მოსახლეობის მფარველ ლეთაებად ითვლებოდა. სწორედ მას ევედრებოდა ყოველი, რომელსაც უნდოდა, რომ მისი საქონელი გამრავლებულიყო, და ნადირს არ გაეფუტებინა (სოლ. ზვანბა. *Абхазская Мифология*, „Кавказъ“ 1855 წ. № 81). ამ ცნობებიდანა სჩანს, რომ „აათარ“ მარტო სახელით-კი არ უდრის მეგრულს „ანთარ“-ს არამედ მნიშვნელობითაც: როგორც ზემოდ იყო აღნიშნული, „ანთარ“-საც სწორედ მაგგვარის ვედრებით შეჰქალაქდებს მეგრელი სოფელი, როცა უნდა საქონელი მოუშენდეს და გაუმრავლდეს.

ამ ლეთაების სახელის უძველეს და სრულ სახედ ხეცურული „ანატორი“ უნდა ჩაითვალოს, რომელიც აგებულობისდა მიხედვით უნდა რთული ორნაწილედ ისიტყვა იყოს და შესდგებოდეს „ანა“, და „ტორ“-ისაგან; პირველი ნაწილი არის „ანა“, რომელიც უდრის აფხაზურს „ან“ (პ. ჭარაია. *Объ отношении абхазского языка къ яфетическимъ*, გვ. 31—33). ღმერთს და სუმერულს „ან“, „ანა“, „ანა“, ბაბილონურს „ანუ“, „ანოს“ ზეციური ლეთაებას (E. Schrader *Die Keilinschriften und das alte Testament* 3. Aufl., S. 351—352). მეორე ნაწილი უდრის არამეულში გავრცელებულ

ბულს საკუთარს სახელს *türi* „ტური“, რომელიც აგრედვემ რთულს ორნაწილედს სიტყვებში იხმარება, როგორც მაგ. „სიგ-ტური“, „ადუნი-ტური“ და თვით აფხაზურს მთლად მიმსგავსებული „ა-ტური“ (E. Schrader იქვე, გვ. 477).

ვგონებ ბერძნული გვარეულობის ღვთაება „აპატური“, „აპატურია“, „თეოს აპატუროს“ (O. Gruppe *Griechische Mythologie*, 1365 და შენ. 2), ის სახელი. რომლის განთქმული სალოცავი, სხვათა შორის, ელინთა მწერლების ცნობებისაებრ შავი ზღვის ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთს ნაპირსაც ყოფილა, იმგვარადვე უნდა იყოს აგებული, როგორც ქართული „ანატორი“. ერთი სიტყვით, ყველაფერი ამტკიცებს, რომ „ანატორი“, „ანთარი“ და „აეთარ“ ძველ-ლოს-ძველი ღვთაების სახელი უნდა იყოს, რომლის ხსოვნა და თაყვანისცემა ოდნავ-ღა არის შერჩენილი.

ანტიოქიის საეკლესიო მსოფლიო კრების ძეგლის წერის ქართულ თარგმანის ბოლოში შენახულია შემდეგი დიდმნიშვნელოვანი ცნობა: „ესეცა გუესმა ქუეყანასა სომხითისასა 1) და ქართლისასა რომელნიმე სუმბულ 2) სარქისს მსახურებენ და რომელნიმე მატურთა მათ სახლისა ანგელოზთა უწოდენ და მსახურებენ სახელ (სახლის?) კერპთა და რომელნი უჩინოთა მჰმსახურებენ სადაცა: სახლად, გინა გარე ველთა, ანუ სადაც კლდის პირთა, ანუ ხეთა. (sic) და რომელნიმე უფლის ციხელთა 3) (sic) მჰმსახურებენ და რომელნიმე ბორანიას ეშმაკთა თაყუანის სცემენ კერპთა, რამეთუ ეშმაკნი არიან 4) (საეკლ. ბუზეუმის ხელ. № 737 ეტრატზე XVI ს. (?) თ. ეორდანია, Описание рукоп. II, 200).

ამ ცნობაში ის არის საყურადღებო, რომ აღნიშნულია, თუ როგორ „უჩინოთა“ ძალთა მსახურებენ „სადაც“ გინდა იგი ყოფილიყო „სახლად“, თუ „გარე ველთა“, ან „კლდის პირთა, ანუ ხეთა“. სახლის „უჩინოთა“ „სახლის ანგელოზთა უწოდენ“, ეს მით უფრო საგულისხმოა, რომ რწმენა აქამდისინაც მტკიცედ არის დაცული ქართველს ხალხში, მართლაც „სახლის ანგელოზების“ არსებობა ეხლაც სწამთ.

1) შეცდომით ხელნაწერში სწერია „სამოთხისა“.

2) იქნებ დამახინჯებული იყოს „სურბ“.

3) ამის შესახებ იხ. ცოტა არ იყოს ბუნდოვანი ცნობა ვახუშტის გეოგრაფიაში იქ, სადაც უფლის ციხეზეა ლაპარაკი.

ამას გარდა, როგორც ზემოაღნიშნულს ნაწყვეტში არის ნაბეჭავი; ხევისურეთში ეხლაც შენახულია „უჩინოთა“ მსახურება „გარე ველთა, ანუ სადაცა კლდის პირთა“ და მათ სწამთ „გორის ანგელოზი“, „ადგილის დედა“ (რ. ერისთავი. О Түшино-пшаво-хевсурскомъ округѣ, ЗКІ О. кн. ІІ, 97); ფშაველების წარმოდგენითაც „თვითეულს ადგილს: მთას. გორას, ხეეს... ჰყავს დედა, რომელსაც „ადგილის დედას“ ეძახის ხალხი; „მონადირეს რომ დაულამდეს სადმე მთაში, ან ხევში, მიეზარება ადგილის დედას: „ადგილის დედავ, შენ გეზარებოდე, შემინახე შენის მადლით“—აო (ვაჟა-ფშაველა. ფშაველები, „ივერია“ 1886 წ. № 34); ფშაველებისავე აზრით არსებობს „ხმელთ მოურავი“, ანუ ხმელეთის მოურავი, რომელიც „ზღვის პირად არის“ და ზღვის კიდეზე რაც-კი რამე მოხდებოდა ხმელეთზედ „ხმელთ მოურავის“ საქმეა, ყველაფერი იმას ეკითხვის, თვითოეული ანგელოზი ამას ეკრძაღვის, ემორჩილები“—ა; ფშაველები მას „კვირიას“ უწოდებენ (ნ. ურბნელი. ეთნოგრაფიკული წერილები, „ივერია“ 1887 წ. № 158).

მაშასადამე „ხმელთ მოურავს“ ხელქვეითი „ანგელოზები“ ჰყავდნენ, იქნებ სწორედ „გორის ანგელოზი“, „ადგილის დედა“ და სხვანი იყვნენ მისი მორჩილნი, ხოლო ის მათი უფროსი იყო?

ძველი ქართული ცნობა, რომ საქართველოში „უჩინოთა ჰმსახურებენ... კლდის პირთა“, მტკიცდება თუშეთში დღევანდლამდის შენახულ სალოცავითაც, რომლის შესახებ ვახუშტიც-კი თავის დროისას მოგვითხრობს: თუშებს „აქუსთ კლდე დიდ და მალალი და... მივლენ და შესწირავენ მას კლდესა ცხოვარსა და ძროხასა და თაყვანისცემენ კლდესა მას“—ა (გეოგრაფია, 172), ტფილისშიაც, ძაღლის უბანში, მტკვართან „კლდის პირას ერთი სალოცავი იყო, სადაც „ჯოჯობა დღეს“ ხალხი მიდიოდა და გამოქვაბულში შებავალი და მოლოცველი შაქარს უტოვებდა ხოლმე ჯოჯოებსა (Н. Берzenovъ. Мташминдскій празникъ „Кавказъ“ 1851 № 43 და Замѣтки Гифлис. фелетониста. Кавказъ.“ 1855 г. № 66).

ზემოდ აღნიშნული იყო, რომ ქართველები ერთის ძველის ისტორიული ცნობის-და თანახმად „უჩინოთა ჰმსახურებენ... გარე ველთა“—ცა; ეს თანამედროვე ხალხურ რწმენაშიც შენახულია; მაგ. ფშავეხევისურებს სწამთ, რომ თვითოეულს ადგილს,—მთას, გორას, ხეეს... ჰყავს დედა, რო-

მელსაც „ადგილის დედას“ ეძახიან (ვაჟა-ფშაველა, ფშაველე-ბი, „ივერია“ 1886 წ. № 34. და რ. ერისთავი о Тушинно-ишаво-хевсурскомъ округѣ, ЗКГО. кн. III. 97).

ლეთება „ადგილის დედა“-ს არსებობა სწამთ აფხაზებსაც. რომელსაც „ადგილ-ანხუ“-ს (მიწის დედოფალი, ადგილის დედას ხვედრი) უწოდებდნენ (პ. გიორგიძე აფხაზები და აფხაზნი. „ივერია“ 1888 წ. № 183) და მიწას შესაწირავად „ადგილი-ჰვა“¹⁾ ქათმებს მიუძღენიან და მხურვალე ლოცვით ევედრებიან: „ადგილ-დედოფალ!“ დედა-შეილის მთარველ-მწყალობელი ბრძანდებოდეთო (ნ. ჯანაშია, აფხაზები, „მოამბე“ 1897 წ. № XI, გვ. 47).

აფხაზებმა იციან აგრედვე სახლის, ან ფუძის „ანგელოზი“, ოჯახის მთარველი ლეთება, რომელსაც „აჟაპარა“, ანუ „აშაპარა“-ს უწოდებენ (პ. გიორგიძე. აფხაზეთი და აფხაზები, „ივერია“ 1888 წ. № 184). როცა აფხაზი პატარძალს სახლში შეიყვანს, სახლის უფროსი ამ ახალს შემოსულ წვერს „აჟაპარას“ ავედრებს და მის მთარველობას შესთხოვს ხოლმე (ნ. ჯანაშია. აფხაზები, „მოამბე“ 1897 წ. № V, გვ. 79); სახელი „აჟაპარა“ ანუ „აშაპარა“ რთული სიტყვაა და პირველი ნაწილი „აჟა“ ანუ „აშა“ ჰნიშნავს სისხლს, თესლს, გვარს (ნ. ჯანაშია. აფხაზები „მოამბე“ 1897 წ. № XI, გვ. 45, აგრედვე პ. ჯარაია. Обь отношеніи абхазскаго языка къ яфетическимъ 49). მეორე ნაწილი „პარა“ ჰნიშნავს მთარველობას, მთაურობას (ნ. ჯანაშია. აფხაზები 1897 წ. № XI, 45); ამ გვარად აფხაზების „აჟაპარა“ უდრის სახლის, გვარის, მთარველს ლეთებას. „სახლის, ან ფუძის ანგელოზს“.

მეგრულმსაც სწამთ „ფუძეს“ მთარველი ლეთება, „ფუძეს ბატონი“. მეგრულად მას „ნერჩი პატენი ჰქვიან (პ. გიორგიძე. აფხაზეთი და აფხაზნი 1888 წ. № 184 და ი. კობალაია. Изъ мѣстической Колхиды, СМОПК вып. XXXII. 97). „ნერჩი“ ჰნიშნავს ფუძეს. იმ ნიადაგს და მიწას, რომელზედაც სახლი სდგას: მაშასადამე „ნერჩი პატენი“ ფუძეს ბა-

¹⁾ თვით სიტყვა „ადგილ“ აფხაზურს ქართულიდან უნდა ჰქონდეს შეთვისებული (პ. ჯარაია о Обь отношеніи абхазскаго языка къ яфетическимъ. გვ. 12).

²⁾ ნ. ჯანაშია ამ სიტყვის მეორე ნაწილს „ჰვა“ სთარგმნის „თავის“-ად, ხოლო მთელ სიტყვას „მიწისთვის“ (იქვე, გვ. 45), მაგრამ სავკეთა: მიწუნელობით „ანგელოზ“-ს, მთარველს, დედას უნდა უდრიდეს.

ტონს უდრის. ამასთანავე უმთავრესი გარემოება „მიწა“ და არა საზოგადოდ ადგილი; ეს იქიდანაა სხანს, რომ ნერჩისადმი ლოკუსის აღვლენა „ნერჩიში ხვამა“ (=ნერჩისადმი ოხვა), რომელსაც „რაკი ჩობა“-ს, დიდმარხვის 25-ის დღით წინად ოთხშაბათს დღესასწაულობენ, აგრედვე „ოჯუმაშხური“, „საოთხშაბათო“ ლოკუსა ეწოდება. იმ სახლში, რომელიც მიწაზე მალა სდგას და ხის იატაკი აქვს, არ შეიძლება; სახლი მიწის პირას უნდა იდგეს. რომ „ნერჩი“-მ ვედრება შეისმინოს (იქვე). სიტყვა „ნერჩი“ ქართულშიც ყოფილა და მისი მნიშვნელობა საბა ორბელიანსაც სკოდნია და „ქუედა პერძო“-და აქვს განმარტებული.

უფრო მეტის ყურადღების ღირსია საზოგადო ქართული სიტყვა „დედამიწა“, რომელსაც ეხლა ჩვენ ჩვეულებრივ მიწის აღსანიშნავად ეხმარობთ; ძველს დროს, ძველს ქართულს მწერლობაში ამ სიტყვას ამ მნიშვნელობით არა ხმარობდნენ, არამედ მარტოდენ სიტყვას „ქუეყანა“-ს; ალბად იმიტომ, რომ მაშინ სიტყვას „დედამიწა“ განსაკითრებული მნიშვნელობა ჰქონდა და მთელ „მიწის დედი“-ს, მიწის ღვთაების „დედას“ ეძახდნენ. როგორც ეხლა ფშავი ან ხევსური ლოკულობს და ევედრება „ადგილის დედას“: „ემ ადგილის დედავ. შენ გე-ბარებოდე. შემინახე შენის მადლით და დოვლათითა“-ო (ფშაველა. ფშაველები, „ივერია“ 1886 წ. № 31), ისევე, უპქველია. ძველს დროს ქართველი თავყანსა სცემდა „დედამიწას“ ვითარცა ღვთაებას და შეჰქალაღებდა.

საკურადღებოა, რომ ამ მიწისა, თუ ადგილის, თუ გორის, თუ ხევის ღვთაებას „დედა“ ჰქვიათ. ამასთანავე უნებლიედ აგონდება ადამიანს განთქმული მკორე აზიაში და ბერძენთა მიწის ღვთაება „დემეტერ“, რომელიც აგრედვე „დამატერ“-ადაც იწოდებოდა (ო. გრუპე, Griechische Mythologie S. 1164--1165). ეს სახელიც, მეცნიერთა, აზრით, „დედამიწას უნდა ნიშნავდეს და სიტყვა ორნაწილედად მიაჩნიათ „დე“ ანუ „და“ და „მეტერ“, ანუ „მატერ“; უყანასკნელს თითქმის ყველანი ბერძნულ დედად სთვლიან; პირველ ნაწილის მნიშვნელობა გამოურკვეველია, მაგრამ შეიძლება მიწასა ჰნიშნავდესო: ეს აზრი საცილობელად არის მიჩნეული და საცქვოა; ამასთანავე თვით აგებულობითაც ამ გვარი სიტყვები ბერძნულში იშვიათად მოიპოვება (იქვე. გვ. 1165 და შენ. 3). თუ რომ „დამატერ“, ანუ „დემეტერ“ მართლაც ნამდვილი ბერძნული სიტყვა არ გამოდგა და მკორე აზრისთან არის და-

კავშირებული, მაშინ სიტყვის პირველი ნაწილი „და“ და „დე“ შეიძლება მიწას-კი არა -დედა“-ს უდრიდეს, მისი შეკვეცილი სახე იყოს, როგორც „ღია“ სიტყვაში „ღიასახლისი“, ანუ უფრო როგორც „დე“ სიტყვაში „დეკეული“ (წლის ფური. საბა ორბელიანი), რომელიც აგრედვე „ღიაკეული“-ითქმოდა ძველს მწერლობაში. როგორც „ღი“ სიტყვიში „ღიუფალი“ დიდი თავადის ცოლი (საბა ორბელიანი, ლექსიკონი. იბ. სიტყვა „დედოფალი“). ყურადღების ღირსია. რომ შეგვრულად „ღადი“ მამის ან დედის დედას, ხოლო ქანურად „ღადი“-ს მამი-დასა და დედის დას ეძახიან (ნ. მარტი, Яфетическіе элементы въ языкахъ Арменіи V, ИАН, 1913 წ. გვ. 176—177); ქურთულადაც რთულს სიტყვებში დედა შენახულია -დე“-სა და „ღო“-ს სახით (იქვე; გვ. 176). ამ გვარად ქართულში და სხვა იაფეტურს ენებში „დე“ ანუ „და“ კანონიერი შეკვეცილი სახეა „დედა“-სი. მაშასადამე სიტყვა „დე-მეტერ“, ანუ „ღამატერ“ ან უნდა შესდგებოდეს, თუ რომ მეორე ნაწილი ბერძნულია, ორის ერთმნიშვნელოვან სიტყვისაგან, — დე (=დედა)+მეტერ (ბერძნ. დედა), და (=დედა)+მატერ (ბერძნ. დედა); ან არა და თუ რომ „მეტერიც“ ბერძნული არ გამოდგა, შეიძლება უდრიდეს მიწას, იქნებ მისი დამახინჯებული სახე იყოს.

სრულებით სამართლიანია აგრედვე ზემომოყვანილი ისტორიული ცნობა „ხეთა მსახურების“ შესახებ საქართველოში; ყველგან, ჩვენის სამშობლოს ყოველს კუთხეში, ეხლაც არის შერჩენილი ამ მსახურების ნაშთი. მეტადრე მუხის თაყვანისცემა იყო გავრცელებული. ხევსურებსა და ფშავეებს შორის სწამთ კიდევ, რომ არსებობს განსაკუთრებული „მუხის ანგელოზი“ (რ. ერისთავი. О тушино-пшаво-хевсур., ЗКГО. III, 97 და ვაჟა-ფშაველა, ფშაველები. „ივერია“ 1886 წ. № 34); ფშაველ-ხევსურების დიდებაში და ლოცვაში, სხვათა შორის, ყოველთვის ეთქმის ხოლმე „დიდება... მუხის ანგელოზს“-აც (ვაჟა-ფშაველა, ფშაველები, ივერია, 1886 წ. 34).

ქართლშიც არის შენახული ბევრგან „ხეთა მსახურება“, მაგალითად შეიძლება დასახელებული იყოს განთქმული უზარმაზარი რკონის (თემბის ხეობა, გორის მაზრაში) ცაცხვის ხე პრავალის შესაწირავით და თეთრის ძაფებით შემკული მლოცავთაგან, რომელსაც ხალხი დიდ თაყვანსა სცემს.

ხეთა მსახურების არსებობა ძველს დროსვე საქართველო-

ში შეიძლება დამტკიცებულ იყოს ბიზანტიელ ისტორიკოსის პროკოპი კესარიელის მოწმობით, რომელიც მოგვითხრობს: აფილები და აფხაზები ჩვენ დროდის თაყვანს სცემენ ტყეებსა და ხეებსა, იმიტომ რომ მათ ხეები ვულტურყვილოდ ლეთაებად მიაჩნიათ“-ო (Procopii Caesariensis opera omnia sol. II, 498—499 ed. J. Haury. Bibliotheca scriptorum graecorum... Teubneriana; Procopii de Bello gothico, IV, 3, 11).

აფხაზებს ეს რწმენა ბოლოს დროდის მტკიცედა ჰქონდათ დაცული და დიდის მოწიწებით სცემდნენ თაყვანს ხეებს და მუხას (О положеніи Абхазіи въ религіозномъ отношеніи. „Кавказъ“ 1868 წ. № 5).

ისინი ეხლაც მოწიწებით უფრთხილდებიან საღმრთოდ განკუთვნილს „ხატის“ ტყეებს და ლეთაებასავით შექალაქდებენ მუხის ხეს. ამასთანავე მათ ეხლაც მტკიცედა სწამთ ტყეების ღმერთი, რომელსაც ისინი უწოდებენ „მიზიტხუ“-ს (მიზიტხუ?). ყოველს გაზაფხულზე მთიელი აფხაზები დიდის. ამბით პირველ ყვავილობას (მანჩ-ჩეკან) დღესასწაულობდნენ ხოლმე სახლები მწვანე ბალახითა და ყვავილებით ჰქონდათ მორთული; წინა ღამეს ახალგაზრდა ქალები მოხუცებულ დედაკაცთა მეთაურობით სიმღერითა და თოფის სროლით მიდიოდნენ ტყეში ხუთყურა ყვავილის საპოვნელად, ყმაწვილი ბიჭები-კი ხაზინის საძებნელად მიდიოდნენ. მზე ამოანათებდა თუ არა. ყველანი სიმღერითა, დიდებითა და საგანგებო წესით ყვავილებით მორთულს სოფელში ბრუნდებოდნენ. წინ მოუძლოდათ მოხუცი, თავზე მუხის ფოთლების გვირგვინით შემკული, რომელიც საზეარაკო ირემზე იჯდა; უკან ქალები და კაცები მოსდევდნენ; ყოველს ქალს თან ყვავილი, ან ხის ტოტი უნდა მოეტანა და იმ სამსხვერპლოს ფეხით დაედო, რომელზედაც „მიზიტხუ“ ღმერთისათვის ზვარიკი უნდა შეეწირათ. შესაწირავს მოჰყვებოდა ხოლმე ჯირითობა და ყაბახი და ვინც გაიმარჯვებდა, იმას სამსხვერპლოსთან მდებარე ყვავილი ერგებოდა (Н. Дубровинъ. Исторія Воины и Владычества русскихъ на Кавказѣ т. I. Очеркъ Кавказа и народовъ его населяющихъ кн. II. Закавказье გვ. 19—20, შუად. Савиновъ. Пантеонъ 1850 წ. № 11, და ს. ზეანბა. Абхазская мифологія и религіозныя повѣрья и обряды. „Кавказъ“, 1855 წ. № 82. 1867 წ. № 74—76, О по-

„ложениі Абхазіи въ религіозномъ отношеніи „Кавказъ“ 1868 წ. № 5 და პ. ჯარია).

სამეგრელოში ხე-შტენარეთა თაყვანისცემის არსებობის საუკეთესო დამამტკიცებლად უნდა ჩაითვალოს ძველს საქართველოში განთქმული „კონდიდი“, რომელიც მეგრულად დიდ მუხასა ჰნიჰნავს და თავდაპირველად უეჭველია მუხის მსახურების სალოცავ ადგილად უნდა ყოფილიყო.

ებლა იქ მუხის მაგიერ განთქმულია დიდი ცაცხვი. ყურადღების ღირსია, რომ ქართლშიაც „რკონში“ ცაცხვის ხეზე ლოცულობენ, თუმცა თვით სიტყვა „რკონი“ ამტკიცებს, რომ აქაც თავდაპირველად მუხა უნდა ყოფილიყო.

კასაკირველია. თავისთავად ცხადია, რომ წარმართობის ხანაში, უძველეს დროს „სახლის ანგელოზი“. „გორის ანგელოზი“ და „მუხის ანგელოზი“-კი არ ერქმევოდა, არამედ ანგელოზის მაგიერ რომელიმე შესაფერისი სიტყვა იქმნებოდა, იმიტომ რომ სიტყვა ანგელოზი ბერძნულია და ქართულში ქრისტიანობასთან ერთად შემოვიდა.

სამეგრელოშიც სწამთ ტყის მეფის, ანუ როგორც მეგრელები ეძახიან - **ტყაში მათა**“-ს, არსებობა: ხალხს ეს ღვთაება მოჰზიბლავ გრძელ თმიან ჰაეროვან არსებდა ჰყავს წარმოდგენილი: ტყის ნადირის მფლობელია და მათეა დამოკიდებული მონადირეს ბედიანობა თუ უბედობა: თუ უნდა მონადირეს ნადირს მოაკლენინებს, თუ არა და—ბედს შეუქრავს (იხ. ტეპ-კოვი. **Изъ быта и вѣрованій мингрельцевъ, СМОМПК XVIII, გვ. 12**).

„ტყაში მათა“-ს ტყის მეფეს გარდა მეგრელებს სწამთ, რომ ნადირთა, ფრინველთა და იძვრისთა მფარველ ღვთაებად **მესეფი** -ც იყო: მისი წყალობითა და ნებაყოფლობით თუ, თორემ ისე ვერც ერთი მონადირე ნადირს ვერ მოჰკლავდა,— როცა მესეფი -ს არა ჰნებაეს, ნადირს ან ფრინველს ნასროლს თავიდან ააღდენსო. „მესეფი -ს მუდმივ სადგურად ზღვა და ზღვის პირიქითი ითვლება (ი. ქობალია. **Изъ мивической Колхиды, СМОМПК, вып. XXXII, გვ. 109—110**).

ყოჩა არ იყოს თითქმის ტყეთა და ნადირთა ღვთაების აფხაზური სახელი „მიზიტხუ“ და მეგრულ ნადირთ და მონადირეთა მფარველ ღვთაების სახელი „მესეფ“ ერთი-ერთმანეთს წიაგავს; აფხაზური სახელი მხოლოდ რთული სიტყვა უნდა იყოს და პირველი ნაწილი იქნებ „მიზი“ იყოს, მეორე-

კი „ტხუ“; ამასთანავე „მიზი“ შეიძლება „მესეთი“-ს შეკვეცილ სახედ ვიყნად, ხოლო „ტხუ“ „ტყედ“, მეგრული „ტყად“; მაშასადამე „მიზიტხუ“ შეიძლება ჰნიშნავდეს „მესეთი ტყისა“, ტყის მესეთი და იქნებ მეგრულიდან იყოს შეთვისებული.

განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსია აგრედვე აფხაზური დღესასწაული „აშშაპ“, რომელიც აპრილის დამდეგს იცოდნენ. 16 დღის განმავლობაში დღესასწაულის წინად ხალხი მარბულობდა და ღვინოსაც-კი აღარ იკარებდა, თანაც კდილობდა ზნეობრივადაც განსპეტაკებულოყო. სამი დღით წინ კრდვთა მონანიება იწყობოდა. წინა ღამეს მთელი სოფელი ღამიანად აიშლებოდა მამასახლისის მეთაურობით და ტყისაკენ მიეშურებოდა იქითკენ, სადაც ყველასაგან სათაყვანებელი საღმრთო მუზა იდგა. ლოცვის წარმოთქმის შემდგომ მამასახლისი ნაბადს წამოიხურავდა ისე, რომ არავინ დაენახა, ხოლო ხალხი, ჯერ ქალები, მერე ვალები, რიგ-რიგობით მიდიოდა მუზასთან, აკოცებდა ხანჯალს და დაასობდა მუზას, მერე ლოცულობდა და ემთხვეოდა მუზას. შემდეგ-კი მამასახლისის მიუბრუნდებოდა და აღსარებას ამბობდა ხოლმე. როცა ხალხი აღსარებას გაათავებდა სოფელში ბრუნდებოდა და მამასახლისი თვითოეულს პატარა ნაჭერს წმიდა სანთელს აძლევდა (О положении Абхазии въ религіозномъ отношеніи. „Кавказъ“ 1868 № 5).

მთელ ამ მუზის თაყვანისცემის დღესასწაულში ამ ჟამად ჩვენთვის უმთავრესად საყურადღებოა თვით სახელი „აშშაპ“. ამ ჩვეულების აღმწერი სიტყვას „აშშაპ“ „წინა ღამედ“ სთარგმნის, ვითომც ამას ჰნიშნავს აფხაზურად ეს საყურადღებო სიტყვაო. მაგრამ ვგონებ აქ შეცდომა უნდა იყოს. უფრო რომ „აშშაპ“ უნდა კანონიერი აფხაზური გამოსახულობა იყოს მეგრულ „მესეთი“-სა; ამასთანავე „ა“ რასაკვირველია ჩვეულმებრივი „აფხაზური“ სახელარსებითის თავსართი არის, ხოლო „აშშაპ“ საესებით ეთანასწორება მეგრულს „მესეთი“-ს.

მაშასადამე აფხაზებს ამ ღვთაებისა ორი სახელი ჰქონიათ შენახული, ერთი „მიზიშხუე“ (მეგრელებისაგან უნდა იყოს შეთვისებული, მეორე-კი („აშშაპ“) ნამდვილი აფხაზური ავებულობის სიტყვაა.

სევანები მონადირეობის მფარველ ღვთაებას ეძახიან „დალ“-ს, რომელიც ოჭროს ნაწნავიან შშენიერ ქალადა ჰყავთ წარმოდგენილი, და „აფსად“-ს, რომელიც შაბრობითი სქესის

ლეთაება. ამას გარდა ტყისა და მონადირეობის მეარველს ლეთაებას სვანები **„ცხეკიშ ანგელოზ“**-ს ანუ „ტყის ანგელოზ“-ს უწოდებენ. ყოველი მონადირე სანადიროდ წარმავალი მას შესთხოვს და ევედრება ხოლმე: „ცხეკიშ ანგელოზ, ხოხა გზავრობ ლამო“, -ტყის ანგელოზო; კარგი მგზავრობა მომეცი“-ო (ნ. ბარბი. *Орако-армянский Sabadios— aswat и сванское божество охоты ИАН.*, 1912 წ. გვ. 820—830).

ტყეში და მინდორში მყოფ ნადირსაც, ხალხის რწმენით, თავისი საკუთარი მეარველი ლეთაება ჰყავს, რომელსაც ფშაველნი **„ნადირთ ბატონს“** ეძახიან; ხალხს იგი წარმოდგენილი ჰყავს **პატარა ქალად** (ვაფა-ფშაველა. ფშაველები „ივერია“ 1886 წ. № 34).

ნადირთ ბატონი **„გალენიშიში ორთა“** მეგრელებსაც სწამთ და თავყანსა სცემენ; მას უმზადებენ საგანგებო შესაწირავს. უძღვნიან საქმელ-სასმელს და სახლის უფროსი მზურვალედ, მაგრამ საიდუმლოდ, ევედრება **„გალენიშიში ორთა“**-ს, -დიდებულსა და სახელოვანს“, რომ ნადირს კბილები შეუკრას და მისი საქონელი ნადირთ საკბილედ არ გახადოს (ი. ქობაღია. *Изъ миѳической Колхиды. СМОМІІК. вып. XXXII,* გვ. 112—114).

ხალხს **შაენე სულების მეუფის** არსებობაც სწამს; მას ხევისრეთში **„კარატის ხატი“** ჰქვიან, ხოლო მისი სალოცავი ს. ლიკოშია: მას **„ექვემდებარებიან ალები. ქაჯუბი, მაჯლაჯუნები და სხვა შაენე სულები“**, რომელნიც ადამიანს სხვა და სხვა სახით გამოეცხადებიან ხოლმე, ხან ღორისა, ხან ჯოჯოსი, ხან კიდევ ხელაკისა და **„ბევრჯელ ბავშვის სახითაც“**-აო (ნ. ურბნელი. ეთნოგრ. წერილები. „ივერია“ 1887 წ. № 158).

კახეთში **„ქაჯი“** მამაკაცად, **„ალი“**-კი ქართლშიცა და კახეთშიაც მშვენიერ ქალად მაჩნიათ, მას მშვენიერი გრძელი წაშლილი თმები აქვს და კაცს სილამაზითა ჰზიზღავს. ალი ფალონიცა ცხოვრობს და ასეთს **„წყლის ალი“** ჰქვიან (მ. მაშუკო. *Изъ области народной фантазіи и быта Тиф и Кутаис. губ. СМОМІІК. вып. XVIII,* 364—365).

ქაჯისა და ჭინკას არსებობა დასავლეთის საქართველოშიც სჯერათ, იმერეთსა და სამეგრელოში. ქაჯი ბალნიან კლანჭებიან სულიერად მაჩნიათ; მის ბალანს ღამე ღაპლაპი გააქვს და ანათებსო; დიდი ტანისაა და ღონიერი არის; თანაც კლანჭები და წვეტიანი მკერდიც ისეთი მჭრელი აქვს, რომ ადამიანს,

თუ მოინდობა, ორად გააპობსო. ჰინკები-კი ტანდაბლები არიან, მაგრამ ქაჩსავით ბალნიან-კლანჭებიანი. ერთსაცა და მეორესაც ტყეებში აქეთ ბინაო (ია. ტვაკოვი. *Изъ быта и вѣрованій Мингрельцевъ, СМОМІК. вып. XVIII, 13—14* და მ. მურაშკო. *Изъ области народной фантазіи и быта Тифлисской и Кутаисской губерніи, იქვე 358—360*).

ალ-ქაჯები, რასაკვირველია, აფხაზებსაც სწამთ, განსაკუთრებით წყლის ალ-აქაჯები, რომელთაც „წყლის დედა“-ს (პ. გიორგაძე. აფხაზეთი და აფხაზნი „ივერია“ 1888 წ. № 188) „*ადითოუ*“-ს ანუ წყალში მულობელს, „*დიძლან*“-ს ანუ წყლის ალს და „*ძაძკვავე*“-ს (ძა წყალი) — ჰკვავე (ქაჯი) ანუ წყლის ქაჯს ეძახიან.

ამ წყლის მულობელთ შუავედრებენ ხოლმე ოჯახის ყოველს ახალს წევრს, რომ ისინი მისი მთარველ მწყალობელნი იყვნენ (ნ. ჯანაშია. აფხაზები „მოამბე“ 1897 წ. № V, გვ. 80 და № XI, გვ. 48).

ალ-ქაჯებს გარდა „კუდიანებიც“ იმავე აესულთა სამულობელთს ეუთენიან: „კუდიანებს“ შეუძლიანთ ცხოველად. მეტადლე კატად. იქცნენ და განსაკუთრებით ღამ-ღამე დანადარდობენ და ადამიანთ სულს ჭლუპავენ. კუდიანებს თავიანთი უფროსი ჰყავთ, რომელსაც „როკაპი“ ჰქვიათ. კუდიანების თავიდან ასაცილებლად მრავალი ლოცვა და შელოცვა არსებობს (მ. მაშურკო. *Изъ области народной фантазіи и быта Тифлисской и Кутаисской губерніи, СМОМІК. вып. XVIII, 347—354*).

დასასრულ უნდა მოვიხსენოთ ფშავ-ხევსურთა შორის და რაქაში განთქმული ღვთაება „კოპალა“, ანუ „კოპალე“ (რ. ერისთავი. *О тушинно-пшаво-хевсурскомъ округѣ, ЗКГО წიგნი III, 96* და *97*). მეტად რთული და ძნელი გამოასრკვევია ამ „კოპალა“-ს პიროვნება. ხან „კოპალე“ და წმიდა გიორგი. მაშასადამე მთავრის ღვთაება, თითქოს ერთი და იგივე არის: „ძალო წმიდა გიორგის, კოპალესაო! შენ გეძახიან, გეხეწებიან... დიდება შენდა გმირო კოპალევ... მეტრზედ სახელი მეეცითავ, ნადირზედ ვარშამიო... წმინდაო გმირო კოპალავ!“ ასე ლოცულობს ხოლმე დეკანოზი ხახმატის ჯვარში (დავით გორელი. ხახმატის ჯვარობა „ივერია“ 1889 წ. № 271).

საკუთრივ კოპალას ხატის დღეობას „იხინკობას“ ეძახიან

და სწორედ ამ იზიჯობის დღესასწაულის დროს ასე ლოცულობენ „ღმერთო, იზიჯის წმიდა გიორგი“ (დავით გორგელის რამდენიმე სიტყვა ფშავ-ხევსურთა დღესასწაულზე. „ივერია“ 1886 წ. № 243). მაშასადამე აქაც თითქოს მთვარეს ღვთაება და კობალა ერთი და იგივე გაბოძის.

ზოგჯერ თითქოს კობალა და ხმელთ-მოურავი „კვირია“ ერთი და იგივე არის: ფშავ-ხევსურთა დეკანოზები, როცა მაგ. ხალხს სუფრას უყურთებენ ხოლმე უსურვებენ, რომსწყალობუჯეს „სამართალი კვირიაესა“ და გაამრავლოს ოჯახობრივ, თანაც უმარტებენ ხოლმე „დიდება და გამარჯვება ამ კობალის ჯვარსით“ (დავით გორგელი. ხახმატის ჯვარობა. „ივერია“ 1889 წ. № 271).

ამას გარდა ზოგჯერ კიდევ კობალა თითქოს აღ-ქაჯების ბატონი არის; მაგ. ს. ლიკოში „ქარატის ხატია“, რომლის „სამეფოსაც ექვემდებარებიან ალები, ქაჯები, მაჯლაჯუნები და სხვა მანენ სულელები“ და სწორედ ამ ქარატის წვევრის „ხატია“-ს ავგრდევ კობალადაც იწოდება (ნ. ურბნელი. ეთნოგ. წერილები. „ივერია“ 1887 წ. № 158).

ხალხის სიტყვით კობალა ნადირობდა და თავის გასართობად ბუჩქთაობდა კიდევ (დავით გორგელი, რამდენიმე სიტყვა ფშავ-ხევსურთა დღესასწაულებზე, „ივერია“ 1886 წ. № 243). და თითქოს მონადირე ღვთაებად ეხატება.

დასასრულ იმ კობალას, რომელიც ათენგის ჯვარს უდრის, ეჯავრება დედაკაცები, შორი-ახლოს არ გაიტარებს, არ ყაბულობსო (დავით გორგელი. ხახმატის ჯვარობა, „ივერია“ 1889 წ. № 271).

უნ არის და რომელი ღვთაებაა ნამდვილად კობალა, ანუ კობალე, ეხლა ძნელი სათქმელია, იმიტომ რომ ხალხურს შეხედულობას გარკვეული სახე არ ეტყობა; მაგრამ თვით სახელი გვაგონებს მცირე აზიაში განსაკუთრებით ძალიან გავრცელებულს და საბერძნეთ-რომშიც კარგა ცნობილს ღვთაებას „კვბელეს“. ამ ღვთაების შესახებ ბევრი რამ არის დაწერილი და სხვა და სხვა აზრი არსებობს, მაგრამ ერთში ყველანი თანახმანი არიან, რომ ეს ღვთაება ელიზინურ-რომაული არ არის, არამედ მცირე-აზიური. საყურადღებოა, რომ ბერძენთა შეხედულებით იგი ქალი ღვთაება იყო და ამ მხრივ ქართული „კობალე“ მას საესებით ვერ უდგება, თუ რომ სქესი ან ქართულში, ან ბერძნულ-რომაულში მერე არ არის შეცვლილი.

ბერძნულ-რომაული „კებლე“¹ ხან დედამიწის ლეთაებად ითვლებოდა, ხან ბუნების ლეთაებად, ხან შვილიერების და ნაყოფიერების ლეთაებად, ხან ადგილისა და გორა-მთის დედად. (იხ. Rapp-ის Kybele როშერის Lexicon II B., 1683-1672).

ამით ჯერ-ჯერობით შეიძლება დაბოლოებული იყოს ქართულ წარმართობის განხილვა. მართალია ამ განხილვამ მთლიანი სურათი ქართველთა უღუძველეს რწმენისა ვერ გადაგვიშალა თვალწინ, პირიქით ცალ-ცალკე ლეთაებათა თვისებები და სახელები იყო მხოლოდ გამორკვეული; მაგრამ ამ ნაწყვეტ-ნაწყვეტ ცნობებიდანაც ცხადად სჩანს, რომ ქართულს წარმართობას მკიდრო კავშირი ჰქონია მცირე აზიის უღუძველეს ერთა ფრიგიელთა და კაპადოკიელთა, საბიელთა და სხვათა რწმენასთან. მაშასადამე ქართულ წარმართობას უღუძველეს ხანისა და რწმენის ბეჭედი აზიის და მისი სრული გამორკვევა მხოლოდ თანდათანობით შეიძლება, მეტადრე მაშინ, როცა ქართველთა წარმართობის დროინდელი შვეულობა აღმოჩენილი და შესწავლილი იქნება.

თ ა გ ი კ ე ო თ ს ე .

უაქველესი საცხმუნოებრივი თქმულეზები.

[თქმულეზა ამირანზე .

ქართულ წარმართულ სარწმუნოების ხასიათის გამორკვევის დროს (იხ. თავი მესამე) მოყვანილი იყო რამდენიმე ქართული თქმულეზა ლეზაებათა შესახებ მთეარისა, შემოკმედისა და ლოუბელთა ბატონის შესახებ, მაგრამ თვით ამ სარწმუნოებრივ თქმულეზებს პირეანდელი სახე შეეკლილი აქეთ. ამირანდევ გადაკეთებულთა სხეა დანარჩენი ძველი თქმულეზებიც ლმერთების შესახებ. შედარებით კარგად არის შენახული თქმულეზა ამირანზე, რომლის შინაარსი მეტად საგულისხმირო და საყურადღეზოა, ვითარკა ძეელის-ძველ წარმართობის დროინდელ ქართულ თქმულეზების სანიმუშო მაგალითი.

თუმკა-კი ეს ხალხური თქმულეზებიც ამირანზე ყველანი შეეკლილნი არიან შერბინდელ, თანდათანობით შექსოვილ, სხეა ღ სხეა ხალხურ და შწიგნობრულ თხზულეზებიდან ამოღებულ ცნობებით: ზოგს მათეანს ქრისტიანობის ყვალი ეტყობა, ზოგს კიდევ მაშადიანურ-სპარსულ-არაბული ელფერი ადევს. ვანსაკუთრებით ძლიერად დამახინჯებულთა ამირან-დარეჯანიანიდან შეტანილ ცნობებით, ისე რომ ზოგიერთს თქმულეზაში ამირანის დედა დარეჯანად (გვ. 313, 314), ხოლო თვით ამირანი-კი დარეჯანის ძედ იწოდება (გვ. 318). მაგრამ სხეა და სხეა თქმულეზათა შედარობითი შესწავლით მისის პირეანდელის სახის აღდგენა შეიძლება.

საქართველოში ამირანის შესახებ მრავალი თქმულეზა არსებობს: ჩეენის ქვეყნის თვითოეულს კუთხეში არის ჩაწერილი ამ გეარი თქმულეზა და ყველას თავისი მნიშენელობა აქვს. ვისაც მსოფის ამირანის თქმულეზის თავდაპირეელი სახე და დედა-აზრი წარმოიდგინოს, მან უნდა შეისწავლოს შედარებით ყველა ქართული თქმულეზები და ამ გზით თქმულეზების პირეანდელი სურათი აღადგინოს.

ქართული თქმულებები ამირანზე იბეჭდებოდა სხვა და სხვა ქართულს გაზეთებში და ერთად გადმობეჭდილი აქვს ზ. კიკინაძეს, ვითაცა დამატება მოსე ხონელის ამირანდარეჯანიასა. ჩვენ სხვათა შორის ამ კრებულთაჲც ესარგებლობთ და ქვემოდ, როდესაც თქმულებები და გვერდებია ნაჩვენები, ზ. კიკინაძის გამომონაბეჭდია ნავულისხმევი.

„ქართულ თქმულებაში“ (გვ. 305) არ არის ნათქვამი, ვინ იყო ამირანის მამა, ალბად იმიტომ, რომ თქმულებას თავი აკლია.

ფშავეურ თქმულებისაგებ ამირანის მამას „სახელად სულ-კალმახი“ ერქვა (გვ. 313, 324.); ამასთანავე ეს სულ-კალმახი მოხუცებული ყოფილა (გვ. 313 ფშავეური).

სენათში ამირანის მამად მონადირე „დარჯელანი“^ა დასახელებული (გვ. 349) და უეჭველია ეს სახელი დამახინჯებული „დარეჯანი“ უნდა იყოს; ხოლო რაკი დარეჯანი ამირანის თქმულებაში „დარეჯანიანი“-დან არის შეტანილი, ამიტომ ცხადია, რომ სენაჲს თქმულებას ქართულურსავეთ არა სკოტონია ამირანის მამის სახელი.

მამსადაჲმე მხოლოდ ფშავეურ თქმულებას ახსოვს ამირანის მამის სახელი, მაგრამ არც აქ არის ნათქვამი, ვინ და რა ხელობის კაცი იყო ისა. თვით სახელის „სულ-კალმახი“-ს შესახებ ჯერ-ჯერობით ბევრი არაფრის თქმა შეიძლება; იგი რთული სიტყვაა და პირველი ნაწილი „სულა“ სხვა სიტყვებთან შეერთებულად არის ხოლმე, მაგ. „სულა-კურდღელი“ (ვაჟა-ფშაველა. ფშაველები „ივერია“ 1886 წ. № 39).

ამ გვარი რთული სახელი, რომლის პირველ ნაწილად „სულა“^ა ზის, უფშველეს დროსვე არსებობდა, მაგ. ტივლატ პილესარ III წარწერაში მოხსენებულია „სულუმალი მილიდელი“ (Keilinschr. Bib. II. 19, 21, 31), ხადაც „სულუ“ უდრის „სულა“-ს; ხოლო „მალ“ ლიკიაში და პაფლიაში ძველ დროიდან შერჩენილს „მოლოს“, „მოლ-ეს“, „მოლ-ის“-ს ეთანასწორება მაგ. „კვდრო-მოლ-ის“ (კრემერი Einleitung სულა 360). კალმახელი ერთს ქართველს ისტორიულს მოღვაწესაც ერქვა, მაგრამ ამირანის თქმულებასთან მას არავითარი კავშირი არა აქვს.

უფრო საყურადღებოა, რომ ფშავებს „გმირთა შორის სულა-კურდღელი“-ც მიაჩნათ ხატად (ვაჟაფშაველა. ფშაველები „ივერია“ 1886 წ. № 39); იქნებ წინად „სულ-კალმახი“-იც ამ გვარ გმირთა გუნდს ეუთვნოდა.

ფშაურის თქმულებაში ამირანის დედას დარეჯანი ეწოდება (313, 314, მაგრამ ესეც მერმინდელი დამახინჯების ბრალია და პოსე ხონელის ამირან-დარეჯანიანის გავლენით აიხსნება: პართლავ სვანურს თქმულებაში ამირანის დედად „გასაოკარის სილამაზი“ პატრონი, ოქროს ნაწნავეანი“ არსება. „დალი“ ითვლება (გვ. 349). სამაგიეროდ სვანურში ამირანის მამას მონადირესა ჰქვიან „დარჯელანი“ (გვ. 349 შენ.).

დალი, აგრედვე „აფსად“ აღ წოდებული, სვანურად მონადირეობის ქალ ღვთაებასა ჰქვიან (И. Марр. Эрако-армянский Sabados aswat II сванское божество охоты ИАН. 1912, გვ. 828—829) და აქ, სვანურს თქმულებაში უკეთ არის შენახული მოთხრობის უძველესი ხასიათი. ამგვარად ამირანი მონადირეობის ქალ ღვთაების „დალი“-სა და ვილაც მონადირეს, სულა-კალმახის შეილია.

რომ ამირანი წინად მარტო სვანურ თქმულებაში-კი არ ითვლებოდა ოქროს ნაწნავეან ქალის შეილად, არამედ ეს ცნობა დანარჩენ ქართულ თქმულებებშიაც ყოფილა, ეს ფშაურ თქმულებებიდანაც სჩანს: იქ ნათქვამია, რომ ამირანს „ერთი ოქროს კბილი ედგა“ (გვ. 322), „ოქროს კბილი აქვს“ (იქვე, 326) და სწორედ ამ ოქროს კბილითა სცნობენ ხოლმე ამირანს მღევები; ეს მისი ნიშანია. „ოქროს კბილი“, ალბად, ამირანს ოქროს ნაწნავეან დედისაგან აქვს დაყოლილი და დამკვიდრებული.

დაღს ოქროს ნაწნავე მისივე ოქროს მაკრატლით მოსჭრა ძილში მონადირის კოკლმა ცოლმა (გვ. 349 სვან.): ამის შემდგომ, „ჩემი სოკოცალე აღარა ღირსო“ (350 სვან.) და ამიტომ თავი მოაკვლინაო.

ჩვეულებრივ ამირანს ეხლანდელ თქმულებებში (მაგ. ქართლურში, ფშაურში,) ორი ძმა ჰყავს, უფროსს ბადრი ჰქვიან, შუათანას-კი უსუფი (გვ. 305 ქართ., 313 ფშაურ., 369 ქართ. აჯვალა); მაგრამ ეს ცნობა ამირანის თქმულებაში მერე უნდა იყოს შექსოვილი; რომ ბადრი და უსუფი ამირანის ძმები არ არიან ეს საუკხოვოდ ფშაურ თქმულების შემდეგ ლექსითა მტკიცდება:

„სხრათა ფრინველთა მზარგრძელთა.
ალგეთის ქალა გაექნა...
უძმოსა, უშამისძმოსა
ამირანს თავი მოეკლა“ (გვ. 334).

მაშასადამე ამირანს არც ძმა ჰყოლია. არც მამის ძმა. მაინც-და-მაინც ბაღრი და უსუფი რომ ამირანის ძმები არ არიან, ეს კახურ (ნინოწმინდურ) თქმულებიდანაცაა სხანს, იქ ნათქვამია: „წავიდა ამირანი და შეხედნენ ორი ჩინელნი—ბაღრი და უსუფი... მაუ უთხრა ამირანმა: „ან უნდა მეძმობო, ან უნდა მეუგობო“. —გეჰმობითო—უთხრეს მათ“ (გვ. 366). შემდეგაც ისინი ჩინელებად, „ჩინოვნელად“ იწოდებოდნენ:

„ამირან და ჩინოვნელნი სამნიც ისხდნენ წყლისა პირსა,

ამირანი ხმაღს ლესავდა, ჩინოვნელნი უწყობს პირსა“ (გვ. 367).

სევანურ თქმულებაშიც პირდაპირ არის ნათქვამი, რომ ბაღრი და უსუფი ამირანის ძმები-კი არა, არამედ ძმობილები არიან; ბაღრისა და უსუფის მამა „იამანი“ რომ მივიდა წყაროზე და „აქ მან ნახა აკვანში მწოლარე ყმაწვილი (ამირანი), გაუხარდა და თქვა—ეს ჩემი შვილების უსიძისა და ბაღრის ძმად გამოდგებაო; აილო აკვით ყმაწვილი და შინ მიიტანა; იამანის ცოლს გაუხარდა ყმაწვილის მოყვანა—უსიძისა და ბაღრის დამრწვეად გამოდგებაო“ (გვ. 531). სევანურ თქმულების „იამანი“ უნდა იამანელს უდრიდეს და კახურ „ჩინელსავით“ ამირანდარეჯანიანიდან უნდა იყოს შეტანილი ხალხურს თქმულებაში ამირანზე.

თუმცე ცხადია, რომ ბაღრი და უსუფი ამირანის ძმები-კი არა, არამედ ძმობილები არიან და თვით სახელებიც „დარეჯანიანი“-დან არის შეტანილი ამირანის თქმულებაში, მაგრამ თავისდა-თავად შესაძლებელია ამირანის თავდაპირველს თქმულებაშიც ყოფილიყო ცნობა ამირანის ძმობილებზე და მხოლოდ „სახელები და ზოგიერთი თვისებები იყოს შემდეგ შექსოვილი სხვა უცხო თქმულებებიდან და განსაკუთრებით-კი „დარეჯანიანი“-დან. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია, რომ ფშავურს თქმულებაში უსუფის შესახებ ერთი მიწის მხვეელი ასე უამბობს ამირანს:

„ერთმა პირქუშმა ვაჟ-კაცმა

მზარ მარჯენიც ჩამოგვიარა,

გუთნეულს ხელი გავვიკრა

წყალ გაღმით გავვისრიალა... ე მანდ წყაროს

პირის წვეს. წავიდა ამირანი სიხარულით... ნახა რომ თავისი ძმა იყო“ უსუფი (გვ. 311). აქ „პირქუში“ უსუფის დამახასიათე-

ბელი თვისებაა, მაგრამ შეიძლება თავდაპირველი სახელი იყოს პირვანდელ თქმულებიდან შერჩენილი. ამასთანავე განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ ფშავეებს და ხევსურებს „პირქუში“ ერთ-ერთ ძლიერ გმირთაგანად, ღმერთადაც-კი მიაჩნდათ და ხევსურეთში, სოფ. ბაცალიგოში, ძლიერ ხატად ითვლება „პირქუში“ (ვაჟფშაველა. ხევსურები, „ივერია“ 1886 წ. № 200; რ. ერისთავი. О тушинс-пшаво-хевсурскомъ округѣ, ЗКГО. წიგნი III, 96; ვაჟფშაველა, ფშაველები, „ივერია“ 1886 წ. № 39).

ამ გვარად, თუ თავდაპირველს ამირანის თქმულებაში იმ ერთს მოძმეთაგანს ნართლა პირქუში ერქვა, მაშინ ჩვენ ისევ ღვთაებათა შესახებ თქმულებათა სფეროში შევხვდებით. რომ ამირანის მოძმენი მართლაც ზემთაბუნებრივ თვისებათა მფლობელები და მატარებლები არიან, ეს სწავრ თქმულებიდანაცა სჩანს; იქ თითონ ამირანი ამბობს: „უსიბს ბეჭებ-შუა მზის მსგავსი ნიშანი აქვს და ბადრს მთვარის მსგავსი“-ო (გვ. 359).

მაინც-ღა-მაინც ამირანის მოძმეებს თვით ამირანის თქმულებასთან მჭიდრო კავშირი არა აქვთ და თვით ამირანიც ხშირად უიშაოდაც ებრძვის ხოლმე მდეგებს და ზოლოს მათს მამს გადაჭრით უთხრავდევ, რომ იმის შვილებს არსად წაიყვანდა, რადგანაც იგინი ვერ უწყევნ კაბუკობას. ამირანი ამის შემდეგ ცალკე კაბუკობდაო (360).

თვით ამირანი ხომ ნამდვილი გმირი და ღვთაებრივ თვისებებით დაჯილდოებული პიროვნებაა: მას ერთი თქმულებაში კბილი აქვს და სწორეთ ამ კბილით სცნობენ მას ყველანი; ეს მისი ნიშანია, იმგვარადვე, მაშასადამე, როგორც მის მოძმეებსაც თავ-თავიანთი ნიშნები აქვთ ზურგზე. გარეგნობითაც ის საოცრის არსებასა ჰგავს: მას ფშაურ თქმულებისებრ „საცრის-ვით თვალები ჰქონდა“ (322); ან, როგორც მეორეჯერ არის ნათქვამი, „საცრის ოდენი თვალები აქვს“ (326).

ამასთანავე „ამირან — შავსა ღრუბელსა საავდროდ გამავადებულსა“ ჰგავდა (315 ფშაური).

ხალხს სჯერა, რომ ამირანი ენლაც ცოცხალია, ამირანი უკვდავი არსებაა, როცა მან მაგალითად თავისი მოკლე ხმალი გულში დაიცა დახოცილს მოძმეებს უნდა ზედ თავი დაეკლავა, „ხმალი არ გასჭრა“ იმიტომ, რომ „ამირანი არ მოკვდებოდა“. თუ ნეტა თითს არ მოიჭრიდაო“ (334 ფშაური); ეს-კი ამირანმა.

თითონაც არ იცოდა, სანამ ქაჯების ნალაპარაკეს ყური არ მოჰყრა (334).

ოქროს ნაწნავიან ქალ „დალი“-ს შვილს ამირანს ნათლიაც შესაფერისი ჰყავს; ამირანი ქრისტეს ნათლულიაო ერთხმოდ ამტკიცებენ ქართლ-კახური-ფშავური (313—314) და სვანური (350 შენ. სვანურად) თქმულებები; ამირანი თვით ღმერთის ნათლულია (343). რასაკვირველია, თავდაპირველად ყველა თქმულებებში ქრისტეს მაგიერ რომელიმე წარმართობის დროინდელი ღვთაება იქნებოდა დასახელებული.

ამირანს ღონეც გმირული აქვს და საშინელი. ფშავური თქმულების სიტყვით თვით ღვთაებრივმა „ნათლიამ“ „ამირანს დაანათლა გაქანებულის ხის სიჩქარე და სიმარდე გაქანებულის ზვავისა და თორმეტ უღელს ხარ-კამეჩის ღონე და მგლის მუხლი“ (314) და მართლაც ამირანი „ისეთი ღონიერი გახდა, რომ მიწას უმძიმდა მისი ტარება“ (315). მისი ბრძოლა მიწის ნძრევასა ჰგავდა: როცა მაგ. ამირანი დაეჭიდა მღევს:

„მიწა და მყარი ხეიოდა

იმათ ნაომარ ადგილზედ,

სუ ქვა და ლოდი ცვიოდა:

ღვეი დ' ამირან შეიბნენ,

მიწას გაჰქონდა გრიალი“ (318 ფშავური).

ამირანს ხმალიც შესაფერისი აქვს; ჩვეულებრივი იარაღი მას ვერ უძლებდა და ამიტომ სვანურ თქმულებისაებრ მან 9 ოყა რკინა წაიღო და გამოაჭედინა თავისთვის ხმალი (353). ამირანის ხმალი იმ ზომისა იყო და იმ წსიმძიმე, რომ მისი აწვევა არავის შეეძლოო, ამბობს ფშავური (340) და თუშური (343) თქმულება.

ამირანის ამ ხმლის ქედვას უნდა გვისურათებდეს, რაკი იქ გმირი ბაღრს ელაპარაკება, ფშავურ ლექსის შემდეგი ნაწყვეტიც:

„მაშინ სად იყავ, შავ ბაღრო,

როცა ჩემ ხმალი წრთებოდა?

ცა ქექდა, მიწა გრგვინავდა

სამკედლო ექანებოდა,

მკედლები, მემკედურები

ერთმანერთს ეფარებოდა!..“ (დ. ხიზანაშვილი.

ფშავური ლექსები 145).

ვითარცა მონადირეს, ამირანს ძაღლიცა ჰყავს (ქართლ. СМОМПК, вып. 2, отд. II, 160; ფშავ. 338, სვან. 360), მაგრამ, როგორც ამირანის ბუნებას შეეფერებოდა, ჩვეულებრივ-იკი არა, არამედ „გოშია ყორნის ნაშობი“-ო, მოგვითხრობს ფშავური თქმულება (338), რომელსაც სვანურ თქმულებისაებრ „**უურშა**“ ერქვა სახელად; იგი „**ორზის ლეკვია**“ ამასთანავე ფრთოსანიც იმიტომ, რომ „**მას ბეჭებზე ორზის ფრთები აქვს**“ და ისეთი თვისება ჰქონდა,“ რომ ორს ნახტომზე ჯიხვს დაეწვეოდა“-ო (360 სვან.).

ძლიერი ღონის პატრონი ამირანი ებრძვის განუწყვეტლივ ბოროტ არსებთა მღვვებს; ის მათი დაუძინებელი მტერია, მათი გამწყვეტავი, ამიტომ რომ მღვვები კაცის მჭამელები და შემავიწროვებელნი არიან. იმ მხრივ ამირანი კეთილი გმირია, ბოროტ ძალთა წინააღმდეგ მებრძოლი. და ამით აიხსნება, რომ ქართველი ხალხი ამირანის დიდი პატივისმცემელია. მღვვებთან ბრძოლიდან ამირანი ყოველთვის ძლიევამოსილი ბრუნდება ხოლმე. ერთხელ ამირანს შავ გველვეშაბთანაც-ი მოუვიდა ომი; ეს „**შავი გველაშაპი**“ იწოდება აგრედვე „**ქარცეცხლა**“-ად (321—322 ფშავ.). სვანურს თქმულებაში ეს გველვეშაპი (ზოგ-თაგან მღვვად გადაკეთებული) **კლდის თავსა ზის და მატყლს ართავს, თითისტარად მას ნაძვის ხე აქვს, ხოლო ჯარად წისქვილის ქვა** (354—355); ეს ის ვეშაპია, რომელიც **მზეს ჩაყლაპავს ხოლმე და სწორედ ამიტომ მოხდება ხოლმე მზის დაბნელებაცაო** (356 სვან.). ფშავურ თქმულებისაებრ შავის ვეშაპის „**ქარცეცხლის**“ ბინა შავ ზღვაშია: როცა ამ ვეშაპმა ამირანს აჯობა, ამირანი,

„**შავმა აიღო ჩაყლაპა,**

შავის ზღვისაკენ გასწია“ (322).

მაგრამ „**ქარცეცხლს**“ ვეშაპს, ამირანის ჩამყლაპავს, მუცელი ეწვის და ამირანის მონღლება არ შეუძლიან; ამირანი აღმასის დანით უჭრის ვეშაპს მუცელს და გარედ გამოდის (322 ფშავ., 355—356 სვ.). ყურადღების ღირსია, რომ ფშაველების ერთ-ერთ ძლიერს ხატსა და გმირსაც „**პირცეცხლი**“ ჰქვინ (ვაჟაფშაველა, ფშაველები, „ივერია“ 1886 წ. № 39) ღ ვეშაპი ქარცეცხლი, მზისა და ამირანის ჩამყლაპავიც, ხომ ღვთაე-ბათა სასუფეველს ეკუთვნის.

ამირანის თქმულებებში აესულებთან ბრძოლას გარდა ორ გარემოებას უპყრია უმთავრესი ადგილი, ორს შემთხვევასა აქვს

თქმულებისათვის არსებითი მნიშვნელობა; მშვენიერ ქალის მოტაცებას და ამირანის ღმერთთან შებრძოლებას, რომელიც ამირანის მიჯაჭვით დაბოლოვდა.

ყველა თქმულებებში ერთხმად მოთხრობილია, რომ ამირანმა მოიტაცა ერთი ლამაზი ქალი, რომელსაც დიდიხანა დაეძვდა. ამ ქალს ქართლურში და კახურში **კამარი** (306; 376—372; 337) ფშავურში—**ყამარი** (328) ჰქვიან, სვანურში-კი „**ქეთუ**“—დ არის წოდებული (356—357).

განსაკუთრებით საყურადღებოა ამ ზეციერ ქალის სახელი, რომელსაც ქართლური თქმულება „კამარ“-ს უწოდებს, ფშავური—„ყამარ“-ს, ხოლო სვანური—„ქეთუ“-ს. ზევით (იხ. თავი მესამე) ჩვენ მოხსენებული გვქონდა ელამიტელთა ღვთაება „ლაგამარ“, და იქვე აღნიშნული იყო, რომ ეს სახელი შესდგებოდა თავსართ „ლა“ და თვით სიტყვისაგან „გამარ“, რომ ეს სახელი შედის ვითარცა პირველი ნაწილი ორნაწილედს სახელში „კედორლოამერ“ ანუ „ხოდოლოლოგამორ“. მამასადამე სახელს „გამარ“-ს რაღაც კავშირი აქვს „კედორ“-თან. ვგონებ სვანური „ქეთუ“ უნდა უდრიდეს „**კედორ**“-ს, ხოლო ქართლურ-ფშავური „**კამარ-ყამარი**“—„**გამარ**“-ს; მაშინ ისე გამოვა, რომ პირველ შემთხვევაში ძველი ორნაწილედის სახელის პირველი ნახევარია შენახული, მეორე შემთხვევაში მეორე ნახევარია. თუ ჩვენ არავსტდებით, მაშინ „**კამარ-ყამარი**“ და სვანური „**ქეთუ**“ ერთი და იმავე არსების სახელად უნდა ვიცნათ. ლაგამარ როგორც თავის ადგილას აღნიშნული იყო ელამიტურში ვენუსის ან აფროდიტეს სახელად ითვლება და ისე გამოდის, რომ ამირანს ღრუბელთა ბატონის ქალი ღვთაება „**კამარ-ქეთუ**“ აფროდიტე მოუტაცუნია.

ეს ქალი წყალ გაღმა ანუ უკეთ რომ ვთქვათ ზღვას გაღმა ცხოვრობს:

„**წყალ გაღმით** ქალსა გასწავლი

ქალსა ლამაზსა კამარსა“ (გვ. 306 ქართლ.)

„**ზღვას გაღმა** ქალი ვასწავლო

სახელად ყამარ ჰქვიანო“ (318—319 ფშ.).

ეუბნება მღვეი ამირანს. სვანურსაც ამირანის მიერ მოტაცებული ქალი ზღვას გაღმა ეგულება (357).

ფშავური თქმულების სიტყვით ყამარ-ქალი კომკში იყო და ის კომკი ზღვის პირას იდგა, მაგრამ თვით „**ყამარს დედ-**

მამა ცაში ჰყოლოდა“ (328). ეს ცნობა ამტკიცებს, რომ თავდაპირველად თქმულებაში აქ რომელიმე ღვთაებრივი არსება იქნებოდა მოხსენებული. ამისი ცხადი და თვალსაჩინო კვალი ეხლაც ბევრია შენახული. ფშავურს თქმულებაში ქალის მამა ეხლაც **„ქაჯთ ბატონად“** იწოდება (331, 332 და 333); მასა ჰყავს ძლიერი ზეციერი მხედრობა, ქაჯ-ემშაკებისაგან შემდგარი (330). თვით ქალის მამას თავზე **„წისქვილის გელაზი (ქვა) ეხურა ქუდალა“** (308) ნათქვამია ქართლურს თქმულებაში; ეს მისი მუზარადი იყო; სვანური თქმულებაც ამას ადასტურებს (359), თანაც ამტკიცებს, რომ მას სახელად **„კეკლუტა კეისარი“** ერქვაო (356—357). ავქალური თქმულება-კი სხვანაირად მოგვითხრობს: ქალის მამას **„ფარად წისქვილის ქვა უღევს“**—ო (371, 372). როცა ქალის მამა თავის შვილის მტაცებელს ამირანს შეეხებება, ამირანი **„რამდენჯერაც დაარტყამდა ხმალს, ცეცხლის ნაპერწკლები გასცვივოდა სოლმე“** (308 ქართ.) **„რამდენსაც დაჰკრავდა ხმალს, იმდენი ნაპერწკლები გაოდიოდა“**—ო (371—372 ავქ.).

„ამირანის ხმალი ყამარ: მამის მუზარადს რომ მოხვდებოდა, **ნაპერწკლის ცეცხლ ენთებოდა**“—ო, — მოგვითხრობს ფშავური თქმულება (331).

ერთი სიტყვით ქალის მამა თითქოს ცეცხლის მფრქვეველი ზეციერი არსებაა.

ქალის მამის მარტო შებერვაც-კი ჩვეულებრივ მომაკვდავს აღამიანს უმალ ახრობდა; ხოლო ისეთმა ძლიერმა გმირმაც, როგორც იყო ამირანი, ვერ გაუძლო მის შებერვას და **„ჩოქზე დაეცა“** (359).

ყველა ზემოთქმულის შემდგომ უნებლიედ იბადება აზრი, რომ თვით ქალიც თავდაპირველად თქმულებაში აღბად ზეციერ არსებად იქმნებოდა გამოხატული; და ამის კვალი ეხლაც ემჩნევა სვანურს თქმულებას: იქ ნათქვამია, რომ მამას ქალი **ცაში ჰყავდაო** (357), სახელდობრ **„კოშქში, რომელიც ცაზეა ჩამოკიდებული ჯაჭვით“** (357, 358).

მამა-ქალიშვილის ზეციერობას, სხვათა შორის, კამარის მამის ჯარის თვისებებიც ამტკიცებენ: საკმარისია იგი ადგილიდან დაიძვრეს, რომ მაშინვე ტაროსი შეიცვალოს: ცა მოიღრუბლოს, წამოწინწკლოს და კოკისპირული წვიმაც-კი დაუშვას. მაგ., როცა ამირანმა ქალი მოიტაცა და მიჰყავდა, **„წამოეწიათ ღრუბელი“**, და ქალმა სთქვა **„ეს მამის ჩემის ჯარი წა-**

მოვიდა და იმის ჩრდილია“ (307—308 ქართლ.); მერე „წამოწიათ წინწყალი“—და მაშინ ქალმა ასე აუხსნა ამირანს: „მამი ჩემის ჯარი ზღვას გამოვიდა, იმათი ფეხის ნამია“ (308): ავქალურ თქმულებაში ცოტა სხვანაირად არის მოთხრობილი: ქალის მამა რომ „თავის ჯარით წყალში შევიდა და დაუწყეს ჭყაბა-ჭყუბი, მაშინ ამირანს ცუდი ტაროსი დაუდგა და წვიმა თავ-პირში სულ კოკის-პირულად სცემდა“ (371). როცა „ამოვარდა საშინელი ქარიშხალი“ ქალმა ასე აუხსნა: „მამი ჩემის ცხენები დაილაღნენ და ამოისუნთქესო“ (371). ფშავურის თქმულებისაებრ ქარი ყამარის მამის ლაშქრის მტვერია (324), ხოლო წვიმა ყამარის დედის ცრემლი (324).

თუ დავაკვირდებით ყამარ-ქეთუ ქალის მამის ციურს ბინადრობას, მის ცეცხლისმტრქვეველ მუზარადსა, ანუ ფარსა, მის ლაშქრობის თვისებას, რომ მოლაშქრეთა დაძვრა ტაროსსა სცვლის და ავლარი დგება, უნებლიედ ფიქრად მოგივთ, რომ იგი ზეციურის არსების გამოხატულობა უნდა იყოს, ერთ-ერთი იმ ღვთაებათაგან, რომელსაც, როგორც ხევისურები ამბობენ ხოლმე „ღრუბელთა საქმე აბარია“ და წვიმას მოიყვანს ხოლმე (ურბნელი, ეთნოგრ. წერილები 1887 წ. № 158), რომელიც ცეცხლს აფრქვევს დედამიწაზე და ქარიშხალს აწვევს ხოლმე ქვეყანას.

მასასადამე თვით ყამარ-ქეთუ ქალიც ზეციერი არსების შვილი ყოფილა და მის ბინა „კოშკი, რომელიც ცაზეა ჩამოკიდებული ჯაჭვით“, საუცხოვოდ ამტკიცებს მის სადაურობას. ამირანმა ეს ქალი მოიტაცა, სევანურ თქმულებისაებრ „მისწვდა ჯაჭვს, ჰკრა თავისი ხანგარი, გასწყვიტა და ცაზე ჩამოკიდებული კოშკი მიწაზე ჩამოვარდა“ (358) და ამ გვარად მოიტაცა ქალი. მაგრამ მისი წაყვანა უჩუმი არ შეიძლებოდა: ჭურჭელი მთელი, თუ ამირანისგან დამტვრეული „წავიდნენ ყამარის მამის ფარში და გაიძახოდნენ: ყამარ ქალი წაიყვანესო“ (307 ქართლ.); ფშავურში უფრო ვრცლად არის აღწერილი: „მთელმა მთელს უთხრა, ნატეხმა ნატეხს, დადგა ერთი ჟრამული და ხმაურობა, აიშალა ჭურჭელი და სულ ერთიან გასწია ცისაკენ, ყამარის მამისაკენ—ყამარი მოიტაცეს, მიეშველენით“—ო (328).

როცა უკან დადევნებული ჯარი ყამარ-ქეთუს მამის მეთაურობით ამირანს დაეწევა, ბრძოლა ატყდება და გაჭირვებული ამირანი მხოლოდ ყამარ ქალის დახმარებით აშარცხებს თავის მოწინააღმდეგეს და ჰკლავს ქალის მამას.

ამის შემდგომ მოთხრობის ბუნებრივი მიმდინარეობა სწყდება. თქმულებას უეჭველია ბევრი ცნობები უნდა აკლდეს: აღარაფერია ნათქვამი ამირანის მიერ მოტაცებულს ქალზე, რა მოუვიდა მას, სადა და როგორ ცხოვრობდნენ ერთად; ქალისა აღარა ისმის რა და თქმულების ბოლომდე, თვით იმ ადგილასაც, სადაც ამირანის მიჯაჭვა არის მოთხრობილი; კამარ-ქეთუ ქალი არსადა სჩანს. ამიტომ ცხადია, რომ თავდაპირველ თქმულების შემადგენლობა და მიმდინარეობა აქ გაწყვეტილი და დაშინჯებული უნდა იყოს.

ყველა თქმულებები ერთხმად მოგვითხრობენ, რომ ამირანმა თავისი ჭაბუკობა და გმირობა უბედურად დაამთავრა, — ამირანი მიჯაჭვული იყო და ეხლაც მიჯაჭვულიაო; სხვაობა ეტყობა სხვა და სხვა თქმულებას, როცა თვითეული მათგანი ამ გასაოცარ სასჯელის მიზეზს ასახელებს. ქართლური, კახური, ფშავური ღმერთი თქმულებანი ამტკიცებენ, რომ მღვდლების გამწყობი და უძლეველი ამირანი ისე „გაამაყდა“ და გაკადნიერდა, რომ თავისი ნათლია, თვით ღმერთიც, გამოიწვია საჭიდაოდ, რომ გამოეცადა, ვინ უფრო ღონიერი არისო (СМОНПК, вып. 2-й, отд. II, გვ. 160; 368—369 კახ., 337 ფშ., 344 თუშ.). ამისთანა კადნიერებისა და გულზეაეობისათვის დასაჯა ამირანი და მიჯაჭულ იქმნა; თანაც „დაბმულს ამირანს ზედ თოვლ-ყინულიანი გერგეტი და ყაზბეგის მთა დაახურა... მას შემდეგ იქ არის მიჯაჭული ამირანი“-ო (338 ფშ.); ფშავურ თქმულებიანებრ ღმერთმა ამირანი ხეზე მიჯაჭვა, მაგრამ თუშურ თქმულებაში ნათქვამია: „ღმერთმა ჩაასო მიწაში რკინის პალო, მიჯაჭვა ამირანიო“, ამირანმა ორჯერ გაწყვიტა ჯაჭვი, მაგრამ შესამედ ღმერთმა ისე მიჯაჭვა, რომ „ამირანმა ვეღარ შესძლო ჯაჭვის გაწყვეტა და დარჩა ასე მიჯაჭული ამ მთაში“-ო (344). ქართლურ თქმულებაში ღმერთმა კისერზე თასმა შეება, რომელიც უზარმაზარ ჯაჭვად იქცა და კავკასიონის მთაზე მიჯაჭვულს გმირს ღმერთმა ზედ რკინის სახლი წამოახურა და შიგ მოამწყვდიაო (СМОНПК. 2-й вып. отд. II, 160). სვანურ თქმულებაშიც აღნიშნულია, რომ ამირანის „შემბმე და გამძლე არავინ გამოჩნდა ქვეყანაზე... თავის სიცოცხლეში ამირანმა ღმერთსაც ბევრი აწყენინა, მაგალითად, სამჯერ უარჰყო ქრისტეს თავედობა და სხვა. ამ გვარის ქვეყნისათვის ღმერთმა დასაჯა იგი: შეება რკინის ჯაჭვი და რკინის სავე პალოს მიება“-ო (360). თუ რომ ამ ალაგას დარგმანი

სრულია *), მაშინ სვანურ თქმულებაში გარკვევით არა სჩანს, თუ რატომ დასაჯა ასე მკაცრად ღმერთმა ამირანი სწორედ უკანასკნელ დროს და არა მაშინ, როცა მან თავდებობა უარჰყო, თუ სწორედ ეს იყო მისი უმთავრესი დანაშაული?

აქაც უეჭველია თქმულების უუძველესი თხრობა და სახე დამახინჯებული უნდა იყოს, პირვანდელი აზრი და შინაარსი დაჩრდილულია; ხალხს აღარ ახსოვს, თუ რამ გააკადნიერა ასე ამირანი და როდის გათამამდა იმდენად, რომ თვით ღვთაებას შეებრძოლა; არც ისღა ახსოვს, თუ რა მოუვიდა მოტაცებულს ღრუბელთა ბატონის ქალს. იქნებ ამირანი მას შემდგომ გაკადნიერდა, როცა სწორედ ეს ღრუბელთა და ქაჯთ ბატონის ქალი ციურ კოშკიდან მოიტაცა და ამ ბრძოლიდან ძლიევამოსილი გამოვიდა?..

თვით თქმულების დასასრულშიც ცხადად ეტყობა, რომ მოთხრობა სრული არ არის და ბევრი რამ არსებითიც უნდა აკლდეს.

ყველა თქმულებები სვანურს გარდა ერთხმზე აღიარებენ, რომ ამირანის გოზია, ანუ ფრთოსანი ყურშა, დღითი დღემდე ჰლოკავს იმ რკინის ჯაჭვს, რომლითაც მისი პატრონია მიბმული და ისე აწვრილებს, რომ საქმე ჯაჭვის გაწყვეტაზე მიდგება ხოლმე, მაგრამ „ამ დროს წყეული მჭედელი დაჰკრავს კვერს დიდს ხუთშაბათს გრდემლს და გასაწყვეტად დამზადებული ჯაჭვი ისევ სქელდება“ და ამირანი კვლავ მიჯაჭული რჩება (ფშ. 338, კახ. 369, ქართლ. 362, 364 და СМОНІК. ВЪИП. 2. ОИ, О.Т.Д. II, 160); მხოლოდ თუშურ თქმულებაშია ნათქვამი, „მჭედლები ქრისტეშობის ღამეს სამჯერ დაჰკვრენ ჩაქუნს სამჭედლოში და ამის გამო ჯაჭვი ისევ სხვილდება“-ო (343), მაშასადამე დიდ ხუთშაბათს მაგიერ ქრისტეს შობის ღამეა.

სულ სხვანაირად არის მოთხრობილი სვანურში: ამირანი და ყურშა სკიმავენ ჯაჭვს და სწევენ, რომ ამოგლიჯონ პალო და ის-ის არის თავის წადილს უნდა მიადწიონ, რომ „ამ დროს ღვთის განგებით ჩიტი მოფრინდება და პალოზე დაჯდება, გულმოსული ამირანი მოუქნევს ჩიტს რკინის კვეთს, ჩიტი აფრენას მოასწრობს, კვეთი პალოს მოხვედება და ისევ ძირაძლის ჩაარქობს, ასე მეორდება ყოველ წელსა“-ო (360).

*) „ბევრი აწყენინა, მაგალითად“-ო ამტკიცებს, რომ შეიძლება თარგმანი შემოკლებული იყოს.

ამის შემდგომ მოთხრობის ბუნებრივი მიმდინარეობა სწყდება. თქმულებას უეჭველია ბევრი ცნობები უნდა აკლდეს; აღარაფერია ნათქვამი ამირანის მიერ მოტაცებულს ქალზე, რა მოუვიდა მას, სადა და როგორ ცხოვრობდნენ ერთად; ქალისა აღარა ისმის რა და თქმულების ბოლომდე, თვით იმ ადგილასაც, სადაც ამირანის მიჯაჭვა არის მოთხრობილი; კამარ-ქეთუ ქალი არსადა სჩანს. ამიტომ ცხადია, რომ თავდაპირველ თქმულების შემადგენლობა და მიმდინარეობა აქ გაწყვეტილი და დაშინჯებული უნდა იყოს.

ყველა თქმულებები ერთხმად მოგვითხრობენ, რომ ამირანმა თავისი ქაბუკობა და გმირობა უბედურად დაამთავრა, —ამირანი მიჯაჭვული იყო და ეხლაც მიჯაჭვულიაო; სხვაობა ეტყობა სხვა და სხვა თქმულებას, როცა თვითელი მათგანი ამ გასაოცარ სასჯელის მიზეზს ასახელებს. ქართლური, კახური, ფშავური ღ თუ შური თქმულებანი ამტიკებენ, რომ მდეგების გამწყობი და უძლეველი ამირანი ისე „გაამაყდა“ და გაკადნიერდა, რომ თავისი ნათლია, თვით ღმერთიც, გამოიწვია საქიდაოდ, რომ გამოეცაღნა, ვინ უფრო ღონიერი არისო (СМОНІК, вып. 2-ой, отд. II, გვ. 160; 368—369 კახ., 337 ფშ., 344 თუშ.). ამისთანა კადნიერებისა და გულზევაობისათვის დაისაჯა ამირანი და მიჯაჭულ იქმნა; თანაც „დაბმულს ამირანს ზედ თოვლ-ყინულიანი გერგეტი და ყაზიბეგის მთა დაახურა... მას შემდეგ იქ არის მიჯაჭული ამირანი“-ო (338 ფშ.); ფშავურ თქმულები-სებრ ღმერთმა ამირანი ხეზე მიჯაჭვა, მაგრამ თუშურ თქმულებაში ნათქვამია: „ღმერთმა ჩაასო მიწაში რკინის პალო, მიჯაჭვა ამირანიო“, ამირანმა ორჯერ გაწყვიტა ჯაჭვი, მაგრამ მესამედ ღმერთმა ისე მიჯაჭვა, რომ „ამირანმა ველარ შესძლო ჯაჭვის გაწყვიტა და დარჩა ასე მიჯაჭული ამ მთაში“-ო (344). ქართლურ თქმულებაში ღმერთმა კისერზე თასმა შეება, რომელიც უხარმაზარ ჯაჭვად იქცა და კავკასიონის მთაზე მიჯაჭვეულს გმირს ღმერთმა ზედ რკინის სახლი წამოახურა და შიგ მოამწყვდიაო (СМОНІК. 2-й вып. отд. II, 160). სენურ თქმულებაშიც აღნიშნულია, რომ ამირანის „შემბმე“ და გამძლე არავინ გამოჩნდა ქვეყანაზე... თავის სიციცხლეში ამირანმა ღმერთსაც ბევრი აწყენინა, მაგალითად, სამჯერ უარპყო ქრისტეს თავდებობა და სხვა. ამ გვარის ქცევისათვის ღმერთმა დასაჯა იგი: შეება რკინის ჯაჭვი და რკინი სავე პალოს. მიება“-ო (360). თუ რომ ამ აღავას თარგმანი

სრულია *), მაშინ სვანურ თქმულებაში გარკვევით არა სჩანს, თუ რატომ დასაჯა ასე მკაცრად ლმერთმა ამირანი სწორედ ჟუკანასკნელ დროს და არა მაშინ, როცა მან თავდებობა უარჰყო, თუ სწორედ ეს იყო მისი უმთავრესი დანაშაული?

აქაც უეჭველია თქმულების უუძველესი თხრობა და სახე, დამახინჯებული უნდა იყოს, პირვანდელი აზრი და შინაარსი. დაჩრდილულია; ხალხს აღარ ახსოვს, თუ რამ გააკადნიერა ასე ამირანი და როდის გათამამდა იმდენად, რომ თვით ღვთაებას შეებრძოლა; არც ისღა ახსოვს, თუ რა მოუვიდა მოტაცებულს. ღრუბელთა ბატონის ქალს. იქნებ ამირანი მას შემდგომ გაკადნიერდა, როცა სწორედ ეს ღრუბელთა და ქაჯთ ბატონის ქალი ციურ კოშკიდან მოიტაცა და ამ ბრძოლიდან ძღვევამოსილი გამოვიდა?..

თვით თქმულების დასასრულშიც ცხადად ეტყობა, რომ მოთხრობა სრული არ არის და ბევრი რამ არსებითიც უნდა აკლდეს.

ყველა თქმულებები სვანურს გარდა ერთხმად აღიარებენ, რომ ამირანის გოშია, ანუ ფრთოსანი ყურში, დღითი დღემდე ჰლოკავს იმ რკინის ჯაჭვს, რომლითაც მისი პატრონია მიბმული და ისე აწვრილებს, რომ საქმე ჯაჭვის გაწყვეტაზე მიდგება ხოლმე, მაგრამ „ამ დროს წყეული მკედელი დაჰკრავს კვერს დიდს ხუთშაბათს გრდემოს და გასაწყვეტად დაშადებული ჯაჭვი ისევ სქელდება“ და ამირანი კვლავ მიჯაჭული რჩება (ფშ. 338, კახ. 369, ქართლ. 362, 364 და СМОНПР. ВЪП. 2-011, ОТД. II, 160); მხოლოდ თუშურ თქმულებაშია ნათქვამი, „მკედლები ქრისტეშობის ღამეს სამჯერ დაჰკვრენ ჩაქუჩს სამქედლოში და ამის გამო ჯაჭვი ისევ სხვილდება“-ო. (343), მასასაღამე დიდ ხუთშაბათს მაგიერ ქრისტეს შობის ღამეა.

სულ სხვანაირად არის მოთხრობილი სვანურში: ამირანი და ყურში სკიმავენ ჯაჭვს და სწევენ, რომ ამოგლიჯონ პალო და ის-ის არის თავის წადილს უნდა მიადწიონ, რომ „ამ დროს ღვთის განგებით ჩიტი მოფრინდება და პალოზე დაჯდება, გულმოსული ამირანი მოუქნევს ჩიტს რკინის კვეთოს, ჩიტი აფრენას მოასწრობს, კვეთო პალოს მოხვდება და ისევ ძირამდის ჩაარკობს, ასე მეორდება ყოველ წელსა“-ო (360).

*) „ბევრი აწყენინა, მაგალითად“-ო ამტკიცებს, რომ შეიძლება თარგმანი შემოკლებული იყოს.

ამ სვანურ თქმულებაში ამირანი უგუნურ ბავშვად არის წარმოდგენილი და ეს მის თვისებას როგორღაც არ უდგება.

საქართველოში ყველგან ჩვეულებად არის დარჩენილი და დიდხუთშაბათს ყველა მკედლეები გრდემოს კვერს დაჰკრავენ ხოლომე, რომ ამირანის ჯაჭვი გასხვილდეს და მიბმულმა გმირმა თავი არ გაინთავისუფლოს, თორემ „მაშინ ვაი მკედლებსა“ — ამბობს თუშური თქმულება (343), მკედლებს ცოცხლებს არ გაუშვებსო (364—365). აქაც ეტყობა, რომ პირვანდელ თქმულებას არსებითი ცნობები უნდა აკლდეს იმიტომ, რომ არა სჩანს თუ რა დაუშვა ამირანმა მკედლებს, რომ ასე გულმოდგინედ ეხლაც გრდემოს უროსა ჰკრავენ ხოლომე, ვითომც და ამირანის ჯაჭვი გამსხვილდესო, ან რად არის ამ საიდუმლოებით მოცულის მოქმედებისათვის სწორედ დიდი ხუთშაბათი დაწესებული. უეჭველია თავდაპირველად თქმულებაში ამის შესახებ ცნობები იქმნებოდა და მხოლოდ დროთა განმავლობაში ხალხის შესხივრებას უნდა ჰქონდეს მივიწყებული.

ყურადღების ღირსია, რომ ქართულ წარმართობის დროინდელ დღეთა აღრიცხვაში ხუთშაბათი ცის დღედ ითვლებოდა, მეგრულად მაგ. ცა-შა (<ცა=შა = ცის დღე, ჰანურად ჩაჩხა, სვანურად ცაშ. იქნებ ამირანის დასასჯელად კვერის დაკვრის დღედ ხუთშაბათი „ცის დღე“ იმიტომ არის დაწესებული, რომ მან ღრუბელთა ბატონის ქალი |ქეთუ-კამარ“ აფროდიტე-ვენუსი) მოიტაცა, რომლის სადიდებელ დღედ ქართველობაში სწორედ ხუთშაბათი დღე არის განკუთვნილი?..

უეჭველია მკედლობის ხელოვნებასა და ამირანს შორის რაღაც კავშირი უნდა არსებოდეს და მკედლებს რაღაც დანაშაული, ან უმადურობა უნდა ჰქონდეთ ჩადენილი ამირანის წინაშე, რომ ამირანს მათი შურისძიება სწყურიან, ხოლო მკედლებს ამირანის რისხვისა ეშინიანთ. მაგრამ თქმულებას, როგორც ვთქვით, აქაც აკლია და მიზეზი დასახელებული არ არის.

ამირანი ჰქვიან ეხლა მთავარ მომქმედს პირს ყველა ქართულს თქმულებებში. რაკი ზემოდ მრავალჯერ აღნიშნული იყო, რომ თქმულებაში ბევრი თავდაპირველი სახელები შეცვლილი და დამახინჯებულია, იმიტომ თავისთავად გვებადება საკითხი, იქნებ თვით მიჯაჭველ გმირის სახელიც წინად ამირანი-კი არა, არამედ სულ სხვანაირი იყო? ჩვეულებრივ ასე ფიქრობენ, ვითომც ამირანი ერანულ ბოროტ ღვთაების სახელის აპრიმანისაგან ყოფილიყო წარმომდგარი, მაგრამ ეს აზრი

შემცდარი უნდა იყოს. სარწმუნოების ისტორიაში ძნელად თუ მოიპოვება ისეთი მაგალითი, რომ ბოროტი ღვთაება კეთილ ღვთაებად იქნეს აღიარებული; პირიქით ჩვეულებრივ ყოველთვის, როდესაც ერი ძველს სარწმუნოებასა სტოვებს და ახალს ითვისებს ძველ სარწმუნოების კეთილი ღვთაებანი ბოროტ სულელებად არიან ხოლმე მიჩნეულნი, მაგ. ელლინების დამონიონები ბოროტ დემონებად იქცნენ, კეთილი დევა ბოროტ მღვად და მრავალი ამგვარი. ხოლო რაკი ამირანი ყველა ქართულ თქმულებებში კეთილ გმირად ითვლება, რომელიც განუწყვეტლივ ებრძვის ბოროტ სულებსა და ადამიანთა მკამელ მღვევებს, ამიტომ შეუძლებელია სახელი ამირანი სწორედ ბოროტ ღვთაების აპრიმანის სახელისაგან იყოს წარმომდგარი.

ამასთანავე ყურადღების ღირსია, რომ სომხურ ხალხურ თქმულებაში, რომელიც ქართულ ამირანის თქმულების შესატყვისია, გმირს „მპერი“ ჰქვია. ამიტომ შესაძლებელია ქართულ თქმულებაში თავდაპირველადც გმირის სახელს ბგერა „პე“-ცა ჰქონდა და იქნებ „ამიპრან“-ად გამოითქმოდა, რაც თავის მხრივ „მიპრან“-ს, „ამითრან“-ს, „მითრა“-ს უდრის; „ა“ ამ შემთხვევაში ის ძველი თავსართია, რომელიც ეხლაც ასე მიღებულია აფხაზურში. სახელი მიპრან საქართველოშიც იყო მიღებული და მოსე კალანკატვაცის მოხსენებული ჰყავს „მიპრანი ქართლისა პიტიახში“ (*Պատմութիւն Ազգանից աշխարհ* ტფილისი. 1913 წ., თ. *ԺԲ*. გვ. 37). სხვათა შორის საგულისხმოდ, რომ მითრაც ძველს სპარსეთში მეომარ ღვთაებად ითვლებოდა, რომელიც განუწყვეტლივ ბოროტ სულებს ეომებოდა, იგი იყო უზენაეს ღვთაების საშიშარი მოკავშირე იყო აპრიმანის საწინააღმდეგო ბრძოლაში (W. H. Roscher's *Lexikon*, II. Band., 2. Abteilung, 1894—1897 წ., გვ. 3030, Mithras).

ამირანის მსგავსი თქმულება გავრცელებული იყო, როგორც დიდხანია ცნობილია, ძველს საბერძნეთშიც პრომეთეოსის სახელით, რომელიც აგრედვე კლდეზე მიჯაჭვულ იქმნა.

ბერძნულ მითოლოგიაში პრომეთეოსი ითვლებოდა იაფეტოსისა და ასოპეს, ან არადა ევრემედონისა და ჰერას შვილად (O. Gruppe. *Griechische Mythologie und Religionsgeschichte*, 415, 440, 399, 417, 505); თავდაპირველად იგი ითვლებოდა კეთილ სულად, რომლის შესახებაც

კოტა ცნობები მოიპოვებოდა, მაგრამ მე-VI-ე საუკუნიდან მოყოლებული პრომეთეოსზე ბევრი თქმულებები ჩნდება, მაგრამ ზოგიერთს მათგანს თავდაპირველად პრომეთეოსთან არავითარი კავშირი არა ჰქონდა (იქვე, 1024—1025).

პრომეთეოსს ბერძნები მეცნიერება-ფილოსოფიის დამფუძნებელად სთვლიდნენ, ამბობდნენ, რომ მან ციდან ცეცხლი მოიტაცა, კაცობრიობას ცეცხლის დანთება ასწავლა და ამგვარად მისის მთელის წარმატების მოთავედ გადაიქცა (გრუპპე ბ. მითოლოგია 1025₄), მაგრამ ამისათვის იგი დასჯილ იყო და მიჯაჭვესო. ბერძნულ მითოლოგიის ზოგიერთი მკვლევარი ფიქრობს, რომ შესაძლებელია ეს ცეცხლის მოტაცების ამბავი პრომეთეოსის თქმულებას არ ეკუთვნოდეს, არამედ სხვა ძველისძველი თქმულებისაგან იყოს შემდეგ პრომეთეოსზე გადატანილი (გრუპპე, იქვე).

ელლინთა მწერლები უკვე მე-V—IV ს. მოყოლებული (გრუპპე ბ. მითოლოგია 383_{1a}). ამ თქმულებას კავკასიურად თვით პრომეთეოსის მიჯაჭვის ადგილად კავკასიას სთვლიდნენ. პრომეთეოსის თქმულებას კავკასიურ თქმულებად სთვლიდა მაგ. გამოჩენილი გეოგრაფი სტრაბონიც (*Geographica*, lib. XV, cap. I, 8; ლათინური I, 162).

ფლაბიუს არიანე, რომელიც III საუკ. ქ. შ. ცხოვრობდა და 134 წ. შავი ზღვის აღმოსავლეთი ნაწილი მოიხილა და კეისარს აღრიანეს მოხსენება წარუდგინა, მოგვითხრობს: „კავკასიონის ერთი მწვერვალი გვიჩვენეს, სრობილს ეძახიან სახელად, რომელზედაც, თქმულებისაებრ, დიოსის ბრძანებით ჰეფესტოსის მიერ მიჯაჭვული იყო პრომეთეოსი“—ო (ლათინური *Seytica et Caucasia*, vol, I, 223).

მეორე ბერძენი მწერალი ფილოსტრატე, რომელიც მე-III საუკ. ქ. შ. ცხოვრობდა, ამტკიცებს, რომ კავკასიონის მთის შესახებ ადგილობრივ მკვიდრთ იმნაირივე თქმულებები აქვთ, რანაირიც ელლინთა მგონსებსო, რომ პრომეთეოსის მისის კაცთ-მოყვარეობის გამო მასზე (მთაზე) არის მიჯაჭვული... ზოგიერთნი ამბობენ, რომ იგი გამოქვაბულშია და ამ გამოქვაბულს ამ მთის ძირას უჩვენებენ ხოლმე... ზოგნი კიდევ ამბობენ, მთის მწვერვალზეა მიჯაჭვულიო“ (ლათინური, იქვე, vol. I 435).

ორივე მოწმობა ამტკიცებს, რომ თქმულება კავკასიონის ქედზე მიჯაჭვულ გმირის შესახებ საქართველოში არსებობდა უკვე ქრისტიანობის წინა, წარმართობის დროს. ყურადღების

ღირსია, რომ ბერძენთა მწერლები კავკასიურსა და ელინურ-თქმულებათა მსგავსებასა ჰგონობდნენ; მათის სიტყვით ეს მსგავსება ადგილობრივ მკვიდრთადა და იმათაც იგივეობად მიაჩნდათ, რომ კავკასიაში მცხოვრებნი უჩვენებდნენ კიდევ იმ კავკასიონის ქედის ადგილს, სადაც გამოქვაბულში მიჯაჭული ამირანი უნდა ყოფილიყო დამწყვდეული.

ქართულ თქმულებაში ამირანზე მართლაც ორი უმთავრესი ამბავია. რომელიც ბერძნულ პრომეთეოსის თქმულებას უდგება: ერთია კამარ-ქეთუ ქალის, ღრუბელთა ბატონის ასულის ციდან მოტაცება, მეორე—მისი მიჯაჭვა. ქართულ თქმულების ზეციურ კომპიდან მოტაცებული ქალი უნდა აღბად ცეცხლის გაპიროვნებული გამოხატულება იყოს, ზეციურ ცეცხლის, იქნებ მენის ცეცხლის სიმბოლოა.

შემდეგ გარემოებასაც ქართულ თქმულებისათვის თვალსაჩინო მნიშვნელობა აქვს: როგორც სხვათა შორის ზემომოყვანილ ცნობიდანაცა სჩანს, პრომეთეოსი ბერძენის თქმულებისაებრ მიჯაჭული იყო ზევსის ბრძანების თანახმად ჰეფესტოსის მიერ. თუ ჩვენ მხედველობაში მივიღებთ, რომ ჰეფესტოსი მჭედლობის ხელობის შემქნელად და მჭედლების მფარველად ითვლებოდა, მაშინ ჩვენ შეგვიძლიან ცოტა არ იყოს მიუხედავთ იმ სიძულვილის მიზეზს, რომლითაც გამსჭვალულია ამირანი ქართულ ყველა თქმულებათაებრ მჭედლებისადმი, მეორეს მხრივ მჭედლების კვერის დაკვრასაც ყოველ დიდხუთშაბათს მნიშვნელობა მიეცემა.

აი ამ სახით გვეხატება ჩვენ ამირანის თქმულების პირვანდელი სახე და დედა-აზრი. რასაკვირველია უფრო ზედმიწევნითი და ხანგრძლივი დაკვირვება და კვლევა-ძიება თანამედროვე თქმულებებშიაც პირვანდელ სახის კვალს უკეთესად მიაგნებდა, მაგრამ მომავალში ეს უფრო ადვილად გაკეთდება იმიტომ, რომ ეხლა თქმულების უმთავრესი ნაწილი უკვე შესწავლილია.

თ ა გ ი მ ე ხ უ თ ე

ქართველების პოლიტიკური მდგომარეობა XI—I ს. ქრ. წ.

რამდენადაც ასურულ წარწერებიდანა სხანს, ქართველები 1100 წლამდე ქრ. წ., ვიდრე მათ ასურეთის ბატონი ტიგლათ-პილესარ I დაამარცხებდა, უძლეველ ერად ითვლებოდნენ. თვით ასურეთის მეფე ამბობს, მუსკები ჯერ არც ერთ მეფეს არას დროს არ დაემარცხებინაო (KB. I, 19). მაშასადამე წინად ქართველები არამცთუ დამოუკიდებელნი უნდა ყოფილიყვნენ, ძლევაშისილ ერის სახელიცა ჰქონიათ მოხვეჭილი. ტიგლათ-პილესარ I ტახტზე რომ ავიდა, 1100 წლის ახლო ხანებში, 20000 მუსკი და მათი ხუთი მეფე, გათამამებული, აქაოდა 50 წლის წინად ასურეთის მოხარკე ქვეყნები ალძი და პურუკუცი დავიპყართო, ჩამოვიდნენ და კუმშუხიც დაიჭირეს; ჯერ არც ერთ მეფეს არას დროს ისინი არ დაემორჩილებინათ. „შევეკრიბე მაშინვე ჩემი საომარი ეტლები და ჯარი და კუმშუხში გავემგზავრო, მოგვითხრობს ასურეთის ბატონი, ის 20000 მუსკი და მათი 5 მეფე საშინლად დაეამარცხეო. მათი ჯარის კაცების გვამები გრიგალისაგით მივფანტ-მოვფანტე, მათი სისხლი ხევებსა და კლდის ვიწროებზე ვადინე, თავები მოვჭერ და მათ ქალაქების მახლობლად დავყარე. ნატყვენავი ქონება და ავლადიდებაც ბლომად წამოვიღე. მათ ლაშქრისაგან გადარჩენილი 6000 ჯარის კაცი, რომელიც ჩემს იარაღს გაექცა, მერე ფეხებზე მომეხვია და დამემორჩილა, ჩემთან წავიყვანე და ჩემ ქვეყანის მცხოვრებად ჩავთვალეო“ (იქვე, 19). ასე კვებულობს თავის გამარჯვებას ასურეთის ბატონი. ამავე ტიგლათ-პილესარმა დაიმორჩილა კოლხებიც, ანუ კასკები, როგორც ასურელები ეძახიან; როცა 4000 კაცმა კასკებმა ჩემი ძლევაშისილების ამბავი შეიტყესო, ჩემი მამაცობის შიშის ზარი დაეცათ, ბრძოლა ველარ გაბედეს და მუხლებზე (ფეხებზე) მომეხვიენო. მეც ყველა ისინი 120 საომარი ეტლითა და ქონებითურთ თან წავასხი და ჩემ სამფლობელოს მცხოვრებად

ჩავთვალეო“ (იქვე, 25). ასე დაიწყო ბრძოლა ქართველებსა და ასურელებს შორის. ერთ დროს უძლეველი მესხები ტიგლათ-პილესარ I-მა დაამარცხა და უკვე აშურ-ნასირ-აბალის დროს (885—860 წ. ქრ. წ.) ასურელების მოხარკედ იყვნენ (იქვე, გვ: 65). 837 წელს მეფე სალმანასარ II ტაბალის ანუ იბერების ქვეყანასაც მიაღდა და 24 ტაბალელმა მეფემ ასურეთის ბატონი საჩუქრებით მოიშორა თავიდან. მეფემ ტაბალელების ვერცხლისა და ლითონის მალაროები ჩაიგდო ხელში (იქვე, 143). ამიერიდან ასურეთის ბატონის წინაშე მოიხარეს ამაყი ქელი და 883 წელს მათმა მეფეებმა სალმანასარის სიტყვით ასურეთის ბატონს ხარკი მიართვეს (იქვე, 143). ტიგლათ-პილესარ III-ის დროსაც (745—727) ტაბალები კვლავინდებურად ხარკს იხდიდნენ (იქვე, II, 19, 21, 31). მაგრამ როგორც ეტყობა ამის შემდეგ ასურელებისათვის უჩრბოა გაუწევიათ, ყმობისაგან თავი დაუხსნიათ და, როგორც ეს სარგონ მეფის (722—705) სიტყვებიდანა სჩანს, იგი იძულებული ყოფილა ტაბალისა და მუსკების წინააღმდეგ ახმედრებულიყო, რომ ხელმეორედ დაემორჩილებინა; მეფეს თავისი წადლი აუსრულებია კიდევ: კიაკი (თუ კაკი?) ტაბალის მეფე ტყვედ წაუყვანია, ხოლო მუსკების ქედზე მონობის მძიმე უღელი დაუდვია (იქვე, VI, 39); როგორც სხვა თავის მოხარკე ქვეყნებში, ისე კასკების ანუ კოლხების, ტაბალების და მუსკების სამეფოებში სარგონს საკუთარი მოხელეები და მოადგილეები დაუყენებია; ხარკი და გადასახადი დაუწესებია (იქვე, II, 41); მამასადამე ცოტა-ღა აკლდა, რომ მათ შინაურ საქმებშიაც ჩარეულიყო.

რამდენადაც სარგონ მეფის სიტყვებიდან სჩანს, იგი მაინც თავდაპირველად პატივისცემით და მეგობრულად ეპყრობოდა ტაბალებს. როცა ტაბალელ მეფის ჰვლლის შვილი ამბარისი ტახტზე ასულა, სარგონს მისთვის ცოლად თავისი ქალი მიუთხოვებია და მშითვით კილიკია გაუტანებია; ამგვარად ამბარისის სამფლობელო შესამჩნევად გადიდებოდა. მაგრამ ტაბალელ მეფეს ასურეთის ბატონობა არაფრად მოსწონდა, თუმცა სარგონი მისი სიმამრი იყო და დიდი მფარველობაც გაუწვია, მაინც მან რუსა (ან ურსა) ურარტულ მეფესა და მუსკების მეფეს მიტას კაცები მიუგზავნა, ასურეთის ბატონის წინააღმდეგ პირი შეეკრათ და ქვეყანა წაგართვათო. ეს რომ სარგონმა შეიტყო, 709 წელს ამბარისი თავის ნათესავებითა და ტაბალელ

დრდებულებითურთ ასურეთში წასხა და მისი ასი ეტლი თან წაიყოლა. ასურეთის ბატონი ამბობს, იმათ ადგილას მე ჩემი მორჩილი ასურელები დავასახლეო, ხოლო ქვეყნის გამგედ ჩემი მოხელე დავნიშნე, თანაც ხარკი და გადასახადები დავადეო (Sargons Die Gros. Prunkinschrift, KB. II, 57). ასე დასრულდა ტაბალებისა, მუსკებისა და ურარტელების შეთქმულება: განრისხებულმა სარგონმა სამეფოს დამოუკიდებლობა მოსპო და ქვეყნის შინაურ საქმეებში ჩაერია. ამის შემდეგ ტაბალისა და მუსკების მდგომარეობა თანდათან სულ უკან უკან მიდიოდა. 1100 წლიდან მოყოლებული, მაშასადამე, ქართველ ტომებისა და ასურეთის შორის მუდმივი დაუცხრომელი ბრძოლა ყოფილა. ქართველ ტომებისა და მუსკების ძლიევა მოსილობის ხანა 1100 წლის წინა დროს ეკუთვნის. ამის შემდეგ ისინი თანდათან ძლიერებასა ჰკარგავენ.

მაგრამ სწორედ ამ დროს ჩრდილოეთით ძლიერდება და ასურელებს ჯერ მეტოქეობას უწევს, ხოლო მერე სიცოცხლეს უმწარებს ტაბალისა და მუსკის მოძმე ურარტელი ტომები. მათი ამოღება და დაწინაურება სალმანასარ II (860—825) დროს იწყება. ურარტელების მეთაურად მეფე არამე ანუ არამუ იდგა. სამჯერ ზედიზედ გაილაშქრა სალმანასარ მეფემ: მის წინააღმდეგ ასურეთის ბატონმა პირველად 860 წ. ციხე სუგუნია აიღო. მეორედ 857 წ. დედაქალაქი არხაშკუ ანუ არხაშკუნუ დაიპყრო. მესამედ 844 წელს მარტო დაძალების მეფე დაიმორჩილა; იმის იქით წაწევა სალმანასარს, ეტყობა, ვეღარ მოუაერხებია. არამეს მოადგილემ მეფე სარდურიმ თავის დედაქალაქი ვანის ტბის ნაპირზე გადიტანა, ქალაქ ტუსპაში (ეხლანდელი ქ. ვანი). აქედან უფრო ადვილი იყო ასურელების უკუტყვევა და დამარცხება. ასურეთის მეფეები შამს-რამანისა (825—812) და რამან-ნირარის (812—783) დროს ურარტელების წინააღმდეგ ლაშქრობას ვეღარ ბედავდნენ. ურარტელების ძლიერებამ სარდურ I-ის შვილის მეფე იშპუინისა და მის ძის მენუას დროს უმაღლეს წერტილამდე მიიღწია. იშპუინიმ ასურული ანბანი თავის დედა-ენის ბგერების გამოსახვისათვის მოაგვარა და გამოიყენა და თავის წარწერებს ეროვნულ ენაზე აწერინებდა. როცა მენუას შვილმა არგიშტიმ ყველა თავის თანამომძმე ტომები გარშემო შემოიკრიბა, ასურეთის წინააღმდეგ ბრძოლა დაიწყო; შეერთებულის ძლიერი ლაშქრით მიეჭრებოდა ხოლმე ასურეთის ბატონს და მოსვენებას არ

აძლედა, სანამ ქედღეცხელ ასურეთს არა სძლია. ეს ხანა ურარტელების ძლიერების დრო იყო. მაგრამ ასეთმა მდგომარეობამ დიდხანს არ გასტანა: ავიდა თუ არა 740 წ. ტიგლათ-პილესარ II სამეფო ტახტზე, სამი წელიწადი არ გასულა, რომ 743 წელს ურარტელების წინააღმდეგ ამხედრდა. ამ დროს ურარტელების სამეფო ტახტი სარდური II-ს ეპყრა. ასურეთის მეფის ურარტელ ტომების სამხედრო კავშირი დაუხვდა წინ, მაგრამ სძლია. მარტო 72950 კაცი ტიგლათ-პისლესარ II ტყვედ წაიყვანა; თვით სარდური მთებში შეიხიზნა და ამით დაახწია თავი სამარცხვინო ტყვეობას. 735 წელს ასურეთის ბატონი ხელმეორედ შეესია ურარტუს და ზედ დედაქალაქ ტუსპას მიადგა, ვითომც აღებას ლამობდა, მაგრამ ამაოდ. დანარჩენი ქვეყანა-კი დაიპყრა და თავისი მოხელე დააყენა გამგედ. თხუთმეტი წლის შემდეგ ურარტელებმა ისევ ძალა მოიკრიბეს და თავის თანამოძმე ერებთან, ტაბალსა და მუსკებთან, პირი შეჰკრეს, ასურეთის ბატონობა თავიდან მოვიშორათო. ამ კავშირის მომგონი, როგორც ზემოდ ნათქვამი იყო, ტაბალელი მეფე ამბარისი იყო. ხოლო ურარტელებს ამ დროს მეფედ რუსა ანუ ურსა ჰყავდათ. როგორც ვიცით ასურეთის ძლიერმა ხელმწიფემ სარგონმა კავშირის ამბავი შეიტყო თუ არა, მოკავშირენი ცალ-ცალკე დაამარცხა და განზრახული შეთქმულება გააქარწყალა. ასე დაბოლოვდა იაფეტიანთა ომ ქართველ მოდგმის ტომებისა და ასურელების მრავალ-საუკუნოების განუწყვეტელი ბრძოლა და მეტოქეობა: ბრძოლის ველი ასურელებს დარჩათ.

ქართველ ტომების არსებობას კაპპადოკიასა და პონტოში ინდო-გერმანელ ველურ ხალხების შემოსევამ მოულო ბოლო, განსაკუთრებით კიმმერიელებმა. ჯერ ლიდიელებს დაეცნენ, მერე ჯერი ქართველ ტომებზე მიდგა და ყველაფერი მირეგემორეგევს. ეზეკიელს ამ განადგურების სურათი ასე აქვს აწერილი: მოსოხი და თუბალი, რომელნიც მთელ ქვეყნიერებას შიშის ზარსა ჰგვრიდნენ, მახვილით დახოცილნი მთელ თავის სიმრავლითურთ მიწაშია დაფლული (XXXII, 26). ხოლო ვინც სიკვდილს გადაარჩა, ის გოგის მონობას უნდა დამორჩილებოდაო (იქვე, XXV VIII, 2, 3); ამ დროს ინდო-გერმანულ ტომის; სკვითების, ერთობლივი შემოსევა იწყობა მცირე აზიისა, შუამდინარისა და ერანის ქვეყნებში; სკვითები კვალდაკვალ მისდევნენ ადგილობრივ მცხოვრებთ და, მათს მიწაწყალს იპყრობ-

ენ. ამ საერთო მოძრაობაში, სხვათა შორის, იმსხვერპლა მცირე რეაზიელი ქართველებიც.

ამ საშინელ წამლეკველ ტაღლას ქართველ ტომების მხოლოდ ის ნაწილი გადურჩა, რომელთაც ბინადრობა შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაპირებზე ჰქონდათ და რომელთაც თავი ამიერ-კავკასიაში შეაფარეს.

ძლიერმა ასურეთმა ჯერ მიდიელებს, ხოლო მერე ერანს დაუთმო თავისი ადგილი. ახემენელთა ძლევამოსილი სამეფო ბევრ იმ ქვეყნებს დაებატრონა, რომელიც წინად ასურეთის სამფლობელოს ეკუთვნოდა; იგი შეუჩერებლივ მიდიოდა წინ და ახალ-ახალ სამეფოებს იმორჩილებდა. ბერძენების გამოჩენილ ისტორიკოსის ჰეროდოტეს თხზულებიდანა სჩანს, რომ მოსხები, ტიბარენნი, მაკრონები და მოსინიკებიც სპარსეთის ხელმწიფეს ემორჩილებოდნენ; მათი ქვეყანა მე-19-ე საუკუნეო მახარად ითვლებოდა სპარსეთში 6 წლიურად 300 ქანქარს (ტალანტს) ხარკს იხდიდა ხოლმე (ჰეროდოტე, III, 94). თუმცა კოლხები დამოუკიდებელნი რყვნენ, მაგრამ სპირსელებს თავის ნება-ყოფილობით აძლევდნენ ხარკსა; მაშასადამე ახემენელ ხელმწიფის მფარველობა და მეთაურობა შეუწყნარებიათ (იქვე, III, 97). ყველა ჩამოთვლილი ქართველი ტომები მოვალე იყვნენ სპარსეთს ჯარით მიჰმეველებოდნენ. თითოეული ტომი ცალ-ცალკე გამოდიოდა ხოლმე, ხოლო ორ-ორ ტომს ერთი სარდალი ჰყავდათ; მოსხებისა და ტიბარენების სპასალარად მგ. დარიოზის შვილი არიომარდი იყო, მაკრონებსა და მოსინიკებს-კი ხორასმის შვილი არტანკეს, ხოლო მარებისა და კოლხების ჯარის უფროსად თეასპის შვილი ფარანდატი იყო (ჰეროდოტეს ხალხების აღწერა VII, 78—79). ყველა სარდლები სპარსელები ყოფილან და, რასაკვირველია, ახემენელ ხელმწიფეების დანიშნულები იქნებოდნენ. მშვიდობიანობის დროს სპარსეთის მთავრობა იქნებ მაგრე რიგად არ ჩარეულიყო ქართველ ტომების შინაურ საქმეებში, მაგრამ მაინც ქართველებზე ერანს დიდი გავლენა ექნებოდა.

ეს კია, მეოთხე საუკუნეში ყველა ქართველი ტომები—ხალიბები, ხალდები, მაკრონები, კოლხები, მოსინიკები და ტიბარენნი—სპარსეთის მეფისაგან დამოუკიდებელნი იყვნენ: ეტყობა ახემენელ მეფისაგან თავი დაუხსნევით. ამ დროს შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთის ნაპირას მცხოვრები ქართველები პატარ-პატარა, ერთი-ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელ, სამთავრო-

ებად იყვნენ დანაწილებული, ეროვნული შემცენება ან მიჩლუნ-გებულის ან არა და თითქოს დაკარგული უნდა ჰქონოდათ: არამც თუ ისინი ერთობასა და კავშირზე აღარა ფიქრობდნენ, პირ-იქით ცდილობდნენ კიდევ, რომ ბერძნების დახმარებით თავიანთ თანამოძმეებისთვის როგორმე ევნოთ და რამე წაეგლი-ჯათ; დრილები მუდმივ კოლხებს სცარცვავენდნენ, ბარის მოსი-ნიკები და მთიელი მოსინიკებიც ერთი ერთმანეთის მოსისხლე მტრები იყვნენ. ქსენოფონტემ არც-კი იცოდა, რომ ყველა ეს ტომები ღვიძლი ძმები იყვნენ; იქნებ ეს თვით ამ ქართველ ტომებსაც დავიწყებული ჰქონდათ?... ჰეკატეს დროს, რომელიც დარიოზის (521—486) თანამედროვე იყო, როგორც ეტყობა, ეს ჯერ კიდევ ხსომებიანთ: იგი ამბობს, „მოსხები კოლხების ტომიაო“ (ლათინურად. I, 3), ხოლო ეს იმას ნიშნავს, რომ ჰეკატეს მოსხებისა და კოლხების ნათესაობის ამბავი სცოდნია; ამის შემდეგ, როგორც სჩანს, ქართველი ტომები უფრო და-ქვეითებულან და ეროვნული შემცენება თითქმის დაუკარგავთ, თუმცა-კი პოლიტიკურად ამ დროს სრულებით დამოუკიდებელნი იყვნენ.

რა უნდა მომხდარიყო შემდეგ საუკუნოების განმავლო-ბაში, ბერძნების მწერლების ცნობებიდან არა სჩანს. სტრაბონი მოგვითხრობს მხოლოდ, რომ მეორე საუკუნეში, 191 წ. შემ-დეგ, მცირე სომხეთისა და სოფენის მფლობელებმა, ანტიო-ქოზ დიდის ორმა სარდალმა არტაქსიმ და ზარიადრმა, თავიან-თი ქვეყნები გააძლიერეს და ქართველი ტომები ტიბარენნი და ხალდეები დაჩაგრეს: ორი მაზრა ჩამოართვეს და დაიმორ-ჩილესო (Geogr. VII cap. 3, 28), ამის შესახებ პირველ თავ-ში იყო ნათქვამი. ამ გვარად ქართველი ტომების პოლიტიკუ-რი მდგომარეობა შავი ზღვის სამხრეთ ნაპირას მეტად შერყეული იყო. მცირე სომხეთისა და სოფენის მფლობელებ-ების ბატონობას ტიბარენებისა და ხალდეების ქვეყნებში მით-რიდატ ევპატორმა მოუღო ბოლო, ვგონებ 88—84 წლებს შორის; მაგრამ არც იმას უბატონნია დიდხანს. ამ დროს რომის ძლევამოსილმა ლაშქარმა პომპეიუსის მეთაურობით ფეხი შე-მოსდგა მცირე აზიაში და მითრიდატის დიდებას ბოლო მო-

ულო. 66 წელს ქრ. წ. პომპეიუსმა მეფე მითრიდატი საშინ-
ლად დაამარცხა. მეფე ბრძოლის ველიდან გაიქცა და კავკა-
სიაში შეაფარა თავი. ამიერითგან იწყობა რომის ბატონობისა
და გავლენის ხანა მთელ მცირე აზიასა და კავკასიაშიაც. ბერძ-
ნების ახალშენები, რომელიც მრავლად იყვნენ შავი ზღვის
ნაპირებზე გაფანტული, რომაელების ბატონობას ხელს უწყობ-
დნენ და ნიადაგს უმტკიცებდნენ.

თ ა ვ ი მ ე ე ქ ვ ს ე .

საქართველოს ცხოვრება და თავგადასავალი I—VII საუკ. პირველ ნახევრამდე.

პირველად რომაელებმა საქართველოში ფეხი შემოსდგეს წინ წელს ქრ. წ.; თავის თანამომკმეებს გზა გაუკვლია სახელოვანმა სარდალმა პომპეიუსმა, რომელიც ამ დროს მძორიდატ მეფეს ეომებოდა. მეფედ მაშინ იბერიაში არტაგი, ანუ, როგორც მას ბერძენი ისტორიკოსი დიონ კასიუსი ეძახის, არტაკი ყოფილა; როცა რომაელების სარდალმა სომხებზედაც გაიმარჯვა, არტაგმა იფიქრა, ვაი თუ ჩემ ქვეყანასაც მოადგეს და დაიპყროსო, და თითონაც მის საწინააღმდეგოდ მზადებას შეუდგა; პომპეიუსისათვის-კი რომ თვალები აეხვია და შეეცდინა, დესპანები მიუგზაენა. დაემეგობრდეთო (Historia romana, XXXVII, 1; ლათინურად, I, 612). რასაკვირველია, იბერიის მეფეს არ შეეძლო სხვანაირად მოქცეულიყო: იქნებ პომპეუსს მეგობრობასა და კავშირზე უარი ეთქვა და ქვეყნის დასაპყრობად წამოსულიყო; ამისათვის, მშვიდობიანობაზე მოლაპარაკების დროსაც, არტაგი ფრთხილად უნდა ყოფილიყო და ჯარი შეკრებილი ჰყოლოდა, რომ, თუ ვინცობაა მოლაპარაკებას ფუჭად ჩაეარნა, მზამზარეულ მხედრობით მტერს სამეფოს საშლერებზე დაჰხვედროდა. თვით რომაელების საყვარელი ანდზაც ხომ ამსვე ურჩევდა მმართველს: „თუ გინდა მშვიდობიანობა იყოს, ომისათვის მზად იყავო“; მაგრამ, როცა რომაელების სარდალმა იბერიის მეფის მზადების ამბავს ყური მოჰკრა, ძალიან ეუცხოვა და გადასწყვიტა: ისევ სჯობია იბერებს ეხლავე ანაზღეულად თავს დავეცე, სანამ არტაგი მოემზადებოდეს და მიუვალ ვიწროებში ჩამისაფრდებოდესო. პომპეიუსიც მართლა დაიძრა თავის მხედრობითურთ და იბერიას მოადგა. არტაგ მეფე სამზადისში იყო გართული და ასე მალე მაინცა-და-მაინც რომაელების თავდასხმას არ მოელოდა. პომპეიუსმა ისე მსწრაფად გაიარა მთელი მანძილი სამეფოს სამ-

ზღვრითგან დედაქალაქამდის, რომელიც მტკვარზე იდო, რომ: არტაგმა მხოლოდ მაშინ შეიტყო მტრის შემოსევის ამბავი, როცა რომაელების ჯარი სატახტო ქალაქს მოუახლოვდა. თავზარდაცემულმა იბერიის მეფემ გაქცევა ირჩია; მტკვარს გაღმა გავიდა და ხიდი დასწვა, რომ მტერი ვერ დასდევებოდა. დედაქალაქის ციხის მცველმა ჯარმა რომ მეფის გაქცევის ამბავი შეიტყო, მხნეობა დაჰკარგა, ბრძოლაში ძლეულმა პომპეიუსის წინაშე ქელი მოიხარა და სატახტო ქალაქი გამარჯვებულს მტერს გადასცა. რაკი პომპეიუსმა ეს ადგილი, რომელიც მთელ ხეობის კარად ითვლებოდა, ხელში ჩაიგდო, ციხეში თავისი დარაჯები ჩააყენა, თითონ-კი გასწია და მტკვარის მთელი აქეთი ნაპირი დაიპყრო. ის-ის იყო რომაელების სარდალმაც მტკვარს გაღმა გასვლა დააპირა, რომ არტაგმა მოციქულები მიუგზავნა, ოლონდ ჩვენ შორის მშვიდობიანობა ჩამოვარდეს, და ხილსაც ისევ ავაშენებ და სურსათსაც მოგცემო; ორივე პირობა მეფემ მაშინვე ასრულა, მაგრამ პომპეიუსი მაინც ხილზე გავიდა. არტაგს შეეშინდა, ჩემი დაქერა არ უნდოდესო, და მდინარე პელორის პირას გაიხიზნა; რომაელების სარდალი უკან დაედევნა, დაეწია და დაამარცხა; მეფემ მაინც ტყვეობას თავი დაახწია, წყალ გაღმა გავიდა, ხოლო ხიდი აქაც დასწვა, და გაიქცა. იბერთა ლაშქარის ერთი წილი ომში დაიხოცა, ერთი წილი კიდევ მდინარეში დაიხრჩო; ვინც გადაჩრა, ტყეებში მიიმალა და იქიდან ისარს ესროლა რომაელებს, მაგრამ ესენიც დახოცეს რომაელებმა. მაშინ არტაგმა პომპეიუსს ისევ მოციქულები მიუგზავნა და საჩუქრებიც მიართვა. სარდალმა საჩუქრები-კი მიიღო, მაგრამ მეფეს პასუხად შეუთვალა: თუ მშვიდობიანობა გსურს, ჯერ მძევლებად შენი შვილები გამომიგზავნეო. არტაგი ყოყმანობდა, ამობაში ზაფხულმაც მოატანა და მდინარე პელორი დაპატარავდა; ამით ისარგებლა პომპეიუსმა და ერთ ალაგას, საცა ფონი იყო, გაღმა გავიდა; მაშინ-კი არტაგ მეფემ იკადრა და თავისი შვილები მძევლებად გამოიმეტა. ამის შემდეგ იბერიის მეფემ და რომაელების სარდალმა ხელშეკრულობა დასდეს (იქვე; XXXVII, 1—3).

ძლევაშოსილი პომპეიუსი ეხლა-კი დაიძრა და კოლხეთში გადავიდა (იქვე, XXXVII, 3) და იქ მეფედ არისტარხი

დააყენა *). ასე შემოდგეს ფეხი რომაელებმა საქართველოში: რაკი ერთხელ გზა გაკვლეული ჰქონდათ, კავკასიას ხშირად ეწვეოდნენ ხოლმე. ამიერითგან საქართველო რომაელების მძლავრი გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა.

მართალია, თუმცა მითრიდატის შვილმა, ფარნაკმა პომპეიუსისა და იულიოს კეისარის შორის ატეხილ შუღლითა და მტრობით ისარგებლა (48 წ. ქრ. წ.), თავის მამის სამფლობელოს აღდგენას შეუდგა, და კოლხეთი და სომხეთიც ადვილად დაიმორჩილა; მაგრამ იულიოს კეისარმა, თავის მეტოქეს სძლიათუ არა, მაშინვე მცირე აზიასა და კავკასიაში შემოიჭრა და ფარნაკი დაამარცხა, ხოლო პომპეიუსის დაპყრობილი ქვეყნები ისევ რომაელების სახელმწიფოს დაუბრუნა (იქვე, XLII, 9, 45, 47, 48; ლატიშევ, I, 618—620).

იბერებს მაინცა-და-მაინც ქედი დიდი ხნით არ მოუხრიათ და რომაელების მეგობრობაცა და ბატონობაც უარუყვიათ. 36 წ. (ქრ. წ.) პუბლიოს კანიდიოს კრასოსი იძულებული იყო ისევ იბერების წინააღმდეგ გაელაშქრნა; რომაელების სარდალმა გაიმარჯვა და იმდროინდელი იბერიის მეფე ფარნავაზი (ფარაბაძოს) დაამარცხა და აიძულა მეგობრობა ეკისრნა (Dio Cassius XLIX, 24; ლატიშევ, I, 620). არც ეს გამარჯვება ყოფილა ხანგრძლივი: 15 წ. (ქრ. წ.) იბერიაში ისევ ამბოხებამოხდა (იქვე, LIX, 20; ლატიშევ, I, 620); მაგრამ ალბად ეს აჯანყებაც ჩაუქრიათ რომაელებს, და ქართველებს ისევ რომაელების მეგობრობა და ზავი აურჩევიათ. იმპერატორი აუგუსტუსი (29 წ. ქრ. წ.—14 წ. ქრ. შ.) თავის „ანკვირის ძეგლში“ მოგვითხრობს, რომ იბერებს რომის კეისრისა და ერის მეგობრობა ჰსურდათ და იხვეწებოდნენო (ლატიშევ, II, 41). ასე მაგრად ჩადგეს ფეხი რომაელებმა დასავლეთსა და აღმოსავლეთს საქართველოში; ეს ის დრო იყო, როცა რომაელების განთქმული თავისუფლება და რესპუბლიკური წესწყობილება გადაგვარდა და მკაცრი თვითმპყრობელობა აღმოცენდა.

ამ წიგნის პირველ თავში დაწვრილებით გამოკვეულია, თუ რა სამზღვრები ჰქონდა იბერიასა და კოლხეთს სწორედ I საუკუნეში ქრ. შ., ამიტომ ამ საგნის თაობაზე ლაპარაკი მეტი

*) ამ ფრისტარხს ეკუთვნის ის ფული, რომელსაც შემდეგი ზეღწეობილი აქვს: კოლხიდის მეფის არისტარხისა,

იქნებოდა. მაშასადამე ჩვენ შეგვიძლიან აქ საქართველოს სახელმწიფო ზღვარებს დაწესებულებათა აწერას შეუდგეთ. მხოლოდ ამ დროინდელ აღმოსავლეთ საქართველოს სახელმწიფო წეს-წყობნების შესახებ მოგვეპოვება ცნობები, დასავლეთი საქართველო ამ მხრივ აწერილი არა ყოფილა. გამოჩენილ ბერძნების გეოგრაფის აღწერილობა და ქართულ წყაროებისა და ტერმინების შესწავლა გვარწმუნებს, რომ იბერიის ყველა სახელმწიფო და საზოგადოებრივი დაწესებულებანი საგვარეულო წეს-წყობილებაზე ყოფილა დამყარებული. იმ დროს, როცა რომაელებმა ჩვენს სამშობლოს თავისი მძლავრი კლანჭები ჩაუჭირეს, მიწის კერძო საკუთრება არ არსებობდა, თურმე, და მთელი უძრავი ქონება მთელ საგვარეულოს ეკუთვნოდა; ამ ქონებას თვითოეული გვარისშეილი ან სახლობა-კი არ უფლიდა, არამედ მთელ უძრავ ქონების ერთად-ერთ გამგელა და მეურნედ გვარის უფროსი ოთვლებოდა, და „მამასახლისად“ იწოდებოდა. გვარი ზ საგვარეულო წეს-წყობილება მაშინდელ ცხოვრების დედა-ბოძი იყო. დაბა-სოფლები და ქალაქებიც იმნაირადვე იყვნენ მოწყობილნი, როგორც საგვარეულო, იმიტომ რომ უმეტეს შემთხვევაში თვითოეული სოფელი მხოლოდ ერთს საგვარეულოს ეჭირა ხოლმე, როგორც ეს მე-XVIII-ე საუკუნემდისაც საქართველოს მთა-ადგილებში, მაგ, არაგვისა და ქსნის ხეობებში, შერჩენილი იყო; ამიტომაც არის, რომ შემდეგშიაქცი, მე-IX—XIII-ე საუკ., როცა ბატონ-ყმობამ სოფლის ერთეულობა დაარღვია და კუთვნილებისდა მიხედვით ყმები სამ უმთავრეს (სამეფო, საბატონო და საეკლესიო) ჯგუფად დაანაწილა, ამ დროსაც მაინც თვითოეულ სოფელს თავისი მტკიცე „მზღვარი“ (სამზღვარი) ჰქონდა; ეს ძველი საგვარეულო წეს-წყობილების ნაშთია; როცა თვითოეული სოფელი ერთს საგვარეულო საკუთრებას შეადგენდა, რასაკვირველია სოფლებს გარეშემო გარკვეული სამზღვრები ექნებოდა.

მაგრამ გვარიც არის და გვარიც: ზოგი მრავალრიცხოვანი, დიდი გვარი იყო ხოლმე, ზოგი კიდეც პატარა. რასაკვირველია, მრავალრიცხოვან გვარს მეტი ძალა და გავლენაც ჰქონდა თავის კუთხის დანარჩენ გვარებზე; დიდ-გვარიანი მამასახლისი მაზრის მეთაურადა და გამგედ იყო. ქვეყნის გამგობის სათავეში მეთუფე-მამასახლისი იდგა; იბერიის უზენაეს მართველობის უფლება ერთს საგვარეულოს ეკუთვნოდა; ამ საგვარეულოს უფროსი წევრი, მაშასადამე მამა-

სახლისი, იმავე დროს ქვეყნის მეუფედ ითვლებოდა; როდესაც მეფე გადაიკვლებოდა, ვინც განსვენებულის მომდევნო იყო წლოვანებით, ის ადიოდა სამეფო ტახტზე; ამგვარად, სამეფო უფლების მემკვიდრეობა იმავ საზოგადო წესს მისდევდა, რომელიც თვითოეულ საგვარეულოში სუფევდა.

მეუფე-მამასახლისის მომდევნო საგვარეულოში ქვეყნის მთავარ-მსაჯულად და მხედართმთავრად ითვლებოდა. ხოლო საერთოშორისო საქმეები ამ დროს ქურუმების ხელში ყოფილა. სამხედრო წოდება ამ დროს ჯერ არ არსებობდა, დღევანდელი მიწის-მოქმედებას მიმყოფი გვარი-შვილი, ხვალ, თუ ქვეყანას მტერი შემოესეოდა, ჯარის კაცად გახდებოდა ხოლმე. სამეფო გვარეულობას გარდა, ყმები სხვებს არავის არა ჰყოლია; ყმები, თურმე, სამეფო გვარის მამულზე ცხოვრობდნენ და ჭირნახულით განსაზღვრულს გადასახადსა და ბეგარას იხდიდნენ.

რასაკვირველია, მას შემდეგ, რაც რომაელებმა საქართველოს თავისი მეგობრობა ძალად დააკისრეს, ადგილობრივი სახელმწიფო წეს-წყობილება დაუპატიჟებელ სტუმრების ძლიერ გავლენის ქვეშ შეიძლება შელახულიყო: ქვემოლ ბევრი მაგალითებია მოყვანილი, როცა რომაელები სამეფო ტახტის მემკვიდრეობის საქმეებში ერეოდნენ და ტახტზე თავიანთ მომხრეს სვამდნენ, მაგრამ ძველი წესი მაინც ძლიერი იყო.

როცა, 35 წ. ქრ. შ., პართელმა მეფემ არტავანმა იმოდენა კანდიერება გამოიჩინა, რომ რომაელების უფლების ქვეშემყოფი სომხეთი მათ დაუკითხავად თავის შვილს არშაკს მისცა, კეისარმა ტიბერიუსმა ამით ისარგებლა და სპარსეთის საქმეებში ჩაერია. არტავანის მედიდურობით თავმოებურებული და გულზემოსული პართელების ერთი წილი მეფეს აუჯანყდა და რომის კეისარს სამეფო კაცის დანიშვნა სთხოვა, მაგრამ, რომ რომაელებისათვის არტავანის წინააღმდეგ ბრძოლა უფრო გაეადვილებინა, კეისარმა იბერიის მაშინდელ მეფეს მისწერა და უბრძანა, რომ ის თავისი ჯარით სომხეთს შეჰსეოდა; ტიბერიუსი დარწმუნებული იყო, რომ მამა შვილს მიეშველებოდა და სწორედ ამ დროს რომაელებს სპარსეთის ტახტის დაპყრობა გაუადვილდებოდათ; კეისარმა სომხეთის ტახტის მეფედ წინდაწინვე იბერიის მეფის ფარსმანის ძმა მიჰრდატი დანიშნა და ნახუბარი ძმები შეარიგა. მიჰრდატმა სომხეთის მეფის არშაკის მსახურები ფულით მოისყიდა და ბოროტმოქმედება ჩაადენინა;

ამავე დროს იბერნი დიდი ჯარითურთ სომხეთს შეესივნენ და ქალაქი არტაშტი (არტაქსატა) დაიპყრეს. არტავანმა რომ ეს ამბავი შეიტყო, თავის შვილის სისხლის ასაღებად საჩქაროდ მეორე შვილი ზოროდი გამოგზავნა; იმავე დროს ნაჩირავებ სპის მისაწვევად აქეთ-იქით მალემსრობონი აფრინა. ქართველებმაც აღბანელები მოიშველიეს და სარმატებიც მოიხმეს, რომელთა ერთი წილი ქართველებს ეხმარებოდა, მეორე სპარსეთის ჯარში აპირებდა წასვლას; მაგრამ, რაკი კავკასიონის გზა ქართველებს ხელში იყო, მათ სპარსელების მომხრე სარმატები აღარ გადმოუშვეს. მეშველ და მოკავშირე ლაშქრით გამხნეებული ფარსმანი ოროდს მიადგა და ალყა შემოარტყა. პართელებს საქმე გაუჭირდათ იმიტომ, რომ მათ მხოლოდ ცხენოსანი ლაშქარი ჰყვანდათ, ქართველები და ფარსმანი-კი ქვეითთაც სჯობნიდნენ; ამის გარდა, რაკი ქართველები და აღბანელები მთა-ადგილებში ბინადრობდნენ, იმათთვის სომხეთში მოძრაობა და მოქმედება უფრო ადვილი იყო, ქვეყნის მდებარეობაც კარგად იცოდნენ. ორსავე მხრივ ომის დროს გაცხარებული და მედგარი ბრძოლა იყო, მაგრამ თანდათან ქართველებმა და აღბანელებმა მტერს ძლევა დაუწყეს და ცხენებიდან ჰყრიდნენ. ფარსმანი და ოროდი თავ-თავიანთ ჯარს გატაცებით ამხნეებდნენ და ვერც-კი შეამჩნიეს ერთმანეთს როგორ მიუახლოვდნენ. როცა მათ ერთი-ერთმანეთი იცნეს, ფარსმანმა ფიცხლავ ცხენით იერიში მიიტანა და ოროდს მახვილით ჩაუხუტი და თავი გაუჩეხა, მაგრამ ცხენი დროზე ვერ შეიმაგრა და მტერი ხელიდან გაუსხლტა; როცა სპარსელებმა თავიანთი სარდალის დაქრილობის ამბავი შეიტყეს, ეგონათ მოკვდაო, შედრკნენ და სრულებით დამარცხებულ იქმნენ.

მაშინ მეფე არტავანმა მთელი თავისი ჯარი შეჰკრიბა, რომ შური ეძია; მაგრამ ქართველები სჯობნიდნენ, სპარსეთის მეფე ბრძოლას მაინც თავს არ დაანებებდა, რომის სარდალს ვიტალიუსს რომ თავისი ლეგიონები არ შეეყარა და ხმა არ დაეგლო, ვითომც მას შუამდინარეში შესევა დაეპირებინოს; ამ ამბავმა არტავანი შეაფიქრინა და სომხეთს თავი დაანება, ხოლო რომაელებმა სომხეთში მიპრდატი დანიშნეს მეფედ (Cornelius Tacitus, *Annales* VI, 31—36; Dio Cassius, *Historia romana* LVIII 26; ლათინე II, 233—236 და I, 621—622).

რადაც საქმისათვის ეს მიპრდატი კეისარ გაიოზ კალიგულას

(37—41 წ. ქრ. შემ.) რომში მიუპატივებია; იქ დაუჭერინებია და ბორკილები გაუყრია; სამწუხაროდ, ტაციტუსის სწორედ ის წიგნი, სადაც ეს ამბავი მოთხრობილი ყოფილა, დაკარგულია; როცა კლავდიუსი 41 წ. იმპერატორად აღიარეს, მან მიპრდატი (ვეგნებ 47 წ.) გაანთავისუფლა და სამშობლოში გაისტუმრა; შინ რომ დაბრუნდა, იმისმა ძმამ, მეფე ფარსმანმა, მიპრდატს შეატყობინა, რომ პართელებს ერთმანერთში შუღლი და ბრძოლა ჰქონდათ; მან იფიქრა, რომ ამაზე მოხერხებულ დროს სომხეთის დასაპყრობად ველარ მოესწრობოდა; რომაელების ჯარი ციხე-სიმაგრეების ასაღებად მიუჩინა, ხოლო იბერების მხედრობა ბარს მოეფინა; ქართველებმა სარდალი დიმონაკტი დაამარცხეს თუ არა, სომხებს წინააღმდეგობა აღარ გაუწევიათ. თუმცა მცირე სომხეთის მეფე კოტჯს (Cotys), რომელსაც დიდებულებმა მიჰმართეს, ვითომც ქომავობას აპირებდა, მაგრამ კეისარმა მას წერილი გაუგზავნა და მიპრდატს ყველა დაემორჩილა; მხოლოდ იგი მეტად მკაცრი მმართველი გამოდგა (C. Tacitus, Annales, XI, 8—9).

ფარსმან მეფეს, სხვათა შორის, ერთი შვილი ჰყავდა, რომელსაც სახელად რადამისტი (უეჭველია როდამს) ეძახდნენ; თვალად და ტანადი ჰაბუკი იყო იგი, სამშობლოში ღონითა და დახელოვნებულ მოასპარეზედ იყო განთქმული; მეზობლებშიაც დიდი სახელი ჰქონდა მოხვეჭილი; მამა ჩემი მოხუცებულია და იბერიას შესაფერისს მეთაურობას ვერ უწევს, ხალხს აძაბუნებსო, გაიძახოდა იგი და ტახტის განთავისუფლებას მოუთმენელად მოელოდებოდა. შვილის ნალაპარაკებმა, რასაკვირველია, ფარსმანამდისაც მიაღწია და მან გადასწყვიტა თავმოყვარე რადამისტი როგორმე თავიდან მოეშორებინა და ამიტომ ჩააგონა მას: წადი, თუ გინდა, სომხეთი დაიპყრო; მოხუცმა ფარსმანმა თავისი ლეიძლი ძმა არ დაინდო და ბიძაშვილი ბიძის წინააღმდეგ ააძვინდრა; მას იმედი ჰქონდა, რომ ამგვარად თავის სამფლობელოს გააფარდოვებდა და სომხეთს იბერიას შემოუერთებდა. რადამისტი წავიდა მიპრდატთან ვითომცდა იმითომ, რომ თავის მამასთან და დედინაცვალთან ვერა რიგდებოდა; მიპრდატმა სიხარულით მიიღო ძმისწული: რას მოიფიქრებდა, თუ რა ვერაგი განზრახვით ესტუმრა ჰაბუკი. თანდათან რადამისტი თავის საქმის მზადებას შეუდგა, სომეხ დიდებულებს აგონებდა, მიპრდატს უღალატეთო. როცა ამგვარად ნიადაგი მოამზადა და დარწმუნდა, რომ თავის წადილს მიაღწევდა, ისევ

იბერიაში დაბრუნდა, ვითომცდა მამასთან შესარიგებლად; ის-კი არა, თურმე მამისათვის უნდა ეთხოვნა, რომ მისთვის ქართველი ჯარი მიეცა. მეფე ფარსმანმა მოიმიზეზა: მე რომ აღბანელთა მეფეს ვეომებოდი, რომაელების მოხმობა მინდოდა და შენ, მიპრდატმა, დამიშალოე, და ვითომც ამიტომ სომხეთს ომი გამოუცხადა.

იბერიის ჯარი თავის შვილს რადამისტს ჩააბარა. გაოცებულმა მიპრდატმა, რასაკვირველია, ომისათვის მომზადება ვერ მოასწრო და თავი გარნის ციხეში შეაფარა, რომელსაც მდებარეობაც კარგი ჰქონდა და რომაელების ჯარიც იცავდა. რადამისტმა და ქართველმა ჯარმა პირდაპირ იერიშით ციხე ვერ აიღეს იმიტომ, რომ საჭირო მანქანები არა ჰქონდათ, და ისევ ალყა შემოარტყეს; ამასთანავე, რადამისტმა რომაელების ერთი ზოხელე მოისყიდა და იმის დახმარებით მიპრდატს ურჩევდა ზაფხუდ დათანხმებულიყო. ფარსმანი შენი უფროსი ძმა არისო, იმის ქალი გყავს ცოლად და რადამისტი შენი ცოლის ძმააო; თუმცა იბერიი ეხლა შენზე ძლიერნი არიან, მაგრამ მაინც მშვიდობიანობის ჩამოგდებაზე უარს არ ამბობენ; სომხები საზოგადოდ ვერაგი ხალხია, და ამ ციხის გარდა სხვა თავშესაფარი არ გაბადია, ომს ისევ შეთანხმება სჯობიაო. მეორე ზოხელე, გარნის ციხის ჯარის ასისტავი, იბერიაში წავიდა და ფარსმანს ძალას ატანდა, რომ ქართველი ჯარი სომხეთიდან გამოეყვანა; მეფე განგებ აქიანურებდა მოლაპარაკებას და გადაჭრილ პასუხს არ აძლევდა. ჩუმად-კი თავის შვილს მოციქულს მოციქულზედ უგზავნიდა, ციხე რაც შეიძლება მალე აიღეო. რაკი მოსყიდული რომაელების დარაჯები აჯანყდნენ და გამოაცხადეს, ციხის დაცვა აღარ შეგვიძლიანო, მიპრდატი დათანხმდა და რადამისტთან მივიდა მოსალაპარაკებლად. თუმცა მისწულმა შეჰფიცა, რომ ხელს არ ახლებდა, მაგრამ იმდენი სულმდაბლობა გამოიჩინა, რომ ვერაგულად დააჭერინა და ფეხებში ბორკილი გაუყარა. მაშინვე ხალხი, რომელიც მეფის მკაცრ მართველობით უკმაყოფილო იყო, შეგროვდა და დატყვევებულს მიპრდატს შეურაცხყოფა მიაყენა. მალე ფარსმან მეფის საიდუმლო ბრძანება მოვიდა, რომ მიპრდატი მოეკლათ; რადამისტმა ეს საზარელი ბოროტ-მოქმედება თავის ბიძისა და სიძის წინაშე საჩქაროდ ასრულებინა. რომის კეისარის წარმომადგენელმა ფარსმანს მოციქულები მიუგზავნა, შენი ჯარი და შეილი სომხეთიდან გამოიყვანეო; მაგრამ ის, როგორცა სჩანს, ყურსაც არ იბერტყავდა.

ამ საქმეში სპარსეთის მეფე ვალარშიც ჩაერია; იფიქრა, ეხლა-კი შეიძლება სომხეთში ჩემი ძმა ტირდატი გავამეფო, და თავისი ჯარით სომხეთს შეესია; ქართველებმა ქვეყანა უომრად დაანებეს და ქალაქები არტაშატი და ტიგრანაკერტი პართელების ბატონობას დაჰმორჩილდნენ; მაგრამ სპარსელებს იქ დიდხანს არ უბოვინიათ: სურსათიც საკმარისი არა ჰქონდათ დამზადებული; თანაც შავმა ჭირმა იჩინა თავი, და ვალარში იძულებული იყო სომხეთიდან გამოსულიყო. გაიგო ეს ამბავი თუ არა რადამისტმა, მაშინვე ისევ სამეფო ტახტი დაიპყრო; მაგრამ ხალხზე გულმოსული იყო, და მეტად მკაცრად ექცეოდა ქვეშევრდომებს, თითქოს ყველანი მოღალატენი ყოფილიყვნენ. ასეთმა ქცევამ სომხები მოთმინებიდან გამოიყვანა და შეიარაღებული ხალხი გაშმაგებული სასახლეს გარშემოერტყა: რადამისტმა სიკვდილს ძლივს დააღწია თავი და იბერიაში შეიხიზნა, ხოლო სომხეთს ისევ პართელები დაეპატრონნენ (Tacitus, Annales, XI, 44—51, XIII, 6; ლათინურად, II, 241—246).

რა დანაშაული ჩაიდინა ამის შემდეგ რადამისტმა—არა სჩანს, მაგრამ ფარსმანმა მოაკვლევინა იგი, როგორც მოღალატე, რომ ამით რომაელებისათვის თავისი ერთგულება დემტკიცებინა; იქნებ რომაელები მის მოქმედებას სომხეთში რომის სახელმწიფოს ინტერესების დასაცავად სთვლიდნენ და დასჯას უპირებდნენ; მაგრამ ამის შემდეგ ფარსმანი უფრო მეტის მძულეარებით ეპყრობოდა სომხებს და მესხებმა სომხეთის მიყრუებულ ადგილებს რბევა და ტყვევნა დაუწყეს (იქვე, XIII, 37; იქვე, II, 246). ფარსმან მეფეს რადამისტს გარდა კიდევ ერთი შვილი ჰყოლია, რომელსაც სახელად მიჰრდატი ერქვა; იბერიის სამეფო ტახტზე შემკვიდრედ მამის შემდეგ სწორედ ეს მიჰრდატი ყოფილა. ქართველებსა და რომაელებს იმის დროს დიდი მეგობრობა და ერთობა ჰქონიათ და ამ კეთილ განწყობილების ნიშნად რომის კეისრებს მცხეთაში გალაყანი გაუშვარებიათ და შიგ ძველად წარწერა ჩაუსვამთ, რომელიც 1867 წელს მცხეთის მახლობლად იპოვნეს და ეწოდა ტფილისის მუზეუმში ინახება: „თვითმპყობელმა კეისარმა ბესპასიანემ სებასტოსმა, დიდმა მღვდელმთავარმა, მეშვიდედ ტრაბუნის უფლებით მოსილმა, მეთოთხმეტედ თვითმპყობელად (არჩეულმა), ჰუპატოსმა ექვსჯერ და მეშვიდედ არჩეულმა, სამშობლოს მამად სახელდებულმა და თვითმპყობელმა ტიტემ კეისარმა,

სებასტოსის ძემ, ტრიბუნის უფლებით მოსილმა მეხუთედ ჰჰპატიოსმა ოთხჯერ და მეხუთედ არჩეულმა და დომიციანემ კეისარმა, სებასტოსის ძემ, ჰჰპატიოსმა სამჯერ არჩეულმა და დანაშნულმა მეოთხედ—იბერთა მეფეს მიჰრდატს (მითრიდატს) ფარსმანის ძეს და იამაზდ... კეისარის მეგობარსა და რომაელების მოსიყვარულე ერს ეს ზღუდე გაუმაგრეს—ო. ეს წარწერა ამოკრილია 75 წელს 1 ივლისის შემდგომ (И. Помяловскій. Сборникъ греческихъ и латинскихъ надписей Кавказа, 1881 წ. გვ. 68).

როგორ მიდიოდა ამის შემდეგ საქმეები საქართველოში, რომაელებისა და ბერძნების ისტორიკოსებს ტროიანეს (98—117 წ.) კეისარად არჩევამდე, არავითარი ცნობები არ მოგვრევებათ; 114—117 წლების განმავლობაში მან პართელებს სომხეთი გამოჰგლიჯა და რომის სახელმწიფოს დაუმორჩილა; ამავე დროს მას მეგობრული განწყობილება ჰქონია ალბანელებთანა და იბერებთან, და უხვ საჩუქრებით მათ გულს იგებდა (Scriptores historiae Augustae, Aelii Spart. Hadrianus, 21; ლათინურად, II, 239 და Eusebii Chronic.—Hieronymos—ლათინურად, I, 675).

ტროიანეს შემკვიდრეს ადრიანე კეისარსაც (117—138) ჩინებული განწყობილება ჰქონია იბერებთანა და იმათ მეფე ფარსმანთან; არც ერთ მეფეს იმდენს საჩუქარს არ უგზავნიდა ხოლმე კეისარი, რამდენსაც ფარსმანსაო, მოგვითხრობს ერთი რომაელი ისტორიკოსი; საუკეთესო ძღვენს ვარდა მან მისცა მეფეს სპილო და 500 მხედარი; თავის მხრივ ფარსმანსაც დიდძალი ძღვენი მიუერთმევია ადრიანესთვის, სხვათა შორის—ოქროთ შემკული წამოსახამებიც (Scriptores historiae Augustae, Aelii Spart. Hadrianus, 17; ლათინურად, II, 293). ხოლო, როცა ფარსმან მეფე თავის ცოლითა, შვილითა და ამალითურთ რომში კეისარს ეწვია, მან დიდი პატივი სცა, კაპიტოლში სამღრთოს შეწირვის ნება მისცა და იმის სამფლობელოს საზღვრები გააფართოვა. ადრიანე კეისარი ფარსმანისა, იმის შვილისა და სხვა დიდებულ ქართველების სამხედრო ასპარეზობას უყურებდა და შემდეგ მარსის ველზე იბერიის მეფის ცხენიანი ქანდაკება დაადგმევინა (Dio Cassius, Hist. Romana, epit. 3, LXIX; ლათინურად, I, 622). ანტონინე კეისართანაც (138—161 წ.) ფარსმან მეფეს მეგობრობა ჰქონია; იბერიის მეფე იმასაც სწვევია სტუმრად რომში და ანტონინესთვის უფრო მეტი ძღვენი მიუერთმევია, ვიდრე მის წინამოადგილეს-

თვის; ხოლო ლაზებისათვის კეისარს მეფედ თურმე **ბაკური** (Pacorum) დაუნიშნავს (Script. hist. Augutsae, Iulii Capitolini Antoninus Pius; ლატიშევ, II, 294).

მესამე საუკუნის დასაწყისში სპარსეთში პართელ სამეფო გვარს ხელმწიფობა ხელიდან გამოსტაცა სასანელთა გვარმა და ამ გვარეულობიდან პირველ შაჰად, რომელმაც მთელი სპარსეთის სამფლობელო დაიპყრო, გულადი არტაშირი (არტახ-შათრ) იყო; 224 წელს მან არტაქსან მეფეთ-მეფე სუზიანაში, ჰორმიზდაგანის ველზე, დაამარცხა და მოჰკლა; ორი წლის შემდეგ სტახტო ქალაქიც ხელში ჩაიგდო და სპარსეთის ბატონად გახდა: თავის ძღვევამოსილებისა და გამარჯვების ძეგლად არტაშირმა ნაყში-რუსტამის კლდეზე ქანდაკება ამოაქრეინა, სადაც მას, ცხენოსნად დახატულს, ცხენოსანივე ღმერთი აპურამაზდა ხელმწიფების ნიშანს უწყალობებს, ხოლო მეფის ცხენის ფეხქვეშ ვალარში და მეფეთ-მეფე არტაქსანის არის განრთხილი (Prof. Dr. Iusti, Herrschaft d. Sassaniden, გვ. 515—516). მეფე არტაშირი და საზოგადოდ მთელი სასანელთა სამეფო გვარი სპარსეთის ეროვნულ-სარწმუნოებრივ მიმართულების განმახლებელი და სულჩამდგმელი იყო; მათ გააძლიერეს ზრადამტის, ანუ ზარატუშტრას მოძღვრება, რომელიც ცეცხლთაყვანისმცემლობაზე იყო დამყარებული და სპარსელების მამაპაპეულ სარწმუნოებად ითვლებოდა; მათ გააძლიერეს სპარსეთი და რომაელებს შესაფერს მეტოქეობას უწყევდნენ; მათ დროს აყვავდა აგრედვე სპარსული ეროვნული მიმართულება.

როცა არტაშირმა სპარსეთში ფეხი მაგრად მოიკიდა, მაშინვე რომაელებს ომი აუტეხა (Prof. Iusti. Herrschaft d. Sassaniden, 517); ამიერითგან რომის სახელმწიფოს ღირსეული მოპირდაპირე გაუჩნდა, საქართველოს-კი ძლიერი და საშიშარი მეზობელი.

მე-III-ე საუკუნეშივე, 225—260 წლების განმავლობაში, დასავლეთ საქართველოში, ლაზიკასა და მთელ შავი ზღვის ნაპირებს სკვითები ეწვივნენ. საცა-კი ისინი გაჩნდებოდნენ და შეესეოდნენ, ყველაფერს იკლებდნენ და ანადგურებდნენ. ყველაზე მეტად ამ დროს ფაზისი, ანუ ფოთი და პიტეუნი ანუ ბიჭვინტა დაზიანდა; ფოთში ადგილობრივი ღვთაების ტაძარი-კი ვერ ჩაიგდეს ხელში, დიდ კედლებით გარემოზღულული და კარგი ნაფთსადგურიანი პიტეუნი-კი მეორედ ადვილად აიღეს

და მთელი იქ მყოფი რომაელების ჯარი ამოწყვიტეს. ადგილობრივი მცხოვრებნი მიუვალ ადგილობში იყვნენ შეხიზნული (*Zosimi Historia nova*, II, 28—33; ლათინურად, I, 790).

აღმოსავლეთს საქართველოს, იბერიას, მესამე საუკუნის დამლევს, სპარსეთის ახალ სამეფო გვარეულობის ხელშეწყობის გადაეციდნენ: სულ იმის ცდაში იყვნენ, რომ რომის მფარველობა მოსპობილიყო და თითონ-კი როგორმე დაპატრონებოდნენ ქართველობას; მაგრამ პირველად ბედმა უმტყუვნა. სპარსეთის მეფე ნარსე (293—302) დიოკლიტიანე კეისარმა დაამარცხა და ქ. ნიზიბსში 298 წელს დადებულ ხელშეკრულობის ძალით იბერია კვლავინდებურად რომის მფარველობის ქვეშ დარჩა (პეტრე პატრიკოსი, იხ. I. Marquart. *Krausahr*, 83. 115).

მეოთხე საუკუნის პირველს ნახევარში იბერიაში მეფედ მჯდარა ბაკური, რომლის დროსაც აღმოსავლეთს საქართველოში ქრისტიანობა ნებადართულ და სახელმწიფო სარწმუნოებად იყო აღიარებული,—ამას ამტკიცებენ მისი თანამედროვე და მხილველი რომაელი ისტორიკოსი რუფინუსი. და პეტრე ქართველის ასურულ ცხოვრების დამწერი. რაკი ბაკურს, „დიდ ბაკურს“, როგორც მას პეტრე ქართველის ცხოვრება უწოდებს, ქრისტიანობა კოსტანტინე კეისრის დროს მიუღია, ამიტომ იგი 323—337 წ. უკვე იბერიის სამეფო ტახტზე მჯდარა; ხოლო რაკი, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, 361 წელს იბერიაში მეფედ უკვე **მირიანნი**, ანუ მირიანი ყოფილა, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ბაკურს 361 წ. წინად მეფობისათვის თავი დაუწებებია. მართლაც რუფინუსი მოგვითხრობს, რომ მან ბაკურ მეფე იერუსალიმში თავის თვალთ ნახა და ელაპარაკა კიდევ; მაშინ ბაკური თურმე კეისრის სეფე-ჯარის უფროსად ითვლებოდა და თანაც პალესტინის მონაპირე მთავრად ყოფილა, ბინაც თვით ქ. იერუსალიმში ჰქონია. რუფინუსს ბაკურ მეფე პალესტინაში იმდროს ეყოლება ნანახი, როცა თვით იგი იერუსალიმში იმყოფებოდა, ესე იგი 378—397 წლების განმავლობაში; მაშინ იბერთა პირველი ქრისტიანე მეფე, რასაკვირველია, კარგა მოხუცებული იქმნებოდა (იხ. ჩემი „ქართული სამართლის ისტორია“, წიგნი I).

ბაკურ მეფის თანამეცხედრეს სახელად „დუხტი“ რქმევია. ცოლიცა ჰქონია, თურმე, მეტად მორწმუნე და ქველმოძქმენდი იყვნენ; კვირაში სამჯერ მეფე თავის ხელით სატახტო ქალაქის

იბერთა პირველი ქრისტიანე მეფე კარის
კაცებიერთ და ქართველთა მომნათვე-
ლი სამღვდლოება (სვეტი ცხოველის კედ-
ლის მხატვრობა, ქართული).

ეკლესიაში მოწყალებას არიგებდა, სასახლეში საქმელს ამზადებინებდა ღ ლამ-ღამობით თავისისავე ხელით ღარიბებს ურიგებდაო. ბაკურ მეფემ ღარიბთათვის, თურმე, თავშესაფარიც-კი აავო. ხოლო დედოფალი ღუხტი იმდენად გულმოდგინე ყოფილა, რომ სამეფო სამოსელსა და სამკაულს ქვეშე ძაძა სცმია, თავისი ოქრო-მარგალიტი-კი ვითომც ღარიბთათვის გაუყვია (პეტრე ქართველის ასურ. ცა გვ. 7, თარგ. 17).

ნიზიბისის 298 წლის ხელშეკრულებას აღმოსავლეთი საქართველო სპარსეთის ხარბის თვალისაგან ვერ დაუფარავს და სპარსთა ხელმწიფეს ბაკურ მეფესთან პირობა ჰქონია დადებული, რომ ქართველთა მეფე ლაშქრობაში სპარსელებს უნდა მიჰმეღებოდა ხოლმე. თვით ბაკური სპარსეთის სამეფოს სარდალაც-კი ითვლებოდა თურმე (იქვე, ასურ. ცა 8, თარგ. 17); მისასაღამე აღმოსავლეთს საქართველოსა და სპარსეთს შორის უკვე მკიდრო პოლიტიკური კავშირი ყოფილა.

ეს ხელშეკრულება, ვგონებ, ქართლის მოქცევაზედ უნდა ყოფილიყო დადებული, სანამ ჯერ ქრისტიანობა თვით ბაკურს მიღებული არა ჰქონდა. გაქრისტიანების შემდგომ, როცა ბაკურ მეფემ სპარსთ ბანაკში მყოფმა მახდიანობისაებრ მზეს თაყვანი არა სცა, სპარსთა დიდებულებმა დაასმინეს შაჰთან ქართველთა ბატონი და თუმცა მაშინ შაჰმა მას ვერა დააკლო-რა, მაგრამ მაინც განრისხებული იყო (იქვე, ასურ. ცა 8, თარგ. 17).

საზოგადოდ ქრისტიანობამ ძირიანად შესცვალა საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობა: შემდეგ საუკუნოებში ბევრჯერა ყოფილა საქართველოს თავგადასავალი ამ ხალხს სარწმუნოებაზე დამოკიდებული; იმიტომ რომ ქრისტიანობაზე უწინ მთელ საქართველოში, მნათობთა-თაყვანისცემის შემდგომ სპარსეთის მეზობლობისა და გავლენის წყალობით, ცეცხლ-თაყვანისმცემლობა იყო გაბატონებული და ამხსრივ მას უფრო მეტი მიღრეკილება ექნებოდა ერთმორწმუნე სპარსეთისადმი. საქართველოს გაქრისტიანების შემდგომ-კი მდგომარეობა შეიცვალა და სპარსეთი თანდათან მტრად იქცა.

როგორც უკვე აღნიშნული იყო 361 წელს იბერიის მეფედ ბაკური-კი აღარ იყო, არამედ **მირიჰანი**. ბაკური ბიზანტიაში გადასახლებულა და იქ კეისრის სამსახურში ყოფილა. რომაელები კდილობდნენ მირიანთანაც კარგი განწყობილება ჰქონოდათ. მეტადრე მას შემდგომ რომცა 361 წ. რომაელებმა სპარსთა მეფე ზამთარშიაც-კი რის ვაი-ვაგლახით უკუ-აქციეს.

მათ ეწინააღმდეგებოდნენ უფრო ძლიერად არ შეგვებრძოლოსო და ამიტომ ტიგროსის-იმიერი ქვეყნების მეფეებსა და მთავრებს ძღვენი მიუგზავნეს და ცდილობდნენ მათი გული რომაელებისათვის მოეგოთ. განსაკუთრებით-კი რომაელები არასაზოგავდნენ, რომ ბრწყინვალე სამოსელებითა და მრავალგვარის საჩუქრებით სომხეთის მეფე არშაკი და იბერიის მეფე მირიანნი მოესყიდათ; იმიტომ, რომ, თუ იმგვარს გაქირვებულს მდგომარეობაში, როგორშიაც რომაელები იმყოფებოდნენ, სომხები და ქართველები სპარსელებს მხარს დაუჭერდნენ, რომაელების საქმისათვის შეეძლოთ დიდად ეწინააღმდეგებოდნენ, ამბობს ამმიანე მარცელინი (*Rerum gestarum libri quae supersunt, lib. XXI, cap. 6, § 7; ლათინური, II, 324*).

მირიანს როგორც ეტყობა დიდხანს არ უმეფნია.

368 წელს უკვე მეფედ **საურმაგი** ყოფილა.

სპარსეთის მეფეები თანდათან საქართველოსაც მოადგნენ: ამ დროს ისინი უკვე თავისუფლად დათარეშობდნენ სომხეთში და იბერიაც უნდოდან ამგვარადვე ხელში ჩაეგდნენ; მაშინ იბერიაში მეფედ რომაელების დამტკიცებული **საურმაგი (Sauromaces)** იჯდა; 368 წელს სპარსეთის მეფე შაბური (*Sapor*) შეესია აღმოსავლეთ საქართველოს და მეფე საურმაგი ქვეყნიდან განდევნა, ხოლო მის მაგიერ მისივე ნათესავი **ასპაგური** აიყვანა სამეფო ტახტზე და დაავიჯდნენა (*Ammianus Marcellinus. Res gestae lib. XXVII, 21; ლათინური, II, 332*); რაკი იგი რომაელების მფარველობის ქვეშე მყოფ იბერიის მეფეს ასე უდიერად მოექცა, რომაელებს, რასაკვირველია, ეწყინათ. სპარსელების განდევნილი საურმაგი რომაელებთან მივიდა და იმათგან 12 ლეგიონი რომაელების მეშველი ჯარი ტერენტიუსის (*Terentio*) მეთაურობით თან წამოიყვანა; მტკვარს რომ მოუახლოვდა ასპაგური შეეხვეწა საურმაგს: მიიწვი ნათესავებივართ და მოდი ორივემ ერთად ვიმეფოთო; ასპაგური ვერაბედავდა უფლება დაეთმო იმიტომ, რომ მისი შვილი სპარსეთის მეფეს მიეველა ჰყავდა წაყვანილი და შიშობდა, ვაი თუ შაბურმა ჯარი იმაზე ამოიყაროსო. როცა რომაელების კეისარს ამ წინადადების შესახებ მოახსენეს, ომსა და მტრობას ისევ მშვიდობიანი შეთანხმება ირჩია და ასპაგურის განზრახვა მოიწონა; **იბერია** ამის გამო **ორ ნაწილად გაჰყვეს: ერთს იბერიის აღმოსავლეთი ნაწილი შეადგენდა, რომელსაც აღბანია ჰსაზღვრავდა, ხოლო მეორეს—დასავლეთი იბერია.**

რომელიც ლაზიკაზე და სომხეთზე იყო მიკრული; ამმიანე მარცელინის სიტყვით ამ ორ სამეფოს შუა სამზღვრად მტკვარი იყო (*Res gestae, lib. XXVII. cap. 12, § 15—17*), მაგრამ ალბად მდინ. არაგვიც უნდა ყოფილიყო: ასე ვაყვებს იბერია ორ სამეფოდ*). ალბად ეს ასპაგური იგულისხმება „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს მატინეში „ვარაზ-ბაკურის“ სახელით, რომლის შესახებაც იქ ნათქვამია: „...დადგა ვარაზ-ბაკურ მეფედ... და მაშინ მოვიდა ქრამ ხუარ-ბორ-ზარდ, სპარსთა მეფისა პიტიახში, ტფილისად ქალაქად ციხედ და ქართლი მისსა ხარკსა შეუდგა და სომხითი და სივნიეთი და გუასპურგანი“-ო (ე. თაყაიშვილის გამოც. 23—24).

როცა სპარსეთის მეფემ შაბურმა იბერიის ორად გაყოფის ამბავი შეიტყო, წინააღმდეგობა გამოაცხადა. ჩემდა დაუკითხავად მოხდა ყველაფერი და თქვენს გადაწყვეტილებას არ ვეთანხმებიო; ომისათვისაც მზადებას შეუდგა, რომ ყველაფერი თავის ნებაზე მოეწყო (*Ammianus Marcellinus, Res gestae, lib. XXVII. cap. 12, § 18; ლათიშევ, II, 336*). ბოლოს 374 წელს შაბურ მეფემ დესპანების გაგზავნა იკადრა და კეისარს ვალენტს შეუთვალა, იბერიიდან თქვენი ჯარი გამოიყვანეთ, სამეფოს ორად გაყოფა ამოჰკვეთეთ და მთელ იბერიის მეფედ ისევ ჩემი დანიშნული ასპაგური იყოსო; მაგრამ კეისარმა ამაზე ცივი უარი შეუთვალა (იქვე, *lib. XXX, cap. 2; ლათიშევ II, 336*).

შაბურ მე-II-ის შემდეგ სპარსეთში შინაური უწყსოება და მღელღარება ასტყდა; არდაშირ მე-II-ეც (379—383), შაბურ მე-III-ეც (383—388), ბაჰრამ მე-IV-ეც (388—389) ქვეშევრდომებმა დახოცეს (*Iusti, Herrschaft d. Sassaniden, გვ. 525—526*); იებლიგერდ I (399—420) და მისი ერთი შვილი შაბურიც მოკლულ იქმნენ; უკანასკნელი გზაზევე გაათავეს, როცა იგი მამის მოკვლის ამბავის გაგონების უმალ ქალაქისაკენ გაეშურა (იქვე, 526). მთელ ამ ხნის განმავლობაში თვით სპარსეთი დასუსტებული და შინაურ საქმეებით გართული იყო; მაშინ სპარსეთი იბერიისათვის ვერ მოიცილიდა, აღმოსავლეთი საქართველოც მოსვენებით იქმნებოდა. იქნებ ამ დროსვე მოის-

*) ეს შემთხვევა უნდა იყოს დამახინჯებულად და მრავალ გვარის შეცდომებით გამოხატული „მოქცევაი“-ს ქრონიკის „ორმეფობას“ ისტორიაში (იხ. თაყაიშვილის გამოც. სამ. ისტ. ქრ. გვ. 8).

პო სპარსთა წყალობით შემოღებული იბერიის ორ სამეფოდ დაყოფა. მაინცა-და-მაინც საყურადღებოა, რომ პეტრე ქართველის ცხოვრებაში ორ სამეფოზე არაფერია ნათქვამი, და შემდეგ დროსაც აღმოსავლეთი საქართველო ერთ სამეფოდ სჩანს. არკადი კეისრის (395—408) დროს, დაახლოებით 395—40± წ. შუა, იბერიაში მეფედ ფარსმანი დამჯდარა, რომელიც თავდაპირველად კეისრის კარზე ცხოვრობდა დიდი პატივისცემა ჰქონდა დამსახურებული და სპასალარადაც იყო. მაგრამ მერე გამოაშკარავდა, რომ დედოფალს ევდოქსიას ჰყვარობდა და ამის გამო თავის სამშობლოში გამოიქცა. როდესაც ფარსმანი იბერიაში გამეფდა, რომელებს მტრობა დაუწყო და მტრობითვე მან თეთრი ჰუნნები გადმოიყვანა და რომეელთა ქვეშევრდომებს მიუსია (იხ. ჩემი „ქ. სამართლის ისტორია“).

რამდენს ხანს მეფობდა ფარსმანი არა სჩანს, მაგრამ დაახლოებით 413—416 წ., თუ უფრო ადრე არა, იბერიის მეფედ ბუზმარი*) ყოფილა, დიდ ბაკურ მეფის სიძე, მისი ქალის ბაკურ-ღუბტის მეუღლე. ბუზმარის დროს სპარსთა შეფევებს კვლავ განუახლებიათ თავიანთი ცდა, რომ აღმოსავლეთი საქართველო მორჩილ მოკავშირედ გაეხადათ და ამიტომ ბუზმარს სთხოვდნენ შენი შეილი მძევლად გამოგვიგზავნო. რომ თავი როგორმე დაეღწია, მან თავისი მცირე წლოვანი შეილი, შემდეგ განთქმული საეკლესიო მოღვაწე პეტრე ქართველი მაჟუმელი ეპისკოპოსი, მთაში დასამალავად გაჰხიზნა. მაგრამ ამავე დროს ბიზანტიის კეისარი თევდოსი II (408—450) ბუზმარს შეილსა სთხოვდა მძევლად; მაშინ ბერძნებსა და სპარსელებს შორის ომი იყო და კეისარს ეშინოდა ქართველები ჩემს მტრებს არ მიემხრონო. შრავალგზისი თხოვნით თავმოგზობულმა ისევ ქრისტიანე კეისარი ირჩია და თევდოსის თავისი შეილი 421—424 წ. შუა კოსტანტინოპოლში გაუგზავნა, სადაც იგი მეფურად იზრდებოდა.

შეილის გასტუმრების შემდგომ დიდხანს აღარ უცოცხლია და გარდაცვლილა. მაინცა-და-მაინც დაახლოებით 429—437 წ. შუა იბერიაში მეფედ იჯდა უკვე დიდ ბაკურის ძმა, ძალზე მოხუცებული არჩილი (იხ. ჩემი „ქ. სამართლის ისტორია“). ბუზმარის დაქვრივებული თანამეცხედრე დედოფალი ბაკურ-

*) რომ საქართველოში ამგვარი სახელი უნდა ყოფილიყო, ამას ამტკიცებს ჯავახეთის სოფლის „ბუზმარეთი“-ს სახელი,

ლუხტი მთელს თავის ქონებას და დროს ქველმოქმედებას ან-
დომებდა და უძიურთა და სნეულთათვის სასტუმრო-ფუნდუ-
კები და სასნეულოები ააგო (პეტრე ქართველის ცნ., გვ. 12,
თარგ. 20).

ბერძენ-სპარსთა მტრობის მიზეზად ის იყო, რომ იესდიგერდ
I-ის დროს სპარსეთში პირველად დაუწყეს ქრისტიანებს დევნა;
რაკი სპარსეთის თავზარდაცემული ქრისტიანები ბიზანტიაში
იხიზნებოდნენ და იქ ემალებოდნენ შაჰის მოხელეებსა და მო-
გვებს, ამიტომ სპარსეთის მთავრობამ შეუთვალა კეისარს, ჩემი
ქვეშევრდომი ქრისტიანები თავიანთ ქვეყანაში გამორეკეო. კეი-
სარმა ამაზე ცივი უარი შეუთვალა და ქრისტიანები არ გასცა.
ამის გამო სპარსელებმა ომი გამოუცხადეს, რომელიც იესდი-
გერდის სიკვდილის შემდეგაც არ შეწყვეტილა; მაგრამ ამ ბრძო-
ლაში ბიზანტიელებმა გაიმარჯვეს და სპარსეთის ლაშქარი მრავ-
ალჯერ დაამარცხეს ისე, რომ ისინი იძულებულნი იყვნენ
კიდევ ±21 წ. ომი შეეწყვიტათ და მშვიდობიანობა ჩამოეგ-
დოთ. ამავე დროს სპარსეთში ქრისტიანობის თავისუფლება
ისევ აღდგენილ იქმნა (Iustī. იქვე, 527). როცა იესდიგერდ
მე-11-ე (438—457) ტახტზე ავიდა, მან კავკასიასა და ქრის-
ტიანობას ისევ ყურადღება მიაქცია. სპარსეთის გავლენასა და
ბატონობას სომხეთსა და იბერიაში ქრისტიანობა უშლიდა
ხელს და ამ ორისავე ქვეყნის გული და სული ბიზანტიისაკენ
იყო. ამის გამო სპარსეთის მთავრობა სულ იმის საგონებელში
იყო, რომ ქართველთა, სომეხთა და ალბანელთათვის სარწმუ-
ნოება შეეცვალათ; წინად, როცა ამ სამსავე ხალხში ცეცხლ-
თაყვანისმცემლობა გავრცელებული იყო, სპარსეთთან მათ მჭი-
დრო კავშირი ჰქონდათ და ეხლაც სპარსეთის შაჰან-შაჰი და
მთავრობა მოწადინებული იყო, რომ კავკასიაში კვლავინდე-
ბურად მახდებოდა სახელმწიფო სარწმუნოებად გაეხადათ. ამ
სურვილის განსახორციელებლად მან შემდეგ ხერხს მიჰმართა: სომ-
ხეთში, იბერიაში და ალბანიაში ბრძანების წერილები დაგზავნა
და სამივე ქვეყნიდან მოწინავე გვარების თავი-კაცები
დაიბარა; აქედან წავიდნენ დიდ-გვარიანი მამასახლისები და
ქართლისა პიტიახში **არშუშა** (*Arshusha*. *Pharaj*. ვენეტიკის
1891 წ. გამოც. გვ. 149): სამივე ქვეყნის მისულ თავ-კაცებს
იესდიგერდმა გამოუცხადა, ან ქრისტიანობაზე უარი სთქვით და
მახდებოდა აღიარებო, ან არა და თქვენცა და თქვენ სახ-
ლობასაც დაედუპავო; ცოტა ხნის ყოყმანისა და ერთიერთ-

მანეთში მოლაპარაკების შემდგომ წარმომადგენლები ნებაუნებლიეთ იძულებულნი იყვნენ გარეგნობით მიიწვიან-შაჰის მოთხოვნისა და აქსრულებისათ (იქვე, 157—8).

რაკი სპარსეთის მეფემ თავისი გაიყვანა; სამივე ქვეყნის თავი-კაცები დაითხოვა და თან მოგვები გააყოლა; მხოლოდ მძევლები ჩამოართვა და ქართველთაგან არშუშა პიტიაში დაანარჩუნა (იქვე, 177). ამაზე უფრო წინად იეზიდვერდ მეფემ თავისი მოხელეები გამოგზავნა და მთელ სომხეთის აღწერა მოახდინა (*ბეჩქ* მოსკოვის გამოც. 1892 წ. გვ. 26) მცხოვრებთა რიცხვისა და მათ ქონების შესატყობად; მოხელეები განგებ ხმებს ავრცელებდნენ, ვითომც ეს აღწერა სპარსეთის იმიტომ სდომნოდეს, რომ ხარკი და მხედრობის რიცხვი შეემცირებინა; მაგრამ მერე-კი მიხვდნენ მცხოვრებნი, რისთვისაც უნდოდა იეზიდვერდ მეფეს სომხეთის მცხოვრებთა რიცხვის შეტყობა. სპარსეთის მთავრობამ მიიღო თუ არა ამ აღწერის საშუალებით შეკრებილი ცნობები, მაშინვე სომხეთს ხარკი ერთი ორად მოუმატა, ეკლესიებსა და მონაზონებსაც შეუვალობა წაართვა და ხარკი დაადვა; გადასახადი ამოყარდნო აღგიღებზეც-კი დააწესეს (იქვე, 26—27).

სომეხი ისტორიკოსი, რომელსაც ეს საყურადღებო ცნობები აქვს შენახული, არას ამბობს, მოახდინეს თუ არა ხალხისა და ქონების აღწერა სპარსეთის ბატონობის ქვეშ მყოფ იბერიაშიაც, ან არა და ხარკი იბერიაშიაც გააორკვეს თუ არა? ამ შემთხვევაში იგი მხოლოდ სომხეთზე ლაპარაკობს, ისე რომ დანამდვილებით საკითხის გადაწყვეტა არ შეიძლება.

ამ დროს სპარსეთის მთავრობა სომხეთის შინაურ საქმეებშიც ერეოდა და მამასახლისების დამტკიცების დროს ჩვეულებრივ წესს, რომელიც უფროსობაზე იყო დამყარებული, არღვევდა და ქრისტიანობის უარყოფელ ერთგულ პირებს ნიშნავდა ხლომე. ეკონომიურმა, უფლებრივმა და სარწმუნოებრივმა შევიწროებამ სომეხები მოთმინებიდან გამოიყვანა და ააჯანყა. თავდაპირველად სომეხების საქმე კარგად მიდიოდა, მაგრამ მერე მიიწვიან სპარსელებმა გაიმარჯვეს; უკანასკნელ ბრძოლაში ბევრი დიდებული სომეხი დაიხოცა, სხვათა შორის ვარდან მაიკონიანიც (*ლაყარ. ჟარყ.* 236—238).

ამავე დროს დასავლეთი საქართველო ისევ ბიზანტიის დამოკიდებულების ქვეშ იყო. ეს დამოკიდებულება მხოლოდ გარეგნობაზე იყო დამყარებული და უფრო მფარველობას.

ჭავჭავაძე: ლაზები, ანუ კოლხები არც ხარკს, არც განსაკუთრებულს გადასახდს არ უგზავნიდნენ კეისარს, არც სხვაფრივ რა-შიმე ემორჩილებოდნენ მას ომიანობის დროს; ლაზიკის მკვიდრნი მოვალენი იყვნენ მხოლოდ, რომ თავიანთი ჩრდილოეთის სამზღვრები გაემაგრებინათ და იქიდან ჰუნები არ გადმოეშვათ და ბიზანტიელების სამფლობელოები ამით მტრის შემოსევისაგან დაეცვათ; გარეგნობით ლაზიკის მეფეების კეისრებისაგან დამოკიდებულება იმაში გამოიხატებოდა, რომ ლაზიკის სახელმწიფო ტახტზე ამავეს მეფეს სამეფო უფლების ნიშნებს (გვირგვინსა და სხვ.) ბიზანტიის ბატონი უგზავნიდა ხოლმე (პროკოპი კესარიელი *De bello persico*, II, წიგ. 15; დესტუნისის, II, გვ. 106).

კოლხეთის მეფემ **გუბაზმა** გადასწყვიტა ამგვარ გარეგნულ დამოკიდებულებისაგანაც გაენთავისუფლებინა თავისი სახელმწიფო; ეს გაუგეს ბიზანტიელებმა და გაუწყრნენ.

456 წელს მათ კოლხეთში ანუ ლაზიკაში საომრად თავისი ჯარი გამოგზავნეს, მაგრამ მერე მალე უკანვე დააბრუნეს და ხელშეორედ ომის მზადებას შეუდგნენ. ეს რომ ლაზებმა შეიტყეს, მაშინვე სპარსეთის მეფესთან მოციქულები მიგზავნეს, ბიზანტიელების წინააღმდეგ მოგვეხმარეო; ამ დროს იეზდიგერდი მკვდარი იყო († 459 წ.), ხოლო მისი შვილი პეროზი (459—484) თითონაც ჰუნებს ებრძოდა; ამიტომ ლაზებს დახმარებაზე უარი უთხრა. რაკი სპარსეთის მოშველების იმედი გაუტრუედათ, ლაზები იძულებული იყვნენ ისევ ბიზანტიელებს მშვიდობიანად მორიგებოდნენ. ლაზიკის მეფემ ამისათვის კეისარს დესპანები გაუგზავნა, მაგრამ იმან უპასუხა: ან გუბაზმა სთქვას მეფობაზე უარი, ან მისმა შვილმა, უამისოდ ჩვენ ომს არ შევსწყვიტავთ: ძველ ჩვეულებისდა მიუხედავად მამა-შვილის ერთად მეფობა არ შეიძლებაო. გუბაზმა ისევ თითონ სთქვა უარი მეფობაზე და კეისარს სთხოვა ჩემს შვილს ნულარ ემტერებო. იმან კიდევ კოლხეთის ნამეფარი თავისთან დაიბარა, ანგარიში ჩამაბარეო. გუბაზს კონსტანტინოპოლში წასვლაზე უარი არ უთქვაშ; მხოლოდ პირობა მომეცით, რომ არაფერს არ შემამთხვევთო. კეისარმა თავისი მოხელე დიონისე გამოუგზავნა; შეთანხმების შემდეგ, სპარსულად გამოწყობილი და მიდიელთა წესზე მკველების თანახლებით გუბაზი და დიონისე კონსტანტინოპოლში მივიდნენ, როცა ის-ის იყო სატახტო ქალაქი გადამწვარიყო, ესე იგი 465 წლის შემდეგ; ლაზიკის

მეფე გუბაზი ლეონ კეისარს (457—475) წარუდგა; თუმცა თავდაპირველად ლაზიკის მეფე საყვედურით აავსეს, მაგრამ მან თავის ლაპარაკით სრულებით მოხიბლა მთავრობა (პრისკოს პანიტეს, გოთური ისტორია IV, 25, 26, 34; ლატიშვე I, 840, 841, 842), და თავისი ქვეყანა განსაცდელს გადაარჩინა.

ამავე დროს იმიერ-კავკასიიდან ჰუნნების ერთი ტომი სარაგულდები სპარსეთის წინააღმდეგ ამხედრდა; წამოვიდნენ და კასპის კარს მოადგნენ, მაგრამ ეს ადგილი მათ გამაგრებული დახვდათ: სპარსელებს აქ თავისი მცველები ეყენათ. დაბრუნდნენ უკან და სხვა გზით, ივრის ხეობაზე, საქართველოსა და სომხეთს შემოესივნენ; ქართლი დაარბიეს და აიკლეს. ეს რომ სპარსელებმა შეიტყეს, შეწუხდნენ იმიტომ, რომ უამათოდაც ჰუნნებს-კილარელებს ეომებოდნენ და ახლა ესენიც რომ სპარსეთსა სწვევოდნენ, საქმე ძალიან გაუჭირდებოდათ. რაკი თითონ ამისი თავი არა ჰქონდათ და არა სცალოდათ, ბიზანტიელებს კაცები მიუგზავნეს და სთხოვეს: მაინც ხომ ჰუნნები თქვენ სამფლობელოსათვისაც საშიშარნი არიან და ქვეყანას თქვენც დაგიწიოკებნო, ისევ ან ფულით, ან ჯარით დაგვეხმარეთ, რომ ივრის ხეობა გავამაგროთ და ჰუნნები შევიკავოთო. ამაზე ბიზანტიელებმა უპასუხეს: თვითოეულმა სახელმწიფომ თავისი სამფლობელო თითონვე უნდა დაიკვასო (პრისკოს პანიტეს, იქვე, IV, 37; ლატიშვე; I 843—844). ქართლში ამ დროს მეფედ ვახტანგი იყო, ხოლო ქართლის პიტიახშად არშუშას მაგიერ მისი შვილი ვასქენი *) დაუნიშნიათ; ამ ვასქენმა ქრისტიანობაზე უარი სთქვა და მით სპარსეთის მეფის წყალობა დაიმსახურა. ეს ის ვასქენია, რომელმაც ქრისტიანობის გულისათვის თავისი ცოლი ჯერ აწვალა, ხოლო მერე სიკვდილამდის ექვსი წელიწადი ციხეში ჰყავდა დამწყვდეული (იხ. „შუშანიკის ცხოვრება“).

რალაც მიზნის გამო, იქნებ ვითარცა სპარსეთის ერთგული ყმა და თავის ქვეყნის მტერი, ვახტანგ მეფემ პიტიახში ვასქენი 484 წელს (პეროზის მეფობის მე-25-ე ინდიკტიონს)

*) „მოქცევა ქართლისაი“ (გვ. 33) აქ ვასქენს მე-VI-ე საუკუნეში ბაკურ მეფის დროს ასახელებს, მაგრამ ეს ცხადი შეცდომაა, „შუშანიკის ცხოვრება“-ში (საქართველოს სამოთხე, გვ. 181—182) აღნიშნულად, რომ მას ვარდან მამიკონიანის ქალი ჰყავდა ცოლად; ვახტანგისვე დროს აღნიშნავს მას სომეხი ისტორიკოსი ლაზარე ფარაბელი (გვ. 406).

მოაკვლევინა (*ვაკარ. წყარ.* 406); ეს სპარსეთის ბატონობის წინააღმდეგ ამბოხების წინამორბედი იყო; სწორედ ასეც ჩამოართვეს ეს ამბავი სომხებმაც, რომელთა შორის პირველ დამარცხების შემდგომაც სპარსეთისადმი უკმაყოფილება წინანდებურად ღვიოდა, და თითონაც აუჯანყდნენ სასანელ მეფეს. ვახტანგ მეფე რომ საომრად სამზადისს შეუდგა გაიძახოდა: სპარსელებს-კი არ ეგონოთ, ვითომ მათ მარტო მე შევებრძოლებოდე, იმოდენა ჰუნნებს გადმოვასხამ პირიქითიდან, რომ სპარსელები წინ ვერც-კი დაუდგნენო (*იქვე*, 407). ამ ამბავის გაგონებაზე სომხებს გაუხარდათ და იმედი მოეცათ, ქართველები და ჩვენ ერთად სპარსელებს როგორმე ვძლეეთო. მაგრამ ერთმა სომეხმა ნახარამაჯდაბეზლა თავისი თანამოძმეები და სპარსეთის მარზპანს მათი მოქმედების გეგმა შეატყობინა (*იქვე*, 414); ამის შემდეგ სპარსელები მზადებას შეუდგნენ.

ვახტანგ მეფეს ჯერ ომის სამზადისი არ დავსრულებინა, რომ საქართველოს სპარსეთის დიდძალი ჯარი შემოესია. ვახტანგმა დაინახა, რომ მტერს მარტო ვერ გაემკლავებოდა; მაშინვე თავისი ჯარითურთ ქართლისა და სომხეთის საზღვარზე გაიხიზნა და იქ მთებში შეეფარა; ამასთანავე ვახტანგ მეფემ სომხებს შეიკრიკები გაუგზავნა და შეატყობინა: საქართველოში დიდძალი ჯარი შემოვიდა და რაკი დავინახე, რომ წინააღმდეგობას ვერ გაუწევდი სომხეთის სამზღერისაკენ გამოვიხიზნეო (*იქვე*, 457). ეს რომ სომხებმა შეიტყეს, ვახტანგ მეფისაკენ გაეშურნენ, რომ შეერთებულის ძალით სპარსეთის ჯარი დაემარცხებინათ (*იქვე*, 458). ვახტანგი ჰუნნების მოლოდინში იყო და შვიდ დღეს უცდიდა; მაგრამ როცა დარწმუნდა, რომ აქაც იმედი გაუტრუვდა და ქართველები და სომხები სპარსელებს მარტოცა უნდა შებრძოლებოდნენ, მთებიდან ბარად ჩამოვიდნენ.

ამ დროს განმავლობაში მათ კვალს მიჰრანანთ შაბურმა მიავნო და თავის ჯარით მტკერის ნაპირას დაბანაკა (*იქვე*, 460). ბრძოლის წინა დამეს ბევრნი წავიდნენ სომხეთის ჯარიდან და სპარსეთის სარდალს ჩააგონეს: ჩვენ ჩვენის ნებაყოფლობით არ მოვსულვართ სპარსელებთან საბრძოლოველად, სულ ვაჰან მამიკონიანის ბრალია, იმან წამოგვიყვანაო; და ბრძოლის დროს სპარსელების მხარეზე გადასვლა აღუთქვეს (*იქვე*, 461). თავისი დაპირება ასრულეს კიდევ. მეორე დღეს ბრძოლის დროს შეერთებული ჯარი შედრკა და სომხებიცა და ქართველებიც ძლეულნი აქეთ-იქით გაიფანტნენ; ვახტანგ მე-

ფემაც თავი დააღწია (იქვე, 467—468). ამ გამარჯვების შემდგომ სომხეთში მდგომ სპარსელთა ჯარის მთავარ-სარდალს ჰაზარაფუხტს პეროზ მეფისაგან (458—484) ბრძანება მოუვიდა *): საჩქაროდ გაემგზავრე მთელის ჩენის ჯარით ქართლში, სომხეთში-კი აქაური ჯარით შაბური მიჰრანის გვარის შვილი დასტოვე, და ქართველთა მეფე ვახტანგი ან დაიჭირე, ან მოჰკალ, ან ქვეყნიდან განდევნეო (იქვე, გვ. 506—507). ჰაზარაფუხტმა მაშინვე ასრულა თავის ხელმოწიფის ბრძანება. მივიდა თუ არა საქართველოში, ჰაზარაფუხტს მაშინვე სპარსეთის მთავრობის ერთგული ქართველები მიეშველნენ, მათ მიემხრნენ ბევრი ისეთნიც, რომელნიც თავდაპირველად ვახტანგ მეფის მხარეზე იყვნენ და სპარსეთის წინააღმდეგ აჯანყებაში მონაწილეობას იღებდნენ, მაგრამ ჰაზარაფუხტმა რომ შაჰის წყალობა და ჯილდო აღუთქვა, თავის ქვეყანასა და მეფეს გადუღდნენ და უღალატეს (იქვე, 507). როცა ვახტანგ მეფემ დაინახა, რომ თავისიანებმაც უმტყუვნეს და ბევრი ქართველი სპარსელების მხარეზე გადავიდა, ქართლიდან გაიქცა და სამეგრელოში გადაიხიზნა (იქვე, 508).

ამავე 484 წელს მოკვდა პეროზი და სპარსეთის დიდებულებმა ჰაზარაფუხტი ქართლიდან დაიბარეს სახელმოწიფო საქმეებზე მოსალაპარკებლად (იქვე, 540). სამეფო ტახტზე აიყვანეს ელარში, მაგრამ დიდხანს არ უმეფნია: 488 წელს იგი ტახტიდან ჩამოაგდეს და მის მაგიერ კავადი (488—531) დასვეს. 484 წ. მოყოლებული ვახტანგ მეფის მოღვაწეობისა და ცხოვრების შესახებ სანდო ცნობები არ მოგვეპოვება. თამარ მეფის ისტორიკოსი მოგვითხრობს რომ მეფე ვახტანგი „აღესრულა“ „ციხესა შინა უჯარმოისასა, რომელი აგებულ იყო ვახტანგ გორგასლისაგან“-ო (მშ დფსი ქცა * 613, გვ. 385). ისტორიკოსის ჯუანშერის სიტყვით, რომელსაც ვახტანგის ზღაპრული ისტორია აქვს დაწერილი, სახელოვანი მეფე სპარსთა მეფის ლაშქრის შემოსევის დროს დაჭრილა და წყლოლებისაგან დარდაცვლილა. სპარსთა მეფემ სთხოვა ბერძნებთან ომში მომეხმარეო, მაგრამ უარი შეუთვალა და ამით განრისხებულმა შაჰმა თავისი

*) ეს ბრძანება 483—4 წ. უნდა მოსულიყო: იგი პეროზ მეფის გამოგზავნილი იყო, რომელიც 484 წ. მეფობდა, ხოლო ვახტანგმა ამბობებდა 483 წელს დაიწყო, და სწორედ ამის შემდეგ არის ეს ბრძანება გამოცემული.

ლაშქარი ქართველთა მეფის წინააღმდეგ გამოგზავნაო. რამდენად მართალია ეს, არ ვიცით, მაგრამ ამგვარი შემთხვევა სხვა დროსაც მომხდარა და შესაძლებელია ვახტანგ მეფესაც მართლა შემთხვეოდეს.

არსენი კათალიკოზის სიტყვით მეფე ვახტანგი ძალად ტანის კაცი ყოფილა და დიდებულ მეფის სამხედრო იარაღი და სამოსელი თურმე არსენის დროსაც-კი ინახებოდა; იგი ამბობს: ვახტანგ მეფე იყო „ჰასაკითა უმეტეს ყოველთა კაცთა, რამეთუ ათორმეტი ბრძალი კაცისა იყო სიმაღლე მისი და აწცა რომელ არს აბჯარი და სამოსელი მისი, მისგან უფროს საცნაურ არს“—ო მეფის გოლიათური სიმაღლეო. იმავე ავტორის მოწმობით ვახტანგ გორგასალი დასაფლავებული ყოფილა მცხეთის დიდებულს სიონში თვით ეკლესიაში „წინაშე სუეტსა ცხოველსა და მისსა ზედასაფლავსა წერილ არს ხატი მისი, სწორი ჰასაკისა მისისა“ (ცა წანინოსი. საეკ. მუხ. გამ., გვ. 48), მაშასადამე, საფლავის ქვაზე სურათი ყოფილა გამოყვანილი იმავე ზომისა, რა ზომისაც თვით განსვენებული გვირგვინოსანი ყოფილა—ეს აღბად მისი საფლავის ძეგლი იქმნებოდა.

კავადის დროს დაიწყო თავის შესანიშნავი ქადაგება მზდაკმა; მას უნდოდა, რომ ხალხში მშვიდობიანობა და სიყვარული დამყარებულიყო, ხოლო ამისათვის საჭიროა მოვსპოთ და ძირიანად აღმოვფხრათ ადამიანთა შორის სიძულვილისა და უთანხმოების მიზეზიო, ამბობდა მზდაკი. ხოლო ყოველგვარ უსიამოვნებისა და ერთი-ერთმანეთის მტრობის დედაბუდე საკუთრებისა და ღონისისადმი მისწრაფებაო. მაშასადამე, თუ ჩვენ ვვსურს, რომ ქვეყნიერობაზე მშვიდობიანობა დამყარდეს, ამისთვის მთელი საკუთრება უნდა გაიყოს და მთელ ხალხს თანასწორად მიეცეს. ცოლებიც-კი კერძო საკუთრებას არ უნდა შეადგენდნენ; უნდა მოისპოს აგრედვე წოდებრივი უსწორმასწორობა და სულდგმულ ცხოველების დახოცვა და ჭამა აიკრძალოსო.

მეფე კავადი მზდაკს მიემხრო აღბად იმ აზრით, რომ დიდებულები დაემხო, მაგრამ განრისხებულმა სპარსელმა დიდებულებმა 497 წელს მეფე დაიჭირეს და ციხეში ჩასვეს (*Iusti. Herrschaft der Sassaniden* გვ. 531), ხოლო მისს მაგიერ ისი ძმა ჯამასპი გაამეფეს; კავადის ცოლმა თავისი ქმარი მაინც

ციხიდან გაანთავისუფლა და 499 წელს ჯამასპმა ისევ თავის ძმას დაუთმო სამეფო ტახტი (იქვე, 531—532).

გამეტეების დროს კავადს ჰუნნები დაეხმარნენ და ამისათვის მათთვის სასყიდელი უნდა მიეცა. თითონ რომ საქიროფული არ ებადა, ბიზანტიელებს 503 504 წ. ომი აუტეხა, მაგრამ დიდი არაფერი არ შეუძენია. კავადი ბიზანტიელებს, სხვათა შორის, ლაზიკის გამოც ემდურადა. წინად თუ მისმა წინამოადგილემ პეროზმა, ჰუნნებთან ომით გართულმა, ლაზების მეფეს გუბაზს ბიზანტიელების წინააღმდეგ დახმარება ვერ მიაშველა, კავადს ლაზთა მეფე წათე თავის მფარველ კალთას ქვეშ ამოუფარებია. მაგრამ როცა უგემნია, ალბად, არც წათეს მოსწონებია სპარსთა მეგობრობა.

515 წელს ლაზთა მეფე ბიზანტიაში გაემგზავრა და იქ კეისარს იუსტინეს აუწყა, რომ მას ჰსურს გაქრისტიანდეს და ლაზთა მეფედ იყოს დამტკიცებული. იუსტინე კეისარი, რასაკვირველია, ამ ამბავმა შეტად ასიამოვნა და სიხარულით მონათლა მეფე წათე და მისი შვილი. წათემ ბიზანტიაში თანამეცხედრედ რომაელი დიდებული ქალი შეირთო, პატრიკიოსისა და აპოკურაპალატის ნომის ასული. სამეფო გვირგვინითა და ძვირფას სამოსელითა და სამკაულით მორთული, მრავალის საჩუქრებით დატვირთული წათე სამშობლოში დაბრუნდა.

მეფის გაქრისტიანებას ის მნიშვნელობა ჰქონდა, რომ ლაზიკაშიც ამიერიდან ქრისტიანობა სახელმწიფო სარწმუნოებად იქმნებოდა ცნობილი, თორემ დიდხანია რაც ლაზიკაში ქრისტიანობა გავრცელებული იყო.

კავადმა, რომ ეს შეიტყო, კეისარს უსაყვედურა ჩვენ შორის მეგობრობა და მშვიდობიანობა სუფევს და შენ-კი მშტრობ და ჩემს ქვეშევრდომებს მართმევო. კეისარმა ცბიერად შეუთვალა, რომ ჩვენ თქვენს საქმეებში არ გავრუთლვართ, არც ვინმე წავგვირთმევიაო; მხოლოდ მეფე წათე მოვიდა ჩვენთან, ქრისტიანობა მიიღო და ისევ თავის ქვეყანაში გავისტუმრეო. ეს პასუხი, აბა რა თქმა უნდა, სპარსთა ბატონს არ დააკმაყოფილებდა და ამის გამო სპარსელებსა და ბიზანტიელებს შორის მტრობა ჩამოვარდა Theophanis Chronographia, დებოორის გამოცემა, I, გვ. 168—169).

517 წლის ახლო ხანებში კავადმა მაინც შერიგება ირჩია და ამისათვის ორივე მხარემ ერთი-ერთმანეთს დესპანები გაუგზავნეს მოსალაპარაკებლად. როცა ელჩები ერთად შეიყარ-

ნენ და ურთი-ერთს გამოემცნაურნენ, სპარსეთის ერთმა წარ-
მომადგენელმა სეოსმა (შიოშ, პაპლ. სიაფუშ) სიტყვა ლაზიკა-
ზე ჩამოაგდო და ბიზანტიის მოციქულებს უმტკიცებდა, თქვენ
კანონიერ უფლებების ძალით-კი არაა, ძალმომრეობით გიჭირავთ
კოლხეთი: იმთავითვე სპარსელების მფლობელობას შეედგენ-
დაო. ბიზანტიელებს ეს არაფრად ექაშნიკათ; მოლაპარაკება
ერთ სხვა მიზეზის გამოც უსიამოვნებით გათავდა და ორივე
მხარე თავის სახელმწიფოში დაბრუნდა (პროკოპი კესარიელი,
De bello persico, I, წიგ. II; დესტუნისის გვ. 132—136).

520 წ. სპარსთა მეფემ მინც თავი ვერ შეიკავა და ლაზ-
თა მეფის წათეს წინააღმდეგ გაილაშქრა, რომ იგი ორგულო-
ბისათვის სასტიკად დაესაჯა. კეისარმა ლაზთა მეფეს ზურგი
ვაუმავრა და სამი სარდლით ველიზარითა, კირკით და ირი-
ნიონით მიეშველა.

ლაზთა და ბიზანტიელთა შეერთებულმა მხედრობამ სპარსთა
ლაშქარს სძლია და ბევრი ტყვედ წაიყვანეს (**Theophrastis
Chronographia, I, გვ. 174**).

ბიზანტიელებზე გულმოსული მეფე კავადი სულ იმის
ფიქრში იყო, თუ როგორ ამოეყარა ჯავრი, მაგრამ ამ დროს
იბერიაში ამბოხება დაიწყო. პროკოპი კესარიელის სიტყვით,
ქართველები იმიტომ აჯანყებულან, რომ კავადმა მოიწადინა
იბერიაში კლავინდებურად ცეცხლთაყვანისმცემლობა გაებატო-
ნებინა და ბრძანება გასცა, იბერიაში მოგვობის ყველა წესები
მტკიცედ დაიცევით და არამცა და არამც მიცვალებულები
მიწაში არ დაჰმარხოთო. ასეთმა მომეტებულმა ბრძანებლობამ
ქართველები ისევ მოთმინებიდან გამოიყვანა. მეფე გურგენმა
იუსტინე კეისარს (518—527) მოციქულები გაუგზავნა და
შეუთვალა: მოგემხრობით და თქვენსკენ გადმოვალთ, თუ-კი
პირობას მოგვცემ, რომ თქვენ ჩვენ, ქართველებს, არას დროს
სპარსელებს აღარ გაგვცემთო. გახარებულმა კეისარმა თანხმობა
გამოაცხადა და მაშინვე ბოსფორში ერთი პატრიკი, სააელოდ
პრობი, გაგზავნა და თან ფულებიც გაატანა, რომ ჰუნნები
ქართველებს მიჰშველებოდნენ (პროკოპი კესარიელი **De bello
persico, I, წიგნი 12; დესტუნისის გვ. 140—143**); მაგრამ
გაგზავნილმა პატრიკმა ვერა გაარიგა რა; ამიტომ კეისარმა კოლ-
ხიდაში, ანუ ლაზიკაში პეტრე სარდალი გაგზავნა და თან რაო-
დენიმე ჰუნნები გააყოლა, რომ გურგენ მეფეს მიჰშველებოდ-

ნენ. კავადმა, ქართველების განდგომის ამბავი შეიტყო თუ არა, მაშინვე იბერიაში დიდი ჯარი გამოგზავნა. სამწუხაროდ ბიზანტიელების მეშველი რაზმი იმდენად რიცხვმცირე იყო, რომ სპარსეთის ახალმოსულ ლაშქარს გურგენი ვერ გასცემდა პასუხს. ამის გამო მეფე გურგენი თავის ოჯახითა და შვილით პერანითურთ (უეჭველია „ფირანი“ იქნებოდა) და ქართველი დიდებულები ლაზიკაში გაიქცნენ (იქვე, I, წიგ. 12; დესტუნისის გვ. 144—145); თუმცა სპარსეთის ჯარი უკან დაედევნა, მაგრამ ლაზიკაში ქართველ მეფეს და დიდებულებს ვერა დააკლეს რა, ვიწრო ხეობები დიდად აბრკოლებდნენ სპარსელებს.

ლაზიკიდან გურგენი თავის სახლობითა და ამალით **ნ23** წელს ბიზანტიაში წავიდა; მალე სარდალი პეტრეც უკან დაიბრგეს; რაკი ლაზიკის საზღვარზე მდებარე ორი ციხე ცარიელი დარჩა, ხოლო ადგილობრივთ მკვიდრთ უარი გამოაცხადეს, — ჩვენ ამის დამკვეთები აღარა ვართო, სპარსელები დავატრონენ (პროკოპი კესარიელი *De bello persico*, I, წიგ. 12; დესტუნისის 148—150). ბიზანტიელებმა მხოლოდ იმით გადაუხადეს მაგიერი, რომ სპარსეთის ბატონობის ქვეშე მყოფ სომეხთს შეესივნენ, ქვეყანა ააოხრეს და მრავალი ტყვე წაასხეს (იქვე, I, წიგ. 12—დესტუნისის გვ. 151—152).

თუ რომ ბიზანტიელი მემატიანენი მალაღა და თეოფანე არა სცდებიან, აღბად გაქცეულ მეფე გურგენის მოადგილედ იბერიაში ჯამანარსე (ძამანარზოს*) დამჯდარა, რომელიც **ნ27** წ. კონსტანტინეპოლში წასულა თანამეცხედრითა და დარბაისლებითურთ („სენკლეტიკონ“) დ იუსტინიანე კეისრისათვის აღუთქვამთ რომაელების მოკავშირეები და მეგობრები ვიქმნებითო. გახარებულს კეისარს დიდი პატივი უცია მეფისა, დედოფლისა და დარბაისლებისათვის, უხვადაც დაუსაჩუქრებია და შინ გაუსტუმრებია (*Theophanis Chronographia*, I, გვ. 216). მაგრამ, როგორც ეტყობა, ბიზანტიელთ მეგობრობა არც ამ დროს გამომდგარა, არც ამას უშველნია იბერიის სამეფოსათვის, ვერც სპარსთა მძლავრობისაგან გადაუარჩენია.

* სპარსული სახელია და ნაწარმოები არის ჯამასპისავით, რთული ორნაწილელი სიტყვაა. თვით ცნობა ძალიან საეჭვოა იმიტომ, რომ ჯამანარსე ახლად გაქრისტიანებულად არის მოხსენებული და განა ამის თქმა ქართლის მეფეზე შეიძლებოდა? იქნებ იგი იბერიის მეფე არც-კი ყოფილიყო.

531 წელს გარდაიცვალა სპარსეთის მეფეთ-მეფე კავადი; მისმა მემკვიდრემ ხოსრო I-მა (531—579) და ბიზანტიელებმა მშვიდობიანობაზე მოლაპარაკება დაიწყეს. ეს საქმე თვით ბიზანტიელებმა ითავეს და სპარსეთის ბატონს თავიანთი წარმომადგენლები გაუგზავნეს. ხოსრომ ელჩებს გამოუცხადა, რომ იგი ბიზანტიელებთან საუკუნო ზავის ხელშეკრულობას დასდებდა, თუ კი მას 110 კენდინარს *) დაუთვლიდნენ და, სხვათა შორის, ლაზიკის იმ ორ ციხის დაბრუნებაზე, რომელსაც სპარსელები დაეპატრონნენ, ამიერითვან ლაპარაკი აღარ იქნებოდა. ბიზანტიის კეისრის ელჩებმა ამ უკანასკნელ პირობაზე უპასუხეს, თუ კეისარს არ შევევითხეთ, ამის გადაწყვეტას ჩვენ და თავად ვერ ვიკისრებთო (პროკოპი კესარიელი, *De bello persico*, I, წ. 22; დესტუნისის I, 290—292). თუმცა იუსტინიანე (527—565) კეისარმა რომ ხოსროს პირობები შეიტყო, თავდაპირველად ლაზიკის 2 ციხის დათმობის თანხმობაც გამოაცხადა, მაგრამ მერე გადიფიქრა და ინანა; მაშინვე სპარსეთში მიმავალს თავის დესპანს წერილი დაადევნა, არამცა-და-არამც სპარსელებს ლაზიკის ციხეები არ დაუთმოთო (იქვე, I, წ. 22; დესტუნისის I, 292—293). ამის გამო სპარსელები და ბიზანტიელები ვერ შეთანხმდნენ და მოლაპარაკება ჩაიშალა. მაგრამ ცოტა ხნის შემდგომ ორივე მხარემ მოლაპარაკება ისევ დაიწყეს და 532 წელს „საუკუნო ზავის“ ხელშეკრულება დასდეს, რომელიც შემდეგ პირობებს შეიცავდა: ორივე მხარე დაპყრობილ ქვეყნებს ერთი-ერთმანეთს დაუბრუნებს და სპარსეთის წინააღმდეგ ბიზანტიელებს სამზღვარზე საგანგებო მხედართმთავარი ქ. დარაში აღარ ეყოლებოდათ; იმერიითვან გამოქცეულ ქართველებს სურვილისამებრ შეეძლოთ, ან სამშობლოში დაბრუნებულ იყვნენ, ან არა და ბიზანტიაში დარჩენილიყვნენ (პროკოპი კესარიელი *De bello persico*, I, წ. 22; დესტუნისის I, 293—294). ხელშეკრულობისდა თანხმად სპარსელებმა მართლაც ლაზიკის ორივე ციხე ბიზანტიელებს დაუბრუნეს. ბევრი ვაქცეული ქართველი დაბრუნდა ბიზანტიიდან სამშობლოში, მაგრამ ბევრი მაინც არ

*) კენდინარი ას (კენტ—centum) დინარსა ნიშნავს, ოქროს ფულიჭიკო და ას ლიტრაჲ ოქროს იწონიდა (იხ. პროკოპი კესარიელი *De bello persico*, I, წ. 22, დესტუნისის I, 291); დაახლოებით უხლანდელ ფულის კვლობაზე 110 კენდინარი 60665 მანეთს უდრის.

ენდო სპარსეთის მთავრობას და ისევ ბიზანტიის სახელმწიფოში ირჩიეს დარჩენა (იქვე); იბერიის სამეფო სახლობაც, რასაკვირველია, სამშობლოში აღარ დაბრუნებულა. პერანი (ფირანი) ბიზანტიელების სამხედრო სამსახურში შევიდა და სარდლად იყო დანიშნული (პროკოპი კესარიელი *De bello persico*, II, წ. 28 და წ. 26; დესტუნისის II, გვ. 203 და 195, და I, გვ. 145—146. შენ. 9).

მას შემდეგ, რაც ქართველები გურგენ მეფის მეთაურობით სპარსელებს აუჯანყდნენ, ბიზანტიის მფარველობას მიჰმართეს. მაგრამ კეისრის მხრივ პირობის აუსრულებლობის გამო ძლეულ იქმნენ, ხოლო სამეფო სახლობა და ამბოხების მოთავე დიდებულები იძულებული იყვნენ ბიზანტიაში გაქცეულიყვნენ, ამის შემდგომ სპარსელებმა, როგორც პროკოპი კესარიელი მოგვითხრობს, ქართველებს ნება აღარ მისცეს საკუთარი მეფე ჰყოლოდათ, და მეფობა გააუქმეს (*De bello persico*, II, წ. 28; დესტუნისის II, გვ. 208). მართლაც წაავესტათე მცხეთელის მარტვილობაში († 544—545 წ.). რომელიც თანამედროვეს მიერ არის დაწერილი, ქართველი მეფე მოხსენებული არ არის და ქვეყნის მთელი უზენაესი გამგეობა სპარსეთის მთავრობის მოხელეებს აბრია: ამ დროს მეფობა, როგორც, ეტყობა, მოსპობილი ყოფილა. იმ დროინდელი უმეფობა მტკიცდება აგრედვე კირიონ ქართლისა კათალიკოზისა და აბრამ სომეხთა კათალიკოზის მიწერ-მოწერითაც. სცდება მაშასადამე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ის მემბტიანე, როცა სწერს: „ამის ბაკურის ზე დაესრულა მეფობა ქართლისა“-ო (ე. თაყაიშვილი, სამ. ისტ. ქრ. 33), იმიტომ რომ გურგენისზე დაესრულა მეფობა. ქართლში მეფობის უფლება გაუქმდა მაშინვე, როცა გურგენი თავის შვილითა და სახლობით ბიზანტიაში გაიხიზნა, ესე იგი 523 წ. მაგრამ საბოლოოდ ეს გაუქმება 532 წლის „საუკუნო ზავის“ ხელშეკრულობამ დააკანონა, იმიტომ რომ ქართველების ვითომცდა მფარველმა ბიზანტიელებმა, სპარსელებთან მოლაპარაკების დროს, თავი არ შეიწუხეს და იბერიის მეფობის არსებობის შესახებ არავითარი განსაკუთრებული პირობა არ დაუდგიათ, არამედ მხოლოდ გაქცეულ ქართველებსათვის სამშობლოში დაბრუნების ნებართვა ითხოვეს; მაშასადამე მეფობის გაუქმების წინააღმდეგ არაფერი უღონნითა და ამით, რა-

საკვირველია, თითქოს თანხმობაც გამოუტყუალებიათ. ასე სამწუხაროდ დაბოლოვდა იბერიისთვის ბიზანტიელების მფარველობა.

ჩვენი მატთანე მოგვითხრობს, რომ როდესაც სპარსელებმა აღმოსავლეთის საქართველოში მეფობა მოსპეს და „დაესრულა მეფობაჲ ქართლისაჲ“, სპარსნი „განძლიერდეს“ და „ქართლი უმეტესად დაიპყრეს და კავკასიონთა შევიდეს და კარნი ოცეთისანი აიგნეს და ერთი დიდი კარი ოცეთისა და ორნი დვალეთს და ერთი პარკუანს დორძოკეთისასა და იგი მთიოლნი გომარდად დაადგინეს და კხუაჲ ვინჟე კაცი დაიდგინეს მთავრად წანარეთისა კვესა და მორჩილებაჲ დასდევს მისი“ (მქ 134 ქ 2, Опис. II, 724). არც გასაკვირველია: სპარსელებმა ხანგრძლივ გამოცდილებით იცოდნენ, რომ ქართველებს მთეულებითა ჰქონდათ ზურგი მაგარი, გამოიყვანდნენ პირიქითელ ხაზარებსა და ჰუნებს და მიუსევდნენ სპარსეთს, იმათაც მეტი არა უნდოდათ რა. ეხლა, რაკი სპარსელებმა ამიერ-კავკასიის ყველა გზის კარები ხელში ჩაიგდეს და ხელთ ეპყრათ, ჩრდილოელთა შემოსევისაგან უზრუნველყოფილი იყვნენ. ქართველებსაც ამ გზით შემევლნი და მოკავშირენი მოაკლდებოდათ.

საუკუნო ზაფის შემდეგ, შემინებულმა ბიზანტიელებმა, ვაი თუ სპარსელებმა იბერიის ლაზიკაც ზედ მიაყოლონ და ხელიდან გამოგვტაცონო, ლაზიკაში ჯარი გაგზავნეს. ეს პირველი შემთხვევა იყო, რომ ბიზანტიელებმა ლაზიკაში ჯარი ჩააყენეს, წინად ამისთანა მაგალითი არ ყოფილა (პროკოპი კესარიელი *De bello persico* II, გვ. 107, 109—110). რასაკვირველია, ლაზებს ეს არაფრად მოეწონათ, მაგრამ ამას კიდევ როგორც იქნებოდა აიტანდნენ. განსაკუთრებით კეისარის მიერ ამ ჯარის უფროსად დანიშნულს პეტრეს ემდურებოდნენ ყველანი: მეტად ბრიყვი კაცი იყო და სხვისი შეურაცხყოფა არაფრად მიაჩნდაო (იქვე, II, თ. 15; დესტუნისის II, გვ. 107—108), პეტრეზე უარესი გამოდგა ის ჯარის უფროსი, რომელიც იუსტინიანე კეისარმა დასავლეთ საქართველოში პეტრეს მაგიერ გამოგზავნა. სახელად მას იოანეს, მეტისახელად კიდევ „ცივ“-ს ეძახდნენ. მისი თანამედროვე ისტორიკოსი პროკოპი კესარიელი ამბობს, რომ ივანე ცივმა მხოლოდ გაიძვერობით მიიღო ეს თანამდებობა: საძაგელი კაცი იყო და ყოველგვარ უწყსო საშუალებების გამოძებნა და მოხერხება იცოდა, ოღონდ-კი თითონ გამოჩინება-სარგებლობა ჰქონოდაო (იქვე, II, თ. 15; დესტუნისის II, გვ. 108—109). მან ურჩია კეისარს, რომ

შავი ზღვის ნაპირას მდებარე პატარა ციხე—დაბა ქალაქად ექცია (იქვე, II, თ. 17 და თ. 15; დესტუნისის II, გვ. 119 და გვ. 108); იუსტინიანე კეისარმა თავის ჯარის უფროსს დაუჯერა, გარშემო კედლით შემოზღულდა, გაამაგრა და შიგნით გააშვენიერა (იქვე, II, თ. 17; დესტუნისის II, გვ. 119, ამ ციხე-ქალაქს სახელად პეტრა დაარქვეს; ბიზანტიელების ჯარი და თვით სარდალი იოანე ცივიცი იქ დაბინადდნენ.

ბიზანტიელების ბრიყვი და თავხედი მხედართ-მთავარი იმდენად გათამამდა, რომ სამეფოს ყველა საქმეებში ერეოდა; მეფე გუბაზი ისე შეაწუხა, რომ მას მარტოდენ მეფის სახელი და შერჩა, თორემ ნამდვილად საქმეების გამგეობას თითონ ჩემულობდა (იქვე, II, თ. 15; დესტუნისის II, გვ. 112). მაგრამ მთელი თავისი ძალმომრეობა და ანგაარება იოანე ცივიცი შემდეგ სამარცხვინო საქციელში გამოიჩინა. დასავლეთისა და აღმოსავლეთ საქართველოს აღებ-მიცემობას ამ დროს ორი მთავარი სავაჭრო გზა ჰქონდა: ერთი იყო სამხრეთისა და სომხეთის ქალაქს ღვინში მიდიოდა; აქ თავს იყრიდნენ მრავალი ვაჭრები და თავიანთი საქონელი ინდოეთიდან, სპარსეთიდან, ქართლ-კახეთიდან და დასავლეთ საქართველოდან მოჰქონდათ ხოლმე გასასყიდავად (იქვე, II, თ. 25; დესტუნისის II, გვ. 181—182), მეორე, და მთელ საქართველოსათვის უმთავრესი, სავაჭრო გზა დასავლეთისა და შავი ზღვის ნაპირას მდებარე ნავთსადგურებისაკენ მიდიოდა და იქ მოჰქონდათ უცხოეთიდან, განსაკუთრებით ბიზანტიიდან, სავაჭრო საქონელი და იქვე ყიდულობდნენ ბიზანტიელი ვაჭრები ადგილობრივ ნაწარმოებსა და საქონელს. იოანე ცივიცი მთელი შავი ზღვის ნავთსადგურების აღებ-მიცემობა ძალმომრეობით ხელში ჩაიგდო: არც ბიზანტიელ ვაჭრებს, არც ადგილობრივ მკვიდრთ იგი ერთი-ერთმანეთისაგან საქონლის ყიდვა-გაყიდვის ნებას არ აძლევდა და მხოლოდ თითონ ყიდულობდა ყველაფერს; შემდეგ-კი, როგორც იმისი ნება იყო, იმ ფასად ჰყიდდა; ამ გვარად იგი მთელ აღებ-მიცემობის სრულ ბატონად გადაიქცა. მთელი ქვეყანა ქონებრივ-ეკონომიურად თავის კლანჭებში ჩაიგდო, და მხოლოდ თავის ჯიბეებს ისჯელებდა (პროკოპი კესარიელი, *De bello persico* II, თ. 15; დესტუნისის II, გვ. 109 და 112).

ასეთი უსუინდისო საქციელი და ხალხის ყელეფა სწორედ უმაგალითო იყო; **მეფე გუბაზი** და მისი ქვეშევრდომები მოთ-

მინებიდან გამოვიდნენ: სპარსეთის მეფეს ხოსროს მოსალაპარაკებლად საიდუმლოდ კაცები მიუგზავნეს. ხოსრო მეფემ ლახების მოციქულები მიიღო და მათი სიტყვა მოისმინა. კოლხები და სპარსელები იმთავითვე მოკავშირენი იყვნენ და ერთიერთმანეთს ეხმარებოდნენ ხოლმეო, სთქვეს ელჩებმა, ამას მოწმობენ მრავალი ნაწერი საბუთები, რომელიც ჩვენცა გვაქვს და თქვენ სასახლეშიც ინახებაო. მაგრამ შემდეგ ჩვენი წინაპრები, — იმიტომ, რომ თქვენ ყურს არ უვადებდით, ან, სხვა რაიმე მიზეზის გამო, ჩვენ ნამდვილად არაფრის თქმა არ შეგვიძლიან, — რომაელებს შეეკრნენ კავშირით. ესლა ჩვენ და ლაზიკის მეფე ქვეყნითურთ გეყმობითო. შემდეგ, მოციქულებმა აუწერეს სპარსეთის მეფეს, რანაირად შეავიწროეს, შეაწუხეს ლაზიკის მეფე და ხალხი ბიზანტიის კეისრის სარდლებმა, და არწმუნებდნენ, რაკი ჩვენი ერი ბიზანტიელებზე ასე გულმოსულია, შეგიძლიანთ მიენდოთ მას და დარწმუნებული იყვნეთ, რომ ისინი თქვენი ერთგული მოყმეები იქნებიანო; თითონ თქვენ დიდ სარგებლობას ნახავთ, თუ ლახების თხოვნას აასრულებთ, იმიტომ რომ ამგვარად სპარსეთს უფძველეს სამეფოს შეუერთებთ და ამით თქვენს უფლებას მეტი ფასი დაეძება. ამასთანავე ჩვენი ქვეყნის საშუალებით თქვენ შეგიძლებათ რომაელების ზღვამდე მიადწიოთ და თუ რომ ზღვაზე ხომალდებს აავებთ, მაშინ თუ გინდ თვით ბიზანტიის კეისრის სასახლეშიც მიხვალთო; მაშინ თქვენს ნებაზე იქნება დამოკიდებული და, როცა მოინდომებთ, იმიერ-კავკასიიდან ველურ ხალხებს ბიზანტიის სამფლობელოს მივუსვებთო, — სთქვეს მიგზნენილმა კაცებმა (პროკოპი კესარიელი, *De bello persico*, II, თ. 15; დესტუნისის II, გვ. 110—113).

სპარსეთის მეფეს ეს, რასაკვირველია, ძალიან მოეწონა და კუთაში მოუვიდა, დაჰპირდა მოციქულებს, მფარველობას გაგიწევთო. დესპანებმა ალუთქვეს, გზების ფიქრი ნუ გაქვს, შენს ჯარს გზებს ჩვენ გაუქვებთ და გავუკლებთო. მეფემ სთხოვა ელჩებს, რომ სპარსელების დახმარების ამბავი ჯერ არ გამოემეღანებინათ; თითონაც რომ ლაშქრის შეგროვებას შეუდგა, განგებ ხმებს ავრცელებდა, იბერიაში მივდივარ, იქაური საქმეები უნდა განვაგოო (იქვე, II, თ. 15; დესტუნისის II, გვ. 114).

542 წელს, როცა ხოსრო მეფე ომისათვის უკვე მზად იყო, დიდძალის ლაშქრით ჯერ იბერიაში შევიდა და მერ

იქიდან ლაზიკაში გადავიდა, ლაზების მოციქულები წინ მიუძღოდნენ. სპარსელები ჰკაფავდნენ დიდრონ ხეებსა და ამგვარად გზას იკეთებდნენ. ქვეყნის შუაგულს რომ მიადგო ლაზქარმა, ხოსრო მეფეს მოეგება ლაზიკის მეფე **გუბაზი**, მისალმა თავის მხრივ და მთელი თავისი სამეფოს მაგიერადაც ყომა აღუთქვა იქვე, *II*, თ. 17; დესტუნისის *II*, გვ. 117—119.

თუმცა ქალაქ პეტრას გარემოცვაზე ხოსრო მეფემ დიდი ზარალი ნახა და ბევრი მემომარი დაეხოცა, მაგრამ ქალაქი მაინც აიღო. მას შემდეგ, რაც ბიზანტიელების სარდალი იოანე ცივი ქრილობისაგან გარდაიცვალა, ციხის მკველები სასოწარკვეთილებას მიეცნენ, გათამამებულმა სპარსელებმა კი ციხეს ზღუდეს ქვეშ თხრილი გაუკეთეს. მაშინ ბიზანტიელებმა შიშით ციხის დათმობაზე მოლაპარაკება ჩამოაგდეს, და როცა სპარსეთის მეფე დაჰპირდა, თქვენა და თქვენს ქონებას ხელს არ ვახლებო, ქალაქი დაუყოვნებლივ ხოსროს გადასცეს. სპარსეთის მეფემ მართლაც მხოლოდ იოანე ცივის დიდძალი ქონება ჩაიგდო ხელში, სხვას-კი არც თითონ შეჭებია რასმეს, არც თავის ლაშქრისათვის მიუცია ნება (იქვე, *II*, თ. 17; დესტუნ. *II*, გვ. 119—122).

ხოსრო მეფე გახარებული იყო, რომ ლაზიკა ხელში ჩაიგდო; იმ სარგებლობასა და უპირატესობას გარდა, რომელსაც მას ლაზების მოციქულები უქადდნენ, მას კარგად ესმოდა, რომ ამიერითგან იბერიას ამბოხებას ატება გაუძნელდებოდა; დასაეღეთისაკენ ზურგი გამაგრებული აღარ ექნებოდა და ლაზიკა ქართველ მემამოხეთ თავშესაფარად ვეღარ გამოადგებოდათ. ამ გარემოებას კი სპარსელებისათვის დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა იმიტომ, რომ ქართველები სპარსელების ბატონობის წინააღმდეგ უკმაყოფილებას არც-კი მალავდნენ, და ცხადად ეტყობოდათ, რომ ოლონდ-კი მოხერხებული შემთხვევა ყოფილიყო და აჯანყებით მაშინვე აჯანყდებოდნენ იქვე, *II*, თ. 28; დესტუნ. *II*, 208—209.

მაგრამ მეფე ხოსრო არც დასაეღეთ საქართველოს უყურებდა ნდობის თვალით: ლაზების ერთგულებისა მას არა სწამდა-რა: მალე ლაზებმაც გული აიყარეს სპარსელებზე: მათ ეგონათ, რომ სპარსელების ბატონობა ლაზიკისათვის უკეთესი იქნებოდა; მაგრამ სპარსელების მიერ ქრისტიანობის დევნამ და ლაზიკის ბიზანტიაზე მოწყვეტამ, რომელთანაც იგი ეკონომიურად მჭიდროდ დაკავშირებული იყო, ხალხს თვალი აუხილა

და დანახვა, რომ პოლიტიკურმა ცვლილებამ მას აღებმიცემობის უმთავრესი წყარო დაუწყვიტა და სარგებლობის მაგიერ ზიანს უქადა. ცოტა ხანს შემდგომ ლაზები დარწმუნდნენ, რომ პოლიტიკურადაც სპარსელების მთავრობა ბიზანტიის მთავრობაზე გაცილებით უფრო მკაცრი და მედვარი იყო. რაკი ხოსრო მეფე ლაზებს არ ენდობოდა, მან გადასწყვიტა დასავლეთ საქართველოს საქმეები ამთავითვე ისე მოეწყო, რომ ხალხს აჯანყება ველარც-კი მოეხერხებინა: ამიტომ მან, პროკოპი კესარიელის სიტყვით, გადასწყვიტა ლაზიკის მეფე გუბაზი მოეკვლევივნინა, ლაზიკიდან ყველა მცხოვრებნი სპარსეთში გადაესახლებინა, ხოლო მათ მაგიერ ლაზიკაში სპარსელები და სხვა ტომის ხალხი დაებინავებინა (იქვე, II, თ. 28; დესტუნისის II, გვ. 209—210).

ჯერ, რასკვირველია, მეფიდგან უნდა დაეწყო. ამ ვერაგ განზრახვის განხორციელება ხოსრომ ვილაც ფაერიზს მიანდო და თან 300 გულადი მეომარი გააყოლა; გუბაზი მას ისე უნდა მოეკლა, რომ მკვლელის ვინაობა არავის გაეგო.) (იქვე, II, თ. 29; დესტ. II, გვ. 215—217.

როცა ფაერიზი ლაზიკაში მოვიდა, მოიხმო ვილაც ფარსანი (ფარსმანი?), რომელზედაც გუბაზი გაჯავრებული იყო და სასახლეში არ უშვებდა; მას ეგონა, რომ ამ შეთქმულების აღსრულებაში ეს გუბაზის უმადური კაცი დაეხმარებოდა და ამიტომ დაეკითხა, მონდობილ საქმის განხორციელება როგორ უფრო ემჯობინებაო. ამ კაცმა ურჩია, პეტრაში წადი და იქ მიიწვიე მეფე გუბაზი, ვითომცდა საქმეებზე მოსალაპარაკებლადო: მაგრამ გუბაზსაც მაშინვე შეატყობინა, გაფრთხილდი, სპარსეთის მეფის მოგზავნილ კაცს შენი მოკვლა სწადიანო. აღშფოთებული მეფე გუბაზი ამიტომ არამც თუ პეტრაში არ მივიდა, პირიქით გადასწყვიტა სპარსეთის ბატონობა უარეყო და ისევ ბიზანტიელებს მიჰმხრობოდა. ამისთვის მან იუსტინიანე კეისარს მოციქულები მიუგზავნა, ჩვენი დანაშაული დაივიწყე და ისევ თქვენ მხარეზე გადმოვალთ, ოღონდ სპარსების განდევნაში მოგვეხმარეთო. ეს რომ კეისარმა გაიგო, ძალიან იამა და მაშინვე დაგისტეს მეთაურობით 7000 ჯარისკაცი და

1) რომელ სპარსულ სახელს უღრის ფაერიზი, გამორკვეული არ არის (იხ. Th. Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber... 1879, გვ. 223 და 473).

1000 ჰანი ლაზებს მეშველად გაუგზავნა. როცა ფავრიზმა დაინახა, რომ ვერც მონდობილი საქმე აასრულა და ქ. პეტრასაც, უეჭველია, ლაზები გარშემოერთყმოდნენ, აიყარა თავის 300 კაცით და სპარსეთში დაბრუნდა (იქვე, II, თ. 29; დესტ. II, გვ. 218—220).

მოუვიდათ თუ არა ლაზებს ბიზანტიელებისა და ქანების მეშველი ჯარი, მაშინვე ქ. პეტრას გარშემოერთყნენ. სპარსელი ციხისმცველები გულადად დაუხვდნენ შეერთებულს მტრის ძალას და, რაკი სურსათი ბლომდა ჰქონდათ, კარგა ხანს მაგრად იყვნენ.

ხოსრო მეფე, დასავლეთ საქართველოს აჯანყების ამბავი რომ შეიტყო, ძალიან შეწუხდა და მერმეროეს მეთაურობით საჩქაროდ ძლიერი მხედრობა და ქვეითი ჯარი გაგზავნა (იქვე, II, თ. 29; დესტ. II, გვ. 220). გაიგო თუ არა მეფე გუბაზმა, რომ სპარსელების დიდი ლაშქარი მოდიოდა, ბიზანტიელების სარდალს დაგისტეს ურჩია: მდ. რიონის სამხრეთისაკენ საზღვარზე ვიწროების დასაცავად და გზების შესაკრავად ჯარი გაგზავნე და პეტრასაც, სანამ არ აიღო, თავი არ დაანებო; თითონ-კი მთელი თავისი ჯარითურთ ლაზიკის აღმოსავლეთის სამზღვარზე წავიდა ვიწროების დასაცავად და გზების შესაკრავად (იქვე, II, თ. 29; დესტუნისის II, გვ. 230). ამასთანავე მან ალანები და სავირები თავისკენ მოიბზრო და იმათ 3 კენდინარად (ე. ი. 300 დინარად) არამტოუ ლაზიკის მტრისაგან დაცვა იკისრეს, არამედ დაჰპირდნენ, იბერიისაც ისე ავაზბრებთ, რომ სპარსელებს იქ აღარ შეესვლებოდეთო (იქვე, II, თ. 29; დესტ. II, გვ. 230—231); გუბაზს ავიწყდებოდა, რომ იბერიის აოხრებით თუ სპარსელებს ზიანი მოუვიდოდათ, მთელი ეს უბედურება მიინც მის თანამომქმე ქართველებს დაატყდებოდა თავზე.

ბიზანტიელების ჯარის უფროსი დაგისტე უხეირო სარდალი გამოდგა; იმის მაგიერად რომ ვიწროების სადარაჯოდ დიდი ჯარი გაეგზავნა, მან მარტო ასი კაცი გაგზავნა; ვერც ქ. პეტრას აღება მოახერხა, თუმცა-კი კეისარს შეუთვალა, დღედღეზე ქალაქს ხელში ჩავიგდებთ და თქვენს წყალობას ველიო (იქვე, II, თ. 29; დეს. II, გვ. 232—233). ამასობაში მერგეროემ სპარსეთის ლაშქრითურთ იბერიის საზღვარზე გამოიარა, მაგრამ იმ ადგილას-კი არა, საცა მეფე გუბაზი იდგა, არამედ სამხრეთით, და სულ ლაზიკის სამხრეთის საზღვრის გა-

სწვრივ მიდიოდა, ისე რომ მდ. რიონი მარჯვენე რჩებოდა: აქეთვე მოსახლეობა უფრო თხლად იყო და ჯარისათვის არა-ერთარი საფრთხე არ არსებობდა (იქვე, II, თ. 30; დესტუნისის II, გვ. 233—234).

სპარსელთა სარდალმა მთელი ლაზიკა ისე განვლო, რომ არსად მეტოქე არ უნახავს, მხოლოდ როცა ვიწროვებთან მივიდა. სპარსელებს ბიზანტიელების რაზმი დაუხვდა და მტერს გზას მდებრად უკრავდა. მაგრამ არც იმათ დაუხვევიათ უკან. ბიზანტიელების მიერ ერთს ამოხოცილ მეომართა რაზმს მეორე მოსდევდა, მეორეს მესამე, სანამდის ვიწროების მცველი ბიზანტიელი 100 მეომარი არ მოიქანცა: მაშინ ისინი მახლობელ მთის წვერზე ავიდნენ და იქ შეეფარნენ (იქვე, II, თ. 30; დესტ. II, 235). ეს ამბავი დაგისთემ რომ გაიგო, მაშინვე ქალ. პეტრას ალყა ახსნა, და საჩქაროდ რიონისაკენ გაემგზავრა; მას თავის ჯარისათვის არაფერი უბრძანებია და უპატრონო ჯარის კაცებმაც თავის სარდლის მაგალითს მიჰბაძეს და გაიქცნენ. მაშინ ქ. პეტრაში დამწყვედელი სპარსელები გამოვიდნენ ციხიდან და ბიზანტიელების ბანაკს ცარცვა დაუწყეს; მაგრამ ამ დროს მათ უცბად ჭანები დაეცნენ; ეს ის ჭანები იყვნენ, რომელნიც ბიზანტიელებს გაქცევის დროს არ გაჰყვნენ; ჭანებმა მრავალი ამოწყვიტეს და მთელ ბანაკს თითონ დაეპატრონნენ; ამის შემდეგ ჭანებიც აიყარნენ და სამშობლოში დაბრუნდნენ (იქვე, II, თ. 30; დესტ. II, გვ. 236). სწორედ ამის შემდგომ მოასწრო მერმეროვმაც სპარსეთის ჯარითურთ: ცხრა დღემ განვლო მას შემდეგ, რაც დაგისთე გაქცეულიყო. ქ. პეტრას ჯარი უკიდურეს გაჭირვებაში დახვდა, 150 მეომრის გარდა სუყველანი დახოცილიყვნენ; ციხის კედლებიც სრულებიც დაზიანებული აღმოჩნდა; მხოლოდ დაგითესავით მხდალ სარდალს შეეძლო ალყა აეხსნა ასეთ ციხიდან. როგორც იყო მერმეროვმ ზღუდვ დროებით გაამაგრებინა, ჩააყენა იქ 3000 გულადი მეომარი, სურსათიც ბლომად დაუტოვა, თითონ-კი უკან დაბრუნდა. ეხლა სხვა გზით წავიდა, საცა ბევრი დაბა, სოფლები ეგულებოდა, რომ ჯარს ცარცვა-გლეჯით თავი ერჩინა (იქვე, II, თ. 20; დესტ. II, გვ. 236—237). ამ დროს ერთმა დიდებულმა ლაზმა დაგისთე აიძულა და 2000 მეომრით სპარსელებს უკან დაედევნა, მტერს ჩაესაფრა. როცა ისინი ისვენებდნენ, უცბად თავს დაესხაღრამდენიმე კაცი დახოცა, ხოლო სპარსელე-

ბის ყველა ცხენები წამოასხა. მერმეროე უკან არ მობრუნებულა და ისევ გზას გაუდგა (იქვე, II, თ. 30; დესტ. II, გვ. 238). თუმცა გუბაზმა შეიტყო როგორც შერიცხვინეს თავი ბიზანტიელებმა ქ. პეტრას წინაღმდეგ ბრძოლით, მაგრამ გული არ გაიტეხა, და ვიწროებს მხნედ იცავდა. ამ დროს იუსტინიანე კეისარმაც გუბაზს და ლაზებს ფული მოაშველა და ლაზების მოკავშირეებსაც სასყიდელი გაუგზავნა, ჯართაც დახმარებას დაჰპირდა. რაკი სპარსელთა სარდალმა ნახა, რომ ლაშქრისათვის საკმაო სურსათი არ იშოვებოდა, დასტოვა ლაზიკაში ფავრიზის მეთაურობით 500 მეომარი, თითონ-კი სომხეთში გადავიდა და ქ. დვინის მიდამოებში დაიბანაკა (იქვე, II, თ. 30; დესტ. II, გვ. 240). ეს 5000 სპარსელი მეომარი აიყარა და რიონის პირას დადგა ბანაკად; აქედან პატარ-პატარა რაზმებად ახლო-მახლო სოფლებში დანაწარმდებდა და სცარცვავდა ხოლმე. შეიტყო თუ არა მეფე გუბაზმა ეს ამბავი ბიზანტიელ სარდალს დაგისტეს შეუთვალა, საჩქაროდ მოდი და მომეშველეო. დაგისტეც მთელი თავისი ჯარით აიყარა და რიონის სამხრეთის ნაპირ-ნაპირ გასწია დასავლეთისაკენ და იმ ადგილას მივიდა, სადაც რიონს გაღმა ლაზები დაბანაკებულენ იყვნენ. სწორედ აქ იყო კარგი ფონი, მაგრამ არც ბიზანტიელებმა, არც სპარსებმა ეს არ იცოდნენ; ლაზები ერთბაშად ფონს გავიდნენ და ბიზანტიელებს შეუერთდნენ. სპარსელებს ფიქრადაც არ მოსვლიათ, რომ რიონზე ამ ადგილას ლაზები გადმოსვლას გაბედავდნენ, და არხეინად იყვნენ. ხოლო სიფრთხილის გულისათვის 1000 საუკეთესო მეომარი ბანაკის მცველად დასტოვეს. ორი ამ მცველთაგანი დასაზვერავად გამოსული ბიზანტიელებს ხელში ჩაუვარდათ და მათგან მოკავშირეებმა სპარსელების მდგომარეობის ამბავი შეიტყეს. მაშინ გაემგზავრნენ საჩქაროდ ლაზები და ბიზანტიელები, და 1000 სპარსელს მოულოდნელად თავს დაესხნენ; ვერც ერთმა ვერ დაახწია თავი და ვერ მოასწრო გაქცევა; უმეტესი ნაწილი დაიხოცა, დანარჩენი მოკავშირეებს ტყვედ ჩაუვარდათ; ამ ტყვეებისაგან მეფე გუბაზმა და დაგისტემ დანარჩენ სპარსელ ლაშქრის ბინადრობისა და რაოდენობის ამბავი გაიგეს. აღდგნენ ისევ და შეერთებულის 14000 ჯარითურთ მაშინვე გაემგზავრნენ, რომ შუაღამეს უგრძნეულად თავს დასცემოდნენ. სპარსელებმა არაფერი იცოდნენ და იმ დროს არხეინად ეძინათ. ჯერ კიდევ ბინდი იყო, როცა ბიზანტიელები და ლაზები

სპარსელების ბანაკს თავზე დაადგენ; უმეტეს ნაწილს ტკბილად ეძინა, ვისაც გაეღვიძნა ჯერ ჩაუცმელი იყო და უიარალოდ მტრის მოგერება არ შეეძლო. ბევრი სპარსელი დახოცეს მაშინ ლაზებმა და ბიზანტიელებმა, და ვინც სიბნელეში გაქცევა ვერ მოასწრო, ისინი ტყვედ წაიყვანეს; დიდძალი სურსათი, რომელიც იბერიიდან იყო გადმოტანილი, ფული და დროშები. სულ მოკავშირეებს დარჩათ. მეორედღეს გაქცეულებს დაედევნენ და იბერიის სამზღვრამდე სდიეს; აქ ლაზების ერთი რაზმი მონაპირედ დააყენეს, რომ საზღვარი დაეცვით და სპარსები ლაზიკაში არ გადმოეშვათ, თითონკი ძღვევამოსილნი შინ დაბრუნდნენ. ასე განდევნეს სპარსელები ლაზიკიდან. ეს ამბავი მოხდა 549 წელს (იქვე, II, თ. 30; დესტ. II, გვ. 240—242).

როცა სპარსეთის მეფემ ეს ამბავი შეიტყო, ძალიან შეწუხდა, მაგრამ მაშინ რაღა გაეწყობოდა. 550 წელს მისმა საუკეთესო სარდალმა ხურიანემ დიდძალი სპარსეთის ჯარი შეიყვანა ლაზიკაში და მუხურისის ხეობაში, ცხენის წყალის ნაპირას, დაიბანაჟა. მეფე გუბაზი და დავისთე შეერთდნენ, რომ მტერს ერთად დაჰხვედროდნენ.

წინა წლის გამარჯვებამ ლაზები ისე ვაათამამა, რომ ბიზანტიელებს არაფრად აგდებდნენ: ჩვენი ქვეყნისათვის გული არ ეწვიოთ და გულადად არა ომობენო. ამიტომ ლაზებმა გადასწყვიტეს თავიანთი ჯარი ცალკე გაემწყრივებინათ; ასეც მოიქცნენ და ამით კინალამ საქმე არ ვააფუქეს. როდესაც სპარსეთის ჯარი ლაზებს მოაწყდა, ისინი შედრკნენ და, ბიზანტიელებს რომ ვასაოცარი მხეობა არ გამოეჩინათ, ბრძოლა წაგებულნი იქნებოდა. საშინელის სისხლის ღვრის შემდგომ სპარსელები დამარცხდნენ და თავის ბანაკისაკენ გაიქცნენ; მაგრამ მოკავშირეები დაეწივნენ და თუმცა სპარსელებმა ხანგრძლივი და მელგარი წინააღმდეგობა გაუწიეს, მაინც მთელი ბანაკი ხელში ჩაიგდეს. ვინც თავი დააღწია და გაქცევა მოასწრო, მხოლოდ ის გადარჩა (პროკოპი, *De bello Goth. I, 4, cap. I, 8*).

დამთავრდა თუ არა ეს ომი, მთავრობამ დავისთე კონსტანტინეპოლში დაიბარა და რაკი ლაზებმა დაასმინეს—სპარსელების მოსყიდულიაო, —ციხეში ჩააგდო, ხოლო მის მავიერად ლაზიკაში ბესსა გამოგზავნეს, რომელსაც სომხეთში მდგომ ჯარის უფროსობაც მიანდეს.

ბესსა რომ ლაზიკაში მოვიდა, იქ უკვე სპარსეთის სარდალი ნაბედი დაჰხვდა. ბიზანტიელების მოხელეების ურცხვ ბატონობას, თურმე, ისე მოგებებინა აფხაზები, რომ ისევ აჯანყება ირჩიეს და თავიანთ მეფეებად აღმოსავლეთ აფხაზეთში **ოფსიტე**, დასავლეთ აფხაზეთში-კი **სკეპარნა** აირჩიეს. ხოლო რომ ბიზანტიელებისათვის წინააღმდეგობა გაეწიათ სპარსელებთან მოლაპარაკება დაიწყეს და დახმარება სთხოვეს. სპარსეთის მთავრობამ თავისი სარდალი ნაბედი გამოგზავნა, რომ აფხაზებისათვის მძევლები გამოერთმია. რასაკვირველია, ბიზანტიის კეთილგანაზრდად აფხაზების ამბოხების ამბავი შეიტყუა თუ არა, თავის სარდლს ბესსას უბრძანა აფხაზები დაემორჩილებინა.

ამ დროს სკეპარნა ჯერ სპარსეთში იყო, ოფსიტემ-კი მთელი ხალხი შეაიარაღა და ბიზანტიელებს დაუხვდა, მაგრამ დამარცხდა. გაქცეულ აფხაზებს ბიზანტიელები კვალ-და-კვალ მისდევდნენ კავკასიონის უღელტეხილის ქედზე აშენებულ ციხემდე. შეჰყვნენ გაქცეულებს ციხეშიაც, ცეცხლი მოსდეს და გადასწვეს. ოფსიტემ მოასწრო და ჰუნებთან გაიქცა, იმისი და სკეპარნას სახლობაი ბიზანტიელებს ჩაუვარდათ ხელმოპროკოპი, **De bello Goth. I, 4, cap. 9**.

ამავე დროს ლაზების ჯარის უფროსი ტერდეტე აუჯანყდა თავის ბატონს; აფშილებს, რომელნიც რიონის ჩრდილოეთით აფხაზების და ლაზების შორის ბინადრობდნენ და იმთავითვე ლაზებს ემორჩილებოდნენ, ერთი ძლიერი ციხე წიბელთა ჰქონდათ. ტერდეტემ მეფე გუბაზს როგორღაც შესცოდა და რაკი სასჯელს მოელოდა, აიღო და ეს ციხეც საიდუმლოდ სპარსელებს გადასცა; თითონაც, რასაკვირველია, იმათ მხარეზე გადავიდა, მაგრამ მერე ინანა. ბიზანტიელი ჯარი იოანე გუზის მეთაურობით შევიდა აფშილეთში (აფსილია) და მშვიდობიან მოლაპარაკებით იგი ისევ გუბაზს დაუმორჩილა (პროკოპი, **De bello Goth. I, 4 cap. 10**).

ამის შემდეგ 551 წელს ბესსა თავის ჯარითურთ ქალ. პეტრასაკენ გაეშურა და გარშემოერთყა. დიდი მხნეობა და გულადობა გამოიჩინა ქ. პეტრაში დაბინავებულმა სპარსელმა ჯარმა. როცა ციხის ბედ-იღბალი გადაწყვეტილი და მისი არსებობის დღენი მიწურული იყო, ბესსამ სპარსელებს შეუთვალა, თქვენის ნებით დამნებდითო, მაგრამ სპარსელმა მეომრებმა ცივი უარი შემოაუთვალეს, თუმცა-კი იცოდნენ, რომ ბიზან-

ტიელები ქალაქს გადაწვას უპირებდნენ. ბესსამ აიღო თუ არა პეტრა, მაშინვე ციხის კედლები დაანგრევინა. უეჭველია, სიფრთხილედ მოითხოვდა, რომ იგი თავის ლაშქრითურთ ლაზიკის და იბერიის სამზღვარზე დამდგარიყო, რომ იქ მდებარე ციხეები სკანდა და შორაპანი დაეჭირა და სპარსელებსათვის გზა შეეკრა: მაგრამ ბესსა იმდენად ხარბი აღამიანი იყო, რომ ლაშქარი თავის ხელქვეით ჯარის უფროსების ამარა გაისტუმრა, თითონ კი პონტოსა და სომხეთში წავიდა, და იქ ხარკის აკრეფასა და ხალხის ყვლეფას შეუდგა. ამ დროს კი ლიზიკისკენ, სპარსეთის ჯარითურთ, მერმეროე მიეშურებოდა; თავის აზრით ვითომც კ. პეტრას უნდა მიჰშველებოდა; მას ჯერ გაგებული არა ჰქონდა, რომ ბიზანტიელებმა ეს ქალაქი აიღეს და ზღუდეს კედლები მოუნგრის კიდევ. გზაზე მერმეროემ ეს ამბავი შეიტყო და რომაელების ბანაკისკენ გაემგზავრა (*Proc. De bello Goth. I, 4. cap. 13*); ლაზიკის დედა-ქალაქს „ძველქალაქს“ (არხაჰოპოლის) მიადგა და ალყის შემორტყმას შეუდგა. უტბად ციხიდან ბიზანტიელების ჯარი გამოიჭრა და სპარსეთის ლაშქარს თავს დაეცა. ისინი ასეთს გაბედულობას სრულებით არ მოელოდნენ და ქალაქის გარშემო უიარაღონი ხერელის გაკეთებაზე მუშაობდნენ; ბიზანტიელები მეხივით თავს დაეცნენ სპარსელებს; მათ არავითარი წინააღმდეგობის გაწევა არ შეეძლოთ და, რომელმაც-კი მოასწრო, გაქცევით სიკვდილს თავი დააღწია; დანარჩენი ან თვით პერძნების მსხვერპლად გახდა, ან არეულობის დროს სპილოების ფეხებ ქვეშ გაისრისა. სპარსელებს ამ ბრძოლაში 4000 ჯარისკაცი და 3 სარდალი დაეხოცათ, და 4 დროშა დაეკარგათ (*Proc. De bello Goth. I, 4, cap. 14; Agath. I, 3, p. 77—78, Lebeau, IX, 215—217*).

მერმეროემ თავის გადარჩენილ ჯარითურთ უკან დაიხია და ერთი დღის მანძილზე დაიბანაკა; ეს ადგილი მჭიდროდ დასახლებულ და ნაყოფიერ მუხურისის სანახებში იყო და ქუთაისი ერქვა (*Agath. I, 3, p. 78*); აქ სპარსელმა სარდალმა ზამთრისათვის თავშესაფარი ააშენებინა; სპარსელები რომ აქ გამაგრდნენ, მერმეროემ ბიზანტიელების ხელში მყოფ ციხე უხიმერიონს გვერდით მიმავალი გზა, რომელიც მთელ ლაზიკას სკვმნიეთსა და სვანეთთან (სკვმნია, სუანია) აერთებდა (იქვე), ჩაიგდო და შეჰკრა (იქვე).

ამავე დროს სპარსელები ვითომც დაეხავნენ ბიზანტიე-

ლებს, ფულიც ბლომად გამოსცინცელს, მაგრამ მაინც თავიანთი პირობები არ აუსრულებიათ და ლაზიკაში ბრძოლა არ შეუწყვეტნიათ. თუმცა მეფე გუბაზი კეისრის ერთგული იყო, მაგრამ რაკი ბერძნების ჯარი მეტად უსირცხვოდ სცარცვავდა ქვეყანას, მისმა ქვეშევრდომებმა ბიზანტიელებზე გული აიყარეს და ჩუმად სპარსელებს ეხმარებოდნენ. მათის დახმარებით მერმეროემ ციხე უხიმერიონი და მისი მიმდგომი ქვეყანა ხელში ჩაიგდო; მერე რიონის შესართავისკენ გაემგზავრა და გზაზე შეიტყო, რომ ბიზანტიელები გაფანტულიყვნენ; გუბაზი კიდევ თავის ცოლშვილითა და ერთგულ ლაზებით მთებში გახიზნულიყო. მთელ ზამთარს მეფემ და გახიზნულებმა იქ დიდი სიცივე და გაჭირვება გამოიარეს, მაგრამ იმდენად სძულდა მას სპარსელები, რომ კეისრისათვის არ უღალატნია და ხოსროს არ მიჰმხრობია (*Proc. De bella Goth. I, 4, c. 16; Lebeau IX, 219—221*).

551 წელს, გაზაფხულდა თუ არა, მერმეროე; ხოსრო მეფის ბრძანებისამებრ, მეშველ ჰუნების ჯარითურთ ხელმეორედ რიონის შესართავისაკენ გაემართა, სადაც ბიზანტიელები და გუბაზი გამაგრებულიყვნენ. ბევრი ეცადა და დიდი მხნეობა გამოიჩინა სპარსელმა სარდალმა, მაგრამ ამოდ, თავის მოწინააღმდეგეებს ვერა დააკლო რა და ხელცარიელი უკან მობრუნდა აფხაზეთის გზით, მაგრამ აქაც გზები შეკრული დახვდა. მაშინ პირი „ძველქალაქისაკენ“ იბრუნა, მაგრამ აქაც ბედმა უმტყუნა და ვერა გააწყო რა. ამის შემდეგ მან მუხურისისაკენ დაიხია, მაგრამ აქაც, როცა ხეობაში შევიდა, უეტრად ბიზანტიელები დაეცნენ და ბევრი ჯარის კაცი, მათ შორის ჰუნების ბელადიც, დაუხოცეს (*Proc. De bello Goth. I, 4, cap. 16—17; Lebeau. IX, გვ. 220*). როგორც იყო მერმეროე 551 წლის დამლევს მუხურისსა და ქუთაისში მივიდა. აქედან გაემგზავრა ციხე ტელეფისისაკენ, რომელიც ლაზიკის მისაფალში იდო ფრიადო კლდეებს შუა; გარემეშო ადგილი ღრმა ტბებითა, და ხშირი ტყეებით იყო მოფენილი, ამის გამო მისაფალი გზა მეტად ძნელი ღ სახიფათო ჰქონდა. ბიზანტიელი სარდალი მარტინე, რომელსაც კარგად ესმოდა ამ მიუვალ ციხის მნიშვნელობა, შევიდა თავის რაზმითურთ და უფრო მეტად გამაგრებას შეუდგა. როცა მერმეროემ შეატყო, რომ ძალით ვერას გააწყობდა, ისევე ხერხი იხმარა: თავი მოიავადმყოფა და განგებ ხმა გააჟრცელა, მერმეროე უკანასკნელ დღეშია და

კვდებაო. შემდეგ სიკვდილის ხმაც დაჰყარეს. ბიზანტიელებმა რომ ამ ამბებს ყური მოჰკრეს, გაუხარდათ და სიფრთხილით თავი აღარ შეუწუხებიათ, და აქეთ-იქით გაიფანტნენ. მაშინ-კი დაიძრა თავის ლაშქრითურთ და უჩუმრივ ტელეფისის ციხემ მიადგა. ბიზანტიელი ჯარი თავზარდაცემული გაიქცა და ის კუნძულზე თავი შეაფარა, რომელიც რიონისა და ნოკონის შემაერთებელ არხთან იყო წარმომდგარი (Agathias, I. 2 p. 55—59). მერმეროემ ციხის გარდა ბიზანტიელების მთელი ბანაკი ჩაიგდო ხელში, მაგრამ მაინც ვეღარ გაბედა და ჯარს არ დასდევნებია, არამედ რიონს გაღმა გავიდა და ციხე ონოვლურის მცველები გაამრავლა და გაამაგრა; მერე ისევ მუხიორისში დაბრუნდა; აქ ავად გახდა; თავისი ჯარი ლაზიკაში დასტოვა, რომ დაპყრობილი ქვეყანა მტრისათვის არ დაენებებინათ, თითონ-კი იბერიაში გადავიდა. ქ. მცხეთაში რომ მიიყვანეს, მძიმედ ავადმყოფს მერმეროეს დიდ ხანს აღარ უცოცხლია და 554 წელს გარდაიცვალა. მის მოადგილედ სპარსეთის მეფემ ნახორავანი გამოგზავნა.

სპარსელების გამარჯვებას მეფე გუბაზი სულ ბიზანტიელ სარდლების მარტინეს, ბესსას და რუსტიკის უნიკობასა და ანგაარებას აბრალებდა; საფუძველიც ჰქონდა; სამივესი უმეყოფილო იყო, არც ერთს არ ენდობოდა და კეისარს შესჩივლა, შენი მოხელეები საქმეს მიფუჭებენო. კეისარმა ბესსა დასაჯა, დანარჩენებსაც უმადურობა გამოუცხადა. ეს არაფრად მოეწონათ თავეასულ სარდლებს და გადასწყვიტეს გავლენიანი მეფე გუბაზი თავიდან მოეშორებინათ და მოეკლათ; განზრახული ბოროტმოქმედება რომ სსახელო საქმედ ეჩვენებინათ, კეისარს კაცი მიუგზავნეს და გუბაზი დაასმინეს, იღუმალ სპარსელებს ელაპარაკება და შენი ღალატი სწადიანო. იუსტინიანე კეისარმა ეკვის თვალით შეჰხედა ამ დასმენას და გუბაზთან პირადად მოლაპარაკება მოისურვა; „იმან რომ უარი განაცხადოს წამოსვლაზე, როგორ მოვიქცეო? — შეეკითხა ვერავი მოხელე. — „მამ ძალათ წამოიყვანეთ, მაგრამ ისე, ვითომც ამაღა ახლდესო“, უპასუხა კეისარმა. — „წინააღმდეგობა რომ გავგიწიოს, მაშინ რაღა ექნათო?“ — „მაშინ შეგვიძლიანთ მას ისე მოეპყრათ, როგორც აჯანყებულს“-ო. „შეგვიძლიან მოეკლათ კიდევ?“ შეეკითხა უკანასკნელად მოხელე. „შეგვიძლიანთ მხოლოდ მაშინ, თუ ცხადად აჯანყდა“-ო, უპასუხა იუსტინიანემ.

ამგვარვე შინაარსის წერილი გამოართვა კეისარს ამ მოხელემ და გახარებული იყო: საქმე კანონიერად მოწყობილი მიიჩნდა. ლაზიკაში დაბრუნდა თუ არა, თავის ამხანაგებს წერილიც გადასცა და სიტყვიერადაც უამბო; სამივემ გადასწყვიტეს რომ ამიერითვან გუბაზის სიკვდილ-სიცოცხლე მათ ხელში იყო. ეხლა. იმათის აზრით, საჭირო იყო მხოლოდ რამე მოემზებებინათ. ამისათვის გუბაზს შეუთვალეს, ციხე ონოგურის აღება გეინდა და ჯარით მოგვეშველეო. როცა მეფე მოვიდა, რუსტიკმა გაუმეორა, ონოგურის ციხე გვწადიან ავიღოთო. ამაზე გუბაზმა მიუგო: „ეს ციხე თქვენ დაუთმეთ სპარსელებს, როგორც დაჰკარგეთ ისე დაიბრუნეთ, მაგ საქმეში არ გავერევიო“. ეს პასუხი მოიმიზეხეს, გუბაზი კეისარს ჰღალატობსო და იქვე ხანჯლით მოჰკლა სწორედ იმ სარდალმა, რომელიც იუსტინიანესთან იყო ამ საქმის თაობაზე. ეს სამარცხვინო მკვლელობა მოხდა 544 წელს (Agathias I, 3, გვ 74—76; Lebeau IX გვ. 318—321). ამის შემდგომ ბიზანტიელი სარდლები ჯარითურთ ონოგურის ასაღებად გაემგზავრნენ, მაგრამ საშინლად დამარცხდნენ.

მეფე გუბაზის ვერაგულმა მკვლელობამ მთელი ლაზიკა ააშფოთა. ხალხი განრისხებული იყო ბიზანტიელ სარდლებზე. დიდებულები შეიყარნენ ამ საქვეყნო საქმეზე მოსალაპარაკებლად. კრებაზე ორგვარი აზრი ტრიალებდა: ერთი, ბიზანტიელების მოძულე და სპარსელების მომხრე, დასი, რომლის მეთაურადაც მთელ სამეფოში განთქმული კაცი აეტი იყო, მეფის მკვლელობის ბრალს იუსტინიანე კეისარსაც სდებდა: სულ იმისი საქმეა, ბერძნები საზოგადოდ ვერაგი ხალხია, ამიტომ ისევ სჯობია სპარსელებს მივემხროთო; მეორე, ბერძნების მომხრე, დასი ამტკიცებდა, რომ უეჭველია კეისარი ამ სამარცხვინო მკვლელობის მონაწილე არ იქნება და საკმაო იუსტინიანეს ავუხსნათ საქმის ვითარება და ბოროტმომქმედთა დასჯა მოვსთხოვოთ, რომ ყველაფერი აგვისრულოსო. ამ დასის მეთაურად დიდებული კაცი ფარტაქე ითვლებოდა. ხანგრძლივისა და ცხარე კამათის შემდეგ ამ უკანასკნელმა აზრმა გაიმარჯვა, განსაკუთრებით იმიტომ, რომ ეშინოდათ სპარსელები ქრისტიანობის აღსარებას დაგვიშლიან და დევნას დაგვიწყებნო. კრებამ საუკეთესო დიდებულები აირჩია და კონსტანტინოპოლში გაგზავნა, რომელთაც იუსტინიანე კეისარისათვის უნდა ეამბნათ, რანაირად იქცეოდნენ ლა-

შიკაში მისი მოხელეები და რა ვერაგულად მოატყუეს კეისარი მეფე გუბაზის ვითომც და ლალატის შესახებ, უნდა მოეთხოვათ, რომ დამნაშავენი სასტიკად და სამაგალითოდ დაესაჯნა, ხოლო ლაზიკის მეფედ გუბაზის უმცროსი ძმა **წათე** დაემტკიცებინა. ამ დროს **წათე** თავის სახლობითურთ სწორედ კონსტანტინოპოლში იყო; განსვენებულმა მეფემ თავის მამობრივ სიყვარულითა და მზრუნველობით ისედაც პატივცემული სამეფო გვარეულობა უფრო მეტად შეაყვარა (*Agathias, I, 3, გვ. 81—89; Lebeau, IX, გვ. 324—225*).

ლაზების ამორჩეულმა კაცებმა საქმე სასურველად დაატრიალეს: კეისარმა **წათე** ლაზიკის მეფედ დაამტკიცა და სამეფო ნიშნები მისცა; მიუდგომლობით განთქმული ანასტასი სენატორი ახალ მეფეს თან გაატანა და უბრძანა ბოროტმოქმედება სასტიკად გამოეძია და დამნაშავენი მკაცრად დაესაჯა. წათე საჩქაროდ გაემგზავრა ლაზიკაში, მას თან ახლდა ანასტასი. მობრძანებულ მეფეს ერი აღტაცებით მიეგება; ბიზანტიის მთელი მხედრობაც თავის სარდლებითურთ სამეფო ტანისამოსში გამოწყობილს წათეს დახვდა და მიესალმა; ნათესადგურიდან მოყოლებული სამეფო ქალაქამდე ეს ჯარი მეფეს წინ უძღოდა: მიბძანდა თუ არა წათე სასახლეში, ანასტასი სენატორმა რუსტიკი დაატუსაღებინა და აფსართა ციხეში გაგზავნა; იოანე გაიქცა, მაგრამ დადევნენ და დაჭერილი ციხეში მიიყვანეს (*Agathias, I, 3, p. 89—90; Lebeau, IX, 325—326*).

მაგრამ საქმის გარჩევა გადაიდო; ნახორაგანი სპარსელების დიდის ჯართურთ მუხირისაკენ გაემგზავრა და ბიზანტიელები ბრძოლისათვის უნდა მომზადებულიყვნენ. იმის მაგივრად, რომ ასეთს გარემოებაში ყველას გული მოეგოთ, კონსტანტინეპოლიდან გამოგზავნილმა სოტერიზმა, რომელსაც უტიგურებისა, ალანებისა და სხვა ლაზიკის მეზობელ ტომებისათვის ფული უნდა დაერიგებინა, რაკი ისინი სპარსელებს არ მიუდგნენ, თავის მედიდურ ქცევით მისიმიელთა ტომი ააჯანყა. მისიმიელნი აფშილეეთის ჩრდილოეთ-სამხრეთისაკენ ბინადრობდნენ და ლაზიკის მეფის მოყმენი იყვნენ, მაგრამ საკუთარი ენა და ადათი ჰქონდათ. როცა სოტერიზი მოვიდა, მათ ეგონათ, რომ ბიზანტიელები იმათ ქვეყანაში ბინის გაჩენას აპირებენ, მივიდნენ და წინააღმდეგობა გამოუტანდნენ. ეს იწყინა მოხელემ და მოგზავნილი კაცები დააჭერინა, აკემინა და ცოცხალმკვდარი შინ გაისტუმრა. ამ ამბავმა ხალხი იმდენად ააღელვა,

რომ მაშინვე იგრიალეს და ღამე მძინარე სოტერისს მიადგნენ და თავის ოთხი შვილითურთ ამოხოცეს, გაცარცვეს მოკლოლნი, გაიტაცეს მათი ბარგი და მოტანილი ფული. შინ რომ დაბრუნდნენ და დაშვიდდნენ, მაშინ-კი შეფიქრიანდნენ და შეშინდნენ, კეისარი ხომ ამას არ შეეცარჩენს და ისევ სჯობია სპარსელებს მივემხროთ და დახმარება ვთხოვოთო (**Agathias, I, 3, p. 90—92. Lebeau, XI, გვ: 326—328**).

ამ დროს ნახორავანი მრავალრიცხოვან სპარსელთა ლაშქრითურთ რიონის კუნძულისაკენ მიეშურებოდა; სარდალს იქ ბიზანტიელების ჯარი ეგულებოდა და იმათი დამარცხება სწაღდა, მაგრამ ძალიან შესცდა. ბიზანტიელებმა ორჯერ საშინლად დაამარცხეს სპარსელები; ერთხელ ძველქალაქის (არხააოპოლის) მახლობლად, მეორედ ქ. ფოთთან (ფაზისი). ამ ქალაქს ხის გალავანი ერტყა და აქა-იქ დანგრეული იყო, მაგრამ დიდოთხრილი გარშემოავლეს, ტბის წყლით გაავსეს და დიდის მეცადინეობით ყოველნაირად გაამაგრეს. გამწვავებულ და თავგამოდებულ ბრძოლის შემდგომ 554 წელს სპარსელები საშინლად დამარცხდნენ. სარდალიცა და ლაშქარიც ქუდმოვლევილი და თივზარდაცემული გარბოდნენ ბრძოლის ველიდან. ნახორავანმა მთელი თავისი მხედრობა მუხიბრისში ჩააყენა, თითონ-კი იბერიაში გადავიდა (**Agathias, I, 3, p. 95—106; Lebeau, IX, 328—342**).

სპარსელები დაამარცხეს თუ არა, ბიზანტიელები მაშინვე მეფე გუბაზის მკვლელობის საქმის გარჩევას შეუდგნენ. ანასტასი სენატორმა ძველ ქალაქში (არხააოპოლში) მაღალი საყდარი ააგებინა, მოაყვანინა რუსტიკი და იოანე, და საჯაროდ გაასამართლა. დიდძალი ხალხი და ჯარი დაესწრო ამ საქმის გარჩევას. ბრალმდებლებად ლაზების მოწინავე კაცები იყვნენ. ორივე ბრალდებულნი ანასტასი სენატორმა დამნაშავედ იცნო და სიკვდილი გადაუწყვიტა (**Agathias, I, 4, p. 107—120; Lebeau, IX, გვ: 340—342**).

ამის შემდეგ ბიზანტიელებმა 555 წელს მისიმიელების დასასჯელად გაილაშქრეს; მათი მხედრობა დაბანაკდა აფშილებისა და მისიმიელთა ქვეყნის სამზღვარზე მდებარე ციხე წიბელთაში (წიბელიოს). აფშილებს უნდოდათ თავიანთი მევობლები განადგურებისაგან გადაერჩინათ და ამიტომ მათ თავის მხრივ მოკიქულეები მიუგზავნეს, ბიზანტიელებთან შეგარიგებითო. მისიმიელნი-კი იმდენად გამხეცდნენ, რომ ეს მოკიქულებიც დახო-

ღეს. ამაზე გულმოსულმა ბიზანტიელებმა მისიმიელთა ქვეყანა გაანადგურეს და გადაბუგეს, ხალხს პირუტყვისათი ხოცდნენ. ღონემიხიდილმა და შეშინებულმა მისიმიელებმა მაშინ-კი იკადრეს და თითონ შეეხვეწნენ ბიზანტიელებს, გვაპატიეთ, კმარა რაც გადაგვბდა, ქრისტიანები ვართ, ნუ გავგვწყვიტავთ. იმათაც შეისმინეს, სოტირიხის მკვლელობისა და გატაცებულ ფულის სანაზღაურო გადაახდევინეს, და ისევ ლაზიკაში დაბრუნდნენ.

ლაზიკაშიაც ბიზანტიელებმა სპარსელებს ვარდციხე (როდოპოლის) წაართვეს (Agathias, I, 4, p. 120—130; Lebeau, IX, გვ. 342—348).

556 წელს ლაზიკაში მყოფი ბიზანტიელების ჯარი ქანეთში გაგზავნეს. ქანების ერთი ნაწილი კეისარს ემორჩილებოდა, ერთი წილი კიდეც, მთებში მობინადრე, კეისარისაგან ყოველწივ საჩუქარს იღებდა, მაგრამ ცარცვა-გლეჯას არ იშლიდა. სწორედ ამით დასასჯელად გაგზავნეს ჯარი. მედგარ და გაშწავებულ ბრძოლის შემდგომ ქანები დაამარცხეს და დაიმორჩილეს; ამის შემდეგ არამც თუ ყოველწლიური შესაწირავი ოქრო მოუხსვეს, პირიქით მათ გადასახადიც დაადეს (Agathias, I, 5, p. 143—145; Lebeau, IX, გვ. 351—352).

მეფე ხოსრო დარწმუნდა, რომ ლაზიკაში სპარსელების საქმე წაგებული იყო, და ისევ ზავის შეკვრა ირჩია. ორივე სახელმწიფოს ელჩებმა ხანგრძლივ მოლაპარაკების შემდეგ ხელშეკრულება დასდეს (563 წ.), სადაც სხვათა შორის ნათქვამი იყო, რომ ზავი 50 წლით უნდა ყოფილიყო შეკრული და სპარსელები ლაზიკას სრულებით თავს დაანებებდნენ, რომ არც ერთ მხარეს სამზღვრებზე ციხე-სიმაგრეები არ უნდა აეგო; სპარსეთს არ შეეძლო პირიქითელ კავკასიელ ტომებისათვის კსპიის ზღვის გზა მიეცა და გადმოეშვა; ორთავე მხრის ვაჭრებს ორსავე სახელმწიფოში აღებშიცემობის უფლება თანასწორად ექმნებოდა; სპარსელები თავიანთ სამფლობელოში ქრისტიანების დევნას დაიშლიდნენ, ამ სარწმუნოების ილსარებას აღარ აკრძალავდნენ და ქრისტიანებს ნებას მისცემდნენ მიცვალებულნი მიწისთვის მიებარებინათ (Menand. Exc. leg. გვ. 133—137, 140—142; Theoph. p. 202—203).

ზავის ჩამოგდების შემდეგ საცილობელ საგნად საქართველოში მხოლოდ სვანეთი-ლა იყო. სვანეთი ლაზიკის მეფის

სამფლობელოს ეკუთვნოდა. თუმცა მას თავისი საკუთარი მთავარი ჰყავდა, მაგრამ თვითოეულს ახალ მთავარს ლაზიკის მეფე ჰნიშნავდა და ამტკიცებდა ხოლმე. თეოდოსი კეისარისა და უარანეს დროიდან მოყოლებული სვანეთის ყველა მთავრები ლაზების მეფეების დანიშნულები იყვნენ. გარდასახადის მაგიერ სვანები ყოველ წლივ ხილუელობას, თაფლსა და ნადირის ტყავებს უგზავნიდნენ ხოლმე ლაზიკის ბატონს. ლაზები თავის მხრივ სვანებს სურსათს უგზავნიდნენ. გუბაზ მეფე რომ ბიზანტიელ სარდალს მარტინეს წაეჩხუბა, ბიზანტიელების ჯიბრით სვანებს სურსათი აღარ მიაშველებინა. სვანებმა კიდევ ბიზანტიელებზე იყარეს ჯავარი და სპარსელებს მიემხრნენ. ბიზანტიელების პატარა რაზმს სპარსელებისა შეეშინდა და სვანეთი დასტოვა. როცა სპარსელებმა და ბიზანტიელებმა ზავი დასდეს, ბიზანტიელები გაიძახოდნენ, სვანეთიც, ვითარცა ლაზიკის ქვეშევრდომი ქვეყანა, ხელშეკრულობის ძალით ლაზიკისაგით ჩვენ უნდა დაგვრჩეს; სპარსელები-კი ამტკიცებდნენ. სვანები სხვა ხალხია და, ვითარცა ჩვენსკენ ნებაყოფლობით გადმოსული, ჩვენვე უნდა დაგვრჩესო. ამ საცილობელ სავნის შესახებ მოსალაპარაკებლად კეისარმა სავანგებო დესპანი მიუგზავნა სპარსეთის ბატონს; მაგრამ შაჰანშაჰი დათმობას არ აპირებდა, ისევ სვანეთის მთავარს მივანდოთ ამ საქმის გადაწყვეტა; ვისკენაც უნდა იმას მიემხროსო (Menand. Exc. leg. p. 138—140, 143—147; Lebeau, IX, 436—441).

ამსობაში სპარსეთის მეფეს ჰორმიზდს აუჯანყდა მისი სარდალი ბაჰრამ ჩუბინი დათი თონ უნდა გამეფებულყო, მაგრამ იმედი გაუტრუდა; დიდებულებმა, რომელთაც მეფე სძულდათ, ისარგებლეს ამ შემთხვევით, დაიკირეს ჰორმიზდი და, თუმცა თვალელები დასთხარეს, მაგრამ მეფედ მაინც აჯანყებული სარდალი-კი არ გამოაცხადეს, არამედ ჰორმიზდის შვილი ხოსრო II. ბაჰრამმა ხოსრო, რასაკვირველია, მეფედ არა სცნა, და მის წინააღმდეგ გაილაშქრა. ხოსრო მე-II-ემ ვერ მოასწრო რომ ჯარი გარშემოეყარა და, უმწეოდ დარჩენილი, ქ. ანტიოქიაში გაიქცა და ბიზანტიის კეისარს შეეფარა. მავრიკე კეისარმა შეიწყნარა იგი და თავისი მხედრობა მეშველად მისცა, რომლის დახმარებითაც ხოსრო მე-II-ემ სამეფო ტახტი დაიბრუნა. ამ დახმარების სამადლობლად ხოსრო მე-II-მ, სომეხთა ისტორიკოსის სტეფანოსის სიტყვით, იბერიის მომეტებული ნაწილი ქ. ტფილისამდე მავრიკე კეისარს გადასცა (სტეფოს 45, Gelzer Georgius Cyprius p.

LI). ეს უნდა მომხდარიყო, მაშასადამე, 591 წელს და ამ დათმობის წყალობით იბერია კვლავ ორად გაიყო, ამასთანავე იბერიის დასავლეთი ნაწილი ქ. ტფილისამდე ბიზანტიის კეისრის ხელში გადასულა, ხოლო აღმოსავლეთი ნაწილი ისევ სპარსთა ბატონებს შერჩენიათ.

მეფე ხოსრომ ამას გარდა თავისს სამეფოში ქრისტიანობის თავისუფლება გამოაცხადა, მხოლოდ მაზდეიანობის მიმდევართ ნება არ ჰქონდათ ქრისტიანობა მიეღოთ (J. Labourt. *Le christianisme dans l'Empire Perse sous la dynastie Sassanide* 2. éd. 1904 წ., გვ. 208 — 209).

ბიზანტიელების ხელში გადასული იბერიის ნაწილი, ეგონებ, დიდხანს არ შერჩენიათ. როცა კეისარს მავრიკეს ფოკა აუჯანყდა და მავრიკე მოჰკლა, ხოსრო მე-III-მ 604 წ. ვითომცდა თავის მფარველის მავრიკეს სისხლის შურის საძიებლად, ბერძნებს ომი აუტეხა.

სპარსთა მეფემ ბიზანტიელნი მრავალგზის დაამარცხა და 606—7 წ. კეისარის ჯარი კარინიდანაც-კი განდევნა. ი. მარკვარტი მართალი უნდა იყოს, როდესაც ამტკიცებს, რომ ამეღროს ბიზანტიელებს ალბად იბერიის დათმობილი ნაწილიც უნდა დაეკარგათო (J. Marquari. *Osteuro päische und ostasiatische Streifzüge* 1903 წ., გვ. 400, შენიშვნა).

მაშასადამე მე-VII-ე საუკუნის დამდეგს აღმოსავლეთი საქართველო ისევ შეერთებულა და კვლავ სპარსთა ბატონობის ქვეშე ყოფილა. ტფილისში სპარსეთის მეფის მარზპანი იჯდა, რომელსაც, ვითარცა შაჰის წარმომადგენელს, აღმოსავლეთი საქართველო ემორჩილებოდა. ხოლო შინაურ საქმეების მართვა-გამგეობა დიდებულ აზნაურთა ხელთ იყო. მეშვიდე საუკუნის დამდეგ იბერიის შინაურ საქმეებს განაგებდნენ და მართავდნენ, როგორც კირიონ და აბრამ კათალიკოზთა მიწერმოწერიდანა სჩანს, მთავარნი ადარნერსე, არშუშა, ვაჰანი და ბუზმიჰრი ღ სხვანი წარჩინებულნი.

სპარსეთის შაჰის ხოსრო მე-III-ს გათამამებულ ნავარდობასა და ბიზანტიის ქვეყნების აოხრებას ბოლო კეისარმა ჰერაკლემ სოულა. იგი არც სპარსთა მთავარ მხედრობის წინააღმდეგ ემეზავრა და არც ჰსურდა მას შეჰბოდა, არამედ გადასწყვიტა ჯერ სპარსთა ჩრდილოეთის სამფლობელოებისათვის ეწრა და ჩამოეშორებინა და მერე თვით სპარსელებსაც გამკლავებოდა. აიღო ღ სამეგრელოს გზით, როგორც მოსე კლანკატუე-

ლი მოგვითხრობს (*Ποικίλη ἱστορικὴ καὶ χρονολογία ἱεροσολιμικῆ*, ტფილ. გამ. 1913 წ., გვ. 148) 614 წ. პირდაპირ სომხეთს შეესია (იქვე და *Theophanis Chronographia I, 306*), აქედან იგი გადავიდა აღბარბანში, სადაც იმყოფებოდა სპარსთა მეფე, და მრავალი სოფელი და ქალაქი აიღო და წარტყვევინა. რაკი ხოსრო მეფემ ჰერაკლეს პირი მოარბიდა და ზამთარიც მოახლოვებული იყო, კეისარმა თავისი მხედრობა საზამთროდ აღბანიში შემოიყვანა (*Theophanes, იქვე, 308* და *Π ἱστορικὴ καὶ χρονολογία ἱεροσολιμικῆ, 149*). აღბანიიდან ჰერაკლემ მოსამზღვრე ქვეყნების მთავრებს წერილები დაუგზავნა. წარმომიდევით ნებაყოფლობით, მიმიღეთ და ზამთარში მე და ჩემს მხედრობას მემსახურეთ, თორემ ურჩებს ისე მოვეპყრობი, როგორც წარმართებს, ავიღებ მათ ციხეებს და მათს ქვეყანას ჯარს ავაკლებინებო (*Π ἱστορικὴ καὶ χρονολογία ἱεροσολιμικῆ 149*). ზოგი მიემხრო კეისარს, ზოგმა კიდევ, როგორც მაგ. აღბანელებმა, ყურადღება არ მიაქცია და წინააღმდეგობისათვის სამზადისში იყო (იქვე 149).

ჰერაკლეს ლაზები, აფხაზები და იბერიის ერთი ნაწილი მიჰმხრობია, მეორე ნაწილი ტფილისითურთ სპარსელების ერთგული ყოფილა. ამგვარად კეისარს მოკავშირეებად, სხვათა შორის ლაზთა, აფხაზთა და იბერთა ჯარებიცა ჰყავდა (*Theophanis Chronographia. I, იქვე*). ჰერაკლის ერთი წლის შემდეგ უნდოდა თვით სპარსთა მეფის ლაშქარს ხოსროს შეჰბმოდა, მაგრამ ჯარმა. მეტადრე-კი ლაზებმა, აფხაზებმა და იბერმა მოკავშირეებმა არ მოინდომეს (იქვე, გვ. 309). ხოლო, როდესაც ჰერაკლეს სპარსთა ლაშქარი მოეწია, ლაზებმა და აფხაზებმა მოკავშირეობაზე კეისარს უარი უთხრეს და შინისაკენ გაემგზავრნენ (იქვე, 310). კეისარმა მეშველად ხაზარნი მოიწვია, რომელნიც გადმოვიდნენ ხაკანის მეთაურობით.

ამ ხაკანს ჩვენი მართანე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ „ჯიბლელ“-ს ეძახის, ხოლო სომხთა ისტორიკოსი მოსე კლანკატელი „ჯებუ“-ს (*ἱστορικὴ καὶ χρονολογία ἱεροσολιμικῆ 153*), ბიზანტიელი ისტორიკოსი-კი „ძიებელ“-ს (*Chronographia, 316*) და ჩინურ წყაროებისდა მიხედვით დასავლეთელ თურქების ხაკანი „ტონჯ ჯაბლუ ხაგან“ი (619-630) ყოფილა (*J. Marquart. Streifzüge. 394* და 498).

ჰერაკლე კეისარმა თავის მოკავშირეთურთ იბერიის დედ ქალაქ ტფილისის დასჯაც მოიწადინა, აღბად, ვითარცა ურ

ჩისა და სპარსთა მომხრესი. „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ მოგვითხრობს „ჩამოვლო ჰერაკლს მეფემან ბერძენთამან და უკო ციხისთავმან კალაჲთ ტფილისისაჲთ მეფესა ჰერაკლეს ვაც-მოტობით... და მეფემან თქუა... მე მიგაგო მისაგებელი შენი და დაუტევა ჯიბლო ერისთავი ბრძოლად და თვთ წარვიდა ბაბილოვნად *”) ბრძოლად ხუასრო მცირეთა დღეთა შემდგომად კალაჲ გამოილო და ციხისთავი იგი შეიპყრა და პირი დრაჰკ-ნით აღუესო და მერმს მრთელსა ტყავი გაჰკადა და მეფესა უკანა მისწია გარდბანს* (Опис, II 724 — 725).

სომეხ ისტორიკოსს მოსე კალანკატუელს ქ. ტფილისის აღება დაწვრილებით აქვს აწერილი და მისი ცნობები ბევრად განსხვავდება ქართულ მემატეანეს მოთხრობისაგან. სომეხ მემატეანეს სიტყვით, ჰერაკლე მეფეს 626 წელს (ხოსროს მეორე მეფობის 37 წელს) მეშველად იმიერ-კავკასიიდან გადმოუყვანია ჯიბლუ ხაკანი მხედრითურთ (*ჰაათიარქიანს მკლასიხე* 159—160): თავისი 1000 მხედრით და შვილით**) შათითურთ 627 წ. გადმოვიდა იმიერ-კავკასიაში (იქვე 161). იმავე წელს ჰერაკლე კეისარი და ჯიბლუ ხაკანი შეერთებულის მხედრობით აღმოსავლეთ საქართველოს დედაქალაქს ტფილისს მიადგა (იქვე, გვ. 156). ხოსრო მეფემ რომ შეიტყო ბერძნები ტფილისის გარემოცვას აპირობებო, გულადი მეომარი სარდალი შარჰაპალი 1000 რჩეულ მხედრითურთ ტფილისის მკვიდრთ მიაშველა (იქვე, 156). მცხოვრებნი გამხვედნენ, მტერს მამაკურად დაუხვედნენ და მდგარი წინააღმდეგობა გაუწიეს. ბერძენი და ხაზონი ბევრს ეცადნენ ყოველგვარის საშუალებით საბრძოლველ მანქანებითა-ც-კი, მეომარნიც ბევრი დაეხოცათ, მაგრამ მანც ქალაქი ვერ აიღეს (იქვე 157). მაშინ კეისარმა და ჯიბლუ ხაკანმა გადასწყვიტეს ტფილისისთვის დროებით თავი დაენებებინათ და ჰერაკლეს სპარსეთში გაელაშქრნა, ხოლო მერე თავიანთი წადლი განებორციელებინათ. ტფილისელებმა რომ შეიტყეს ჩვენი მტრები იყრებიან და მიდიანო, გათამამდნენ და ბერძნებს და ხაზარებს დასცილოდნენ: დიდს კვახზე

*) „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს დედანში აქ უცნაური ანაქრონიზმი და სწერია „წარვიდა ბაბილო“-ს, რომელიც ამ დროს ჯერ არ არსებობდა. არამელ აშენდა მხოლოდ 762 წელს. კელიშისეთლში სწერია „ბაბილოვნად“.

**) გვ. 161 არის წოდებული მისწულად.

მასხრულად ვითომც ხაკანის სახე გამოხატეს და ზღუდიდან უჩვენებდნენ: „აი თქვენი ჯიბლუ ხაკანი“-ო; კეისარსაც დასცილოდნენ, მასხარად იგდებდნენ და ჰგმობდნენ. ამასე ორივენი ძალზე გაბრაზდნენ და გადასწყვიტეს შეურაცხყოფისათვის მტხოვრებნი სასტიკად დაესაჯათ ისე, რომ არც ერთი ცოცხალი არ გაეშვათ (იქვე 158—159).

ამ მუქარით წავიდნენ ორივე მოკავშირენი. ტფილისელებზე ჯავრი ჯიბლუს შვილმა შათმა ამოიყარა, რომელიც ტფილისის კვლავ გარშემოერთყა და დაუწყო ბრძოლა. ორი თვის გარემოცვისა და ომის შემდგომ ქალაქი აიღო; ხოლო მტხოვრებნი დაუნდობლივ ამოწყვიტა (იქვე 172—174). იქვე შეიპყრეს ორი მთავარი, ერთი იყო სპარსთა მთავრობის წარმომადგენელი, ხოლო მეორე ადგილობრივი მკვიდრი ქართველი (იქვე 174), აღბად დიდებულ აზნაურთა მმართველ წრის წევრთაგანი. ორივე ტყვე კეისარს მიჰგვარეს, რომელმაც ჯერ თვალები დაათხრევინა, ხოლო შემდეგ ჩამოახრობინა, ტყავი გააძრობინა, ბალახით გაატენინა და ზღუდის კედელზე ჩამოაკიდებინა (იქვე 174). მერე მთელი ქალაქი გაცარცვეს და უთვალავი განძეულობა ჩაიგდეს ხელში, ურიცხვი ოქროსი და ვერცხლის ქანქარი და მრავალი საეკლესიო სამკაული მოთვალულ-მომარგალიტული სიწმიდის სამსახურებელი (იქვე 174).

ამგვარად ქართულ და სომხურ ცნობათა უმთავრესი განსხვავება ის არის, რომ ქ. ტფილისის „მოქმე ქა“-თ ჯიბლუმ აიღო, მოსე კლანკატუელით-კი მისმა შვილმა შათმა; შემდეგ ქართული წყარო მოგვითხრობს, რომ ტფილისი „მცირეთა დღეთა შემდგომად“ აიღო, სომხური-კი ამტკიცებს ტფილისი ორჯერ იყო გარემოცული, ერთხელ ვერა დააკლეს რა, თუმცა 2 თვეს ებრძოდნენ, მეორედაც მხოლოდ ორის თვის მდგარ ბრძოლის შემდგომ ძლივს-ძლივობით აიღეს. ორსავე შემთხვევაში მოსე კლანკატუელის ცნობები უნდა იყოს სწორე.

რომ ტფილისი პირადად ჯიბლუს აღებული არ უნდა იყოს, ამას ბიზანტიელი ისტორიკოსის თეოფანეს სიტყვებიც ადისტურებს, რომელიც აგრედვე ამოწმებს, რომ ტფილისის მახლობლად მდგომი ჯიბლუ თითონ შინ დაბრუნდა, ხოლო თავისი რჩეული ჯარი შვილითურთ ჰერაკლე კეისარს მოკავშირედ დაუტოვა (Theophanis. Chronographia, I, 315). დანარჩენში, როგორც მაგ. ტფილისელთა კანდიერებისა და

სტეფანოს ქართლისა პატრიკოსი (ჯვარის მონასტრის VIII ს.
ქანდაკება).

მკაცრ სასჯელის აღწერილობაში, ქართულ-სომხური ცნობები ერთიერთმანეთს კარგად უდებიათ.

თეალსაინო განსხვავება ბიზანტიელ ისტორიკოსის თეოფანეს აღწერილობაში. თუმცა ისიც მოგვითხრობს, რომ ჯიბლუ ძიებელი და კეისარი მხედრობითურთ ქ. ტფილისთან, რომელიც მაშინ სპარსთა ხელში იყო, იდგნენ, მაგრამ იმის აღებაზე არაფერია ნათქვამი; მაგრამ იქნებ ამის მოხსენება დაავიწყდა. ბერძნულსა და სომხურს ცნობას შორის არსებითი სხვაობა თარიღებში ემჩნევა.

მოსე კალანკატუელი ხაზართა ხაჯანის ჯიბლუს მოსვლის თარიღად 626 წ. სდებს, თეოფანე 617 წ. ასახელებს (*Chronographia I, 316*).

ამას გარდა ერთად ერთი ცნობა, რომელიც მოგვითხრობს ქართველ დიდებულის დატყვევებას, შეეხება ვარსამუსეს^{*)} სპარსთა მიერ დაყენებულს იბერთა მთავარს რომელიც ცოცხალივ ტყვედ იყო წყვანილი ბიზანტიელთა მიერ (*Theophanis Chronographia I, 319*). შეიძლება გვეფიქრა, რომ ეს მთავარი სწორედ ის ქართველი მკვიდრი მთავარი ყოფილიყო, რომელიც სომეხ ისტორიკოსის სიტყვით დატყვევებულ იქნა ქ. ტფილისის აღების დროს; მაგრამ ამას თვით ბიზანტიელ მეათიანეს სიტყვები ელოდება წინ იმიტომ, რომ მისის თქმით ეს ქართველი მთავარი ტყვედ წაუყვანიათ 618 წ. ჰერაკლე კეისრისა და რაჭადის სპარსეთში ომის დროს (იქვე I, 319); მაშასადამე ეს სულ სხვა ქართველი ერისმთავარი უნდა ყოფილიყო.

ჰერაკლე კეისარის გამარჯვების შემდეგ, აღმოსავლეთი საქართველო ისევ ბიზანტიის ხელში გადავიდა. პართლაც ჯვარის ეკლესიის აღმაშენებელ ერისთავებს ბიზანტიური საკარისკაცო პატივი ჰქონიათ მინიჭებული, მაგ. ჯვარის მონასტრის VII ს. ეკლესიის აღმაშენებელნი იყვნენ „სტეფანოზ ქართ-

*) ი. მარკვარდსა ჰგონია, რომ ბიზანტიელ მემბრთანეს ტექსტში შეცდომა უნდა იყოს და მთავროს ნამდვილი სახელი უნდა „ვარსამუსესი“-კი არა ყოფილიყო, არამედ „ვაპრამ-აშუშა“-თ (*Osteuropäische u. ostasiat. Streifzüge, 401, შენ.*). შესაძლებელია, მაგრამ ასეთი შესწორება რა საჭიროა, როდესაც შეიძლება სახელად ვარსამიუ რჩეოდა.

ლისა **მატიკიოსი**“. დემეტრე „**კატოსი**“, ადარნერსე „**კატოსი**“ დ სხვა (იხ. ჯვარის პონასტრის ქანდაკებანი დ წარწერები).

ჭერაკლე მეფემ თავის ლაშქრობას სპარსთა წინააღმდეგ სარწმუნოებრივი ხასიათი მისცა: ევისარი წარმართთა წინააღმდეგ მებრძოლ ქრისტიანე მხედარ-ხელმწიფედ გამოვიდა და ასეც შესსქეროდნენ მას ბევრგან სპარსთა ბატონობით შევიწროებული ქრისტიანენი.

საქართველოშიაც, ჩვენის მატთანეს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს სიტყვით, ევისარს იძულებითი ღონისძიება უზმარია. რომ საქართველოშიაც წარმართობა დათრგუნვილი. ხოლო ქრისტიანობა ძლევამოსილი ყოფილიყო.

„ჭერაკლს ტფილისს და მცხეთას და უფარმას განავლინნა ქადაგნი, რაათა ყოველნი ქრისტიანენი ქალაქთა შინა შემოკრებნ და ყოველნი მოგუნი და ცეცხლის მსახურნი ანუ მოინათლენნ ანუ მოისრნენ; ხოლო მათ ნათლის ღებაჲ არა ინებს, ზაკუთ თანა აღერინეს ქრისტიანეთა ვიდრემდის ყოველთა ზედა წარამართა მახვლი და ეკლესიათა შინა მდინარენი სისხლისანი დიდოფს; ხოლო ჰერაკლე განწმიდა შეჯლი ქრისტიანსი და წარვიდა“-ო. მოვეითბრობს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ (Опис. II. 725-726).

მეტად დამახასიათებელია და საგულისხმებრო ეს ძალდატანებითი გაქრისტიანება, მახვილით და იძულებით მოქცევა! ეს ხომ თვით იესოს მალას მოძღვრებას, რომელიც ყოველგვარს ძალმოპოვებას ჰგობდა და იძულებას უარჰყოფდა, სიუღლებით ეწინააღმდეგებოდა...

ბიზანტიის ევისარმა დიდხანს არ ისარგებლა თავის გამარჯვებით: სამხრეთით უკვე მოდიოდა მუშაჲმდის მოძღვრებით აღფრთოვანებული არაბთა ლაშქარი, რომელიც აგრედვე ძალითა და მახვილით აერცლებდა ახალს სარწმუნოებას.

ამგვარად ბიზანტიასა და სპარსეთს შორის ხანგრძლივი ბრძოლა საქართველოს გამო მაინც-დამაინც ბიზანტიის გამარჯვებით დამთავრდა: სპარსეთმა თუმცა ყოველი ღონისძიება იხმარა. მაგრამ ლაზიკა მაინც ხელში ვერ ჩაივდო; ლაზიკა იქვე ბიზანტიელების მფარველობის ქვეშ დარჩა და საკუთარი მეთობა და შინაურ საქმეებში დამოუყიდებლობა შეინარჩუნა; იეთოიაც სპარსთა ბატონობას ხელიდან გამოაცალეს ბიზანტიელებმა. ამის შემდგომ დიდხანს არც სპარსეთს-და უცოცხლია: მე-VII-ე საუკუნის მეორეოცე წლებში არაბებმა მთელი სპარ-

ქობაღ სტე (ჯვარის შონასტრის VIII ს. ქანდაკება).

თავი მეშვიდე.

საქართველოს კულტურა I—VII კრ. შ.

საქართველოს ისტორიის მთელი ის ხანა, რომლის შესახებაც შევქვს თავშია საუბარი, უმეტეს ნაწილად სპარსეთსა და ბიზანტიას შორის გამწვანებულ ბრძოლასა და ქიშპობაში დაილია. ეს ორი ძლიერი სახელმწიფო ერთიერთმანეთს საქართველოზე ცილდებოდნენ და ჰსურდათ მის ერთად-ერთ ბატონად გამხდარიყვნენ. ეს მედგარი მტრობა და სისხლის ღერა მხოლოდ გარეშე შემოჭრილმა ძალამ, გამაჰმადიანებულმა არაბობამ, მოსპო.

ამ ხნის განმავლობაში საქართველო ორ სამეფოდ იყო გაყოფილი: ლაზიკადა და იბერიად, რომელმაც 532 წელს თავისუფლება დაჰკარგა და 627 წ. თითქმის განუწყვეტლივ სპარსეთის ხელთ იყო. სასანელთა გეარის შაჰები სულ იმის საგონებელსა და ცდაში იყვნენ, რომ ლაზიკაც იმათ რეგობრად და მთელ საქართველოსა და კავკასიის მბრძანებლად გამხდარიყვნენ.

ხანგრძლივი ბრძოლის შემდგომ, ლაზიკა მაინც ბიზანტიელებმა შეინარჩუნეს. ამგვარად დასავლეთი საქართველო განსაკუთრებით ბიზანტიის გაელენის ქვეშ იყო, აღმოსავლეთი საქართველო კიდევ სპარსეთის გაელენას ექვემდებარებოდა, მაგრამ ამასთანავე როგორც იბერიაში ბიზანტიელების კულტურა ძლიერი იყო, ისე ლაზიკაში სპარსეთის კულტურასაც გზა ვაკვლეთლი ჰქონდა.

თვით ქართველების ნატვრისა და მისწრაფების ერთად-ერთ საგნად პოლიტიკური დამოუკიდებლობა და თავისუფლება იყო; არც ბიზანტიისა, არც სპარსეთის ბატონობის მოტრფილვე ლაზიკა და იბერია არას დროს არა ყოფილა: როდესაც ქვეყანა ბიზანტიის ხელში იყო და მის მოხელეების ბოროტებისაგან სამეფო ილაჯგანუცვეტილი იყო, ხალხი სასაი ნელთა შაჰებს ემბრობოდა მხოლოდ იმიტომ, რომ ბერძნებ-

ვანდეენათ და თავისუფლება მოეპოვათ; ამგვარადვე ბიზანტიელებს სთხოვდნენ ხოლმე შეეღას, როცა ქვეყანას სპარსეთი წიხებდა. ორ წყალ შუა მყოფი ქართველობა სცილილობდა მოკლელ სახელმწიფოების პეტოქეობით ესარგებლნა და თავისი მდგომარეობა გაეუმჯობესებინა.

როგორც პეტრე ქართველის ცხოვრებიდანა სჩანს, ქართველებს მაშინაც ჩინებულად ესმოდათ თავიანთი პოლიტიკური მდგომარეობა და შშვენირად იკოდნენ რა ფასიც ჰქონდა მათ ძლიერს შეზობლების მფარველობას. იბერია ის ქვეყანა არისო, ნათქვამია ზემოაღნიშნულს ცხოვრებაში, რომელსაც „ყოველთვის პრომაელებთანა და სპარსელებთან ბრძოლა ჰქონდა იმიტომ, რომ თვითოეული იმ ერთგანი, მფარველობის აღმოჩენის დროს, სულ იმაზე ფიქრობდა, რომ მთელს ამ ქვეყანას როგორმე დაჰპატრონებოდაო“. ეს სიტყვები საუცხოოდ გვისურათებს ბიზანტიელ-სპარსთა სულისკვეთებას და ცხადად ამტკიცებს, რომ იმ დროინდელი ქართველები თავიანთ მფარველ-მეზობლების იღუმალ წადილს მიხვედრილი იყვნენ და პოლიტიკური ვითარება კარგად ჰქონდათ გათვალისწინებული (იხ. ჩემი „ქართული სამართლის ისტორია“ I).

რაც არც ბიზანტიის კერძებს, არც შაჰებს არა სჯეროდათ, რომ ქართველები მათ გულწრფელს მეგობრობას და მოკავშირეობას ვაღწევდნენ. „ფიცით სიმტკიცისა“ და ხელშეკრულობას გარდა ყოველთვის სცილობდნენ, რომ „უმეტესისა სიმტკიცისათვის“ ქართველთა მეფისაგან მოეთხოვათ „მძევლობა“. მძევლობა ბიზანტიელებისათვისაცა და სპარსელებისათვისაც. „სიმტკიცეს“ გარდა, იმითაც იყო ხელსაყრელი, რომ ქართველი უფლისწულები ამგვარად ითვისებდნენ ბერძნებისა ან სპარსელების ენას, ზნეჩვეულებას, იქაურ ცხოვრებას ეჩვეოდნენ და მეგობრებს იჩენდნენ. მინ რომ დაბრუნდებოდნენ და მათის გამეფების ჯერაც დადგებოდა ნამძველარი აღზრდა-განათლებლითაც ბერძნებთან და სპარსელებთან იყო ხოლმე დაკავშირებული. ამასთანავე ბიზანტიის კერძები სცილობდნენ, რომ მძველად წაყვანილი ქართველი უფლისწულები ბერძნებთან მოყვრობითაც დაახლოვებული ყოფილიყვნენ; იმიტომ მათ, როგორც მაგ. ლაზების ბატონიშვილებს, ცოდნებად პრომაელ დიდებულთა ასულებსა რთავდნენ ხოლმე (პროკოპი კესარიელი, De bello Gothico წ. IV, თ. 9, § 8—9). რასაკვირველია თავის მხრივ სპარსთა შაჰებიც ეცდებოდნენ მოყვრობით

ქართველ უფლისწულთა გული მოებიძლათ, მეტადრე სანამ საქართველოში ქრისტიანობა სახელმწიფო სარწმუნოებად იქმნებოდა გამოცხადებული.

უკველია ეს დიდი და ძლიერი ხერხი იყო, რომ მომავალი ქართველი მეფეები სულიერად და ხორციელად დაახლოვებული ჰყოლოდათ; მაგრამ არა ერთი და ორი ისტორიული შემთხვევა ცხადად ამტკიცებს. რომ ვერც ამ გზით შესძლეს კეისრებმა და შაჰებმა ქართველთა პოლიტიკური თვითშემეცნება დაეხშოთ და თავიანთ ყურმოჭრილ ყმად გაეხადათ.

ისეც მომხდარა, რომ მძევლად ნამყოფი, რა გააფედებოდა, სწორედ თავიანთ მფარველების წინააღმდეგ დაიწყებდა მოქმედებას, თუ რომ მათს მფარველობას ქვეყნისათვის ვნების მეტი არა მოჰქონდა რა და მფარველობა დასკრობის წინამორბედად გამოჩნდებოდა ხოლმე.

თუმცა ბიზანტიას მეტად საზიზღარი და ანგაარი მოხელეები ჰყავდა, მაგრამ მაინც-და-მაინც თვით კეისრების მთავრობა სასანელთა გვარის მეფეებს სჯობდა და იმდენად სასტიკი და გულჭვა არ იყო; ამიტომ ქართველობისათვის ბიზანტიელების მფარველობა იმდენად დამლუპველი არა ყოფილა, როგორც სპარსელების მფარველობა. აქი აღმოსავლეთმა საქართველომ დაჰკარგა თავისუფლება და მეფობაც, ხოლო დასავლეთმა საქართველომ საკუთარ სამეფოს არსებობა შეინარჩუნა და კვლავინდებურად ბიზანტიელების მფარველობის ქვეშ იმყოფებოდა.

ლაზიკის სათავეში იდგა მეფე; მას ლაზ-მეგრელებს გარდა აფხაზები, აფშილები, მისიმიელნი და სეანებც ემორჩილებოდნენ, მაგრამ მათ თავიანთ საკუთარი მთავრები ჰყავდათ; ლაზიკის მეფე მხოლოდ ამტკიცებდა თვითიულის ახალს მთავარს. ყველა ამ ტომებს ლაზიკის მეფის სასარგებლოდ ყოველწლიური გადასახადი და ბევარი ედოთ, მეფეც თავის მხრივ ეხმარებოდა ხოლმე. მეფის უფლება ლაზიკაში სამეფო საგვარეულოს ეკუთვნოდა და ამ უფლების შემკვიდრებობა, როგორც სხანს, იმაზე გადადიოდა, ვინც განსვენებულ მეფის მომდევნო და წლოვანობით უფროსი იყო საგვარეულოში; მაგალითად, ლაზიკის მეფეს წათეს I შემდგომ, რომელიც ოუსტინ კეისრის დროს ცხოვრობდა, ტახტზე ავიდა იმისი შვილი გუბაზიკი არა, არამედ მისი ძმა ოფსითე; ოფსითეს შემკვიდრედ კიდევ სამეფო ტახტზე წათეს პირველი შვილი გუბაზი იყო, ხოლო

მისი მოკვლისშემდეგ გაძევდა წათე პოველის მეორე შვილი და გუბასის უმცროსი ძმა წათე მე-II; მაშასადამე **ლაზიკაშიც იგივე მემკვიდრეობის წესი სუფევდა, როგორც იბერიაში იყო | ს ქრ. შ.**, პირდაპირი მემკვიდრეობის უფლება-კი არა, არამედ საგვარულოში უფროსობისა და პიხედვით.

ბიზანტიის კეისრისაგან დამოკიდებულება მხოლოდ იმით გამოიხატებოდა, რომ ახლად ტახტზე ამავეს მეფეს კეისარი სამეფო ნიშნებს და სამკაულს უგზავნიდა ხოლმე; არავითარ ხარკს ხალხი და ლაზიკის ბატონი ბიზანტიის მთავრობას არ აძლევდნენ: 532 წლამდე ლაზიკაში ბიზანტიელებს მუდმივი ჯარო-კი არა ჰყოლიათ. და მხოლოდ მას შემდეგ, რაც სპარსეთმა იბერიის სამეფო მოსპო და ლაზიკის დაპყრობას ცდილობდა, კეისარმა ლაზიკის ზოგიერთ ციხეებში, განსაკუთრებით აღმოსავლეთის სამზღვარზე და ზღვის პირას, საგანგებო ჯარი ჩააყენა.

ამ დროს ლაზიკაში წოდებრივი განსხვავება ყოფილა და მოწინავე წოდება, როგორც ეტყობა, სამეფოს საქმეებში მონაწილეობას იღებდა.

ლაზიკაში შწერლობა არსებობდა და სახელმწიფო პარტიკულარობა იმდენად დაწინაურებული ყოფილა, რომ სახელმწიფოსათვის მნიშვნელოვან საბუთებს ინახავდნენ თურმე: სხვათა შორის, ლიზების დესპანების სიტყვით, მათ შენახული ჰქონიათ ხევის წიგნები და ხელშეკრულობათა პირობის წერილები, რომლებითაც ლაზები ოდესმე სპარსელებს შეჰკერიან.

თემისტეს (384 წ. ქ. შ.) სიტყვებიდანაა სჩანს, რომ ელლიონურს სწავლა-განათლებისათვის ნაყოფიერი ნიადაგი აღმოჩენილა კოლხეთში და, თუ მას დაეუჯერებთ, ქვეყანა ელლიონურ კულტურისა და „მუხათა სადგურად“ უქცევიდა, ისე რომ იმ დროს კოლხებს ელლიონთა სადღესასწაულო ყრილობებზედაც-კი უსახელებით თავი რატორიკით და შვევრმეტყველებითა (ლადიშვე, I, 696). ეს ვარებობა საუცხოვო დამამტკიცებელი საბუთია, როგორც ელლიონურ კულტურის გავლენის სიძლიერისა დასავლეთ საქართველოში, ისე მის მაშინდელ მაღალხარისხოვან გონებრივ დაწინაურებისა. უხადიაა სეთ ნაყოფს ქვეყანა ერთის ბერძნის მოღვაწეობით, თუნდ ძალიანაც თავგამოდებული ყოფილიყო იგი. ვერას დროს ვერ გამოიღებდა, როგორც ჰგონია თვით თემისტეს, თუ რომ თვითონ კოლხეთის მკვიდრნი თავისთავადაც და წინადაც კულტურულად მაღლა არა მდგარიყვნენ.

დემეტრე ჯვაროსი (ჯვარის მონასტრის VII ს. ქანდაკება).

ლაზიკა მჭიდროდ ყოფილა დასახლებული, განსაკუთრებით მდ. ჩოჩის ჩრდილოეთით მდებარე ნაწილი: სამხრეთით მოსახლეობა განწყვეტილად იმანობის გამო თხლად იყო. ციხე-ქალაქები ბლომად არსებობდა ლაზიკაში; სხებზე უფრო თვალსაჩინოდ ძველი ქალაქი (არხააპოლი). ფაზისი (ფორო). ვარდციხე, ონოგორი, წიბელი. სკანდა და შორაპანი ითვლებოდნენ. მთელ ლაზიკაში სიმდიდრით მოხერხი იყო განთქმული. ამ მოხერხისის ანუ მოხერხის უკუხარის სანახებში ბევრი და დიდი დაბები იყო. ქიქინა ხშირ მოსტევიბით იყო მოთენილი და ნიადავც საუკეთესოდ ითვლებოდა, ამიტანა ადგილი მთელს ლაზიკაში სხვა არ მოძებნებოდა იქ შვენიერი ღვინო მოდიოდა და სხვა ყოველგვარი ბლეულ-ობა და ნაყოფიც კარგის ღირსებისა იყოდა (პროკოპი ყესარიელი *De bello Gothico*, წ. IV, თ. 14, § 46).

ამე სანახებში იყო ციხე ქუთაისი. რომელსაც ელინნი - კოტიაჰონ - ს უძებნენ, მეგობრობით დაბები ეხლა - ქარაის - ს უწოდებენო, ამბობს პროკოპი ყესარიელი (იქვე, წ. IV, თ. 14, § 48). მაშასადამე უკვე პროკოპი ყესარიელის დროს ამ ციხის სახელი „ქუთაის“ - ად გამოითქმოდა, ესე იგი იმანობადვე, როგორც შემდეგ საუკუნოებში და ეხლაც.

ყოჩადღების ღირსია, რომ მაშინ ქუთაისი კერ დასავლეთ საქართველოს დედაქალაქად არ ითვლებოდა და იქ პარტი მავარი ციხე ყოფილა. კოლხეთის ანუ ლაზიკის პირველ და უდიდეს ქალაქად, მაშასადამე დედა-ქალაქად, „ძველი ქალაქი“ (არხააპოლისი). ნაქალაქევი?) იყო ცნობილი (იქვე, წ. IV, თ. 13, § 31). როგორც სხანს ქუთაისი დედაქალაქად შემდეგ საუკუნოებში უქცევიათ. ქუთაისის მახლობლად „ოქიპერიონ“ - ის ბოიკის ციხე იყო, რომელიც სეანეთსა და სეკმეთის (სეკმია) გზის სდარაჯობდა (იქვე, წ. IV, თ. 14, § 51-54). სამი საუკუნო ვა, ერთი იბერიისაყენ მიმავალი, მეორე სამხრეთისაყენ - ქ. დინს, მესამე დასავლეთისაყენ. შავი ზღვის ნეთისდგურამდე, მეზობლებთან აღებშიცემობასა და მომოსელას უადვილებდა. ქ. ტელეფისის მახლობლად ერთი ადგილი იყო, რომელიც თიხის სხვა-და-სხვა გეარ კერძოეულობით იყო განთქმული (*Agathias*, I, 2, p. 58; *Lebeau*, IX, 313).

იბერიის სამეფო საკუთრივ ქართლს ვარდა სამცხესა და

ჭერეთსაც შეიკავდა. ჭერეთის პიტიახში ვახტანგის დროს, მაგალითად. ქართლის მეფეს ეპოქილიებოდა (შუშანიკის ცნ., საქართველო სამოთხე, 142). თუ ჭერეთი იბერიის მეფის ხელში ყოფილა, უკვე იქნა ქართველ იმასვე უნდა სჭეროდა; ამგვარად იბერიის მეფეს მთელი აღმოსავლეთი საქართველო უნდა ექნებოდა. ამავე პირობით. პირიქითელი მთიელებიც იბერიის მეფის მოკავშირენი და მეშველნი იყვნენ; რაკი თავისონიას და თავგის ხეობის გზა იმის ხელში იყო. იმის ნებაყოფლობაზე იყო დამოკიდებული. გადმოუშვებდა პირიქითელ ველოს ბაღებს თუ არა.

როგორც ზეოდაც თავი პირველი აღნიშნული იყო, იბერიის მეფეს უნდა ექნებოდა სამცხეც. პოკოპი კესარიელის სიტყვით. სამცხე თუკია მთავრობის ადგილი იყო, მაგრამ მესხები დახელოვნებული მიწისმოქმედნი ყოფილან და ქვეყანა თავიანთ შრომით და ბუნების წყალობით ხილითა, ვენახებითა და ყოველგვარის სიკეთით აუესით (De bello Gothico, წ. IV, თ. 2, § 25—26).

მთელი იბერია ისე საუცხოვოდ, ნიშანდობლივ და დაწყობილად აქვს აწერილი სტრაბონს, რომ იმაზე უკეთესად მხელთა. ეს აწერილობა მოყვანილია ამ თხუხულების წინა თავებში და აქ ამ საგანს აღარ შეეხებები.

მოვიყვან მხოლოდ ერთადერთს ამგვარს ცნობას, რომელიც შეეხება ჭერეთის ერთს კუთხეს და შუშანიკის მარტვილობაშია შენახული (საქართველ. სამოთხე, გვ. 189): «თავსა ზაფხულისასა ცეცხლებრ შემწველი იგი მზურვალება მზისა, ქარნი ხოშაქნი და წყალნი მკენებელნი. რომელისა მკვედრნიცა მის ადგილისანი საესენი სენითა ჩარადოვანნი, პირ-მსივანნი და დღემოკლედ სხოვრებულნი; და მოხუცებულნი არაეინ არს მათ ქვეყანათა». აი კიბე-ცხელებიან, დამკდელ ქვეყნისა და ესთა მალარად წოდებულ კიბე-ცხელებს იმდროინდელი სოცხოვი აღწერილობა და სურათი.

განსაკუთრებულ ყურადღების ღირსი კიდევ მხოლოდ შედგვი საკითხი აღმოსავლეთ საქართველოს, იბერიის დედა-ქალაქად უძველეს დროს, როგორც ვიცით, მცხეთა იყო. სტრაბონისა და პტოლომაეოსის აღწერილობაში ტფილისი მოხსენებული არც-ყო. შენდგვი სატაბტო ქალაქად ტფილისი ვახდა. როდის უნდა მოხდარიყო ეს ცვლილება? ვესტატე მცხეთელის სხოვრებიდანა სმანს, რომ იმ დროს, მეექვსე საუკუნის პირ-

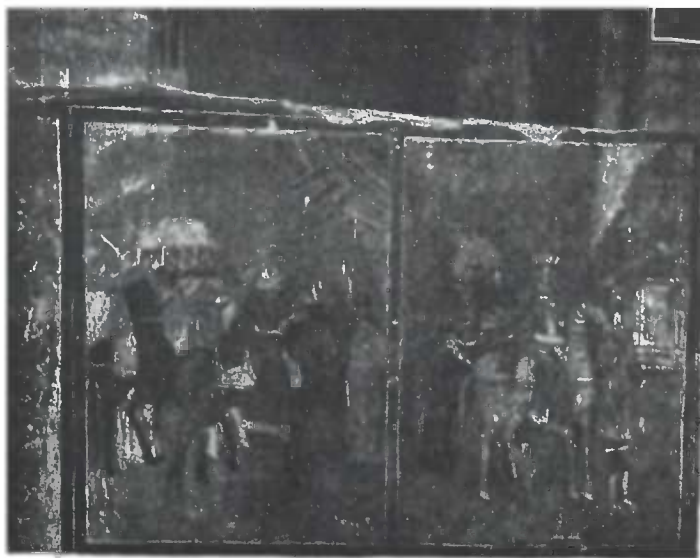
ველ ნახევარში აღმოსავლეთ საქართველოს დედა-ქალაქად უკვე ტფილისი ითვლებოდა ბერძნულ წყაროებში ტფილისი პირველად თეოფანეს აქვს მოხსენებული „ტფილისი“-ის სახელით ქრისტე კისარის დაშქობის აღწერილობაში (Chronographia. I, 316). ქართულ მატრიანე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ში პირდაპირი ცნობები სატახტო ქალაქის გადატანის შესახებ არ მოიპოვება, მაგრამ იქ მაინც ორი-დე საუკუნის სწრაფად აღწერილი ტფილისისა და მტკეთის თეომაზე.

როგორც ვკვამა არც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს შემდგენელი სთვლიდა ტფილისს ძველ ქალაქად: ამ მხრივ საყურადღებოა, რომ იმ ციხე-ქალაქთა რიცხვში, რომელნიც აღექვსნა დღე მკედონენლს ვითომც დახედრია ქართლში, ტფილისი დასახლებული არ არის, ალბად იმიტომ, რომ შემატანეს ახლით, ის მაშინ ჯერ ან დაარსებული არ იყო, ან ათადა ციხე-ქალაქის მაგიერ უბრალო დაბად იქნებოდა. პირველად ტფილისი მოხსენებულია იქ, სადაც მოთხოზობილია, თუ როგორ „მოვიდა ქრამ ბუაზობორ ზარდ სპარსთა მეფისა ჰიტიაში ტფილისად ქალაქად-ციხედ და ქართლი მისსა ხარკსა შეუღდა და სომხითი და სიენიითი და გუასპურავანი“-ო (Omus. II, 720). დაახლოვებით ეს უნდა მებუთე საუკუნის პირველ ნახევარში მოხდარიყო; მაშინ, თუ შემატანე ახა სცდება, ტფილისი უკვე ქალაქად ყოფილა. საყურადღებოა, რომ სპარსთა მეფის წარმოადგენელი ქართველ მეფეთა სატახტო ქალაქში-ი არ დასახლებულა. სადაც ფეხი მოკიდებული ქართველი მეფესა ქონდა და თითონ იგი იქ უზრუნველყოფილი არ იქნებოდა, ათამედ ტფილისში, ახალს ქალაქში, სადაც იგი სრულებით თაენსუფლად იგრძნობდა თავს და ამასთანავე კავასლის სხვა დანარსენ სპარსთა მეფის საყო ჭეყნებზედაც, — სომხითისა, სიენიითისა და გუასპურავანზე, — ფეხი ახლო იქნებოდა. ამ ახალს, სპარსთა ზღუდედ ქეუელს. ქალაქს ტფილისში ქონდა ბინა სპარსთა მეფის მარზპანს მეექვსე საუკუნის პირველს ნახევარშიც, როგორც სხანს ეესტათე მტკეთელის ცხორებიდან. უმეტა ვახტანგ გურგასარის ისტორიკოსი, რომელიც XI ს. ცხოვრობდა, ამბობს „ვახტანგ აშენებდა ქალაქა ტფილისსა ოსაუფველო ოდენ დაიდუა“ (ჯუანშერ, V ა ვებუნგ გურგანსლსა * 393, გვ. 180), ხოლო მისმა შემკვიდრემ „განასრულნა ზღუდნი ტფილისისანი ვითა ებრძანა ვახტანგს, იგი შექნა სახლად სამეფოლდ“-ო (იქვე, * 401, გვ. 186), მაგრამ ეს სიტყვა არ იყოს ეწინააღმდეგობაში.

დევება უძველეს ქართულ მატთანეს „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს. ცნობას, რომლისდა მიხედვითაც, როგორც ზემოდ იყო მოყვანილი, ტფილისი ვახტანგამდე უკვე ქალაქად ყოფილა. იქნებ ვახტანგ გურგასარის ისტორიკოსი იმ მხრივ იყოს მართალი, რომ მეფე ვახტანგს განზახვა ჰქონოდა ქ. ტფილისი „სამეფოთა ქალაქად“ ანუ სატახტო ქალაქად ექცია და ეს მისი სურვილი. მისს მემკვიდრეს განეხორციელებინოს. მაგრამ „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ ამაზეც სდუმს. იგი მხოლოდ აღნიშნავს, რომ ვახტანგ მეფის მემკვიდრის მეფობის დროს „ტფილისს კაცი დასდებოდეს“ (Опис. II, 722), ესე რაი რომ თანდათან მცხოვრებნი ტფილისში სახლდებოდნენ; აქ მაინცა-და-მაინც მის სატახტო ქალაქად ქცევაზე არაფერია ნათქვამი; პირიქით ისე გამოდის, თითქმის ტფილისის ზრდა ბუნებრივად მოხდა. ეს აზრი მემტანეს უფრო მკაფიოდაც აქვს გამოთქმული. ტფილისის დაწინაურება, ეტყობა, შეუჩერებლივ მიმდინარეობდა, მაგრამ განსაკუთრებით მაშინ გაზრდილა, როცა აღმოსავლეთს საქართველოში სპარსებს მეფობა მოუსპიათ, როდესაც „დაესრულა მეფობაჲ ქართლისაჲ, მაშინ მცხეთაჲ ათხელდებოდა და ტფილისი ეშენებოდა, არმაზნი შემკირდებოდნეს და კალაჲ განდიდნებოდა“-ო (Опис. II, 723—724); მოკლედ, მაგრამ მკაფიოდ არის ნათქვამი. ან რა გასაკვირველია: როცა მეფობა გაუქმდა, უპირატესობა უეჭველია ტფილისს მიენიჭებოდა იმიტომ, რომ იქ ცხოვრობდა მარზპანი, იქვე იყვნენ ის ქართველი მთავარნი, რომელთა ხელშიც იყო ქვეყნის შინაური მართვა-გამგეობა.

ხოლო რაკი ქვეყნის უზენაესი მართვა-გამგეობა ტფილისში გადავიდა, მკვიდრნიც და მოქალაქენიც თანდათან მცხეთიდან ტფილისში გადასახლებულან, „მცხეთა ათხელდებულა“ და დაცემულა, ტფილისი-კი გაზრდილა, აშენებულა და VI ს. აღმოსავლეთ საქართველოს დედა-ქალაქად ქცეულა. მაგრამ ამ მიზეზებს გარდა შესაძლებელია სხვა გარემოებასაც ხელი შეეწყუო დედა-ქალაქის გადატანისათვის. ამ მხრივ ყურადღების ღირსია, რომ დასავლეთს საქართველოშიაც ძველი დედაქალაქი გაუქმდა და იქაც აღმოსავლეთისაკენ იყო გადატანილი. იქნებ აქ ერთი რაიმე საზოგადო მიზეზი მოქმედობდა?..

იბერიაში მოქმედობდა ძველი, უფროსობაზე დამყარებული, სამეფო ტახტის მემკვიდრეობის წეს-რიგი, სანამ სამეფო დამოუკიდებელი იყო. შემდგომ-კი, რაც სპარსელებმა იბერია

პირველი ქრისტიანე იბერთა მეფე და დედოფალი მხლებლებითურთ სურათი წა ნინოს ცხოვრებიდან (სვეტის-ცხოველის კედლის მხატვრობა, ქართული).

ჩაიგდეს ხელში, სპარსელებს იბერიის სამეფო ტახტის მემკვიდრეობის წეს-რიგში შეეძლოთ ჩარეულიყვნენ. სამწუხაროდ არა-ერთარი ცნობები არ მოიპოვება იმის შესახებ, თუ რით გამოიხატებოდა იბერიის მეფის დამოკიდებულება სასანელთა გვარის შაჰებისადან: საჭირო იყო ტახტზე ამაველ მეფისათვის მათი დამტკიცება, თუ არა, ან თუ სამეფო ნიშნებსა და სამკაულს უგზავნიდა ხოლმე? არც ისა სჩანს, აძლევდა იბერია მაშინაც, როცა მეფობა ჯერ მოსპობილი არ იყო, სპარსეთის მთავრობას რაიმე ხარკს, თუ არა?

სამეფოს განაგებდნენ უმაღლესი მოხელეები, რომლებიც „მთავრებად“ („მთავართაგანი“ შუშანიკის ცვა, საქ. სამოთხე. 188; „მთავარნი ქართლისანი“ ევსტათე მცხეთელის ცვა, იხ. გვ. 315) იწოდებოდნენ; როგორც ბასილი კათალიკოზს შიერ შეკრებილ შიო მღვიმელის მეშვიდე სასწაულითიგან სჩანს ქართლისა ერისთავი განაგებდა ქვეყნის შინაურ გადასახადებისა და ხარკის საქმეებსაც, ისე რომ მას უფლება ჰქონდა და ჯვარის მონასტრის ერთ-ერთ აღმაშენებელთაგანმა სტეფანოზ ერისთავმა თურმე „დასწერა ჰროარტავი და დაამტკიცა კელითა თვისითა და წარსცა ყოველსა შინა ქუეყანასა ქართლისასა, რათა ყოველნი ეკლესიანი განათავისუფლნენ ძძლავრებისადან და ხარკის მიცემისა“ (საქართ. სამოთხე 258).

ჰერეთის მმართველს სპარსული სამოხელეო სახელი „პიტიახში“ ერქვა (შუშანიკის ცხოვრება, იხ. 182); პიტიახში ქართლშიც ყოფილა: სომეხ ისტორიკოს ლაზარე ფარაბელის თხზულებაში იეზდიგერდ II (439—457) დროს არშუშა, ქართველთა პიტიახში არის მოხსენებული (იხ. ვენეტ. გამოც. გვ. 146); ვასქენ პიტიახში, არშუშა პიტიახშის ძე, შუშანიკის ქმარი (შუშანიკის ცვა, საქართვე. სამოთხე 181 და *სიძიერე ჯაკი*. IX, 11), რომელიც ვახტანგ მეფემ 483 წელს მოაკვლევინა (ლაზარე ფარაბელის ისტორ. ვენეტ. გამოც. გვ. 406), და ევსტათე მცხეთელის ცხოვრებაში 541 წელს აღნიშნულია „არშუშა ქართლისა პიტიახში“ (საქ. სამოთხე. გვ. 315). რით განსხვავდებოდა და რა დამოკიდებულება ჰქონდა პიტიახშისა და მთავრის მოხელეობას, მასალებიდან არა სჩანს. ამ ორ თანამდებობის გარდა არსებობდა აგრედვე „მამასახლისობა“-ც; ევსტათე მცხეთელის ცხოვრებაში მოხსენებულია 541 წელს „გრიგოლ ქართლისა მამასახლისი (იქვე გვ. 315).

მამასახლისობა უძველეს დროიდან შერჩენილი სამოხელეო სახელწოდება არის; მაგრამ, რა თანამდებობა ჰქონდა ქართლის მამასახლისის იმ დროს და რით განირჩეოდა მისი უფლება ქართლის ერისმთავრისა და ქართლის პიტიახშის უფლებებისაგან—ამის გამოკვევა, ცნობების უქონლობის გამო, შეუძლებელია.

პიტიახშნი მოწინავე წოდებიდან ყოფილან და დღეს პატიესაც სცემდნენ: პიტიახში რომ, მაგალითად, თავის ქვეყანაში მობძანდა, „თანამიეგებნენ მას აზნაურნი და ძენი, და მსახურნი თჳსნი“ (შუშანიკის ცა, საქ. სამოთხე, 182). პიტიახშა ჰქონდა აგრედვე კეცრთხი (იქვე 186). მას ჰყავდა ხელქვეითი მოხელეები „მსახურნი“ (იქვე 182, 184, 185).

ზემოდასახელებულ მოხელეებს გარდა იბერიაში, უეჭველია, მრავალი სხვა თანამდებობაც არსებობდა, მათ შორის, რასაკვირველია, მწიგნობართ-უხუცესის თანამდებობაც; მაგრამ საისტორიო საბუთებში იმათ შესახებ, სამწუხაროდ, ჯერ არავითარი ცნობები არ აღმოჩენილა.

მოსხენებულია მხოლოდ, ბასილი კათალიკოზის მიერ შეკრებილ შიო მღვიმელის სასწაულთა აღწერაში, საგულისხმეო მე-7-ე სასწაულში სტეფანოზ ქართლისა ერისთავის „მწიგნობარი“ (საქარ. სამოთხ, 258).

იმ დროს საგამგეო ოლქებისა და ერთეულების სახელები აწინდებებისაგან თვალსაჩინოდ განირჩეოდა: იმას, რასაც ჩვენ ეხლა ქვეყანას ვუძახით, მაშინ „სოფელი“ ერქვა; მაგალითად შუშანიკის ცხორებაში ნათქვამია: „აზნაურნი დიდ-დიდნი, სეფექაღნი, დედანი, აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი“ (საქართველოს სამოთხე, 191); ევსტათე მცხეთელის ცხორებაშიაც მარზპანი ჰკითხავს მარტვილს: „რომლის სოფლისა ხარ, ანუ რომლისა ქალაქისა... ხოლო წმიდამან ევსტათი ჰრქუა მას: „მე სოფლისა სპარსეთისა ვიყავ, (კვეისა) არბუ: კეთისა ქალაქისა განძაკისა“—ო (იქვე 314).

იმას, რასაც ჩვენ ეხლა სოფელს ვეძახით, მაშინ „დაბა“ ერქვა. სიტყვა „ქუეყანა“—კი იმ დროს მარტოოდენ დედა-მიწასა ნიშნავდა. მე-VIII-ე საუკუნემდე ყველა ზემოყვანილ ტერიტინებს ამ მნიშვნელობით ხმარობდნენ. ჩვეულებრივ საგამგეო ერთეულად მაშინაც „კევი“ იყო.

სპარსელებმა რომ აღმოსავლეთ საქართველოში მეფობა გააუქმეს, ქვეყნის უზენაეს გამგედ და თავის წარმომადგენელად

მარზპანი დანიშნეს. მარზპანი სპარსული სიტყვაა და „მარზ“ის (სამზღვარსა ნიშნავს), მცველს („პან“) აღნიშნავს ღ ქართულს საგამგეო თანამდებობას „მონაპირე“-ს უდრის. თუმცა სპარსელთ მარზპანი იბერიაში სამეფოს არსებობის დროსაც ჰყავდათ, მაგ. 439— 357 წლების განმავლობაში ქართველთა მარზპანად ვასაკ სინიელი ყოფილა (ლაზარე ფარპელის ისტ. გვ. 277), მაგრამ მაშინ ეს მოხელე სასანელთა გვარის წარმომადგენელად ითვლებოდა ქართველთა მეფის წინაშე, მეფობის მოსპობის შემდგომ-კი მას ქვეყნის უზენაესი მართვა-გამგეობაც ებარა. 540—1 წ. ქართლისა მარზპანად ყოფილა არვანდ გუშნასპ (ევესტათე მცხეთელის ცა, საქ. სამოთხე 313), ხოლო მის მოადგილედ 544—5წ. გამოუგზავნიათ ვეჟან ბუზმილ (იქვე, 315).

მარზპანის ხელში იყო ხარკი და სხვაგვარი გარდასახადი; მას ემორჩილებოდა ადგილობრივ ჩაყენებული სპარსელთა ჯარი და დაბალ წოდებათა უზენაესი გასამართლების, სიკვდილ-სიცოცხლის, უფლება ჰქონდა (ევესტათე მცხეთელის ცა, იქვე, 314); მოწინავე წოდების გასამართლება მას არ შეეძლო. მუდმივი ბინა მარზპანს ქ. ტფილისსა ჰქონია (იქვე, 314).

მარზპანს ემორჩილებოდნენ სამეფოს სხვა-და-სხვა ციხე-ქალაქების ციხის თავები, მაგ. მცხეთისა ციხისთავი (იქვე 313), რომელსაც სპარსელი მხედრები ჰყავდა ხელქვეით (იქვე, 314); ციხისთავს სასამართლო საქმეების გამოძიების უფლებაც ჰქონდა და მსუბუქ დანაშაულობის შესახებ მსჯავრის დადებაც შეეძლო; ხოლო როცა ბოროტმოქმედება სიკვდილით უნდა დასჯილიყო, მაშინ ციხისთავს დამნაშავე გამოძიებულ ცნობებითურთ მარზპანთან უნდა გაესტუმრებინა (იქვე, 314). სპარსეთის მოხელეები—მარზპანი და ციხისთავები, ქვეყნის ბატონებად იყვნენ, ქვეყნის პატრონებად, მის **შინაურ საქმეების გამგედ აზნაურთა წოდება გახდა**; ჩვენი ისტორიკოსი სუმბატ დავითის ძე ამბობს: „ვინათგან მოაკლდა მეფობა შევილთა გორგასლისათა, მით უამითგან ეპყრა უფლება ქართლისა აზნაურთა“-ო (ცა და უწყება, გვ. 44).

პირველ საუკუნის დამდეგს (ქრ. შ.), როგორც ზემოდ-აღნიშნული იყო, იბერიაში წოდებრივი უსწორ-მასწორობა თითქმის არ არსებობდა: ყმები სამეფო გვარეულობას გარდა სხვას არავისა ჰყავდა, მე-V საუკუნეში-კი იბერიის მკვიდრნი რამდენადმე ვარკვეულ წოდებრივ ჯგუფად იყვნენ დანაწილებულნი. შუშანიკის მარტვილობაში ჩამოთვლილია „აზნაურნი ი

დიდ-დიდნი“... აზნაურნი და უაზნონი სოფლისა ქართლისანი“ (საქართველოს სამოთხე, ვვ. 191). მაშასადამე იმის გარდა რომ მცხოვრებნი იყოფებოდნენ ორ მთავარ ჯგუფად — აზნაურად და უაზნოდ, ანუ თავისუფალ და უთავისუფლოდ, — წოდებრივი განსხვავება და დანაწილება საკუთრივ აზნაურთაც დასტუბობათ, მეტ-ნაკლებობას იქაც უჩენია თავი; ერთი წილი დიდ-დიდ აზნაურად, მეორე, ალბად უმრავლესი, წილი კიდევ უბრალო აზნაურად ირიცხებოდა. სწორედ ამ დიდ-დიდ აზნაურთ ხელში უნდა ყოფილიყო ქვეყნის შინაური მართვა-გამგეობა უმეფობის დროს. დიდ-დიდ აზნაურთა გვარიწვილებს სახელად აგრედვე ს ე ფ ე წ უ ლ ი და ს ე ფ ე ქ ა ლ ი ეწოდებოდა (შუშანიკის ცა).

უაზნოთა ანუ უთავისუფლოთა წოდებაშიაც მეტ-ნაკლებობა არსებობდა. ერთს ჯგუფს შეადგენდნენ „მსახურნი“ (შუშანიკის ცა, საქ. სამოთხე, 182, 184, 185), მეორეს „ქრმები“ (იქვე, 186), მესამეს „მონა“-„მკეველნი“ (იქვე 182, 190, ევსტათე მცხეთელის ცა, იქვე, 313). მონა-მკეველების ყოლა, როგორც სჩანს, ჩვეულებრივი მოვლენა ყოფილა; არამც თუ დიდ აზნაურს (იქვე 190), არამედ უბრალო ხელოვნსაც მონა-მხეველები ჰყოლია (ევსტათე მცხეთელის ცა, იქვე, 315). რასაკვირველია იბერიაში ვაჭრები და ხელოსნებიც იქნებოდნენ და იყვნენ კიდევ, მაგრამ მათ შესახებ ცნობები არ მოგვებოვება; ვიცით მხოლოდ, რომ მცხეთაში სპარსელ და ასურელ ხელოსნების, მებაშლებისა და მეჯადაგეთა, ახალშენი არსებობდა (იქვე 313). შუშანიკის ცხოვრებიდანა სჩანს, რომ აღმოსავლეთს საქართველოში ტანისამოსისათვის ძვირფასი ქსოვილი, „პალეკარტად“ წოდებული, ანტიოქიით შემოჰქონდათ (საქ. სამოთხე, 190).

მაშინდელი სახლობა ორ მეუღლისა (შუშანიკის ცა, საქ. სამოთხე 190), ცოლ-ქმრისა და შვილებისაგან შესდგებოდა; სახლობის წევრს, „სახლეული“ ერქვა (იქვე, 185, 316); შუშანიკის ცხოვრებიდანა სჩანს, რომ ამ დროს ცოლ-შვილიან ძმებს უკევ ერთ სახლად-კი არა, არამედ ცალ-ცალკე უცხოვრნათ (მაგ. ვასქენი და მისი ძმა). როგორც ეტყობა მაშინაც ჩვეულებად ჰქონიათ შვილების გაბარება ვასაზრდელად; დედამისი გარდა არსებობდა „მამამ-მამუქე“ (იქვე, 191) და რასაკვირველია „დედამ-მამუქე“-ც: იყვნენ „მამუქეს-მეტნი“ (იქვე, 189) ესე იგი, ისინი, რომელნიც თუმცა ძმები არ არიან,

წმ. ნინოს სასწაულთ-მოქმედება (სვეტი-ცხოველის
კედლის ქართული მხატვრობა).

მაგრამ ერთი დედის ძუძუ უწოვიათ. სამნაირი მახლობელთა ჯგუფი ჰყავდა თვითოეულს: „ს ა ხ ლ ე უ ლ ნ ი, ნ ა თ ე ს ა ვ ნ ი და თ ვ ს ნ ი (ვესტათე მცხეთელის ცა, იქვე, 316).

ცოლი ქმრის უკითხავად სხვაგან ვერ წავიდოდა; თუ ამ საქმეს ჩაიდენდა, ეს „სახლის აოხრებად“ ითვლებოდა (შუ-წანიკის ცა, იქვე 189), სირცხვილი იყო, და ქმარს შეეძლო ეთქვა: „შენ ჩემიცა ხატი დაამხუ და საგებელსა ჩემსა ნაცარი ვადაასხ, შენი ადგილი დაგიტოვებებს და სხუად წარსულხარ“-ო (იქვე 184)*).

წესი იყო, რომ ქალს „თ ა ე ი და ბ უ რ უ ლ ი“ უნდა ჰქონოდა (იქვე, 187); დიდებულ მოხელის ცოლს, მაგალითად პატიახშის მფულღეს, თავზე „კ უ ბ ა ს ტ ი“ ჰხურებია (იქვე 185, 186); ამას ვარდა მაღალ წოდების ქალს „თ მ ა-გ ა ტ ე ვ ე ბ უ ლ ი, ვითარცა ერთი შეურაცხთავანს“ (იქვე 187) არ უნდა ეარნა; მამასადამე მხოლოდ მდაბიო დედაკაცებს უვლიათ თმა-დაუწვენელი. კამად დიდებულ მოხელის ცოლს „ა ნ ტ ი ო ქ ი ი ს ა პ ა ლ ე კ ა რ ტ ი“ ემოსა (იქვე 190) და სხვა-და-სხვა გვარი სამკაული ეკიდა (იქვე 186). ფეხებზე ხამლები სცმათ; შეძლებულის „უხამური“ სიარული (იქვე 187) დიდი მწუხარების ნიშანი იყო.

დიდ-დიდ აზნაურების სახლობას ჰქონდა „ე ზ ო და პ ა ლ ა ტ ი“ (იქვე 191); დიდებული აზნაური მოხელე კიდევ, როგორც მაგალითად პატიახში, სასახლეში, „ტ ა ძ ა რ შ ი“ ცხოვრობდა ხოლმე (იქვე 183, 185; ამ ტაძარს ერქვა აგრედვე „ს ა ხ ლ ი ს ა მ ე ფ ო“ (იქვე 184). ტაძარში იყო „გ ა პ ი ა კ ე ბ ი“ და „ს ე ნ ა კ ე ბ ი“ დიდი და „მცირე“ (იქვე 185), დიდებულ აზნაურ-მოხელეს ცოლს, რომელსაც მაშინ ჩვეულებრივ „დ ე ლ ო ფ ა ლ“-ი ეწოდებოდა (იქვე 182, 183, 190 ტაძარში საკუთარი „სენაკი“ ჰქონდა; ამ სენაკს განსაკუთრებული მოსამსახურე მიყენებული ჰყავდა და „ს ე ნ ა კ პ ა ნ ი“ ერქვა (იქვე 186).

*) შედარებით მინც ქართველი ქალი სხვა ერის ქალებზე უკეთეს მდგომარეობაში იყო; ბიზანტიაშიც-კი მაგ. ქალი უჩადროდ, რაც უნდა შემთხვევა ყოფილიყო, გარედ ვერ გამოვიდოდა (Н. А. Скобалавичи. О правахъ Византійскаго общества въ средніе вѣка. Годичный актъ въ С.-Петербургской Духовной Академіи въ 1889 г., გვ. 38 - 39).

უბრალო მკვიდრი-კი „სახლეში“ „სახლაკებში“ (იქვე 183, 187), და „ვან“-ში (იქვე 183, 187) იდგა; სახლს „უურე“ (იქვე 183) ჰქონდა.

საწოლად ხმარობდნენ: „სასთუნალ“-სა (იქვე 189), რომელზედაც თავსა მისდებდნენ ხოლმე, და „ქუესაგებელ“-ს (იქვე 189), სახნად „სასთაული“ (იქვე 189) ჰქონდათ. დიდებულ აზნაურებს, როგორც მაგალითად, ვასქენის მეუღლეს „სასთაული ხალენისა“ (იქვე 189) ჰქონია. „უზმოვბაზე“ (იქვე 185) ჰამის გარდა „პურის ჰამა“ (იქვე 185) სცოდნიათ; ეს „პურის ჰამა“ სადილის მაგიერი ყოფილა, მაგრამ საყურადღებო ის არის, რომ „ქამი პურისა“ (იქვე 185) იმ დროს-კი არა სცოდნიათ, როდესაც ჩვეულებრივ არის მიღებული, შუადლისას, ან შუადლის შემდეგ, არამედ **სადამოთი***), „რაქამს შემწეხრდებოდა“ (იქვე 185). „პურის ჰამა“ სხვა-და-სხვა „ქამადისაგან“ (იქვე 186) შესდგებოდა, ხოლო სასმელად მოერთმეოდათ „ღვინოჲ ქიითა“ (იქვე 185).

ყურადღების ღირსია, რომ სტუმრებთან და წვეულობის დროს, თურმე, დედაკაცები და მამაკაცები ცალ-ცალკე სჭამდნენ პურსა, თუნდაც რომ სტუმრად მახლობელი ნათესავი ყოფილიყო; როცა, მაგალითად, ვასქენს ძმა და რძალი ეწვივნენ, და ვასქენსა სურდა საერთოდ გაემართა სადილი, მისმა ცოლმა შუშანიკმა აღშფოთებით უპასუხა: „**ოდეს ყოფილარს აქამომდე, თუმცა მამათა და დედათ ერთად ეჭამათ პური**“-ო (იქვე 185).

ამ დროს საქართველოში ორი სარწმუნოება იბრძოდა: ქრისტიანობა და მაზდეიანობა, ანუ ცეცხლთაყვანისმცემლობა. ცეცხლთაყვანისმცემლობა მზისა, დედა-მიწისა, ცეცხლისა და წყლის გაღმერთებაზე იყო დამყარებული: ამ ოთხს სტიქიონს იგი წმინდად სთვლიდა; ამიტომ მათი შეხება არ შეიძლებოდა. ქვეყნიერობის სფერო ორ უზენაეს ღვთაების სამფლობელოს შეადგენდა: ერთი იყო კეთილი ღვთაება, რომელსაც აჰურამაზადა (არმაზი) ერქვა, მეორე, მისი მეტოქე, ბოროტების ღვთაება და დედა-ბუდე ანჰრამაინაჲ (აპრიმანი). მთელი

*) ყურადღების ღირსია, რომ, პროკოპი კესარიელის სიტყვით, საარსებლები, თურმე, სადამოთით სადილობდნენ (იხ. К. Иностранцевъ Сассанид. этюды, 61).

მსოფლიოც უზენაეს ღვთაებათავით ბოროტ და კეთილ არსებათა და ბუნებისაგან შესდგებოდა. ადამიანის სული მავ. წმიდა ძალად ითვლებოდა, ადამიანის სხეული-კი ბოროტ ბუნების ნაშენობა იყო; ამიტომ ადამიანის თმა, ფრჩხილები, გვამი და მისი განაგალი უწმინდურია და არც ერთ წმიდა სტიქიონს არ უნდა შეჭებოდა; ამის გამო ცეცხლთაყვანისმცემელნი მიცვალებულებს მიწაში-კი არ ასაფლავებდნენ, არამედ განსაკუთრებული ქეთიკირის შენობები ჰქონდათ და იქა-სდებდნენ ხოლმე გასახრწნელად.

რაკი ცეცხლი წმინდა სტიქიონად მიაჩნდათ, ამიტომ თეთოთუფლს კეთილმორწმუნეს თავის სახლში დაუშრეტელი ცეცხლი უნდა ნთებოდა და მისი დავსება დიდ ცოდვად და ბოროტმოქმედებად ითვლებოდა. მაზღეიანებს მღვდელმსახურნი ჰყავდათ, რომელთაც „მოგვებს“ ეძახდნენ, ხოლო მოგვების მღვდელმთავარს „მოგვეტი“ და „მოგვედანი-მოგვედ“-ი ერქვა.

ცეცხლთაყვანისმცემლობა სპარსელების ეროვნულ სარწმუნოებად ითვლებოდა და უზენაესი პატივისცემა და სახელმწიფოში ძლიერი გავლენა სასანელთა გვარეულობის შაჰან-შაჰების დროსა ჰქონდა. სპარსეთიდან ეს სარწმუნოება მეზობლობაშიაც გავრცელდა, სხვათა შორის საქართველოშიაც. მას შემდეგ, რაც საქართველოში ხალხმა ქრისტიანობა მიიღო, სპარსეთის მთავრობა თავის მოვალეობად სთვლიდა, რომ ცეცხლთაყვანისმცემლობისათვის საქართველოში ყოველგვარი მთავრობა გაეწია; ხოლო, როცა იგი იბერიაში გაბატონდა, ქრისტიანებს რამდენჯერმე დევნა დაუწყო და მაზღეიანობას ძალით ავრცელებდა. ცეცხლთაყვანისმცემლობა არამტუ საქართველოს აღმოსავლეთს ნაწილში იყო გავრცელებული, ირამედ დასავლეთშიაც, კოლხეთში. აპოლონი როდოსელი მოგვითხრობს, რომ კოლხები დიდ დანაშაულად სთვლიან თუ ვინმემ მამაკაცის გვამი ან დაწვევინა, ან მიწაში დასაფლავა, ან ზედ ყარღანი დაყრევინა; ასეთს გვამებს ისინი ხარის ტყავში ჩასდებენ და ქალაქს გარედ ხეებზე ჩამოჰკიდებენ ხოლმეო. მაგრამ დედამიწასაც თავისას აძლევენ და დედაკაცებს მიწაში ჰმარხავენო. უეჭველია ეს ცნობა იმას ამტკიცებს, რომ კოლხები მაზღეიანობის მოძღვრების აღმსარებელნი ყოფილან; იმიტომ რომ მხოლოდ ამ სარწმუნოებაშია აკრძალული ადამიანის გვამის მიწაში დასაფლავება; მხოლოდ იქ არის აკრ-

ძალული ადამიანის გვამის ცეცხლით დაწვა იმიტომ, რომ ცეცხლი წმინდა სტიქიონად ითვლებოდა და არაა უწმინდური მას არ უნდა შევხებოდა.

იბერიაში რომ მაზდეიანობა გავრცელებული იყო, ამის შესახებ პირდაპირი ცნობებიც მოგვეპოვება. ცეცხლთაყვანისმცემლებს მცხეთაში საკუთარი სამლოცველო და ცალკე უბანი ჰქონდათ, რომელსაც „მოგვთაჲ“ ერქვა; იქვე იჯდა მოგვების ეპისკოპოსი „მოზედან-მოზედ“-ი, რომელიც „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ავტორს შეცდომით ქრისტიანების „მოზიდან ეპისკოპოსად“ გაუხდია (დ. კარიჭაშვილი, ვინ იყო მოზიდან ეპისკოპოსი? „მომამბე“ 1901 წ., № III). მე-V საუკუნეში იბერიაში ისეთი გამწვავებული ბრძოლა იყო ქრისტიანობის და ცეცხლთაყვანისმცემლობის შორის, რომ ოჯახებში განხეთქილება სუფევდა და ერთი წილი მაზდეიანობას ემხრობოდა, მეორე ქრისტიანობას იცავდა (შუშ. ც., 172).

რამდენად ძლიერი და ღრმა გავლენა უნდა ჰქონოდა მაზდეიანობას ქართველ ხალხზე იქიდანა სჩანს, რომ ჩვენ დრომდისაც-კი მისი ცვალი ჩვენი ერის რწმენასა და ზნე-ჩვეულებებს ნათლად ატყვია; მაგ. ხევსურეთში მომაკვდავს „ნარეგების“ მეთკ არაფინ არ ეკარება; იმათ შიქეთ მიცვალებული სასაფლაო-ზე-კი არა, არამედ ერთს ქვითკირის შენობაში, რომელიც სოფლის მოშორებით არის; იქ დაასვენებენ, სანამ გვამი არ ვაიხრწნება. ამ „ნარეგებს“ არაფინ ეკარება, ვიდრე თავს არ ვანიწმენდენ, იმიტომ რომ მიცვალებულიცა და ყველა, ვინც მას ხელს შეახებს, უწმინდურად ითვლება. მშობიარობისა და თვითურ დედათა-წესის დროს, ჩვენი შთიელები დედაკაცს სოფელში არ აყენებდნენ, არამედ დაწესებული ვადა სოფლის გარედ „ქოხში“ და „ბოსელში“ უნდა გაეტარებინათ; ამ დროს განმავლობაში მათ, ვითარცა უწმინდურებს, არაფინ ეკარებოდა და ამ შენობებს გზას უქცევდნენ. ეს წესიც, რასაკვირველია, მაზდეიანობის ნაშთია. ამავე რწმენის ნაშთად უნდა ჩაითვალოს ის ჩვეულება, როდესაც ჩვენებური პურის მცხობელი პურის ჩაკერის დროს პირს იკრავს; რადგან ადამიანის სუნთქვა უწმინდურად, ხოლო ცეცხლი წმინდა სტიქიონად ითვლებოდა, ამიტომ მაზდეიანობის მოძღვრება კეთილმოარწმუნეებს აგონებდა, რომ პური პირ-აკრული ეცხოთ. მრავალი სხვა ამგვარი ჩვეულებაა შერჩენილი ჩვენ ხალხში, რომელიც ცეცხლთაყვანისმცემლობის ნაშთად უნდა ჩაითვალოს, მაგრამ ყველას ვერ

გამოვეყიდებით. რასაკვირველია რაკი ქართველების ეროვნულ-სარწმუნოებად მნათობთა თაყვანისცემა იყო, უეჭველია საქართველოში შემდეგ შემოხიზნულს მაზდეანობას, სპარსულ მაზდეანობასთან შედარებით, თავისებური ელფერი ემქნებოდა; ამის გარდა მაზდეანობას იბერიაში, რასაკვირველია, უფრო მეტად ექნებოდა ფეხი მოკიდებული, ვიდრე ლაზიკაში.

ქრისტიანობა საქართველოში **ორის მხრით** ვრცელდებოდა: ასურეთიდანა და სომხეთიდან მომდინარე ქადაგებას ფესვები თვითონ პალესტინაში ედგა და ქრისტიანობის პირვანდელ ხასიათსა და თვისებებს გულმოდგინედ იცავდა. ამ ქადაგების ასპარეზად აღმოსავლეთი საქართველო იყო; კაპადოკიიდან და მცირე აზიიდან მომავალი ქადაგება ელინურ იყო და ბერძნულ ქრისტიანობის ელფერი ედო. ამის ასპარეზად დასავლეთი საქართველო იყო. რასაკვირველია სარწმუნოებრივი და ყოველგვარი მოძღვრება ისეთი რამე არ არის, რომ მის გავრცელებისა და მოქმედების ასპარეზის მკაფიოდ შემოფარგვლა და განსაზღვრა შეიძლებოდეს. კაპადოკიურ ქადაგებას იბერიაშიც ჰქონდა გზა გაკვლეული; სამხრეთი მომდინარე ქრისტიანობასაც ლაზიკაშიც ეყოლებოდა მომხრე; მაგრამ შემოაღწეული ასპარეზების განსაზღვრა იმაზეა დამყარებული, თუ საქართველოს რომელ კუთხეში რომელ მოძღვრებას ჰქონდა განსაკუთრებული გავლენა.

ქრისტიანობა ქართველებში, რასაკვირველია, ერთბაშად ვერ გავრცელდებოდა, არამედ თანდათანობით უნდა მოეპოვებინა გავლენა ხალხში; ბევრი დრო იყო საჭირო, სანამ იგი სახელმწიფო სარწმუნოებად იქნებოდა აღიარებული; ამასთანავე საქართველოს სხვა და სხვა კუთხეში ქრისტიანობა ნებადართულ სარწმუნოებად ერთსა და იმავე დროს-კი არ იყო ცნობილი, არამედ სხვა-და-სხვა დროს.

ქრისტიანობის პირველ მქადაგებლად მე-XI-ე საუკუნიდან მოყოლებული ანდრია პირველწოდებული მოციქული იყო ცნობილი; მაგრამ ეს ცნობა მოციქულთა აპოკრიფულ „მიმოსვლი“-დან არის ამოღებული და ისტორიულად ძალზე საეჭვო ღირსებისაა, სიმართლესაც მოკლებულია. თვით საქართველოში, როგორც ეტყობა, ანდრიას ან სხვა რომელიმე მოციქულის ქადაგების შესახებ საქართველოში XI საუკუნემდე არაფერი სცოდნიათ. ეს ცხადადა სჩანს წა ნინოს უძველეს შატბერდისეულისა და ჭელიშისეულის ცხორებიდან, სადაც

ნათქვამია: დედოფალი სალომე უჯარმელი, პეროჟავრი სივნიელი და ყველა მთავრები მოციქულთა სწორს წაწინოს ეუბნებოდნენ: „ესე რა გვსწავიეს: შენ მიერ, ვითარმედ ყოფილარიან წინაასწარმეტყველნი პირველ მოსლვადმდს ძისა ღმრთისა ქუეყანად და მერმე მოციქულნი ათორმეტნი და კულად სამეოცდა ათორმეტი და ჩუენდა არა ვინ მოავლინა ღმერთმან გარნა შენ“-აო (Опис. II, 734). აზრი მკაფიოდ არის გამოთქმული ღ ადვილად გასაგებია; ჩვენ, ქართველებს, შენს გარდაო, ეუანებიან დედოფალი და მისი მზღებე ნი, არავინ მოგვივლინა ღმერთმა მქადაგებლად არც წინასწარმეტყველნი და არც მოციქულნიო. მაშასადამე არც ანდრია მოციქული ყოფილა საქართველოში, ანუ უკეთ რომ ვთქვათ, არც ანდრიას მიმოსვლასა და ქადაგებაზე საქართველოში სკოდნიათ რამე VIII—IX ს.-ებში ქართველებს.

რაკი ეს არც პეტრე ქართველის ცხორების დამწერს (V ს.), არც თვით პირველ ქრისტიანს ქართველს მეფეს ბაკურსა სკოდნია და რაკი იგიც აღმოსავლეთს საქართველოში ქრისტიანობის დამფუძნებელად ტყვე ქალს, ესე იგი წაწინოსა სთელის, ამიტომ ყოველს ექვს გარეშეა, რომ ცნობა ანდრია მოციქულის საქართველოში ქადაგების შესახებ მერმინდელი, ისტორიულს ღირსებას მოკლებული, თქმულებაა.

ამას გარდა სხვა გარემოებაც არსებობს, რომელიც აცხველებს ჩვენ ექვს ანდრია მოციქულის ქადაგების შესახებ და მის მოციქულებრივს მოღვაწეობას წარმართთა შორის შეუძლებლად ახდის.

როგორც „საქმენი მოციქულთანი“-სა, ისე პავლე მოციქულის „ეპისტოლე“-თაგან ცხადდა სჩანს, რომ პავლე მოციქულს გარდა, დანარჩენი ყველა ნამდვილი მოციქულები წინააღმდეგნი იყვნენ, რომ ქრისტიანობა წარმართთა შორის ექადაგნათ. მათის აზრით ქრისტიანობის ქადაგება შეიძლებოდა მხოლოდ წინადაცვეთილთა ანუ ებრაელთა შორის. თავდაპირველად თვით პავლეს ასე იქცევოდა და მისი მოღვაწეობის ასპარეზად ებრაელთა კრებული იყო; მაგრამ როდესაც პავლე დარწმუნდა, რომ მის ქადაგებას ებრაელთა შორის არავითარი გავლენა არა აქვს და სრულებით უნაყოფოა, ხოლო წარმართნი გულმოდგინედ ითვისებდნენ ახალ მოძღვრებას, მას შემდგომ დაიწყო ქრისტიანობის ქადაგება წარმართთა შორის.

მოციქულის გაბედულმა მოქმედებამ, წარმართთა შორის

ქედაგებამ, დიდი უკმაყოფილება გამოიწვია. მოციქულებმა პავლე და ბარნაბა იერუსალიმში დაიბარეს და ჩვენება ჩამოართვეს. ცხარე კამათის შემდგომ მოწინააღმდეგენი ამგვარად შეეთანხმდითო, მოგვითხრობს პავლე მოციქული: მოციქულებმა „იაკობ და კეფა (პეტრე) და იოვანე, რომელნი იგი ჰგონებდეს სუეტად თავთა თვსთა, მარჯუენე მოგუცეს მე და ბარნაბას... რათა ჩუენ წარმართთა მიმართ, ხოლო **იგინი წინადაცვეთილებისა მიმართ**“ გვექადაგნაო (გალატელთა, თ. II, § 9).¹

მოკამათენი მაშასადამე ორ ჯგუფად ყოფილან გაყოფილნი; უმრავლესობას შეადგენდნენ ძველი მოციქულები, მათ შორის ყველაზე გავლენიანიც იაკობ, პეტრე და იოანე, მათ ეგონათ, რომ ქადაგება შეიძლება წინადაცვეთილთა ესე იგი ან ებრაელთა, ან მოსეს სჯულისადმი მოქცეულ, გაებრაელებულ წარმართთა შორის და თავიანთთვის სამოღვაწეოდ სწორედ წინადაცვეთილნი აირჩიეს; მეორე ჯგუფმა, რომელიც მხოლოდ ორის კაცისაგან შესდგებოდა—პავლესა და ბარნაბასაგან—საქადაგოდ წარმართნი წინადაუცვეთელნი აირჩია.

მაშასადამე იესოს მოწაფეებმა მხოლოდ იმ მხრივ დაუთმეს პავლესა და ბარნაბას, რომ მათ ქადაგება წარმართთა შორის არ აუკრძალეს, თვითონ-კი ამ საქმეში მონაწილეობის მიღება არ ჰსურდით. წარმართთა შორის ქადაგების მოწინააღმდეგეთა ჯგუფს, ცხადია, ანდრია მოციქულიც უნდა ჰკუთნებოდა; იგი თუმცა საგანგებოდ დასახელებული არ არის, მაგრამ ნაგულისხმევია. თუ იგი განსაკუთრებით მოხსენებული არ არის, ალბად იმიტომ, რომ ამ კამათის დროს თვალსაჩინო არა გაუყვებია-რა. მიინცა-და-მიინც იგი პავლესა და ბარნაბას მომხრედ არა სჩანს. რამდენად დაუჯერებელია, რომ ანდრიას წარმართთა შორის ქადაგება ეკისრნა, პეტრე მოციქულის მაგალითი ამტკიცებს. იგი, როგორც თვით „საქმეს მოციქულთა“² შმოწმობს, მოკამათეთა შემრიგებელი ყოფილა და პექტრობის დროს იმის მომხრე იყო, რომ პავლესა და ბარნაბასთვის წარმართთა შორის ქადაგების ნება დაერთვით (თავი 15, § 7—11) ისიც-კი, პავლეს სიტყვით, განცხადებულად თურმე ვერა ჰმედავდა ნაწარმართალ ქრისტიანებთან ჭამა-სმას. პავლე მოგვითხრობს, რომ როდესაც პეტრე ანტიოქიაში იყო, სანამ იაკობ მოციქულის კაცები მოვიდოდნენ, „პირველ მოსლევადმდე ვიეთამე იაკობისგან წარმართთა თანა ჭამდა, ხოლო რაჟამს მოვიდეს (იაკობის გაზოგზავნილი კაცებია), იჯმნა და გნაშორა თავი თვისი, რამე-

თუ ეწინააღმდეგებოდა წინადაცუთილთა მათგან“-აო (გალატელთა, თ. II, § 11 - 13). თუ პეტრე მოციქულისთანა გამბედვს მხარებელსაც ვერ უძლევია დაბრკოლება და ასეთის კრძალვით იქცეოდა, ხოლო თავის მოღვაწეობას მიზნად წინადაცუთილთა მოქცევა დაუსახავს (იქვე, თ. II, § 8), მით უმეტეს დასაჯებელი არ არის, რომ ანდრია მოციქულს ოდესმე წარმართთა შორის, მაშასადამე საქართველოშიაც, ექადაგნა.

ყველა ამ თვალსაჩინო საბუთების გამო, გარდმოცემა ანდრია მოციქულის ქადაგების შესახებ საქართველოში უარყოფილი უნდა იქმნეს და ისტორიისათვის გამოუსადევარია.

მაგრამ მაინც ცხადია, რომ ქრისტიანობა საქართველოში აღრითვანვე უნდა გავრცელებულიყო, გაცილებით იმაზე ადრე, ვიდრე იგი მეოთხე საუკუნის პირველს ნახევარში სახელმწიფო სარწმუნოებად იქმნებოდა ცნობილი.

მართლაც ქ. ფასისის (ფოთის) ეპისკოპოსი დასწრებია უკვე პირველს მსოფლიო კრებას, ხოლო აბო ტფილელის მარტილოზის ავტორის იოანე საბანისძეს სიტყვებიდანა სჩანს, რომ მის დროს ქრისტიანობას საქართველოში უკვე თითქმის ექვსი საუკუნე ჰქონდა განვლილი (იხ. ო. ა. აბო ტფილსა, გვ. 7); მაშასადამე მისი აზრით საქართველოში პირველად ქრისტიანობა მე-III-ე საუკ. შემოსულა.

სახელმწიფო სარწმუნოებადაც ქრისტიანობა საქართველოს სხვა და სხვა სამეფოსა და სამთავროებში სხვა-და-სხვა დროს იყო ცნობილი. აღმოსავლეთს საქართველოში იბერიაში, როგორც მოგვითხრობს ამ ამბის თანამედროვე და თვით პირველ ქრისტიან მეფის კარგი ნაცნობი რომაელი ისტორიკოსი რუფინუსი და ადასტურებს პეტრე ქართველის ასურულ ცხრვრების დამწერი, ქრისტიანობა ნებადართული იყო მეოთხე საუკუნის პირველ ნახევარში ბაკურ მეფის დროს. ერთ ტყვე ქალს, რომლის სახელი რუფინუსს მოხსენებული არა აქვს, ხოლო ქართული წყაროები წაინოს უწოდებენ, კოპტური-კი—თეოგნოსტას, უქადაგნია ქრისტეს მოძღვრება და ისეთი შთაბეჭდილება მოუხდენია თავისი ქადაგებით, რომ თვით დედოფალიც-კი მოქცეულა და შემდეგ შეფესაც ურწმუნნია. მეფეს და დიდებულებს გადაუწყვეტიათ მონათლულიყენენ; მქადაგებლის რჩევით მეფემ საგანგებო მოციქულები გაუგზავნა კონსტანტინოპოლში კეისარს კონსტანტინეს და ქრისტიანობის მიღების ამბავი აცნობა, თანაც სთხოვა მღვდლები გამოეგზავნა;

მცხეთის სიონი და კართველთა მეფე. სურათი წმ. ნინოს
ცხოვრებითგან (სვეტი-ცხოველის კედლის მხატვრობა,
ქართული).

რომ ერი მონათლულიყო. მეფე ბაკურის სურვილი კეისარმა სიხარულით აასრულა. ეს ამბავი შეიძლება 323—337 წ. შუა მომხდარიყო. ჩვენ კარგად ვიცით იმ დროინდელ იბერიის სამზღვრება, რომ იგი ეხლანდელს აღმოსავლეთს საქართველოს უდრის, მაშასადამე არც შეიძლება იბერიის მოქცევა საქართველოს სხვა რომელსამე კუთხეს მივაკუთვნოთ, ან კერძო ხასიათის მოვლენად აღვიაროთ; იგი შეეხება მთელ იბერიის სამეფოს და სწორედ ამ დროს იბერიის სამეფოში, ან აღმოსავლეთს საქართველოში ქრისტიანობა სახელმწიფო სარწმუნოებად ყოფილა გამოცხადებული.

ამით ქართლის მოქცევის საქმე, რასაკვირველია, ვერ გათავდებოდა: ჯერ კიდევ ბევრი მუშაობა და ქადაგება იყო საჭირო ყველგან და ყველანი ხომ ერთნაირის გულმოადგინებით არ მიეგებებოდნენ ახალ სარწმუნოების მახარებელს; პირიქით ბევრგან და ბევრს არავითარი სურვილი არა ჰქონია მამაპაპეული რწმენისათვის ელაღატნათ.

„მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ მაგ. მოგვითხრობს, რომ როდესაც წა ნინო მღვდლითურთ და „ერისთავი ერთი წარვიდა და დადგა წობენს და მოუწოდა **მთეულთა და წილკნელთა** და უქადაგა სარწმუნოებაჲ ქრისტისი, ხოლო მათ **განუჟარეს თავი; და ერისთავმან მცირედ წარმართა მახვლი და შიშით მოსცნეს კერპნი მათნი დაღეწად;** და გარდავიდა ერწუდ და დადგა ჟალეთს დაბასა ედომს და ნათელსცა ერწუთიანელთა; ხოლო **ყუარელთა რაჲ ესმა ესე შეშინდეს და თოშეთს გარდაკრბეს**“-ო (Omn. II, 716—717).

ლეონტი მროველიც ამბობს „მთიულელნი უმრავლესნი არა მოიქცნეს“-ო (ცა მფთა * 278, გვ. 107), ზოგიერთნი ამათგანი ამბობს ნეკრესელმა მოაქცია შემდეგში, მაგრამ რომელნიმე დარჩეს წარმართებასავე დღესამდე“-ო, ესე იგი XI საუკუნემდე.

ისტორიკოსი ჯუანშერიც ამბობს, რომ ჯერ კიდევ მე-VI ს.ს. **კახეთში ევესა მას ლოპატისასა ქვეყანასა მას კლდეთა მოზღლდვილთა... იყუნეს სოფლისა მის კაცნი წყლისა და ცეცხლისა მსახურნი**“-ო (მე მდესი ქცა * 394 გვ. 181). იგივე ავტორი მოგვითხრობს, რომ, როდესაც „მეფემან დაჲნი დაჰპატიჲა მთიულთა კახეთისათა რათა აღიარონ ქრისტე... მათ არა ინებეს და განდგეს ყოველნი“-ო (იქვე * 401, გვ. 186).

ერთი სიტყვით აღმოსავლეთ საქართველოს მოქცევას თავისი ხანგრძლივი ისტორია აქვს, მაგრამ მისი შესწავლისთვის ჯერ-ჯერობით საკმაო მასალები არ მოიპოვება.

დასავლეთ საქართველოს გაქრისტიანების შესახებაც შენახულია რამდენიმე ცნობა. იქაც ქრისტიანობა დიდის ხნითგან იყო ხალხში გავრცელებული. პროკოპი კესარიელი მოგვითხრობს, რომ ლაზები, აფშილები და სხვა ტომები ძველ დროიდანვე მოყოლებული ქრისტიანები არიან (*De bello gothico*, წიგნი IV, თ. 2, § 38). ამიტომ თეოფანეს მოთხრობა, რომ ლაზთა მეფემ წათემ 515 წელს კონსტანტინოპოლში ქრისტიანობა მიიღო, ალბად, პირადად თვით მეფეს შეეხება, თორემ ამ დროს ლაზიკაში მრავალი სული იყო ქრისტიანი.

პროკოპი კესარიელსაც ნათქვამი აქვს, რომ აფხაზებმა ქრისტიანობა იუსტინიანე კეისარის (527—565) დროს მიიღეს და თვით კეისარმა მღვდლები დაუნიშნა, ლეთისმშობლის ეკლესია-კი აუგოვო (*De bello gothico*, წიგნი IV, თ. 3, § 18—21). პროკოპი კესარიელის აღწერილობიდანა სჩანს, რომ ამ დროს აფხაზნი მართლაც ჯერ კიდევ ხე-მცენარეულობის თავიანთსმკვებლნი, წარმართნი ყოფილან.

იუსტინე კეისარი ახალი ტახტზე ასული იყო, რომ ჰანების ქრთი ნაწილი გაუქრისტიანებია სარდალს სიტტას (=ქითას?) (*R. P. J. Pargoire, L'eglise Byzantin, 17*).

დასავლეთ საქართველოს გაქრისტიანებას ხანგრძლივი მანძილი უნდა ჰქონოდა განვლილი, სანამ იქ ახალი მოძღვრება მტკიცედ ფეხს მოიკიდებდა ხალხში, მაგრამ არც აქ მოგვეპოვება ჯერ-ჯერობით ამ ხანის შესახებ საკმაო ცნობები.

ერთი რამ არის საყურადღებო: აღმოსავლეთ საქართველოში თავდაპირველად ქრისტიანობა სამხრეთით და სამხრეთ აღმოსავლეთით მომდინარეობდა განსაკუთრებით, დასავლეთ საქართველოში-კი—მცირე აზიიდან და საბერძნეთიდან, თვით კონსტანტინოპოლიდანაც; მაგრამე მე-IV-ე საუკუნეში წმიდანინოს ქადგებამ იბერიაც დასავლეთის, საბერძნეთ-კონსტანტინოპოლის, ქრისტიანობას დაუახლოვა; ხოლო შეუძლებელია, რომ დასავლეთ საქართველოში ქრისტიანობის სახარება იბერიიდან არ შეეტანათ. მაინც ბიზანტიელ ისტორიკოსთა ცნობებიდანა სჩანს, რომ დასავლეთ საქართველოში ქრისტიანობა განსაკუთრებით საბერძნეთიდან მომდინარეობდა, მღვდლებიც იქიდან მიუღიათ. უმთავრესი მნიშვნელობა დასავლეთ საქართ-

ველოს ეკლესიაში ლაზებსა ჰქონიათ; პროკოპი კესარიელი მოგვითხრობს, რომ ტრაპიზონიდან მოყოლებული საგინებამდისინ ყველა ტომთათვის მღვდლებს ლაზთა ეპისკოპოსნი ჰნიშნავდნენო¹ (De bello gothico წ. VI, თ. 2, § 16—18), მაშასადამე მათ შორის ჰანებისა, აფშილებისა და აფხაზებისათვისაც.

როგორ იყო მოწყობილი იერარქიულად დასავლეთ საქათველოს, კოლხეთის ანუ ლაზიკის, ეკლესია, დამოუკიდებელი იყო, თუ კონსტანტინოპოლის პატრიარქისაგან დამოუკიდებლად ითვლებოდა, ჯერ გამორკვეული არ არის.

650 წ. ბერძნულ ტაქტიკონიდანა სჩანს მხოლოდ, რომ ამ დროს ფასისი ანუ ფოთი ლაზიკაში სამიტროპოლიტოდ ითვლებოდა და კონსტანტინოპოლის საპატრიარქო სამწყსოს ეკუთვნოდა, მასვე ჰკუთვნებია აფხაზეთის ავტოკეფალური ეკლესიაც (R. P. J. Pargoire. L'eglise Byzantin, 2, édit., გვ. 187—188). სამწუხაროდ არა სჩანს მუდამ ასე იყო, თუ ეს მხოლოდ მეშვიდე საუკუნის დამდევს მოხდა, ჰერაკლე კეისრის აღმოსავლეთში ძღვევამოსილ ლაშქრობის შემდგომ. ვგონებ აქ უფრო ძველი წესი უნდა იყოს აღნუსხული. მაინცა-და-მაინც მეშვიდე საუკუნეში აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს ეკლესიები ჯერ შეერთებული არა ყოფილა.

სამწუხაროდ ჯერჯერობით არც იმ საგულისხმო საკითხის გამორკვევა შეიძლება, თუ რა ენაზე ლოცულობდნენ იმ დროს ლაზიკაში ანუ კოლხეთის სამეფოში. შეუძლებელია რომ, როგორც თავდაპირველად იყო ხოლმე, წირვა-ლოცვა ბერძნულად ყოფილიყო, V—VII ს. ისევ ისე ყოფილიყო და დედაქანას ეკლესიაში გზა არ გაეკვლიოს! მაგრამ რომელს, იმას, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოში სუფევდა ღ თავისი საეკლესიო მწერლობა ჰქონდა შექმნილი, თუ ადგილობრივს!?

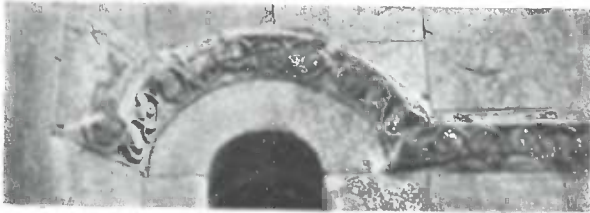
ქრისტიანობას საქართველოშიაც სხვა ქვეყნებსავეთ დიდი ბრძოლა და დიდი რყევა უნდა გამოეარნა, მაგრამ ამ მხრივ ჩვენი საეკლესიო მწერლობა ჯერ შესწავლილი არ არის, ხოლო გამოკვეყნებულ იმდროინდელ თხზულებებში მხოლოდ მკრთალი აჩრდილია შერჩენილი. რომ იბერიასიაც ერთ დროს ნესტორიანობას ბევრი მომხრე ჰყავდა, ამის შესახებ ცნობები მოიპოვება ქართველ კათოლიკოსის კირიონის წერილშიაცა და პაპი გრიგოლ V-ის საპასუხო ეპისტოლეშიც; თვით ეპისკოპოსთა შორისაც, თურმე, ნესტორიანები ყოფილან. რასაკვირ-

ველი ამ მოძღვრების მიმდევართ თავიანთ მოწინააღმდეგეებთან გამწვავებული ბრძოლა და პაექრობა ექნებოდათ და მომავალში, როცა ჩვენი ძველი მწერლობა შესაფერისად შესწავლილი იქნება, ამ ბრძოლის შესახებ, იმედია, ბევრი საყურადღებო მასალები აღმოჩნდება. მონოფიზიტობასაც ერთ დროს რიცხვ-მრავალი მომხრეები ჰყავდა, მაგრამ ამის შესახებ დაწვრილებით ქვემოდ იქნება ლაპარაკი, ეხლა-კი ქართულ ეკლესიის წესწყობილება უნდა ავწეროთ მოკლედ.

აღმოსავლეთ საქართველოში ეკლესია მე-VI-ე საუკუნეში მან საეპისკოპოსო სამწყსოსაგან შესდგებოდა; ყველგან, ცურტავის-სამწყსოს გარდა, წირვა-ლოცვა ქართულად სწარმოებდა; ცურტავაში-კი მე-VII-ე საუკ. დამდეგამდე სომხურად უწირიათ; ამ ეპარქიაში მცხოვრებთა ერთი წილი სომხობა ყოფილა, მეორე, ვგონებ უმრავლესი, წილი ქართველობა. ქართულ ეკლესიის თავად კათალიკოზი ითვლებოდა; **კათალიკოზობა პირველად ვახტანგ მეფის დროს დაწესდა, დაახლოვებით 460—484 წ. შუა**— „თავი იგი ეპისკოპოსთა სამოელ პირველი კათალიკოზი“— მოხსენებულია შუშანის მარტვილობაში. კათალიკოზობის დაწესების შემდგომ ქართული ეკლესია დამოუკიდებელი იყო. მას მან ეპისკოპოსი ემორჩილებოდა; იმათ გარდა მღვდელმსახურთა დასს ქორეპისკოპოსები, ხუცესნი, დიაკონნი ღსჯულის მცენიერნი შეადგენდნენ. ქართლისა კათალიკოსი მუდმივ მცხეთაში ბინადრობდა, მაგრამ სასახლე ტფილისშიაც ჰქონია.

სხვებზე მეტად სამი სალოცავი იყო მთელ საქათალიკოზოში განთქმული: „მცხეთის ჯვარი“, „მანგლისის ჯვარი“ და „ბოლნისის სიონი“. დიდ-დიდ აზნაურებს საკუთარი კარის ეკლესიაცა ჰქონიათ, მაგალითად, ქართლის პატრიარქმა არშუშამ რომ ქრისტიანობა მიიღო და ცეცხლთაყვანისმცემლობას თავი დაანება „აღმართთა სამარტვილენი და ეკლესიანი აღაშენა“ (შუშანის ცა, 184); საკუთარი მოძღვარი, ხუცესიცა ჰყოლიათ (იქვე, 183). წმიდათა^{თა}ყვანისცემა და მსახურებაც უკვე მე-V-ე საუკ. ძალიან გავრცეებული ყოფილა და კერძო პირებსაც-კი დიდ-დიდ აზნაურთა წრეებში „წინდანი ნაწილნი მოწამეთანი“ სახლში ჰქონიათ (იქვე, 184). აღთქმის დადება (იქვე, 188), იერუსალიმში გამგზავრება და წმიდა ადგილთა მოხილვა—მოლოცვა იცოდნენ თურმე (იქვე, 188). ლოცვის დროს „ქუეწარსაგებელად კილიკი“ უხმარიათ

იხ. გვ. 244

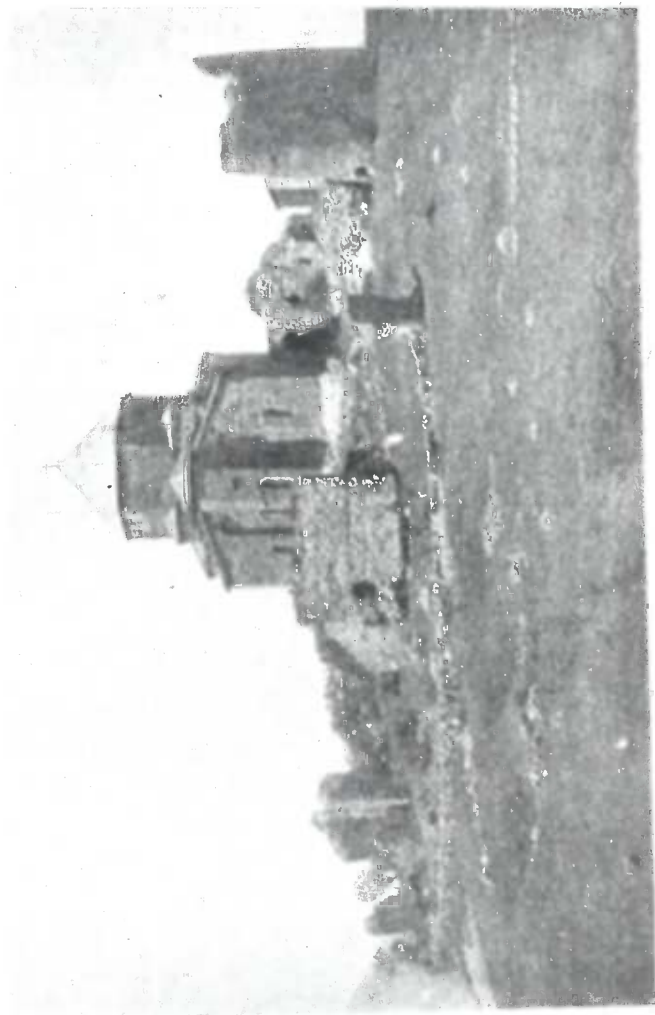

ჯვარის მონასტრის (VII ს.) ყვევილოსან-ფოთლოსან
ჩუქურთმის ნიმუში.

იხ. გვ. 220

ადარნერსე ჰატოსი (ჯვარის მონასტრის VII ს. ქანდაკება).

„მცხეთის ჯვარი“ აღმოსავლეთის მხრივ, ჯვარის მონასტერი მცხეთის მახლობლად,
VII ს. აგებული.

(იქვე, 189), დიდმარხვა სწამდათ და ზოგიერთნი ისე ბეჯითად ინახავდნენ, რომ მთელ დიდმარხვის განმავლობაში, თურმე, პურს არ ეკარებოდნენ (იქვე, 189). ცისკრისა და მწუხრის ეამობის გარდა, თუ სხვაგვარი რამ წირვა კიდევ იცოდნენ* საბუთებიდან არა სჩანს.

როგორც ეტყობა მიცვალებულზე წირვა და ანდერძის აგება ჯერ არაა სცოდნიათ: მიცვალებულის გვამის განბანისა და სუდარით შეგრაგნის შემდგომ სამღვდელოების წინააღმდეგობით „ფსალმუნითა სულიერითა და კეროვნებითა აღნთებულითა და საკმეველითა სულნელებითა“ (იქვე, 192) დაასაფლავებდნენ ხოლმე; მხოლოდ წმიდა მარტვილის დასაფლავების შემდეგ ღამისთევას ასრულებდნენ (იქვე, 192). შენახულია აგრედვე ცნობა მაშინდელ გლოვის წესის შესახებ და როგორც ეტყობა აწინდელს, დასავლეთ საქართველოში ჩვენ დრომდე შერჩენილს, წესს მიავადდა; მაშინაც, თურმე, „ტიროდეს და იცემდეს მკერდასა და იბძარვიდეს ლაწვთა“ (იქვე, 187).

რამდენად საყურადღებო უნდა იყოს იმდროინდელი ქართული საეკლესიო მწერლობა, ვესტათე მცხეთელის ცხოვრებაც საუცხოვოდ ამტკიცებს. ამ თხზულებაში, სხვათა შორის, მოთხრობილია სახარების შინაარსი, მაგრამ ჩვეულებრივ დედნისაგან ბევრში განირჩევა და განსხვავდება. იმის შესახებ დაწერილია კიდევ გერმანულად ცალკე გამოკვლევა, რომელიც ამ სტრიქონების ავტორსა და ბერლინის უნივერსიტეტის პრ. ად. ჰარნაკს ეკუთვნით; ამიტომ ამ საკითხს აქ დაწვრილებით აღარ შევხვები, მოვიყვან მხოლოდ ორიოდ მაგალითს: ჩვეულებრივ სახარებაში იესო ქრისტე თავის მოღვაწეობას გალილიაში იწყობს და მხოლოდ შემდეგ გადადის იერუსალიმშიც, ვესტათე მცხეთელის ცხოვრებაში-კი იესო ქრისტე იმთავითვე იერუსალიმში იწყობს მოქმედებას.

შემდეგ ამ ცხოვრებაში ზღვაზე ქრისტეს სიარულის ისეა მოთხრობილი ვითარცა კმელად რომ „ქრისტს და მოწაფენი მისნი განვიდოდეს ზღუასა მას ვითარცა კმელად და ფერხნი მათნი არა დაივლტნეს“-ო; ეშმაკულის განკურნების შემდგომ ჩვეულებრივ სახარების დედანში იესო ქრისტე ეშმაკებს ზღვაში უშვებს, ამ თხზულებაში-კი ნათქვამია: ქრისტე უბრძანაჲ ქვეყანასა და განელო და დანთჲა ეშმაკი იგი და მთავდა ჯოჯოხეთად ქუესკენელად“-ო; ამაღლების შესახებ

მოთხრობილია, რომ იგი „მთასა თაბორსა“ მოხდაო, ჩვეულებრივ სახარებისამებრ-კი ამ მთაზე ფერისცვალება მომხდარა; შემდეგ სულის წმინდის მოფენის ამბავი ისე-კი არ არის მოთხრობილი, როგორც „საქმე მოციქულთაჲ“-შია, არამედ სულ სხვანაირად: ამალღების ორიოდ წუთის წინ იესომ დაარიგა მოწაფენი და დალოცა, ხოლო შემდეგ მოციქულთა მათ **შთაბერა სული ცხოველი და რქუაჲ მათ „მიიღეთ სული ცხოვრებისა და წარვედით თქვენ... და ნათელს სცემდეთ სახელითა მამისაჲთა და ძისაჲთა და სულისა წმინდისაჲთა“-ო.**

საზოგადოდ სახარების დედნებში, რა ენაზედაც უნდა იყოს იგი ნათარგმნი, მკირეოდენს განსხვავებასაც-კი იშვიათად ნახავს მუცნიერი, ამგვარი მსხვილი გარჩევა ხომ არსად მოიპოვება. მით უფრო ძვირფასია და საყურადღებო ეგვტათე მცხეთელის ცხორებაში მოყვანილი სახარების დედანი; შინაარსით ეს სახარება იმდენად განირჩევა ჩვეულებრივ დედნისაგან, რომ **უეჭველია ჩვენში, რაღაც ვერედ უცნობი, ტატიანეს დიატესსარონ“-ის მაგვარი სახარება უნდა ყოფილიყო გავრცელებული.** თუ რომ შემდეგში ამავე დროის ქართული საეკლესიო მწერლობა, მეტადრე რაჟღენისა და 13 ასურეღო მამათა თავდაპირველი ცხოვრებანი, აღმოჩნდება, მაშინ უეჭველია მეცნიერება ბევრს ახალსა და საყურადღებო ცნობებს შეიმჩნეს ჩვენის ეკლესიისა და ქრისტიანობის იმ დროინდელ მდგომარეობისა და ცხოვრების შესახებ.

ნესტორიანობის შემდგომ ქრისტიანობა ორ მებრძოდ ბანაკად, ეგრედ წოდებულმა მონოფიზიტომ, განხეთქა¹—კამათმა იესოს ბუნების შესახებ: ორი, თუ ერთი ბუნება ჰქონდა იესო ქრისტეს. ქალკედონის 451 წლის მოღლიო კრებამ ორი ბუნება ილიარა. აღმოსავლეთის ქრისტიანობის უმეტესობამ უარჰყო ამ კრების დადგენილება. საქართველოსა და სომხეთში გაბრიელ ქართლისა კათალიკოზისა და ბებგენ სომხითის კათალიკოზის დროს (488—531 წ.) ამ საგნის თაობაზე ადგილობრივი საეკლესიო კრება იყო მოწვეული და ორივე ეკლესიის წარმომადგენლებმაც ქალკედონის დადგენილება მწვალებლობად იცნეს და იესო ქრისტეში ერთი ბუნება აღიარეს, მონოფიზიტობას მიემხრნენ. მაგრამ ამის შემდგომ ასი წლის განმავლობაში ქართველ სამღვდელოებასა და ხალხს თანდან აზრი შეუტყლია და ქალკედონის კრების დადგენილებას მიჰმხრობია. ამ დროს ეს სადაფო საკითხი სხვა ქვეყნებშიაც უკვე

გადაწყვეტილი იყო; მთელმა იტალიამ და რომის ეკლესიამ, ბერძნების ეკლესიებმაც მართმადიდებელ რწმენად მარტოოდენ ქალკედონის აღსარება აღიარეს და მონოფიზიტობა მწვალებლობად იცნეს.

ამაზე მოუვიდა უთანხმოება ქართველ და სომეხ სამღვდელთა შორის. ეს უთანხმოება იმდენად გამწვავდა, რომ სამუდამო განხეთქილებით დამთავრდა. უსიამოვნობა ცურტავის ეპისკოპოსმა მოსემ ჩამოაგდო. იგი გვარტომობით სომეხი იყო, აღზრდა ცურტავში მიეღო და ქართულიც იქ შეუსწავლია. ქართველ ეპისკოპოსთა შორის მე-VI-ე საუკუნის დასასრულს მხოლოდ ეს მოსე-ღა მდგარა მტკიცედ მონოფიზიტობაზე. ქართლის კათალიკოზმა კირიონმა მოსე დაიბარა და მისი დასჯა მოიწადინა, კათალიკოზი მას რაღაც დანაშაულობას აბრალედა. ტფილისში ჩამოსული მოსე ეპისკოპოსი კირიონმა გაჯავრებულ გულზე არ მიიღო და მცხეთაში გაემგზავრა. ცურტაველმა ეპისკოპოსმა, რომ შეატყო ჩემი საქმე ცუდად არისო, თავის სამწყსოს თავი მიანება და სომეხეთში გაიქცა და იქაურ სამღვდელთა დახმარება სთხოვა: ქართველები ქალკედონის მოძღვრებას მიემხრნენ, მონოფიზიტობისათვის განმდევნეს და მომეშველეთო. ჯერ სომეხთა კათალიკოზის მოადგილემ, მერე თვით კათალიკოზმა აბრაამამც მხარი მისცეს ცურტაველ ეპისკოპოსს და ქართველ სამღვდელთა და დიდებულებს წერილი გაუგზავნეს. ამის გამო სომეხთა კათალიკოზის აბრაამისა და ქართველთა კათალიკოზის შორის ცხარე მიწერ-მოწერა ასტყდა. აბრაამი ურჩევდა ქართველებს, ბერძნებს ნუ მიემხრობით და ნუ მოსწყდებით სპარსეთის ქრისტიანობასაო, ჩვენ ყოველთვის ერთიერთმანეთში ძნურად გვიცხოვრია, რად აგდებთ სამუდამო მტრობასაო? კირიონმა უპასუხა: ჩვენ არ შეგვიძლიან მთელ ქრისტიანობას, რომისა, კონსტანტინოპოლისა, ანტიოქიისა, ალექსანდრიისა და იერუსალიმის ეკლესიებს ზურგი შევაქციოთ და მარტო თქვენა და აღმოსავლეთის ქრისტიანებს მივემხროთ, მარტო თქვენ გიცნათ უცდომელი და მართალიო; ამიერთგან ამ საგანზე წერას თავი დაანებე, თორემ არავითარს პასუხს არ მიიღებო. ამის შემდეგ 607 წელს სომეხთა კათალიკოზმა აბრაამა თავის სამწყსოს ეპისტოლე მიწერა და გამოუცხადა: ქართველები და ალბანელები ბერძნებსავეთ მწვალებლები არიან, მათთან არაფერი საზიარო არა გქაოდეთ, — არც ლოცვაში, არც საქმელ-სასმელში, არც მეგობრო-

ბაში, არც შეიღების აღზრდაში, არც ცოლ-ქმრობაში; შეგვიძლიანთ მხოლოდ იეაქროთ იმათთან როგორც ურეებთანაო. — ამგვარად **უთანხმოება განხეთქილებით დამთავრდა.** ქართველობა საბერძნეთსა და დასავლეთს მიემხრო, სომხების ერთი — უფრო გავლენიანი — წილი-კი აღმოსავლეთის, ასურეთისა — და სპარსეთის, ქრისტიანებს; სომხების მეორე წილი-კი, განსაკუთრებით დასავლეთს მობინადრე, ქართველებსავეთ ქალკედონის კრების დადგენილებაზე იდგა. თუმცა ამ დროს იბერია სპარსეთის ხელში იყო, მაგრამ მას შიშდგომ, რაც სპარსელებმა შეფობა მოსპეს, ქართველები არც-კი მალაფდნენ, რომ მათ სპარსელები სძულთ და სულ განთავისუფლებას ნატრულობდნენ. ასეთს მდგომარეობაში ქართველები სპარსელებს რას მიემხრობოდნენ... კირიონმა ცურტავის ეპისკოპოსად მოსეს მაგიერ ვინმე ასური დანიშნა და **იქაურ ეკლესიაში ქართული წირვა-ლოცვა** შემოაღებინა. ამიერითგან ქართულ ეკლესიაში ეროვნული მიმართულება ფეხს იკიდებს და მტკიცდება, მაგრამ რაკი ეს არაბების ბატონობის დროს მოხდა, ამის შესახებ ამ თხზულების მეორე ტომში იქნება ლაპარაკი.

